

અનેક અદ્ભુત તથા આશ્ચર્યજનક અવનવા બના-
વોથી હરપૂર ડિટેક્ટીવ નવલકથા.

કામાંધ કામિની.

(લેખક:—જગજીવન ઠાણિદાસ પાઠક)

ચોરી, ખૂન અને હરણના ત્રણ ત્રણ બનાવોની બાતમી મેળવવામાં જાસૂસો એ જે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે જોઈને મન વિસ્મયતાના સાગરમાં ડુબી જાય છે, ચોરની આસાડી હૃદયને ચમકાવી મૂકે તેવી છે. એક ચોર એવું અચ્છું કામ બજવી બતાવે છે કે, તેની બહાદુરી માટે 'વાહ વાહ' નો પોકાર કર્યા સિવાય રહેવાનું નથી. જાસૂસ પણ ચોરના માથાનો ચઢને છેવટ સૂધી તેની પાછળ લાગ્યો રહે છે અને છેવટે તેના કુકૂચના બેઢને ફેડી દઈને અપૂર્વ દક્ષતા દર્શાવે છે, પાકું પુકું મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

ઐતિહાસિક નવલકથા.

રાજનૈતિક પડયંત્ર

અથવા

મરૂભૂમિની મોહિની.

પ્રયોજક:—પ્રજાસાલ જાદવજી ઠક્કર.

રાજપૂત જાતિના ઇતિહાસને લગતી આ નવલકથા પ્રત્યેક સાહિત્યવિદાસી સંજ્ઞાને વાંચવી જ જોઈએ. ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં જાલિમસિંહ જ્યારે કોરાનો રાજપ્રતિનિધિ હતો ત્યારે તેણે પોતાનો અધિકાર વંશાનુક્રમિક ચાલુ રાખવા માટે કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો, સુચતુર આંગ્રેજોએ જાલિમસિંહ સાથે રનેક સંબંધ રાખી પોતાની પ્રભુતાનો પાયો કેવી રીતે સુદઢ કર્યો હતો, ઝાલોરરાજનન્દિની અલકાસુંદરી કિંવા મરૂભૂમિની મોહિનીને મેળવવા માટે જોશભરી રાજનન્દન જાલિમસિંહે કેવાં સાહસિક અને વીરોચિત કાર્યો કર્યા હતાં, વગેરેનું મનરંજક વર્ણન આ નવલકથામાં છે. આ નવલકથા એક વખત વાંચવા લીધા પછી હાથમાંથી પડતી મૂકવાનું મન થશે જ નહિ. પાકું સોનેરી પુકું; છતાં કી. રૂ. ૧-૪-૦.

મળવાનું ઠેકાણું:—મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે.

ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૮૬૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ડુંગાલ ડેઈ

વિષય ૬-:૩

કંગાલ કેદી

અથવા

સ્નેહ—બંધન

✽❀✽

ભાગ ૨ ભે.

—x—

પ્રયોજક,

વજલાલ ભટ્ટવજી ઠક્કર.

માંડવીની પોળ—અમદાવાદ.

—:—

પ્રકાશક,

મહાદેવ રામચંદ્ર ભગુજી.

બુક્સેલર ઍન્ડ પબ્લીશર,

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

—

પ્રથમાવૃત્તિ.

પ્રત. ૧૦૦૦.

પ્રિંટાઇડ ૧૯૧૮.

વિક્રમાઇડ ૧૯૭૪.

—

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

આ પુસ્તકના સર્વાધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.

અમદાવાદમાં ખમાસાને ચકલે ધી નટવર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
ભોગીલાલ નારણદાસ બોડીવાળાએ છાપ્યું.

ભેદભર્યોના ભંડારરૂપ અનેક અવનવા બનાવોથી
ભરપૂર અદ્ભુત રસાત્મક, મહાહૃદયગ્રાહિણી મ-
નોહારિણી અને આંગત વિદ્વાન રેનોદગ્ધના
નામાંકિત પુસ્તક 'કેનેથ'ના હૃદયભેદક ખેત-
પરથી ઉપજાવી કાઢેલી નવરસપરિપુત
નવીન નવલકથા.

કિશોરસિંહ

કિંવા

દુઃખનો પહાડ !

લખનાર:—ત્રંબકલાલ જીવરાજ જોશી.

ભેદી રાજસંસારના ભેદજનક કારસ્થાનો, રાજમહાલયમાં
ભમતી ભેદી આકૃતિના અદ્ભુત અમતકારો, શૂરવીર લૂટારા
સરદારોની હૃદયને સ્તાંભિત કરનારી લડાઇઓ, ગુપ્ત રાજ-
કુમારપર તૂટી પડતા દુઃખના પહાડો, કિશોરસિંહની દૃઢતા,
વીરતા, એકાગ્રતા અને સ્વામિભક્તિના ઝળહળતા દૃષ્ટાંતો,
જગીરદારબાણાના પ્રેમની પરાકાષ્ટા, યુદ્ધ ખાતાના દીવાનની
દુર્દશા, દીવાન પુત્રનું ગુપ્ત યત્ન, તેના મૃત્યુના ખોટા આરો-
પથી કિશોરસિંહનું કારાગૃહવાસી થવું, દીવાનીના આકારમાં
રહેલી અદ્ભુત અબજાએ આવી તેનો ઉદ્ધાર કરવો, રાજ
જૂપસિંહની ભયાનક ભ્રમણા, દીવાન દોલતસિંહની દુષ્ટતા,
યોગીનું યોગબળ, સાધુનું સાધુત્વ, નિરાધારનો આધાર ઇશ્વર,
વગેરે એક પછી એક હૃદયને આકર્ષનારી ઘટનાઓથી આ
નવલકથા પરિપૂર્ણ છે, કે જેનું મથાર્થ વર્ણન પણ કરી
શકાય તેમ નથી. નવલકથાઓના સમ્રાટ રેનોદગ્ધ સાહેબની
નવલકથામાં શી ન્યુનતા હોય ? શંકાર, વીર, હાસ્ય, રોદ્ર,
ભયાનક અદ્ભુત આદિ નવે રસથી આ વાર્તા ભરેલી છે.
આ વાર્તાની ઉત્તમતા માટે અમારે માત્ર એટલું જ કહેવું પડે છે
કે વાંચીને 'વાહ વાહ' શબ્દથી પુસ્તકકારને ધન્યવાદ આપ્યા
વિના રહેવાય તેમ નથી. મૂલ્ય રૂ. ૨-૪-૦. પોસ્ટેજ માફ.

મળવાનું ઠેકાણું:—મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

નવલકથાઓનો કોલેક્શન !!

નવીન વર્તમાન આજે જ મંગલો
આસપાસ આકર્ષણીય, મનોરંજક, હૃદયલોહક
અને આકર્ષકનક બનાવેથી ભરપૂર
ચમત્કારપૂર્ણ નવીન નવલકથા

મૃગલોચની

અથવા

માયા પ્રાબલ્ય.

પ્રયોજક, પ્રજાલાલ જાડવજી હંફર.

આ નવલકથા વાર્તાત્રિય વાંચકોને એક વખત વાંચ-
વાની અમે ખાસ બલામણુ કરીએ છીએ. શુદ્ધ રનેહનું
સ્વરૂપ સમજવું હોય, વફાદાર દોસ્તની દિલોઝન દોસ્તીનું
દર્શન કરવું હોય, વેશવારીઓના કલ્પનામાં પણ ન ઉપજી
શકે એવા અવનવા ચમત્કારોથી પરિચિત થવું હોય, વીર-
પુરુષોની વીરતા જોવી હોય તો આ નવલકથા અવશ્ય
વાંચજો. પ્રેમિક પ્રેમિકાની વિયોગવ્યથાનો હૃદયવિદારક ચિતાર
વાંચતાં તમે અશ્રુજળને અટકાવી શકશો નહિ. પ્રેમ, વિરહ,
મિલન, ચમત્કાર, કર્તવ્યનિષ્ઠા, દેશદ્રોહ, દેશભક્તિ વગેરે
સમજી આ નવલકથામાં છે. આ નવલકથા વાંચતાં તમે આકાર
નિદ્રા પણ જુદી જશે અને તમારા મુખમાંથી વારંવાર
'વાહ વાહ'ના જ ઉદ્ગાર નીકળશે. આ નવલકથાની લોક-
પ્રિયતા અને રસિકતા માટે એટલું જ કહેવું બસ છે કે,
ઉર્દુ, હિંદી, નેપાલી, ઉગ્રેજી આદિ દેશી વિદેશી ભાષા-
ઓમાં આ નવલકથાની અત્યાર સુધીમાં લાખો નકલો
વેચાઈ ગઈ છે અને હજી વેચાઈ છે. આજે જ મંગલો.
મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ પાકું રૂપેરી પૃષ્ઠ અને ચાર સુંદર
દોરોમાંદિક ચિત્રો !

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી,

જુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર, ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

રા. પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કરકૃત સુપ્રસિદ્ધ લોકપ્રિય નવલકથાઓ.

નવીન સંન્યાસી. (અનેક ઉપયોગી તત્વવિષયક નવલકથા)	૦-૮-૦.
સમાજ. (સ્વ. સાક્ષર રમેશદત્તની સામાજિક નવલકથા)	૧-૦-૦
મુલશાના. (અકબરશાહના રાજત્વકાળની એક પ્રેમકથા.)	૧-૦-૦
ગૃહિણી કે દેવી ? (સામાજિક આદર્શ ગૃહચિત્ર)	... ૦-૧૨-૦
ચિત્રોડપર ચ્હડાઇ અથવા પદ્મિનીનું અનુસંધાન	... ૧-૦-૦
અકબર રાજરહસ્ય ભાગ. ૧-૨ (મેદભરેલા ખનાવોથી ભરપૂર.)	૨-૮-૦
રણધેલા રજપૂતો અથવા સતીઓનું શ્રાવણ. ભાગ. ૧-૨	૩-૦-૦
દગાખાજ દુનિયા. (ચાર સુંદર ચિત્રોથી સુશોભિત સામા- જિક નવલકથા.)	... ૧-૮-૦
કંગાલ કેદી ભાગ. ૧-૨ (સુંદર ચિત્રોયુક્ત સામાજિક નવલ.)	૩-૮-૦
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા અથવા આદર્શ વિધવા. (સચિત્ર ,,)	૧-૪-૦
પિશાચિની કે પ્રેમદા ? (મેસ્મેરિઝમ વિષયક નવલકથા)	૧-૪-૦
સંસાર કે નરકાગાર ? (સામાજિક ગૃહચિત્ર)	... ૧-૦-૦
મૃગલોચની અથવા માયાપ્રાપ્ત્ય. (અદ્ભુત ઘટના- પૂર્ણ સચિત્ર નવલકથા.)	... ૧-૪-૦
રજપૂતોનો રણસંગ્રામ. (ઐતિહાસિક કથાસંગ્રહ)	૧-૮-૦
સ્વર્ગમાં શયતાન.	... ૧-૪-૦
મિલન-મંદિર. (ઉત્તમોત્તમ સામાજિક નવલકથા)	... ૧-૪-૦
સરોજસુંદરી અથવા સુધરેલો જમાનો (વીસમી સદીનો આબેહુબ ચિતાર)	... ૧-૮-૦
વનવાસિની (અપૂર્વ પ્રેમકથા.)	... ૧-૪-૦
રાજનન્દિની અથવા હૃદયત્રિપુટી. (સ્વદેશભક્તિનું નવલકથા ચિત્ર)	૧-૪-૦

પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

તંત્રી 'લુહાણા-ખંધુ'—અમદાવાદ

સ્નેહ-પત્રિકા.

મીમાન્ સાક્ષરવર્મ.

મણિલાલ છપ્પારામ ભટ્ટ.

અમદાવાદ.

દીર્ઘકાળથી આપે ગુર્જર સાહિત્યની સેવા 'કરી,
'શુન્નરાતની બુની વાર્તાઓ,' 'પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ,'
'ઝંઝીની રાણી,' 'પતિવ્રતા સતીઓ' આદિ ઉપ-
યોગી પ્રથો અને કેટલીક નવલકથાઓ લખી ગુર્જર-
સાહિત્યકાશમાં કીર્તિસહ ઉચ્ચ આસન પ્રાપ્ત કરેલું
છે, તેમજ આ ક્ષુદ્ર પ્રથકાર આપના સહવાસમાં
આવીને કેટલાક અંશે આપનો ઉપકૃત થયેલો છે;
તેથી મહારી અલ્પમતિથી આલેખાયેલી આ નવલ-
કથા આપની રજા લઈ આપણા ઉભયના સ્નેહચિ-
હ્ન તરીકે આપને જ સાદર સમર્પિત કરું છું. અંતે
સાહિત્યસેવા કરવાને માટે પરમકૃપાળુ પરમાત્મા
આપને દીર્ઘાયુ કરે એટલી મહદ્ અભિલાષાસહ
વિરમું છું.

માંડવીની પોળ.

અમદાવાદ.

સિ.

નિરંતર સ્નેહાધીન.

મણિલાલ ભટ્ટભટ્ટ ઠક્કર.

પ્રસ્તાવના.

આ નવલકથાની વસ્તુસંકલના સંબંધી જે લખવાનું હતું તે પ્રથમ ભાગમાં લખી નાખવામાં આવ્યું છે. હવે આ દ્વિતીય ભાગની પ્રસ્તાવનામાં એ વસ્તુસંકલનાનો પુનરુલ્લેખ નહિ થવા દેતાં જે લખવું હતું તે વ્યાજબી જણાય છે તે નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન કરું છું.

હાલમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે ગ્રંથો લખાય છે તે ગ્રંથોની લેખનપદ્ધતિમાં બહુધા એ પક્ષ જોવામાં આવે છે. એક પક્ષ સંસ્કૃત-મય, હૃદયગ્રાહી, રસોત્પાદક અને ભાવનામય ભાષાપદ્ધતિની હિમાયત કરે છે ત્યારે દ્વિતીય પક્ષ પ્રાકૃત કિંવા ગૃહ્યલિપિત યા તો મુખ્યત્વે આધારિત ભાષાપદ્ધતિની હિમાયત કરે છે. આવા પક્ષ માત્ર આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ કાંઈ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ નથી; માહારાષ્ટ્રીય, હિન્દી બંગાળી આદિ ભારતવર્ષીય ભાષાઓમાં પણ ભાષાપદ્ધતિની હિમાયત કરનારા આવા બન્ને પક્ષ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

હવે જે પક્ષ ગૃહ્યલિપિત ભાષાને પુસ્તકીય ભાષા તરીકે પ્રચલિત કરવાની હિમાયત કરે છે, અને જે પક્ષ પોતાને સાહિત્ય-શિરોમણિ તરીકે પરિચિત કરાવવાની અભિલાષા ધરાવે છે તે એવો હલિલો કિંવા પ્રમાણ રજૂ કરે છે કે, 'ભાષાની અંદર સંસ્કૃત શબ્દોના ડબ્બા જોડવાથી સામાન્ય વાંચકો એ ભાષાને સર્વાંશે સમજી શકતા નથી. એવી ભાષા કઈક ઠોર લાગે છે.' વળી એક પ્રતિષ્ઠિત માસિકપત્રકારે તો આવી સંસ્કૃતમય મનોહારિણી અને મુગ્ધહારિણી ભાષાને 'જડખાતોડ-હાથાફોડ-કર્કશ' આદિ ઉપનામોથી ઓળખાવવાની ધૃષ્ટતા કરી છે. સંસ્કૃત શબ્દોની મંધ સુદ્ધાં તેમને અગ્રિય લાગે છે. વળી આ પક્ષના બીજા કેટલાક હિમાયતીઓનું કહેવું એવું છે કે, 'ભાષા સંસ્કૃતમય હોવાથી પુસ્તક ગમે એવી ઉત્તમોત્તમ ભાવનાઓથી ભરપૂર હોય છે તો પણ સામાન્ય વાંચકો તેનો લાભ લઈ શકતા નથી, તથા આપણાં પુસ્તકો મુખ્યત્વે કરીને સામાન્ય-પ્રકૃતિના વાંચકોને માટે જ છે.' અસ્તુ.

પ્રથમ એ જ ઉપસ્થિત થાય છે કે, ઉપર્યુક્ત હલિલોમાં સતત એ જ કહેવું છે કે જે સંસ્કૃત ભાષા સર્વદેશીય ભાષાઓની જન્મદા-

ચિની, રસપ્રવાહિની, ભાવનામયી અને આનંદદાયિની છે એ ભાષાના સંસ્કરથી વિભૂષિતા થયેલી ગુજરાતી ભાષાને ‘જડખાતોડ’ યા તો ‘ડાચાફોડ’ ભાષા તરીકે ઓળખાવવી એ મહારા નમ્ર મતાનુસાર કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ કિંવા હિમિત નથી જ. આ સ્થળે એક સંસ્કૃત શ્લોક ટાંકવો મહેને સમયોચિત લાગે છે.

શ્રીભારવતી કામ્તા પુણ્યભારવતી કતા ।

અર્થભારવતો વાણો મજતે કામપિ કિયમે ॥

શાલીનતાના ભારવાળી સ્ત્રી, પુણ્યના ભારવાળી વેર્લી અને જેમાં અર્થગૌરવ હોય છે એવી વાણી, એ ત્રણેની શોભા અપૂર્વ દેખાય છે ।

આ સૂત્રાનુસાર વિચાર કરતાં સર્વ પ્રકારનાં પુસ્તકોની ભાષા-પદ્ધતિ એક જ પ્રકારની હોવી જોઈએ એમ કહેવું એ વાસ્તવિક નથી. જે ભાષાપદ્ધતિ એક વિષયને શોભે છે તથા જે અમુક જ પક્ષને પસંદ પડે છે તે મહો કવં મહો જનનિના સિદ્ધાંતાનુસાર સર્વને પસંદ પડવી જોઈએ એવું નથી. ભાષાપદ્ધતિનો સધળો આધાર પુસ્તકના વિષયને અવલંબીને રહેલો છે.

બાલકોપયોગી પુસ્તકો કિંવા અરેખિયન્ નાઇટસ જેવાં વાર્તા-ઓના પુસ્તકોની ભાષાપદ્ધતિ તદ્દન સાદી, સરળ અને સર્વ સમજ શકે એવી હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત હું પણ માન્ય કરું છું; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો, ઐતિહાસિક પુસ્તકો અને બોધપ્રદાયિની નવલ-કથાઓમાં પણ સાદી અને સરળ ભાષા લખી ભાષાના માધુર્યની રૂપનાનું વિસ્મરણ કરી દેવું એવી માન્યતા મહેને વાસ્તવિક લાગતી નથી; નહિ તો પછી ‘અંધેરી નગરીનો ગર્દવસેન’ અને સ્વ. મણિ-લાલ નજુભાઇ દિવેદીકૃત નવલકથા ‘ગુપ્તાસિંહ’ની ભાષાપદ્ધતિને એક જ કોટિમાં મૂકવાની અનુચિત ફર્જ પડે. જે પત્રકાર મહાશય સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ભાષા સરફ સખ્ત તિરસ્કાર દર્શાવે છે તે જ પત્રકાર મહાશયના સાક્ષરવર્ગમાં ખપતા પિતા પોતાના એક લેખમાં સંસ્કૃત ભાષા સંબંધી એવાં વચનો લખે છે કે, ‘સંસ્કૃત ભાષા અંગ્રેજી કરતાં પણ વિશાળ છે, અને તેનું સાહિત્ય અખૂદ જેવું છે. મોટો મોટો દેશી ભાષાઓ-હિંદી, બંગાળી, મરેઠી, ગુજરાતી, તામિલ આદિ ધણાક ધારે છે તેવી સાંકડી નથી, અને તેમાં પ્રાચીન

આદિત્ય પુષ્કળ છે તે તરફ લક્ષ્યનું લક્ષ્ય મધ્ય નથી. હિન્દુસ્તાન જ એક એવો દેશ છે કે જેમાં સર્વ પ્રકારનું ઉત્તુ યાન પરદેશી ભાષાની મારફતે અપ્રાપ્ય છે, અને માતૃભાષાઓને વિચારે પાઞ્ચમાં આવે છે. આનો વિચાર પણ દેશી વિદ્વાનોને થયો નહીં, એ માઠાં ભાગ્યની વાત છે. 'જે એ પત્રકાર મહાશય હવેથી સમજી શકાય એવી સંસ્કૃત-થય ગુજરાતી ભાષામાં લખાયલા ગ્રંથોનું અવલોકન કરતાં પૂર્વે આ તેમનાં પિતૃદેવનાં વચનોનું વિસ્મરણ નહિ કરે તો ગુર્જરગ્રંથકારોપર તેમનો ન્યાયદ્રષ્ટિ થયેલી જ લેખી શકશે. એ પત્રકાર મહાશયે આ ગ્રંથપ્રયોગકના એક પુસ્તકના અવલોકનમાં એમ લખ્યું હતું કે, 'પુસ્તકની ભાષા સહેજ સંસ્કૃતમય પણ સરળ છે, વાંચની ગમે એવી છે;' છતાં ત્યાર પછી આ ગ્રંથકારના બીજા એક પુસ્તકની સમાલોચના કરતા જતાં તેઓ કહ્યું અને કર્કશ ઇબ્રાહીમવાળા વાક્યનો વચિત્ર નમૂનો ટાંકતા માંડે એ શું ક્ષણસ્થાયી વિચારોની પ્રબળતા નથી? આટલી ચર્ચાપરથી એ પત્રકાર મહાશય પોતાનો બમ સમજી જઈ હવેથી દીર્ઘદ્રષ્ટિથી અવલોકન કરતાં શિખશે તો હું વિશેષ સંતોષ પામીશ.

આ લેખકની એક સચિત્ર નવલકથાનાં ચિત્રો સંબંધી પણ એ પત્રકાર મહાશય શિખામણ આપવા ચુક્યા નથી. તેઓ જણાવે છે કે, 'સચિત્ર નવલકથા લખનારાઓએ સચિત્ર અંગ્રેજી નવલકથાઓ તરફ જોવું જોઈએ.' વાહ! આ સિદ્ધાંત તો આજે નવો જ શિખ્યા! અંગ્રેજી નવલકથાઓનાં હાવભાવપૂર્ણ રતિરસોત્પાદ ચિત્રો પસંદ કરનારને ભારતવર્ષીય આકારપ્રકાર અને હાવભાવવાળાં ચિત્રો નાપસંદ પડે તો તેમાં એમની દૃષ્ટિનો જ દોષ છે; નહિ કે લેખક ચિત્રકાર કિંવા પ્રકાશકનો!

આ ઉપરથી હું એવું સાબિત કરવા નથી ઇચ્છતો કે સમગ્ર આંગ્રેજી ચિત્રકારોનાં ચિત્રો આવાં મદનોત્પાદક અને ઉત્તેજનાજનક છે; કિન્તુ પત્રકાર મહાશય અંગ્રેજી નવલકથાઓનાં જ ચિત્રો જોવાની ભલામણ કરે છે તેથી જ મ્હારે સત્યતાનું સંરક્ષણ કરી આટલું ઉચિત વિવેચન કરવું પડ્યું છે.

જે પ્રાણહારક પ્લેગનું પ્રબળ સામ્રાજ્ય અમદાવાદમાં સ્થાપિત ન થયું હોત તો આ નવલકથાનો આ દ્વિતીય ભાગ પણ સમય

પૂર્વે સાહિત્યરસિક સન્નનોની સેવામાં સાદર સમર્પિત કરી ચક્રવર્તી
હોત; પરંતુ આ કારણથી અમારી અનિચ્છા હોવા છતાં આ ભાગના
પ્રકાશન કાર્યમાં જે વિલંબ થયો છે એ માટે વાંચકગણધુઓ ક્ષમા
આપશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

ત્યારે આ દ્વિતીય ભાગનું મુદ્રણકાર્ય મુદ્રણયમાં ચાલતું હતું
ત્યારે પ્લેગની પ્રબળતાથી આ લેખકને બહારમામ નિવાસ કરવાની
અનિચ્છનીય ફર્જ પડી હતી; તેથી મુદ્રણસંશોધનના કાર્યમાં રહી
મરેલા દોષો પ્રતિ વાંચકગણધુઓને ક્ષમા દ્રષ્ટિથી જોવાની નમ્ર વિનંતિ
છે. રહી ગયેલા દ્રષ્ટિદોષો પુનરાવૃત્તિ પ્રસંગે સંશોધિત કરવામાં આવશે.

આ નવલકથાના પ્રથમ ભાગે વાંચકગણધુઓની જેવી પ્રીતિ
સંપાદન કરી છે તેવી જ રીતે આ દ્વિતીય ભાગ પણ તેમના પ્રેમા-
દરને પાત્ર થશે તો હું અદ્વારા સકળ શ્રમની સાર્થકતા મળે છે
એમ જ સમજીશ.

માંડવીની પોળમાં સુરદાસ
શૂંકની પોળ—અમદાવાદ.
તા. ૫-૧-૧૮

લી.
સાહિત્યસેવક,
મળલાલ ભટ્ટવશી ઠંકર.

વિષયાનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃ.
૧ શ્રુ.	રંગનાથ અને શાન્તિલતા ...	૧
૨ શ્રુ.	કવતાનના સપાટમાંથી બચાવ ...	૭
૩ શ્રુ.	રામપ્રસાદની વ્યાકુળતા ! ...	૧૬
૪ શ્રુ.	જવું ક્યાં અને કરવું શું ? ! ...	૨૮
૫ શ્રુ.	ગુરુદેવનું દર્શન ! ...	૩૨
૬ શ્રુ.	વસન્તનું જૂતજીવન... ...	૩૮
૭ શ્રુ.	પ્રેમોદય ...	૪૬
૮ શ્રુ.	પ્રણય-નિરાશા ...	૫૫
૯ શ્રુ.	સંકટનો સાથી ...	૬૨
૧૦ શ્રુ.	બિખારિણી રાધા ...	૬૭
૧૧ શ્રુ.	અંધકારમાં પ્રકાશનું કિરણ !... ...	૭૪
૧૨ શ્રુ.	જીવિતી જ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે ! ...	૮૬
૧૩ શ્રુ.	લોભી અને ધુર્ત ! ...	૯૮
૧૪ શ્રુ.	પૈશાચિક પડ્યાંત્ર અને પલાયન. ...	૧૦૬
૧૫ શ્રુ.	સ્નેહની સાંકળ ...	૧૨૩
૧૬ શ્રુ.	પ્રેમિક પ્રેમિકાનું મિલન ...	૧૩૬
૧૭ શ્રુ.	સ્નેહના ઉભરા ...	૧૪૮
૧૮ શ્રુ.	અદ્ભુત યુક્તિ ...	૧૫૩
૧૯ શ્રુ.	ગુરુદેવનો પ્રસાદ ...	૧૫૮
૨૦ શ્રુ.	આતિથ્યધર્મ ...	૧૬૪
૨૧ શ્રુ.	જીવની વ્યાકુળતા ...	૧૬૮
૨૨ શ્રુ.	સ્નેહ-બંધન ...	૧૭૫
૨૩ શ્રુ.	પ્રચંડ તોફાન ...	૧૮૨

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૪ મું.	અંપાનો આત્મોત્સર્ગ	૧૮૬
૨૫ મું.	પ્રતિદ્વન્દ્વીને પ્રાણુદાન ।	૧૯૫
૨૬ મું.	સ્થિત્યંતર... ..	૨૦૫
૨૭ મું.	આંતરિક પ્રેમનો પ્રકાશ	૨૧૩
૨૮ મું.	સ્વર્ગમન... ..	૨૨૫
૨૯ મું.	પત્રવ્યવહાર	૨૨૮
૩૦ મું.	ગરીબનાપર મુજરેસો બુદ્ધિ	૨૩૪
૩૧ મું.	અગ્નિઆરતો બૃહસ્પતિ	૨૪૨
૩૨ મું.	પિતાપુત્રીનું મિલન... ..	૨૫૦
ઉપસંહાર	... ..	...૨૫૬ થી ૨૫૭

ૐ તત્સત્પરમાત્મને નમઃ ।

કંગાલ કેદી

અથવા

રંનેહ-બંધન.

(ભાગ ૨ ભે.)

—(૦)—

પ્રકરણ ૧ હું.

રંગનાથ અને શાન્તિલતા.

પ્રિય પાદક ! મુંબાઈમાં ભાયકલા રોડ ઉપર જઈને રહેનાર ઉનારું આપણો પૂર્વપરિચિત રંગનાથજી હતો. શાન્તિલતાના પિતાની શોધ કરવાનો તથા શાન્તિલતાને તેના પિતાને સ્વાધીન કરી તેનું અવશિષ્ટ જીવન મુખી કરવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. જો કે મુંબાઈમાં નિવાસ કરવો રંગનાથને માટે શ્રેયજનક નહોતો; પરંતુ પોતાના કર્તવ્યકર્મ આગળ તેને તેના જીવનની ચિંતા નહોતી.

જેમ જેમ શાન્તિલતાનો રંગનાથને વિશેષ સહવાસ થવા લાગ્યો તેમ તેમ વિવિધ પ્રકારના તરંગો તેના વિચારસાગરમાં ઉછળવા લાગ્યા. અનાથિની શાન્તિલતાના અંતરમાં આજ સુધી જે ભાવનાઓ અજાત હતી તે ધીમે ધીમે વિકાસવા લાગી. વાત્સલ્ય, પ્રેમ, પ્રીતિ અને ભક્તિ વગેરે ભાવનાઓની રંગનાથને પણ તેની પચાસ વર્ષની ઉંમર થયા છતાં માહિતી નહોતી. જે સમયે આ ભાવનાઓ તેના અંતરમાં ઉપસ્થિત થવી જોઈએ તે સમયે અર્થાત્ તેની તારુણ્યાવસ્થામાં તેની ભાવનાઓ જન્મ પામવાને બદલે મૃત્યુ પામી હતી. તેની સમક્ષ દુષ્ટતા, ક્રૂરતા અને નૃશંસતાના દુર્લેષ ખડકો ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. અંતે તારુણ્યાવસ્થાએ વિદાયગિરી લીધી. સ્વામી રંનેહજ્યોતિએ તેને વરપ્રસાદ વજ્ર આપ્યું. પશ્ચાત્તાપથી એ વજ્ર તીક્ષ્ણ થયું. એ તીક્ષ્ણ વજ્રથી દુર્લેષ ખડકો ફેડતાં ફેડતાં બીજાં પણ દશ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. પિતાનું, ભાઈનું, પત્નીનું તથા સુહૃદનું પદ શું છે તથા તે-

મનો શો અધિકાર છે તેની રંગનાથને માહિતી નહોતી. હમણું રંગ-
નાથનું અંતઃકરણ શરદના શુદ્ધ, સુનીલ, સુનિર્મળ અને તેજોમય આ-
કાશના જેવું હતું. આ સમયે જો શાન્તિલતાએ તેના અંતરનું આ-
કર્ષણ ન કર્યું હોત તો રંગનાથનું લાવી ચરિત્ર કેવું થયું હોત એ
કહી શકાય તેમ નથી કદાચ તે પાછો પ્રથમના જેવો જ રંગનાથ થયો
હોત અગર તો સ્વામી સ્નેહજ્યોતિના જેવો વિદેહી થઈને તપસ્યા
કરવાના હેતુથી હિમાલય તરફ આલ્યો ગયો હોત; પરંતુ તેને અપૂર્ણ
રાખવાની ઇશ્વરની ઇચ્છા નહોતી. બાળિકાની સંગતિથી તેનામાં પૂર્ણતા
આવવાની હતી. તેને નવી સૃષ્ટિના ચિત્રચિચિત્ર ચમત્કારો અનુભવવાના
હતા. બાળિકા શાન્તિના સહવાસથી તેના અંતરમાં અપૂર્વ વાત્સલ્ય-
પ્રેમ ઉપજ્યો હતો. પૂર્ણ વાત્સલ્યપ્રેમથી તેનું મુખમંડળ ધણું તેજ-
સ્વી જણાતું હતું. હરિપ્રસાદની કારકીર્દી કરતાં પણ તેનું મન ઉદાત્ત
તથા વિશાળ; કિન્તુ મૃદુ અને ક્રામળ થયું. રંગનાથમાં આ ત્રિણું
રૂપાંતર થયું. હવે રંગનાથની વ્યક્તિ પરિપૂર્ણ થઈ અદ્વાપિપર્યંત
તે અપૂર્ણ હતો. રંગનાથના સહવાસથી બાળિકામાં પણ પૂર્ણતા આ-
વવા લાગી. અરસ્પરસના સહવાસથી અરસ્પરસની લાવનાઓનું પોષણ
થવા લાગ્યું. અનાથિની શાન્તિલતાને માટે પિતૃપ્રેમના છત્રની આવ-
શ્યકતા હતી તે રંગનાથના રૂપથી મળી, અને રંગનાથની વૃત્તિને
પોષણની આવશ્યકતા હતી તે શાન્તિના રૂપથી મળી.

શાન્તિલતાનું સુખ એ રંગનાથનું સ્વર્ગ થઈ પડ્યું. વાસ્તવિક
રીતે રંગનાથ કોણ હતો અને બાળિકા કોણ હતી? આમ છતાં
જગતમાં કવચિત્ આવું અસંલવ મિલન પણ સંલવ થાય છે. પતિને
પત્ની પોતાનાં માતાપિતા કરતાં પણ વિશેષ આત્મીય ગણે છે. સુહૃદને
સુહૃદ પોતાનું એકહૃદયજ સમજે છે. શેઠને ઇમાનદાર નોકર પોતાનું
દૈવતજ સમજે છે. આમ કેમ બને છે? એવી તે શી શક્તિ છે ?
કવિ જે ગૂઢ રહસ્યનું આવરણ ઉઠેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જેના આ-
ધાર ઉપર સમસ્ત વિશ્વ સુયંત્ર ચાલે છે તેજ આ સ્નેહાકર્ષણ શક્તિ છે.
વેદ તેને પ્રકૃતિ કહો, ભૌતિકવાદી તેને ગુરુત્વાકર્ષણ કહો, આધ્યાત્મ-
વાદી તેને સ્નેહ કહો અગર સંસારી તેને માયા કહો પણ દૂંકમાં એ
સ્નેહાકર્ષણ શક્તિજ છે. એ સ્નેહાકર્ષણ શક્તિજ અણપરમાણ્યમાં
બ્યામ થઈને ચરાચરને સંભાળે છે. જો પૃથિવીનું અને ચંદ્રનું સ્નેહ-
કર્ષણ તૂટે, નવગ્રહ અને સૂર્યનું આકર્ષણ તૂટે તો પુષ્પમાળામાંથી

સુતરની દોરી કાઢી નાખવાથી એ માળાની જેવી સ્થિતિ થાય એવીજ સ્થિતિ સમસ્ત જગતની થાય. રનેહાકર્ષણજી ચિરશક્તિ છે. એજ વિશ્વની સ્થિતિ અને ગતિ છે.

બાળિકાની પ્રત્યેક લીલા રંગનાથને અવનવા આનંદના પ્યાલા પાતી હતી, તથા રંગનાથ એ લીલાપીયુષ પીને ખેહોશ બનતો હતો. શાન્તિલતાનું સ્મિતવિકસિત પંદન તેનું સ્વર્ગ બન્યું. પોતાના મન પ્રમાણે તેણે શાન્તિલતાને શિક્ષણ આપવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. શાન્તિલતાની વૃત્તિ હૃમ્ભેશાં પ્રસન્ન, ખુલ્લી અને ઉદાર તેમજ નિર્ભય રહે એવુંજ શિક્ષણ તેને આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. આવો નિશ્ચય કરી તેણે તેને શિક્ષણ આપવાની શુરુઆત કરી. શાન્તિલતારૂપી સુવર્ણ પણુ રંગનાથ જેવા કારીગર સુવર્ણકારના હાથ નીચે પોતાની પૃથ્વીગત અશુદ્ધતા દૂર કરીને સ્વર્ગીય દિવ્યતા ધારણ કરવા લાગ્યું.

આવી રીતે તેના દિવસો આનંદમાં પસાર થતા હતા; પરંતુ દૈવથી તેમના આનંદનું દર્શન કરી શકાયું નહિ. પોતે ધણા ભયજનક સ્થાનમાં આવીને રહ્યો છે એ રંગનાથ સારી રીતે જાણતો હતો, તથા એ માટે તે ધણી સાવધાનતા સુદ્ધાં રાખતો હતો. સંખ્યાકાળ સિવાય તે પોતાના મકાનમાંથી બહાર નીકળતો નહોતો. હરિપ્રસાદની કારકીર્દીમાં તેણે પ્રાતર્ભ્રમણનો જે અભ્યાસ રાખ્યો હતો તેના હવે નિરુપાયે ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. હવે તે હૃમ્ભેશાં સંખ્યાકાળેજ ફરવા જતો હતો. જ્યાં બહુ માણસોનો અવરજવર ન હોય ત્યાંજ તે ફરવા જતો હતો. ઘરમાં ઘરકામ માટે એક અનાથ, વૃદ્ધ તેમજ સુશીલ અને ગરીબ સ્ત્રીને તેણે રાખી હતી; પરંતુ એ ડોશી શાન્તિલતાને કાંઈ પણ પ્રકારની પૂછપરછ કરી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા તેણે પ્રથમથી કરી રાખી હતી.

પરંતુ અંતે રંગનાથની આ સાવધાનતા અને ઉદારતાજ તેના સુખના માર્ગમાં સંકટ લાવનારી થઈ પડી. બહાર નીકળતાં જે કાંઈ ભિક્ષુક પોતાનો હાથ લાંબો કરતો તો રંગનાથ તેને ખે આની આપી સંતુષ્ટ કરતો હતો; પણ ભિક્ષુક રંગનાથની પાસેથી ભિક્ષા મેળવ્યા સિવાય અર્થાત્ ખાલી હાથે પાછો જતો નહિ. મક્કતનો માલ ખાનાર ભિક્ષુકને આ ઉત્તમ ધરાક મળી આવ્યું. રંગનાથ જેવાં ઉદાર માણસોને એવા ભિક્ષુકા નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખે છે—તથા એવાં માણસોની તેઓ શોધ કર્યાં કરે છે, એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. ભિક્ષુકામાં પણ

કેટલાક ઉસ્તાદ બદમાશો હોય છે, વ્યસની હોય છે, કેટલાક ઉદરભર-જીની આશાવાળા હોય છે અર્થાત્ લિક્ષુકો વિવિધ પ્રકારના હોય છે. મ્હોટાં મ્હોટાં શહેરોમાં તો કેટલાક સંતાનહીન લિક્ષુકો અન્ય ગરીબ જાતિનાં સંતાનોને બાડે લાવી તેમની સાથે વેપ બદલી લિક્ષા માગે છે. કાંઈ ઐરીને પણ લાવી દિવસે તેની માર્કિત થોડી ધણી કમાણી કરી રાત્રે તેની સાથે વ્યભિચાર કરે એવા પણ અસંખ્ય લિક્ષુકો મુંબાઈ, અમદાવાદ તેમજ વડોદરા જેવાં શહેરોમાં જેવામાં આવે છે. તેઓ ભોળાં, ધાર્મિક મનુષ્યોને ઠગી એક દિવસના બળમે ત્રણ ત્રણ રૂપિયા પેદા કરે છે; છતાં તેમનો લોભ દૂર થતો નથી. શયતાનોના સ્વરૂપમાં ફરતા સાધુઓ તેમજ આવા લિક્ષુકોની આપણા ભારત-વર્ષમાં જેટલી વિશેષ સંખ્યા છે તેટલી જગતના અન્ય કાંઈ દેશમાં નથી; અર્થાત્ આપણા ભારતની અવનતિનું જ આ એક મંડળ છે એમ કહીએ તો તેમાં સહજ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

કેટલાક લિક્ષુકો તો રંગનાથના મકાન પાસે રાત્રિદિવસ અડો જમાવીનેજ બેસવા લાવ્યા. આનું કારણ રંગનાથ પોતે હતો. કેમકે અમુક દિવસે તે ક્યી દિશા તરફ જશે એનો કશો નિર્ણય નહોતો; તેથીજ લિક્ષુકો તે ક્યી તરફ ફરવા જાય છે એ જોવાના હેતુથી અને પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી ત્યાં બેસી રહેતા હતા. રંગનાથને બહાર ફરવા નીકળેલો જોઈ તેની પાછળ જઈ તેઓ “કાંઈ આપો દાતા !” “ધંધિર તમને સો છોકરાં આપશે, મહારાજ !” “મ્હારી આ ન્હાની બૂખી છોકરી ઉપર દયા લાવો, સરકાર !” કહેતા લિક્ષા માગતા હતા. સઘળા લિક્ષુકોને ઓળખી રાખવાનું કામ મુશ્કેલ હોવાથી એના એજ લિક્ષુકો વારંવાર રંગનાથની ઉદારતાનો લાભ લેતા હતા. એ સઘળા લિક્ષુકોમાં એક ચાણાક લિક્ષુક તો રંગનાથનો બરાબર પીછો લીધો. એક દિવસે તેણે રંગનાથના ઘરમાં કામ કરતી ડોશીને પૂછ્યું:—“માણ ! ઉદાર દાનેશ્વરી કર્યું જેવા તમારા શેઠ જણાય છે !” ડોશીને રંગનાથ માટે ધણું અભિમાન હતું. તેણે બોળપણથીજ ઉત્તર આપ્યો:—“માત્ર તિર્નેરીમાં તો શું પરંતુ કાટના અસ્તરમાં સુઈ નોટો બરેલી છે !”

લિક્ષુક આશીર્વાદ આપીને કહ્યું:—“એમ કે ? ત્યારે તો એમની અનેક પેઢીઓને હાથે આવોજ દાનધર્મ થવાનો સંભવ છે !”

ડોશીએ દુઃખિત અંતઃકરણે કહ્યું:—“પણ આ જગતમાં સર્વત્ર

વિકલતાજી જોવામાં આવે છે. જ્યાં ચણા હોય છે ત્યાં દાંત હોતા નથી, અને દાંત હોય છે, ત્યાં ચણા હોતા નથી. એક છાકરી છે. તેનું પણ બિચારીનું આ પિતા સિવાય અન્ય કોઈ આત્મીય હોય એમ લાગતું નથી.”

“ તેઓ ક્યાંના રહેવાસી છે ? ” બિશ્નુકે જાણાસાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ તે હું જાણતી નથી; પરંતુ જ્ઞેન આજ સુધી ગોવિંદપુરમાં હતાં એટલુંજ હું જાણું છું.”

વિશેષ સમાચાર સાંભળવાની બિશ્નુકને આવશ્યકતા નહોતી. રંગનાથે ‘ ગોવિંદપ્રસાદ ’ નામ ધારણ કર્યું હતું.

પોતાના નામ પાછળ કેટલો ખડખડાટ અને ખટપટ ચાલે છે એ પ્રકાર જો રંગનાથના જાણવામાં આવ્યો હોત તો તે સાવધાન થયો હોત, તથા તેથી તેનાપર સંકટ પણ ન આવ્યું હોત.

એક દિવસે દેવદર્શન કરીને ઘેર પાછા આવતાં રંગનાથે પૂર્વ-પરિચિત એક બિશ્નુકને પોતાના મકાન પાસે બેસી રહેલો જોયો. તેની વૃદ્ધાવસ્થાની દયાજનક સ્થિતિમાટે રંગનાથના અંતરમાં અનુકંપા ઉ-પજ્જલી હોવાથી તે તેને હૃદયેશાં બેઝાની આપતો હતો. આજે રંગનાથે તેની પાસે જઈ તેને બેઝાની આપવા માંડી તો બિશ્નુક પોતાનો હાથ લંબાવી બેઝાની નહિ લેતાં એક વખત ઉચ્ચ જોઈ રંગનાથના મોં તરફ તીવ્ર અને ભેદક દષ્ટિ કરી, અને ત્યાર પછી તરતજ પાછું તેણે નીચું જોયું. બિશ્નુકની તીવ્ર અને ભેદક દષ્ટિ જા-વામાં આવતાંજ રંગનાથના શરીરને જાણે કે વિજળીની બેટરીનો સ્પર્શ થયો હોય એવી રીતે તે ચમકી ઉઠ્યો. તીક્ષ્ણકટારની ધાર માફક એ દષ્ટિએ તેનું હૃદય ચીરી નાખ્યું. તે દષ્ટિ હરનિશના બિશ્નુ-કની નહિ હોઈ પૂર્વેની એક બીજા સ્મૃતિની હતી. અંધકારમાં અડ-ચણવાળા સ્થાને કોઈ કૂર પ્રાણીએ પોતાનો માર્ગ રોક્યો હોય અને નિરાધાર મનુષ્યની જેવી સ્થિતિ થાય તેવી સ્થિતિ રંગનાથની થઈ. તેનું સર્વાંગ ભાવી ભયની ભાવનાથી ધ્રુજી ઉઠ્યું. તે ત્યાં ઉભો રહી શકતો નહોતો તેમજ ત્યાંથી સત્વર મકાનમાં પણ જઈ શકતો નહોતો ! અઘાપિ તેની દષ્ટિ નીચું જોઈને બેસી રહેલા બિશ્નુક તરફ હતી. આ સમયે રંગનાથના ભાગ્યદેવતાએજ તેને સહાયતા કરી. તે કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય આ વિચિત્ર બિશ્નુકના હાથમાં બેઝાની નાખી સત્વર મકાનમાં ચાલ્યો ગયો. તેનું મન અસ્થિર બની ગયું.

તે વિચારવા લાગ્યો:—“ શું હું બૂઝતો તો નથી ને ? તે હમ્મેશાં એસે છે એ લિશ્તુક તો નહિ હોય ? મ્હારો સંશય તેને ક્યાંથી આવી શકે ? મ્હને ભ્રમજ થયો છે એમાં કાંઈ શક નથી. ” આવી રીતે તે જો કે પોતાના મનનું સમાધાન કરતો હતો પણ વચ્ચે વચ્ચે તેના અંતરાત્મા તરફથી એવા પ્રશ્નો થતા હતા કે:—“ જો એ લિશ્તુકજ હોય તો તે મ્હારા તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી શામાટે જુએ ? એ ખીજો કાંઈ નહિ પરંતુ હું ધારું છું તેજ નિજુર પુરુષ છે. ”

ખીજે દિવસે રાત્રે રંગનાથ શાન્તિલતાને જ્યારે અભ્યાસ કરાવતો હતો ત્યારે દાદર ઉપર તેણે કાઠનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો. ઉપરનો આખો માળ તેણે ભાડે સખેલો હોવાથી તેમજ દાદર ઉપર કાંઈ ચઢતું હોય એવો ભાસ થયાથી તેને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે તરતજ ખાળિકને પોતાના ખોળામાં સૂવાડી તેને તદ્દન શાન્ત થઈ જવાની સૂચના કરી. પછીથી તેણે દીપકનો પ્રકાશ પણ ધણો ઓછો કરી નાંખ્યો; તે એટલે સુધી કે, તારંકોના પ્રકાશમાં પૃથિવી ઉપર જેટલો પ્રકાશ જણાય તેનાથી પણ ઓછો પ્રકાશ પોતાના સ્થાનમાં દેખાય. પછીથી તે હમ્મેશાંના નિયમાનુસાર દ્વાર તરફ પીઠ કરીને શાન્તિલતાનો ખરડાને પંખાગતો બેઠો. દાદર ઉપર થતો પગલાંનો અવાજ એકાએક બંધ પડી ગયો. રંગનાથે જાણે કે પોતાના શ્વાસને પણ અટકાવી રાખ્યો હતો. કેટલાક સમય સુધી શાન્ત બેસી રહ્યા પછી તેણે પાછા ફરીને જોયું તો દ્વારની ફાટમાંથી બહાર કાંઈ દીપક લાઇને ફરતું હોય એવો તેને ભાસ થયો. ધણા સમય પછી બહારથી આવતો પ્રકાશ અદ્રશ્ય થઈ ગયો; પરંતુ જે માણસ આવી ગયું તેનાં જતી વખતનાં પગલાં સંભળાયાં નહિ.

ખીજે દિવસે સ્થવારે કામ કરનારી ડોશીએ આવીને કહ્યું:—
“ કાલે પાડોસમાં એક નવું ભાકુત આવ્યું હોય એમ જણાય છે. ”

રંગનાથે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું:—“ આપણા માળાના ઉપરના ભાગમાં જગ્યાજ ક્યાં છે ? ”

“ આપણી ચાલીની સાથે જોડાયેલી આ ખીજ ચાલી છે, તેમના ઉપરના માળમાં આવીને રહ્યું હોય એમ લાગે છે. ”

“ એ કાણ છે ? ” રંગનાથે પૂછ્યું.

“ કાણ છે એ હું કેવી રીતે જાણી શકું ? હમણાં એ માણસ બહાર છગમાં ઉભો હતો; તેથી મ્હેં અહિં આવતાં તેને જોયો. એક

માણસે મ્હને એમ કહ્યું કે, તે આઠ દશ દિવસને માટે મુંબાઈ જોવાને આવ્યો છે.”

ડાશીના વિચાર પ્રમાણે આ પ્રકારમાં કાંઈ નવીનતા નહોતી; પરંતુ આ પ્રકાર સંબંધી રંગનાથના અંતરમાં અનેક વિચારો ઉપજ્યા. ક્યારે રાત્રિ પડે એનીજ તે ઉત્સુકતાથી રાહ જોવા લાગ્યો. રાત્રે તેણે ઠાઈ પણ પ્રકારનો સંશય ન પડે એવી રીતે કામકાજ કરનારી ડાશીને રજા આપી. પછીથી સર્વત્ર શાન્તિનો વિરતાર થતાંજ રંગનાથ શાન્તિલતાની ઓરડીમાં આવ્યો. નિદ્રાધીન થયેલી શાન્તિલતાને તેણે હલાવી જાગ્રત કરી, તેના અધરોડ પર પ્રેમથી ચુંબન કરીને મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“ બેટા ! શાન્તિ ! જાગ્રત થા. આપણા ભાગ્યમાં વનવાસ ભોગવવાનોજ નિર્માણ થયો છે. જ્હેન ! જલદીથી આપણે આ ઘરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જવાનું છે ! ઉઠ, એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કર. ”

શાન્તિલતાને સાથે લઈ રંગનાથ ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો; છતાં તેને ડ્રાઇએ જોયો નહિ કે શું ?

—:૦:—

પ્રકરણ ૨ જી.

—:૦:—

શયતાનના સપાટામાંથી બચાવ.

રંગનાથના ઉપર નિષ્કુર દૈવે અઘાપિ પોતાની સમશેર ધરી રાખી હતી; પરંતુ ફોજદાર હિરાલાલ ઉપર તેણે પૂર્ણ વરદહસ્ત મૂકી રાખ્યો હતો. રંગનાથના દુઃખની જ્યારે સીમા નહોતી ત્યારે હિરાલાલ ઐશ્વર્યનાં પગથીયાં ચઢ્યેજ જતો હતો. હરિપ્રસાદને ઓળખી કાઢવા-માટે હિરાલાલને દીવાનો ડરાવવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ અંતે હરિપ્રસાદનું રૂપાંતર રંગનાથમાં થયેલું જોવામાં આવતાંજ હિરાલાલની કુશાગ્રજીવિની અપાર પ્રશંસા થઇ. મુંબાઈ શહેરમાં અસંખ્ય બદમાશોનો નિવાસ હોય છે. ત્યાં સોનેરી ટાળીના ઉસ્તાદ સભાસદો અનેક માણસોના સર્વસ્વનો કેવી ચતુરાઈથી નાશ કરે છે એ પ્રકાર માત્ર પોલિસખાતું તો શું પરંતુ સમસ્ત હિંદુસ્તાન જાણે છે; આમ છતાં સોનેરીટાળીના ઉસ્તાદ શયતાનોને પોલિસખાતું પકડી શકતું નથી. જે કોઈ પકડાય છે તેને બદમાશજ ડરાવવામાં આવે છે; જેથી ખરા બ-

દમાશો છુપાઈ રહે છે, અને પોલિસખાતાનો શ્રમ વ્યર્થ થાય છે. મુંબાઈના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે તથા મુંબાઈના ખુદ પોલિસ કમિશનરે હિરાલાલના બુદ્ધિચાતુર્યથી પ્રસન્ન થઈ, તે આવા સફેદ ઠગોને પકડવાના કાર્યમાં ફત્તેહમંદ થશે વિચારી હિરાલાલની મુંબાઈના પોલિસખાતામાં સારા અધિકાર ઉપર નિમણુંક કરી હતી, તેમજ આજકાલ કરતાં લગભગ છ માસથી હિરાલાલે પોતાના કાર્યમાં યશ મેળવી ઉપરી અધિકારીઓને સંપૂર્ણ સંતોષ આપ્યો હતો.

રંગનાથના મૃત્યુનો રિપોર્ટ વર્તમાનપત્રોમાં હિરાલાલે વાંચ્યો હતો, તથા એ સમયથી રંગનાથના નામને તે તદ્દન ભૂલી ગયો હતો. આ પ્રકાર બન્યા પછી કેટલાક સમયને અંતરે મુંબાઈના પોલિસખાતામાં નીચે પ્રમાણેની વિગતનો એક રિપોર્ટ આવી પહોંચ્યો:—

“ગોવિંદપુરમાં આવેલા ‘શાન્તિ-સદન’ અન્નપૂર્ણાગૃહના માલિક કેશવલાલના ઘરમાંથી શાન્તિલતા નામની છોકરીને કોઇ લઇ ગયું છે. છોકરીની માતાનું નામ સ્નેહલતા હોઈ તેણેજ પોતાની પુત્રી કેશવલાલને સ્વાધીન કરી હતી. એ સ્નેહલતા રાધનપુરમાં રહેતી હતી એમ જાણવામાં આવ્યું છે; પરંતુ હમણાં તેનો પત્તો લાગતો નથી. શાન્તિલતાને લઈ જનાર ઈસમ મુંબાઈ ગયો હોય એવો દાખલો મળી આવે છે; પરંતુ વિશ્વાસયોગ્ય પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તો પણ આ કન્યાની તપાસ થવાની ખાસ જરૂર છે.”

આ રિપોર્ટ ખાસ કરીને ગોવિંદપુર અને રાધનપુરમાં નોકરી કરી ચુકેલા હિરાલાલને માહિત થવા માટે મુંબાઈના પોલિસખાતા તરફ મોકલવામાં આવ્યો હતો. એ રિપોર્ટ વાંચવામાં આવતાંજ હિરાલાલની મુખમુદ્રા ઘણી ગંભીર બની ગઈ. સ્નેહલતાનું નામ તે અદ્યાપિ ભૂલી ગયો નહોતો. આ સ્નેહલતાને લીધેજ એક દિવસે તેને નીચ બદમાશ રંગનાથ પાસે ક્ષમાયાચના કરવી પડી હતી. આરામ ખુરસી ઉપર હાથ પગાડીને હિરાલાલે સ્વગત કર્યું:—“એજ સ્નેહલતાને શાન્તિ નામની એક છોકરી હતી, તથા એ છોકરીને ગોવિંદપુરથી તેડી લાવવા માટે રંગનાથે મહારી પાસે ત્રણ દિવસની રજા માગી હતી. હવે એ શાન્તિને કયો માણસ લઇ ગયો? સ્નેહલતાનું મૃત્યું થયું છે રંગનાથ તો ઉધા નામની આગબોટ ઉપરથી સમુદ્રમાં પડીને મરી ગયો હતો. હવે અહિં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, એ સમુદ્રમાં અકસ્માતથી પડીને મરી ગયો કે, સૈની આંખોમાં ધૂળ નાખી અદ્રશ્ય થઇ ગયો?

શાન્તિને લઈ જનાર માણસ મ્હારી માન્યતા પ્રમાણે રંગનાથ હોવો જોઈએ !”

હિરાલાલ આજસને ઓળખતોજ નહોતો. સત્વર કપડાં પહેરી તે ખરા મધ્યાહ્નકાળે ગોવિંદપુરમાં આવેલા કેશવલાલના શાન્તિસદન અન્નપૂર્ણાગૃહમાં જઈ પહોંચ્યો; પરંતુ ઉસ્તાદ કેશવલાલે તેને દાદ દીધી નહિ. તેણે હિરાલાલને એમજ કહ્યું કે “જે માણસ શાન્તિને લેવા આવ્યો હતો તે કાઈ લક્ષ્મીસંપત્ત જમીનદાર જેવો જણાયાથી તેમજ તેણે શાન્તિના પૂર્વજીવનની કેટલીક વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપ્યાથી અમે શાન્તિને તેને સ્વાધીન કરી છૂટાં થયાં છીએ. માત્ર શાન્તિની સાથે અમારી ઘણી માયાપ્રીતિ થઈ ગયેલી હોવાથી તેની ગેરહાજરી બદલ અમને અપાર શોક થાય છે.” પરંતુ આ ખુલાસાથી હિરાલાલ સંતુષ્ટ થયો નહિ. તેણે ગામમાં પણ તપાસ કરી. સઘળી તપાસને અંતે એક હજુપુષ્ટ બળવાન માણસ શાન્તિલતાને લઈ ગયો છે એ ઉપરાંત વિશેષ માહિતી તેને મળી નહિ. હિરાલાલે કેશવલાલની જખાની લીધી. છતાં એ જખાનીમાંથી પણ તેને કાંઈ વિશ્વાસયોગ્ય પ્રમાણ મળી આવ્યું નહિ. વળી કવચિત્ તેના અંતરમાં એવો વિચાર ઉપજતો હતો કે:—“સમુદ્રમાં ડૂબી ગયા પછી જીવ બચાવવાનું કામ અશક્ય છે. સરકારી સમાચાર ખોટા છે. હુંજ રંગનાથને માટે દીવાનો બન્યો છું !”

આમ છતાં પુનઃ મુંબાઈ આવીને હિરાલાલે સર્વત્ર રંગનાથની શોધ કરવા માંડી. એવામાં કેટલાલ ભિક્ષુકાને એકજ ઠેકાણે બેસી રહેતા જોઈ તે વહેમાયો. તે ખુપી રીતે ભિક્ષુકાના ઉપર નજર રાખવા લાગ્યો. એવામાં તેણે જે મકાન પાસે એ ભિક્ષુકાને એકત્ર થયેલા જોયા એ મકાનમાંથી રંગનાથને બહાર નીકળતો જોયો. બહાર નીકળી રંગનાથ એકલા થયેલા ભિક્ષુકાને દાન આપવા લાગ્યો. એ પ્રકાર પણ ચતુર હિરાલાલથી છુપો રહ્યો નહિ. પછી તેણે પણ ભિક્ષુકાનો વેષ લઈ રંગનાથની માહિતી મેળવવા માંડી. સિંહ જેવી રીતે પોતાના શિકારને માટે તલપીને બેસી રહે તેવી રીતે એક દિવસે હિરાલાલ ભિક્ષુકાના વેષમાં રંગનાથની ઓક્સ માહિતી મેળવવા, તેના મકાનના ઓટલાપર બેઠો. હિરાલાલ અને રંગનાથની દષ્ટિનું ક્ષણ પર્યન્તને માટે મિલન થયું. આટલાથી પણ કાંઈ હિરાલાલનું સમાધાન થયું નહિ; કેમકે રંગનાથે મુંબાઈમાં પોતાના પ્રથમના વેષને દેશવટો આપ્યો

હતો. જે પ્રસંગે હિરાલાલની દૃષ્ટિનું રંગનાથની દૃષ્ટિ સાથે મિલન થયું તે પ્રસંગે દાતા રંગનાથ કાંઈ પણ બોલશે, અને પોતે બિશુ-કના વેષમાં નીચી નજર રાખીને બેસી રહેશે તો તે પોતાને પિછાનશે નહિ. આ હેતુથી તેણે ક્ષણપર્યંત રંગનાથની દૃષ્ટિ સાથે પોતાની દૃષ્ટિ મેળવી નીચું જોયું હતું. જે તેણે રંગનાથનો અવાજ સાંભળ્યો હોત તો એજ પ્રસંગે તે તેને કેદ પકડત; કિન્તુ રંગનાથ પોતાના મદ્દબાગ્યે એ પ્રસંગે કાંઈ બોલ્યો નહિ.

બીજે દિવસે રાત્રે હિરાલાલ રંગનાથના મકાને આવ્યો, અને તેણે પૂરતી તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ રંગનાથ ચેતી ગયો તેથી તેનો સધળો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો એ પાકકમધુઓ જાણે છેજ. છેવટે તેણે મહામુશિખતે પાસેની ચાલીનો ઉપરનો માળ ભાડે રાખ્યો, અને તેણે રંગનાથના ઉપર સખ્ત નજર રાખવા માંડી. આખા દિવસમાંજ રંગનાથ ખુદારજ નીકળ્યો નહિ; તેજ પ્રમાણે આખો દિવસ હિરાલાલ પણ હાલ્યો ચાલ્યો નહિ.

શાન્તિલતાને લઈ રંગનાથ પુનઃ પલાયન કરી ગયો છે એમ જાણવામાં આવતાંજ પોતાની સાથે ત્રણ સિપાહીઓને લઈ હિરાલાલ તેને પકડવાને નીકળી પડ્યો. પોતે શી ખટપટમાં છે એ વાત તેણે પોતાના સાથીદાર સિપાહીઓને પણ જણાવી નહોતી. આમ કરવાનું એક કારણ હતું અને તે યોગ્યજ હતું. જે રંગનાથને સહજ પણ સંશય આવશે તો તે મુંબાઈની સાત લાખની વસતિમાં અવશ્ય ગૂમ થઈ જશે. અને તેનો પત્તોજ નહિ લાગે એમ હિરાલાલ સારી રીતે જાણતો હતો. વળી એકદમ રંગનાથને કેદ પકડવાથી જે લોકો તેને મરી ગયેલોજ ધારે છે તેઓ આશ્ચર્યમાં પડી જશે અને તેથી પોતાની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાશે એ હેતુ પણ હતો. હિરાલાલ સ્વભાવતઃ કાંઈ નવલકથાપ્રિય તેમજ સાહસિક હતો. “ ઉપા નામની સ્ટીમરપરથી સમુદ્રમાં ડૂબી અદ્રશ્ય થઈ ગયેલા બદમાશ કેદી રંગનાથનેકાલે મુંબાઈના પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર હિરાલાલે ઘણી બહાદુરીથી તેમજ ચાલાકાથી કેદ પકડ્યો છે. હિરાલાલ જેવા હોશિ યાર અધિકારીની જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી થોડી છે ” આવી હકીકત સઘળાં વર્તમાનપત્રોમાં મોટા અક્ષરે છપાશે. એ કરતાં બીજું વિશેષ તેને શું જોઈએ ?

હિરાલાલ પણ પાછળ જવા લાગ્યો. રંગનાથ આગળ જતો

હતો, અને હિરાલાલ તેની પાછળ જતો હતો. આકાશમાં ચંદ્રદેવ પૂર્ણ-
 તેજથી પ્રકાશી રહ્યા હતા. પૃથિવીદેવીએ પણ સફેદ સાડીથી પોતાના
 શરીરને શોભાવ્યું હતું. જે સમયની અમે આ નવલકથા લખીએ છીએ
 એ સમયે મુંબાઈમાં ગેસના દીપકો નહોતા તેમજ ચાંદની રાત્રિએ
 ફાનસો સળગાવવાનો પણ નિયમ નહોતો, હમણાંની માફક મ્હોટાં ગ-
 ગનચુંબિત મકાનો નહોતાં; તેથી રસ્તા ઉપર જાણે કે ચંદ્રપ્રકાશની
 સરિતાજ વહેતી હોય એવો ભાસ થતો હતો. રંગનાથ આટલો હો-
 શિયાર હોવા છતાં, તથા પોતાની જાતને અંધકારમાં છુપાવતો હોવા
 છતાં પોતાની પાછળના પ્રકાશને દૂર કરવા અને સર્વત્ર અંધકારનો
 વિસ્તાર કરવાને તે અસમર્થ હતો. તેણે પાછા ફરીને ધણે દૂર સુધી
 દષ્ટિ ફેંકી; પરંતુ કોઈ પણ માણસ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ.
 અદ્વપકાળમાંજ તે એક રસ્તા પાસે જઈને ઉભો રહ્યો. એ રસ્તાની
 આગળ કિંવા પાછળ કોઈ મનુષ્ય જણાતું નહોતું. રંગનાથે ચપટી
 વગાડીને શાન્તિલતાને ત્વરિતગતિથી આજવાની સૂચના કરી. બિચારી
 શાન્તિલતા ગભરાઈ જઈને તેની સાથે દોડ્યા કરતી હતી. રંગનાથે
 એ માર્ગેથી અંધકારવાળી એક સાંકડી ગલીમાં પ્રવેશ કર્યો. એ ગલી
 ઘણી લાંબી અને દક્ષિણોત્તર હોવાથી તેમજ ત્યાં ઉંચા મકાનો આવેલાં
 હોવાથી અંધકાર હોય એ સર્વથા સંભવિત છે. અંધકારમાં છુપાનો
 છુપાતો રંગનાથ એ ગલીના મધ્યભાગમાં જઈ પહોંચ્યો તો એ ગલીના
 આગળના નાકા ઉપર ચંદ્રના પ્રકાશમાં બે માણસોને ઉભા રહેલા
 તેણે જોયા. એ લોકો પોતાના સંબંધીજ વારાઘાટ કરે છે એમ
 માલૂમ પડતાં રંગનાથે ગલીમાંથી પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો તો ગ-
 લીની પાછલી બાજુના નાકા ઉપર પણ તેણે એક માણસને ઉભો રહેલો
 જોયો. રંગનાથનો બન્ને બાજુનો માર્ગ અંધ થઈ ગયો હતો. એક ક્ષણને
 માટે તે કંપી ઉઠ્યો. આમ છતાં તે અસ્થિર બની ગયો નહિ. તેના
 મ્હોં ઉપર બયની કિંવા નિરાશાની છાયા છવાઈ નહિ. ઉલટી તેના-
 માં એક પ્રકારની સ્ફુર્તિ આવી. રંગનાથ સાહસિક તેમજ નિર્ભય
 પુરુષ હતો. જેમ જેમ તેનાપર કઠિન પ્રસંગો આવતા હતા તેમ તેમ
 તેનું સાહસ અને ધૈર્ય સહસ્રધા વૃદ્ધિગત થતું હતું. આ પ્રસંગે પણ
 તેમજ થયું. જેણે કદખાનું ફાડ્યું, બેડીઓ તોડી નાંખી, એટલુંજ
 નહિ પરંતુ અદ્વપકાળ પૂર્વે જેણે હજારો માણસોની આંખોમાં ધૂળ
 નાખીને ઉપા નામક સ્ત્રીમરમાંથી પણ પોતાની મુક્તિ કરી લીધી તે

આવી સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં તેમજ અંધકારનું સાધન મળી આવેલું હોવા છતાં પોલિસની આંખોમાં ધૂળ ન નાખી શકે એ તદ્દન અસંભવિત છે. જો શાન્તિલતારૂપી સ્નેહના બંધનથી એ બંધાયેલો ન હોત તો આટલા સમયમાં તો તે ક્યાંય ગૂમ થઈ ગયો હોત ! પરંતુ શાન્તિલતાને સાથે રાખી એવું સાહસ કરી શકાય તેમ નહોતું. શાન્તિલતાને તેણે પોતાની ખાંધ ઉપર ઉઘડી લીધી, અને પછીથી તે બન્ને બાબુનાં મકાનોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતો ચાલવા લાગ્યો. એવામાં પૂર્વ દિશા તરફ તેણે એક ઘણું ન્હાનું પણ ઉચું મકાન જોયું. એ મકાનનો પહેલો માળ કાંઈ બહુ ઉંચો નહોતો. રંગનાથે ધીમેથી તેમજ સાવધાનતાથી શાન્તિલતાને એ મકાનના આટલા ઉપર ઉભી રાખી. શાન્તિલતાએ બલરામ જઈને કહ્યું:—“ બાપા ! રહેને બહીક લાગે છે. કાણુ આવે છે ? ”

“ ચૂપ-તદ્દન ચૂપ થઈ જા ! કાળિકા આવી છે ! ” જો કે બાળિકા શાન્તિને આવી રીતે ધમકાવતાં રંગનાથનો જીવ ચાલતો નહોતો; પરંતુ આ સમય ઘણો કટાકટીનો હતો. આ સમયની તેની બહાદુરી ઉપર શાન્તિના બાવી જીવનના સુખ દુઃખનો આધાર હતો. તેણે શાન્તિના મ્હોંપર હાથ ફેરવીને કહ્યું:—“ બેટા ! હમણાં એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારીશ નહિ. હું જેમ કહું તેમ કર્યા કર. રડીશ પણ નહિ. જો તું રડીશ તો પાછી કાળિકા આવી તને લઈ જશે, સમજ ? ”

યવનોને સંતાળનો જેટલો ભય નહિ લાગતો હોય, દિલ્લીના લોકોને નાદિરશાહનો જેટલો ભય નહિ લાગતો હોય, કૃષ્ણને યશોદાની જેટલી ધાસ્તી નહિ લાગતી હોય એથી પણ સવિશેષ ભય શાન્તિને કાળિકાનું નામ સાંભળવામાં આવતાં ઉપજ્યો; તે જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંજ મીણુની માફક ચોટી રહી. અને પાપાણુપ્રતિમાની માફક શબ્દશૂન્ય બની ગઈ.

રંગનાથ કામે લાગ્યો. દેનનો સમય સાધવાને માટે મનુષ્ય મનને અસ્થિર નહિ થતા હેતાં—શાન્તિથી જેવી રીતે તૈયારી થાય છે તેવીજ રીતે સ્વસ્થ ચિત્તે, પણ ઘણીજ ત્વરાથી તે પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો. કાંઈ પણ કાર્યમાં વિલંબ કરવાનું રંગનાથ સમજતો નહોતો. આરી ઉપરના પડદાની બન્ને બાજી દોરીઓ તેણે કાપી નાખી, અને બન્નેને ગાંઠ બાંધી તેની એક દોરી બનાવી. પછીથી એ દોરીને તેણે શાન્તિની કમર ઉપર બાંધી દઈ તે પહેલા માળની આરીમાં ફેદી પડ્યો.

ઉપર જતાંજ તેણે ધણા ધીમા સ્વરે કહ્યું:—“ જુદેન ! સાવધાનતાથી ઉભી રહે. ”

બાળિકા યંત્રની માફક ઉભી રહી.

“ ગભરાઇશ નહિ—ગૂમ પાડીશ નહિ. ” એવી ઇશારત કરીને રંગનાથે દોરી ખેંચી શાન્તિને ઉપર ખેંચી લીધી. કાણુ માત્રમાં શાન્તિ રંગનાથ પાસે જઈને ઉભી રહી. રંગનાથે તેની કમરપરની દોરી છોડી નાખ્યા સિવાય તેને પોતાની ખાંધ ઉપર ઉંચકી લીધી; પછીથી મકાનના પાછળના ભાગમાં તે ગયો. મકાનના પાછળના ભાગમાં એક મોટું વડનુ ઝાડ આવેલું હતું. તેની મોટી મોટી ડાળીઓ વચ્ચેની ન્હાની ગલી ઓળંગીને સ્થામે મકાનના ચોથા માળ સુધી જઈ પહોંચી હતી. અદ્વૈતજાળમાંજ ચંદ્રપ્રકાશમાં એ વડના વૃક્ષનું સ્વપ્ન નિર્ગીક્ષણુ કરી તેણે બાળિકા શાન્તિને ખાંધપરથી નીચે ઉતારી. પછીથી વડના ઝાડની એક પ્રચંડ શાખા ઉપર રંગનાથે કૂદકો મારી ચઢી જઈ, શાન્તિને પણ ઉપર ખેંચી લીધી. તે શાખામાંગળું આક્રમણુ કરતો હતો એવામાં તેના કાને એવા શબ્દો સાંભળવામાં આવ્યા કે, “ આ ગલીમાંજ એ બદમાશ છુપાઈ ગયો છે. સઘળા રસ્તાઓનાં નાકાં બંધ કર્યા છે. એ બદમાશ આટલામાંજ હોવો જોઈએ. ” આવી હિરાલાલની સિંદગર્જના રંગનાથ સ્પષ્ટતાથી સાંભળી શક્યો. હિરાલાલે અને તેના સાથીદાર સિપાહીઓએ એ ગલીની પ્રત્યેક ચાલી તપાસી જોઈ. ગલીની પાછળ આવેલા એક ન્હાના બાગમાં પણ તપાસ કરી; કિન્તુ વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયેલા રંગનાથનો પત્તો કંઈ રીતે લાગે ? એક ન્હાની બાળિકાનો બાર ઉપાડી તે વૃક્ષમાં છુપાઈ જશે એવી હિરાલાલને કલ્પના સુધ્ધાં નહોતી. નિરુપાયે હિરાલાલ ત્યાંજ ઉભો રહીને નિરાશાથી વિચારો કરવા લાગ્યો. આ સમયે રંગનાથ શાન્તિને સાથે લઈ સ્થામી બાજુએ આવેલા એક મકાનના છાપરા ઉપર ઉતર્યો. પોલિસના ગરબડાટથી એ ગલીના મકાનોમાં રહેતાં માણસો જાગી ઉઠ્યાં હતાં. એ ત્રણ મકાનોનાં છાપરાં ઓળંગીને અંતે જે બાગમાં સિપાહીઓ તેની તપાસ કરી ગયા હતા તેજ બાગમાં એ ઉતર્યો. એ બાગમાં વિહાર કરવાના અનેક ન્હાના મોટા લતાકુંજ હતા. એવા એક કુંજમાં રંગનાથે શાન્તિસહ પ્રવેશ કર્યો.

નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થઈ છે એવી ખાત્રી કર્યા પછી તેણે બાળિકા શાન્તિની કમરપરની દોરી છોડી નાખી. બચલીત અનેલી બાળિકાનો ભય દૂર કરવાને હવે કરી હરકત નથી એવી ખાત્રી કરીને

તેણે શાન્તિને ચુંબન કર્યું. પછીથી તેણે કહ્યું:—“બેટા ! શાન્તિ ! હવે ગલરાધશ નહિ, હોંકે !”

અંધકારમાંજ રંગનાથે શાન્તિના મ્હોં ઉપર હાથ ફેરવ્યો, તો શાન્તિના મુખ ઉપર-ધણે પસીનો આવેલો તેને માલૂમ પડ્યો. રંગનાથે પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રથી શાન્તિના મુખ ઉપરનો પસીનો સાફ કરતાં કરતાં અત્યંત વ્યાકુળતાથી કહ્યું:—“બહેન ! તું ઘણા કામળા કાળજની છે ! કાળિકાની તને આટલી બધી બહીક લાગી છે ? તું તો ગાંડી છે ! બહેન ! સાવધ થા !”

આમ છતાં શાન્તિએ એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો નહિ. તેનું શરીર પણ બિદકુત્ત હાથું ચાથું નહિ. પ્રેમના આવેશથી રંગનાથ તેના શરીરપર પોતાનો હાથ ફેરવતો હતો. શાન્તિવ્રતા નિદ્રાધીન થઈ ગઈ છે એવો તેને ભાસ થયો; પરંતુ આવા લયજનક પ્રસંગે એને નિદ્રા આવે એ શું સંભવિત છે ? રંગનાથના અંતરમાં પણ એક પ્રકારની દુઃખજનક આશંકા ઉપજી. પ્રેમમયી માતાની માફક તેણે શાન્તિને પોતાના હૃદય સરસી આંખીને કહ્યું:—“બહેન ! તું આજે મ્હારાથી આમ રીસાઈ કેમ છે ? તું કેમ કાંઈ બોલતી નથી ?” આમ કહીને રંગનાથે તેને હજાવી; કિન્તુ તે કાંઈ બોલી નહિ. રંગનાથ વિશેષ ગલરાઈ ગયો. તેણે વિચાર્યું:—“શાન્તિનો આત્મા કૂર કાળિકાના લયથી આલોકમાંથી અદ્રશ્ય તો નહિ થઈ ગયો હોય ? જો એમ ન હોય તો તે આવી રીતે તદ્દન સ્થિર અને શાન્ત ક્યાંથી બની ગય ? એ બેશુદ્ધ તો નહિ બની ગઈ હોય ?” આવો વિચારો આવતાંજ રંગનાથ તેને ઉચકીને લતાકુંજની બહાર લઈ ગયો તો તેની બીપણ કંપના ખરી ફરી. કાળિકાના દાંત એકલા થઈ ગયેલા હોઈ તે પ્રગાઠ મુર્છામાં હતી.

રંગનાથની સમસ્ત શક્તિ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. તેનું હૃદય જોરથી ધબકવા લાગ્યું. તેના ધૈર્યનો નાશ થયો. તેની અંતરરૂપી રંગભૂમિ ઉપર વિવક્ષણ બીપણ દેખાયો તે જોવા લાગ્યો. કેટલીક વખતે એવા અમત્કારિક પ્રસંગો આવે છે કે, તેથી બીભત્સ, લયજનક તેમજ અપાર દુઃખજનક કંપનાઓનો જવાળામુખી સળગી ઉઠે છે, તથા એ પ્રચંડ જવાળામુખીમાં અંતઃકરણ, મન અને બુદ્ધિ બળીને આકસાર થઈ જાય છે. એ સમયે પોતાના જેવું સંકટ દુશ્મનપર પણ ન આવે એવો વિચાર પણ ઉપજે છે. જેને માટે કેદખાનામાંથી મુક્તિ

મેળવી, જેને માટે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ઉપા રટીમર ઉપરથી અદ્રશ્ય થઈ જવાનું સાહસ કર્યું, જેને માટે અજ્ઞાતવાસમાં પોતાના અવશિષ્ટ દિવસો વ્યતીત કરવા પડે છે તે શાન્તિલતા આજે પોતાનો ત્યાગ કરી જાય છે કે શું ? આવા વિચારો આવતાંજ રંગનાથ સ્વગત કહેવા લાગ્યો:—“શાન્તિ ! ખેટા ! ત્હારા સિવાય આ અસાર સંસારમાં કોણ મ્હારું આત્મીય છે ? આજ સુધી મ્હેં ત્હારે માટેજ આ દેહ ધારણ કર્યો છે ! ત્હારા ગયા પછી આ દેહની કેવી શોચનીય સ્થિતિ થશે ? ! અરેરે ! આ દેહને વિશ્વના વજનની બેડીઓ ધાલીને દયાવી રાખવામાં આવે તોપણ તે એ બેડીઓ ત્હારી આકર્ષણશક્તિના જોરથી તોડી નાખીને સ્વતંત્ર થાય તેમ છે; પરંતુ ત્હારી પાછળ આ દેહનું શું થશે ? ત્હારા સિવાય સ્વર્ગમાં પણ મ્હને નરકનો આભાસ થાય તેમ છે. અરેરે ! હે નિષ્કુર નારાયણ ! ત્હેં શું કરવા ધાર્યું છે ? !”

આ સમયે કાંઈએ શ્વાસ લીધો હોય એવો રંગનાથને ભાસ થયો. શું શાન્તિએ તો શ્વાસ નહિ લીધો હોય ? શું અઘાપિ શાન્તિ જીવિતાવસ્થામાં છે ? રંગનાથના જીવનનો આધાર અઘાપિ જીવિત છે ? રંગનાથે તપાસ કરી તો શાન્તિ ઘણા કાળના અંતરે શ્વાસ લેતી તેના જોવામાં આવી. ફાણ પૂર્વે જે મન બીજણ તેમજ દુઃખજનક આશંકાથી આકુળ બાકુળ બની ગયું હતું તેજ મન હવે અપાર આનંદિત થયું. કામળ મનના પ્રેમમય રંગનાથે અદ્વકાળ પૂર્વે પોતાના મનમાં અલદ્ર વિચારો આવેલા હોવાથી પોતાના મનને દુષ્કા આપ્યો. પછી શાન્તિને તેણે પુનઃ હૃદય સાથે આંખીને કહ્યું:—“ખેટા ! ત્હારી આંખો હજી પણ ત્હારે ઉઘાડવી નથી કે ? બહેન ! આંખો ઉઘાડ. દયા લાવી એક વખત સ્મિતમુખે મ્હારા તરફ જા. બહેન ! તું હવે બહીશ નહિ—તું નિર્ભય છે. પણ મ્હારી—”

નિર્ભય શબ્દ રંગનાથના મુખમાંથી બહાર નીકળ્યો કે તરતજ એટલામાંથી કાર્દનાં પગલાંનો અવાજ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. રંગનાથ ચમક્યો. તેના કાન જો કે જે દિશા તરફથી પગલાંનો અવાજ આવતો હતો તે દિશા તરફ હતા તોપણ તેની દષ્ટિ શાન્તિના વદન-મંડળ ઉપર હતી. એ દષ્ટિએ તેને શું કહ્યું ? કાંઈએ જાણે કે તેના ઉપર ભયનો અને નિરાશાનો ઉચ્ચ પર્યંતજ હડસેલી મૂક્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. શાન્તિલતા અઘાપિ બેશુદ્ધાવસ્થામાંજ હતી. તેના શ્વાસ ધીમે ધીમે જતો હતો. રંગનાથ પોતાની સ્થિતિને છેક બૂઝી ગયો.

તેણે વિચાર્યું:—“ મહારા જીવનું ગમે તેમ થાય તો પણ મહારે શાન્તિ--નો જીવ બચાવવોજ જોઈએ. જે અલ્પકાળમાંજ તેના ઉપચારની વ્યવસ્થા નહિ થાય તો હુંજ તેના મૃત્યુનું કારણ થઈશ, અને મહારા શિરપર બાળહત્યાનું પાપ લાગશે. મહારો જીવ બચાવવાના સ્વાર્થથી હું બિચારી શાન્તિને મારી નાખું છું ! ”

સત્ય પ્રેમને સ્વાર્થની માહિતી હોતી નથી. ઉલટું ખરો પ્રેમ નિરંતર આત્મચક્ષુ કરીને પોતાની પ્રિય વસ્તુની પ્રત્યેક ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને તત્પર રહે છે. રંગનાથનો શાન્તિ ઉપર અપાર પ્રેમ હતો. એ પ્રેમનું પરિમાણ નહોતું. શાન્તિ ઉપરનો પ્રેમ એજ રંગનાથના શરીરમાં નિવાસ કરતું ચૈતન્ય હતું. એ ચૈતન્ય ગૂમ થયા પછી જડ દેહનો તેને શો ઉપયોગ હતો ? રંગનાથને શાન્તિ સિવાય બીજું કંઈ સંજ્ઞું નહિ. જે કોઈ મળે તેની પાસે તે બાળિકા શાન્તિના પ્રાણની યાચના કરવાને માટે નીકળ્યો. જે પોલિસ મળે તો લલ્લે તે પોતાને પકડે; પરંતુ તે પોતાની શાન્તિને જીવનદાન દે એવું તેને લાગ્યું.

રંગનાથ લતાકુંજમાંથી બહાર નીકળ્યો. થોડે દૂર એક માણસને જોઈ તેણે કહ્યું:—“ ભાઈ ! સો—બસો યા તો પાંચસો રૂપિયા લ્યો; પરંતુ મહને એક રાત્રિને માટેજ આશ્રય આપો ! દયાભાવે મહારો જીવનલતા શાન્તિને બચાવો. ”

આ સમયે ચંદ્રનો પૂર્ણ પ્રકાશ રંગનાથની લયલીત મુખમુદ્રા ઉપર પડ્યો હતો. એ પ્રકાશમાં રંગનાથના મુખનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરીને, એ માણસે અતિ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“ કાણ, શેઠ સાહેબ કે ? રા. બા. હરિપ્રસાદ પંડ્યા કે ? ”

હરિપ્રસાદના સ્વરૂપમાં પોતાને કોઈ પણ માણસ ઓળખશે એવા રંગનાથને કલ્પના સુદ્ધા આવી નહોતી. રંગનાથ એ માણસ તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો; પરંતુ એ માણસ વિશાળ વૃક્ષોની ઢાયા નીચે ઉભો રહેલો હોવાથી રંગનાથ તેને એકદમ ઓળખી શક્યો નહિ. એ માણસે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“ તમે અહિં ક્યાંથી આવ્યા ? સ્વર્ગમાંથી તો અહિં ઉતર્યા નથી ને ? તમારી સ્થિતિમાં આવું અસાધારણ રૂપાંતર કેમ થઈ થયું છે ? અંગ ઉપરનાં વસ્ત્રો આવાં વિચિત્ર કેમ છે ? આવા મધ્યરાત્રિના સમયે તમને આ બગીચામાં જોઈ હું ઘણો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો છું ! ”

રંગનાથને ધીરજ આવી. તેણે પૂછ્યું:—“ તમે કાણ છો ? આ બાગ કોનો છે ? ”

“ શું તમે મ્હને પિછાનતા નથી ? તમે મ્હને જીવનપર્યન્તને માટે ઝઘણી કર્યો છે છતાં મ્હને ઓળખી શકતા નથી એ આશ્ચર્ય. જનક વાત છે ! ”

“ ના—ના—હું સત્યજ કહું છું કે, હું તમને ઓળખી શક્યો નથી. ચારું, તમે મ્હને કેવી રીતે ઓળખ્યો ? ”

“ તમારી ઓળખાણનું વિસ્મરણ કરીને હું કૃતમ્ન થાઉં કે ? આપેજ ગાડાના પૈડા નીચેથી મ્હારું જીવન બચાવ્યું હતું. આપના જેવા પ્રાણદાતાને ભૂલી જઉં એવો હું કૃતમ્ન નથી ! ”

આવેશમાં એ મનુષ્ય છાયા નીચેથી આગળ આવ્યો એટલે તેના મુખ ઉપર પણ ચંદ્રપ્રકાશ પડ્યો. એ પ્રકાશની સહાયતાથી તેમજ એ માણસે આપેલી ઓળખાણ ઉપરથી, પોતે જે માણસને ગાડાના પૈડા નીચે ચગદાઇ મરતાં જોયો હતો તેજ એ છે એવી રંગનાથની ખાત્રી થઇ. આવા દુઃખમાં પણ રંગનાથના અંતરમાં થોડું સ્વાભિમાન ઉપજ્યું. ફળની અપેક્ષા નહિ રાખતાં કરવામાં આવેલા સત્કાર્યનું ફળ પોતાના સંકટ સમયે આપોઆપ પ્રાપ્ત થયેલું જોઇને આવા સંકટ પ્રસંગે પણ ઈશ્વરની લીલાનું રંગનાથને કૌતુક લાગ્યું. તેણે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ હમણાં શું તું અહિં રહે છે ? ”

“ હા, હમણાં હું અહિંજ નોકરી કરું છું. ચાર પાંચ દિવસ ઉપર હું શેડના કાર્યાર્થે બહારગામ ગયો ત્યાંથી આજેજ અત્રે આવ્યો છું. હું અહિં માળીનું કામ કરું છું. ”

રંગનાથે તેના તરફ ટગર ટગર જોઇ રહીને કહ્યું:—“ મ્હેં તને એક વખત જીવનદાન દીધું છે, કેમ ? ”

“ હા—અને આપનો એ મહાન ઉપકાર, મ્હારી ચામડીના જોડા સીવડાવીને તમારા પગમાં ધાલું તો પણ ફિટ તેમ નથી. ”

“ ઠીક છે, તે દિવસે જેવી રીતે મ્હેં તને જીવનદાન દીધું છે તેવી રીતે ત્હારે પણ આજે મ્હને જીવનદાન દેવું જોઇએ. ”

“ પ્રભુ ! મ્હારા દેહ—આત્મા અને મન ઉપર આપની સંપૂર્ણ સત્તા છે. આપનો અંશતઃ ઉપકાર પણ મ્હારે ફેડવોજ જોઇએ. આપ કહો તે કાર્ય કયવાને હું તૈયાર છું. ”

“ ઠીક, ત્હારું મકાન આટલામાંજ છે કે ? ”

“ હા, આ બાગમાંજ શેઠે મ્હને એક ન્હાનું મકાન રહેવા માટે સોંપેલું છે. ”

“ જો, મ્હારા સંબંધી તું કાઢની સમક્ષ એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારીશ નહિ, તેમજ મ્હને પણ કંઈ પૂછપરછ કરીશ નહિ ! ”

“ તમારી આજ્ઞા મ્હને શિરસાવંધ છે. ”

“ ત્યારે ઉભો રહે-હું મ્હારી શાન્તિલતાને લઈ આવું ! ”

“ કાંઈ સ્ત્રી હોય એમ લાગે છે. ” આમ કહીને એ માણસ ત્યાં

ઉભો રહ્યો. રંગનાથ લતાકુંજમાં જઈ બેશુદ્ધાવસ્થામાં પડી રહેલી શાન્તિલતાને ઉચ્છ્રી લાવ્યો. ત્યાર પશ્ચાત્ માળી, રંગનાથને પોતાના મકાનમાં લઈ ગયો, અને તેણે એક શય્યા તૈયાર કરી. રંગનાથે શાન્તિલતાને એ શય્યામાં સૂવાડી તેની શુશ્રુષા કરવા માંડી. બાળિકના શરીર પર તેણે સુંઠ ચોળવા માંડી. ઘણા સમય સુધી શુશ્રુષા કરવામાં આવતાં શાન્તિલતાનું શરીર સહજ હાલવા લાગ્યું. શાન્તિલતા જીવતી છે એવી ખાત્રી થતાંજ રંગનાથના હાથમાં જાણે કે સ્વર્ગ આવ્યું. પ્રેમ પૂર્વક શાન્તિલતાના મ્હોં તરફ જોઈને તેણે કહ્યું:—“ લાઈ ! આ મ્હારું હૃદય તેમજ મ્હારો આત્મા છે. આજ મ્હારું આ જગતનું જીવન સર્વસ્વ છે. આ મ્હારી થાપણ હું તને આઠ દિવસને માટે સોંપી જઈ છું. સૂર્યોદય થતાંજ અહિં ડૉક્ટર આવશે. તેઓ એની પ્રકૃતિ તપાસી ઔષધ આપી જશે. જો કાંઈ પૂછે તો એ ત્હારી બાણેજ છે એમજ તું કહેજે. મ્હારે ને એને સહજ પણ સંબંધ છે એમ તું કાઢને ત્હારો જીવ જીવ તોપણ કહીશ નહિ. એના ખરચ માટે મ્હારી પાસે જે ચાળીસ પચાસ રૂપિયા છે તે હું તને આપતો જઈ છું. આટલું મ્હારું કામ તું કરીશને ? ”

કૃતરા અને જોળા સ્વભાવના એ માણસે રંગનાથનું કહેવું કબૂલ કર્યું. પછીથી રંગનાથે તેને પચાસ રૂપિયા આપ્યા, તથા હમણાંજ થોડી શુદ્ધિમાં આવેલી શાન્તિલતાના કપાળ પર ચુંબન કરી તે પોલિસની દષ્ટિમાં ધૂળ નાખી અદ્રશ્ય થઈ ગયો. પોલિસખાતાએ તેમજ કાર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રાખનાર હિરાલાલે તેની ઘણી શોધ કરી; પરંતુ તેમને નિરાશ થવું પડ્યું. આઠમે દિવસે રાત્રે રંગનાથ સાવધાનતાથી પાછો આવ્યો. શાન્તિલતા હવે ઘણી શુદ્ધિમાં આવી હતી. તેનું શરીર સારું થઈ ગયું હતું. રંગનાથ શાન્તિલતાને સાથે લઈ પુનઃ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩ જી.

રામપ્રસાદની વ્યાકુળતા !

કાળીચૌદશની રાત્રિ વ્યતીત થઈ અને પ્રભાતકાળ થયો. ગઈ રાત્રે ખાનપાનની સ્વચ્છંદતાને પરિણામે અઘાપિ માળી કે, તેના કુટુંબનું કોઈપણ માણસ જાગ્રત થયું નહોતું.

ધીમે ધીમે સૂર્યભગવાન પૂર્વાકાશમાં ઉદિત થયા. પૃથિવીપરનો અંધકાર દૂર થવા લાગ્યો, અને તે સાથે સૂર્યપ્રકાશનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો. સહવાર થતાં માળી તેમજ તેના કુટુંબનાં માણસો જાગ્રત થયાં; પરંતુ સૌના મુખ ઉપર એટલી સુસ્તી જણાતી હતી કે કોઈની શય્યાત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થતી નહોતી. અંતે માળીની સ્ત્રીએ ઉડીને ચલમ ભરી લાવી પોતાના પતિના હાથમાં આપી. માળીની સાસુ પણ શય્યામાં બેઠી બેઠી બગાસાં ખાતી હતી.

ધૂત્રપાન કરતાં કરતાં માળીએ પોતાની સાસુ તરફ જોઈને કહ્યું:—“ મા ! આજે જમીનદાર મહાશયને ત્યાં ઉત્સવ છે. બાગમાં પાણી છાંટીને મ્હારે ત્યાં જવું જોઈએ. ”

આ સમયે માળીનો પુત્ર હરિગોપાળ પિતા પાસે આવીને બોલ્યો:—“ બાપા ! હું પણ તમારી સાથે આવીશ. ”

માળી:—પણ તું ત્યાં મુઘી ચાલતો આવી શકીશ ?

વચ્ચેજ માળીની સાસુ બોલી ઉડી:—“ ચાલતો નહિ આવી શકે તો હું તેને કમરપર ઉંચકી લઈશ. ન્હાનાં છોકરાંઓને ઉત્સવમાં આવવાની ઇચ્છા ન થાય કે ? ”

માળીએ કહ્યું:—“ જ્યારે આપણે સૌ અહિંથી જઈએ તો પછી યશોદાની સંભાળ કોણ રાખે ? ”

અંતે એમ રૂંધું કે, માળીની સાસુ હરિગોપાળને લઈ જમીનદાર મહાશયને ત્યાં જમી પાછી આવે એટલે માળીએ ત્યાં જવું. આવો નિશ્ચય કરીને યશોદાને પાણી વગેરેની કાંઈ જરૂર છે કે કેમ એ પૂછ્યા તથા તેને સ્ત્રોધ બનાવવાને માટે દેવતા સળગાવી આપ્યા, માળીની સાસુ જૂમાઈ પાસેથી કુંચી લઈને બંગલા તરફ જવા લાગી. ત્યાં જતાંજ તેણે બંગલાના પ્રવેશદ્વારને ખુલ્લું જોયું. હબ્બેશાંની માફક દ્વાર ઉપર તાળું વાસેલું નહોતું. આવો વિલક્ષણ દેખાવ જોવામાં આવતાંજ તેનું મસ્તક ફરી ગયું. તેના હાથ પગ ધૂજા હિંચા એકાએક

તેનાથી પોતાના મન સાથેજ બોલાઇ જવાયું કે:—“અરે, આ શું ? આ દ્વાર ઉઘાડું કેમ છે ? યશોદા અંદર છે કે નહિ ?”

અને એટલી ત્વરાથી ડોશી અંદર ગઇ. ઉપર જઈને તેણે જોયું કે, ત્યાં કોઈ નહોતું !

માળ ઉપરનો પ્રત્યેક ઓરડો તથા ઓરડી ડોશીએ તપાસી જોયાં; પરંતુ તે કોઈ પણ સ્થળે યશોદાને જોઈ શકી નહિ. ‘યશોદા—બેટા યશોદા !’ કહીને તેણે બે ત્રણ બૂમો મારી; પરંતુ એની બૂમોનો એને પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ. આથી તેણે રડતાં રડતાં જમાઇ પાસે આવીને તેને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી.

આ હકીકત સાંભળવામાં આવતાંજ માળીના મસ્તક ઉપર જાણે કે વજાવાત થયો. તેનો કંઈસ્વર જડ તેમજ વિકૃત બની ગયો. આ પ્રકારે જો જમીનદાર મહાશયના જાણવામાં આવશે તો પોતાની કેવી ખરાબ સ્થિતિ થશે તેની તે કલ્પના કરી શક્યો નહિ. ધૂળતા સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ચાલો આપણે ફરીથી જોઈએ.”

સાસુ અને જમાઇ બન્ને જણાં અંગલા પાસે જઈને ઉભાં રહ્યાં. માળી દ્વાર પાસે આવીને ઉભો રહ્યો એટલે એકાએક તેની મુખમુદ્રા બદલાઇ ગઇ. તેનાં બન્ને નેત્રો લાલચોળ બની ગયાં. તેણે સાસુની ગરદન દબાવીને કહ્યું:—“હરામજીદી ! ત્હારી બૂલથીજ સત્યાનાશ વળ્યું છે !”

આવું આકસ્મિક અપમાન થયાથી ડોશીના ક્રોધની પણ સીમા રહી નહિ. બની શકે એટલા ઉચ્ચ સ્વરે તેણે કહ્યું:—“પાછા હરામ-ખોર ! ત્હારી શી બૂલ થઈ છે ? મ્હને છોડી દે.”

માળી:—ત્હારી બૂલ નથી થઈ તો બીજા કોની બૂલ થઇ છે ? ત્હારીજ બૂલ થઇ છે ! કાલે તું બેવડાની ખંદારમાં મસ્ત બની ગઈ હતી; તેથી ત્હેં ખરાબર લક્ષ્યપૂર્વક તાળું વાસ્યું નહિ હોય. દ્વાર ઉઘાડું જોઈને પંખિણી પલાયન કરી ગઇ છે.

ડોશીએ કહ્યું:—“કાલે મ્હેં ખરાબર તાળું વાસ્યું હતું. જ્યારે મ્હેં તાળું વાસ્યું ત્યારે મ્હેં શરાબનું એક ટીપું પણ પીધું નહોતું. અપરાધ તો ત્હારોજ છે. તું જ શરાબના નીશાથી ચક્ર્યૂર બની ગયો હતો. બેશુદ્ધાવસ્થામાં ત્હારી પાસેથી કુંચી લઇ કોઇએ તાળું ઉઘાડી યશોદાને નસાડી મૂકી હશે !”

માળી કાંઈક શાન્ત થયો. તેણે સાસુની ગરદનપરથી પોતાને

હાથ ઉઠાવી લીધો. પછી તેઓ બન્ને ઉપર ગયાં. યશોદાના શયનાલયમાં જઈને માળીએ લક્ષ્યપૂર્વક જોયું તો ત્યાં આગળથી તેને એક કાર્ડ મળી આવ્યું. પત્ર હાથમાં લઈને માળીએ વિચાર્યું:—“ આ પત્ર અહિં ક્યાંથી આવ્યો ! આ પત્ર તો પોષ્ટમાં આવેલો હોય એમ લાગે છે. ”

ડોશીએ કહ્યું:—“ એની મ્હને શી ખબર ? આ પત્ર પહેલાં મ્હેં કદાપિ અહિં જોયો નહોતો. ”

માળી:—આ પત્ર યશોદાનેજ કાંઈએ લખ્યો હોય એમ મ્હને લાગે છે. આ પત્રને કાંઈની પાસે વંચાવીશું એટલે કાલુ યશોદાને લઈ ગયું છે એ માલુમ પડશે.

માળીએ એ પોષ્ટકાર્ડ ધણીજ સાવધાનતાથી પોતાની બંડીના ખિસ્સામાં મૂક્યું. પછીથી તેણે કહ્યું:—“ જો ડોશી સાંભળ, યશોદા ગમે ત્યાં ગઈ હોય, તેને ગમે તે માલુસ લઈ ગયું હોય; પરંતુ તેથી આપણું સત્યાનાશ વળી ગયું છે, એમાં સહજ પણ સંશય નથી. આટલા દિવસ સુધી અહિં નોકરી કરીને મહા મુશિખતે પેટ ભરતો હતો; પણ હવે મ્હને જમીનદાર મહાશય કાઢી મૂક્યા સિવાય શાન્ત થશે નહિ. હવે હું આવી વૃદ્ધાવસ્થામાં મ્હારું તેમજ જાળખચ્યાનું પ્રતિપાલન કેવી રીતે કરી શકીશ ? ”

આમ કહીને માળીએ એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂક્યો. તેની સાસુ પણ વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં મૌન ધારણ કરીને ઉભી રહી હતી. અંતે તેણે મૌનનો ભંગ કરીને કહ્યું:—“ એ હરામગ્નદી હજી કાંઈ ઘણે દૂર નાશી નહિ ગઈ હોય ! તેની શોધ કરવામાં આવે તો કદાચ તેનો પત્તો ત્રાગે ખરે ! ”

પછીથી સાસુ જમાઈ બંગલામાંથી બહાર નીકળ્યાં. ચિંતાતુર મુખે માળીએ ઝૂંપડી પાસે જઈને કહ્યું:—“ ડીક, ત્યારે હું એની શોધ કરવાને જઈ છું. ”

આમ કહીને માળી બહાર ચાલ્યો ગયો. આસપાસના પ્રદેશમાં યશોદાની શોધ કરી; પણ અંતે નિરાશ થઈને મધ્યાહ્નકાળે તે પાછો આગમાં આવી પહોંચ્યો. પોતાની ઝૂંપડીમાં પ્રવેશ કરી તેણે કહ્યું:—“ મ્હેં એની ધણી શોધ કરી; પરંતુ પત્તો નજ લાગ્યો. હવે હું જમીનદાર મહાશય પાસે જઈને તેમને આ હકીકત કહી સંભળાવું છું. ”

ડોશીએ પૂછ્યું:—“ જમીનદાર મહાશયને તું શું કહીશ ? ”

માળી:—કહીશ કે, કોઇ પણ હરામખોર માણસ બીજી કુંચીથી દ્વાર ઉઘાડી યશોદાને સાથે લઇને નાશી ગયો છે.

ડોશીએ તિરસ્કારથી કહ્યું:—“અરે રામ ! ત્યારે ને અક્કલને હજાર ગાઉનું છેડું હોય એમ લાગે છે ! જો તું આમ કહીશ તો એ વાત તેમને ખરી લાગશે કે ? એ તો એમજ કહેશે કે, તું તાળું વાસવું બૂલી ગયો હોઇશ.”

માળીએ પૂછ્યું:—“ત્યારે હું તેમને શું કહું ?”

ડોશીએ કહ્યું:—“તું પ્રથમ એ તાળું ભાંગી નાખ. પછીથી એ ભાંગી ગયેલું તાળું લઇને તું તેમની પાસેજ, અને પછી એમ કહે જે કે, કાલે રાત્રે કોઈ તાળું ભાંગીને યશોદાને સાથે લઇ નાશી ગયું છે !”

માળીએ વિષાદમિશ્રિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ખરાબર, આજ યુક્તિ ઉત્તમ છે !”

પછીથી પોતાની ઝુંપડીમાંથી એક હથોડી શોધી કાઢીને માળીએ તેનાથી તાળું ભાંગી નાખ્યું. પછીથી ભાવે અભાવે થોડું જમી લઇ લગભગ ચાર વાગ્યે તે ઉતરી ગયેલા મુખે જમીનદાર મહાશયની પાસે જવા નીકળ્યો.

જમીનદાર મહાશયના બાગમાં પ્રવેશ કરતાંજ કૃષ્ણલાલ તેને રુદ્ધામો મળ્યો. એ સમયે બ્રાહ્મણભોજન સમાપ્ત થઇ ગયું હતું. ઉત્સવની ક્રિયા સંપૂર્ણ થઈ ગઇ હતી. ગામના ગરીબ માણસોની પંક્તિ બેડી બેડી જમતી હતી. કમર ઉપર અમોઢીઉં વીંટી કૃષ્ણલાલ એક પછી એક હુકમ છોડતો હતો. માળીને જોઈ કૃષ્ણલાલ તેની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો, અને તેણે કહ્યું:—“કમરે માળી ! આટલો ગધો મોઢો કેમ આવ્યો ? ધરના માણસે તો ક્યારનુંય આવીને હાજર થવું જોઈએ !”

કૃષ્ણલાલને એક બાજુએ લઇ જઈને માળીએ ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“શું કહું કારભારી સાહેબ ! મહારું સત્યાનાશ વળી ગયું છે !”

આ વાક્ય સાંભળવામાં આવ્યાથી પોતાને ધણું આશ્ચર્ય ઉપજ્યું હોય એવા ભાવ દર્શાવીને કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“કેમ શું થયું છે ? તરિયો તો સારો છે ને ?”

માળી:—હા, એ તો સારો છે; પણ યશોદા પલાયન કરી ગઇ છે !

કૃષ્ણલાલ:—માળી ! તું આ શું કહે છે ? યશોદા પલાયન કરી ગઈ ? ક્યારે ? કોની સાથે ?

માળી:—કાલે રાત્રે કોઇ દુષ્ટ માણસ તાળું ભાંગીને તેને લઇ ગયો છે !

ગાઠ નિશ્વાસ મૂકી નિરાશાસૂચક સ્વરે કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“અરેરે ! ધાતું ખોદું થયું ! હવે એનો શો ઉપાય કરવો ? આવું સાહસિક કાર્ય કાણે કર્યું હશે ?”

માળીએ કહ્યું:—“સાહેબ ! એટલું મહારા જાણવામાં આવ્યું હોય તો બીજુ શું જોઇતું હતું ? છતાં મ્હને યશોદાના શયનમંદિરમાંથી આ એક પત્ર મળી આવ્યો છે ! હ્યો આ રહ્યો, જુઓ.”

કૃષ્ણલાલે પત્રને હાથમાં લઈ આમ તેમ ઉલટાવીને કહ્યું:—“હમણાં ચશ્માં નથી તેથી હું બરાબર વાંચી શકીશ નહિ. વારું પેલા સ્યામજીનું તો આ કામ નહિ હોય ? મ્હને તેના ઉપર વ્હેમ આવે છે. એ હમ્મેશાં બાગની પાસે આવીને બંગલા તરફ ટગર ટગર જોઈ રહેતો હતો.”

“છતાં પૂરાવા સિવાય તેનો અપરાધ સાબિત કેવી રીતે કરી શકાય ? મ્હારે હવે આ બાબત સત્વર જમીનદાર મહારાજને જણાવવી જોઈએ.” માળીએ મનોભાવ પ્રદર્શિત કર્યો.

“હા હા—તેમને જણાવવીજ જોઈએ. વળી જો એક વાત હું તને ત્હારા કસ્યાણુર્થે કહું છું તે તું લક્ષ્યમાં રાખજો. જો જમીનદાર મહારાજ તને એમ પૂછે છે કે, ‘તને કોઇના ઉપર વ્હેમ છે ?’ તો તું એમ સ્પષ્ટ કહેજે કે ‘કાલે સંધ્યાકાળે એક આળીસેક વર્ષની ઉમ્મરનો માણસ નદીના કિનારા ઉપર ઉભો રહી, બાગમાં આવેલા બંગલા તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો. તેણે કાળા રંગનો એક કોટ પહેરેલો હતો. માથા ઉપર ફાળીઈ બાંધેલું હતું, તથા એક મેલું ગાંડું ઘોતીઈ પહેર્યું હતું. મ્હેં જઈને તેનું નામ પૂછ્યું તો તેણે સ્યામજી કહ્યું એજ માણસ ઉપર મ્હને વ્હેમ છે.’ જો તું જમીનદાર મહારાજને આ પ્રમાણે નહિ કહે તો ત્હેંજ કોઇની પાસેથી લાંચ લઈને યશોદાને નાશી જવા દીધી છે એમ તેઓ ધારશે.” કૃષ્ણલાલે નવી યુક્તિ અજમાવી.

“જો મ્હેંજ તેને નાશી જવા દીધી હોય તો પછી મ્હારે તાળું શા માટે ભાંગી નાખવું જોઈએ ? તાળાની કુંચીજ મ્હારી પાસે હતી.” આવી રીતે નિર્દોષતા સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીને માળીએ ભાંગી નાખેલું તાળું કૃષ્ણલાલને બતાવ્યું.

માળીની આવી અતુલ્ય જોઈને કૃષ્ણલાલ પોતાના મનમાં ને મનમાં હસ્યો. તેણે કહ્યું:—“ ઠીક છે ત્યારે હું પ્રથમ જોઈ આવું કે, જમીનદાર મહાશય ક્યાં બેઠા છે, અને શું કરે છે. પછી હું તેમની પાસે તને લઈ જઈશ. તદ્દન એકાન્ત પ્રાપ્ત થયા સિવાય આ વાત તેમને કહી શકાશે નહિ એ તો તું જાણે છે ને ? હું પાછો આવું ત્યાં સુધી તું અહિંજ ઉભો રહે.”

“ કારભારી સાહેબ ! આ ગરીબની નોકરી તો નહિ જાયને ? ” માળીએ પોતાના મુખ્ય લય સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો.

વિચારમગ્ન ભાવ દર્શાવી કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ તું નોકરીનો પ્રશ્ન કરે છે ? આવી સ્થિતિમાં તને જમીનદાર મહાશય નોકરી ઉપર કાયમ રાખે એ મૂલ્યે અસંભવિત જણાય છે. છતાં ત્હારી નિર્દોષતા બદલ હું તેમને બે શબ્દ કહીશ. જે ત્હારા કસ્ટોડિયન હું યથાશક્તિ પ્રયત્ન નહિ કરું તો કોને માટે કરીશ ? તું અહિંજ ઉભો રહે. હું સત્વર પાછો આવું છું.”

થોડા સમય પછી કૃષ્ણલાલે પરત આવીને કહ્યું:—“ હવે તું ચાલ. સ્યામજી નામ તથા મેં જે લખાવેલ કહી છે તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે. ભાંગેલું તાળું અને પોર્ટકાર્ડ પણ તું જમીનદાર મહાશયને સ્વાધીન કરજે.”

બેઠકખાના પાસે એક ન્હાના શયનમંદિરમાં રામપ્રસાદ બેઠો બેઠો ચિરુટ પીતો હતો. માળીની સાથે કૃષ્ણલાલ એ શયનમંદિરમાં ગયો અને પછી તે એકલો ખ્દાર નીકળીને ઉભો રહ્યો.

લગભગ દશ પંદર મિનિટ પછી માળી ખ્દાર નીકળ્યો એટલે કૃષ્ણલાલે તેને પૂછ્યું:—“ કેમ શું થયું ? ”

“ મેં જમીનદાર મહાશયને સઘળી લખાવેલ કહી સંભળાવી.” માળીએ ઉતર આપ્યો.

“ તેઓ ત્હારા ઉપર ઘણા ગુસ્સે લગાયા કે ? ” કૃષ્ણલાલે સઘળી વાત જાણવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

“ ના સાહેબ ! મૂલ્યે સાધારણ ફરિયાદ આપીને તેમણે વિદાય કર્યો છે.”

“ ઠીક ત્યારે, હવે તું જઈને જમી લે ! ત્હારી નોકરી કાયમ રહે એવો બંદોબસ્ત હું જમીનદાર મહાશયને સમજાવીને કરીશ.”

માળી સલામ કરીને ચાલ્યો ગયો. પછીથી કૃષ્ણલાલ રામપ્રસાદના શયનમંદિરમાં જઈ નીચું બેઠાને ઉભો રહ્યો. તેના તરફ

દષ્ટિ જતાંજ રામપ્રસાદે કહ્યું:—“કાણુ કૃષ્ણલાલ કે ? ખારણું ખંધ કરો જોધએ.”

આજા થયા પ્રમાણે કૃષ્ણલાલે શયનમંદિરનાં દાર ખંધ કર્યાં. આ સમયે રામપ્રસાદ ત્રણો ગભરાઈ ગયેલો હોઈ બચની ભાવનાથી તેના મ્હેં ઉપરનું સઘળું તેજ ઉડી ગયું હતું. આ પ્રકાર ચતુર કૃષ્ણલાલથી ગુસ્ત રહ્યો નહિ.

રામપ્રસાદે ગંભીર સ્વરે કૃષ્ણલાલને કહ્યું:—“તમારા કહેવા પ્રમાણે માળી સમક્ષ મ્હેં કાઈ પણ પ્રકારનો ભય કે ઉત્કંઠા પ્રદર્શિત કરી નથી; છતાં મ્હારા અંતરની કેવી સ્થિતિ થઈ છે તેનો હું ખ્યાલ કરી શકતો નથી. અરેરે ! હવે મ્હને મ્હારી સતી સાખી પત્ની યાદ આવે છે; પરંતુ તે પંદર વર્ષથી ચાલી ગઈ છે. તેનો પત્નો નથી. મ્હારી શાન્તિ પણ કેવી સ્થિતિમાં છે—તે જાણે છે કે સ્વર્ગવાસિની થઈ છે તેની મ્હને માહિતી નથી. પરમ્પીનો ખ્યાર મેળવવાની અભિલાષા રાખનાર યુવકોની મ્હારા જેવીજ દશા થાય છે. હમણું જે ખાગમાં યશોદા રહેતી હતી તેજ ખાગમાં આલેલા ખં ગદામાં મ્હેં પહેલાં એક આઘાણુ વિધવાને રાખી હતી. એ વિધવા યશોદાના જેવી નિષ્કુર કિંવા હૃદયશૂન્ય નહોતી. તેણે મ્હારા સ્નેહને સ્વીકારી મ્હને સુખી કર્યો હતો; પરંતુ અમારા ઉભયના દીર્ઘકાળના સહવાસના પરિણામે તે સગલાં થઈ હતી, અને સુવાવડમાં તે મૃત્યુ પામી હતી. તેના મુઠ્ઠાને એક ગુસ્ત ડેકાણે દારી દેવામાં આવ્યું હતું. એ વિધવાનાં કાંઈ નિકટનાં સગાં જ્ઞાતાં નહિ હોવાથી કાંઈએ પાછળથી તેની સંભાળ લીધી નહોતી; છતાં હવે મ્હારા પાપનો ધડો ભરાઈ ગયો છે. મ્હારા પાપને લીધેજ મ્હારી પત્ની ચાલી ગઈ હતી. પછીથી મ્હેં મ્હારી વાસના પરિતૃપ્ત કરવાને માટે આ યશોદાને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કદ કરી રાખી હતી; છતાં તે કાંઈ પણ રીતે મ્હારી ઈચ્છાને આધીન થઈ નથી. હવે તે કદાચ આ વાત સર્વત્ર જાહિર કરી દેશે તો મ્હારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચશે. મ્હારા ઉપર ફોજદારી કેસ ચાલશે. શું કરવું તે હું વિચારી શકતો નથી ! તમે મ્હારા સાચા સલાહકાર અને નિમકસલાહ નોકર છો તેથીજ મ્હેં આજે તમને આ સઘળી હકીકત જણાવી છે. હવે શું કરવું તે કહો જોધએ ?”

કૃષ્ણલાલે ગંભીરતા ધારણુ કરીને કહ્યું:—“જા કે આ પ્રકાર સહજ ગભરાઈ જવા જેવો છે એ માટે સહજ પણ શક નથી. જા

યશોદા ન્યાયમંદિરનો આશ્રય લે તો તો આપણા દુઃખનો પાર રહે નહિ. વળી ધારો કે કદાચ યશોદા ન્યાયમંદિરનો આશ્રય લેવાને નારાજ હોય તો પણ તેને નસાડી જતાર માણસજન તેને સમજાવીને ફરિયાદ નોંધાવે તો ? હવે આપણે શું કરવું ઉચિત છે તેની કલ્પના હું એકએક કરી શકતો નથી ! ”

કૃષ્ણલાલે જોયું કે, અપાર લયની ભાવનાથી રામપ્રસાદનું મુખ વિશેષ મલિન બની ગયું હતું ! રામપ્રસાદે અલ્પકાળપર્યંત શાન્ત રહ્યા પછી પૂછ્યું:—“ ત્યારે તે ચાણામાં જશે કે ? ”

કૃષ્ણલાલે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ અંદર કાણુ કાણુ છે, તેને કાણુ લઈ ગયું છે, એ સઘળી હકીકત જાણ્યા સિવાય કાંઈ કહી શકાય નહિ. ”

રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ અંદર કાણુ છે તે હું સારી રીતે જાણું છું, શ્યામજીજી યશોદાનો ઉદ્ધાર કરી તેની સાથે પલાયન કરી ગયો છે. યશોદા જે ઓરડીમાં સૂઈ રહેતી હતી એ ઓરડીમાંથી શ્યામજીનું એક કાર્ડ મળી આવ્યું છે. વળી ગઈ કાલે સંખ્યાદ્રષ્ટે શ્યામજી બાગની પાસે સરિતાતટ ઉપર ઉભો રહી બંગલા તરફ જોઈ રહ્યો હતો. આ પ્રકાર માળીએ પ્રત્યક્ષ જોયો છે ! ” આમ કહીને રામપ્રસાદે શ્યામજીના નામનું પોસ્ટકાર્ડ કૃષ્ણલાલના હાથમાં આપ્યું.

કૃષ્ણલાલે એક બે વખત એ પોસ્ટકાર્ડ લક્ષ્યપૂર્વક તપાસી નંત્યું. પછીથી રામપ્રસાદના હાથમાં પોસ્ટકાર્ડ પાછું આપીને તેણે કહ્યું:—“ એમ કે ! ત્યારે મ્હને પ્રથમથી જે સંશય ઉપજ્યો હતો તે કાંઈ ખોટો ક્યો નથી. ”

રામપ્રસાદ:—કૃષ્ણલાલ ! હવે તમે મ્હને શું કરવાની સલાહ આપો છો ?

કૃષ્ણલાલ પુનઃ વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું:—“ જ્યારે આપ આ બાબત માટે મ્હારી સલાહ પૂછો છો ત્યારે પછી હું મ્હારી અલ્પ બુદ્ધિ અનુસાર જે સલાહ આપવી સમયોચિત ધારું છું તે આપું છું. આજે રાત્રેને રાત્રેજ આ કલ્યાણપુર ગામનો આપ ત્યાગ કરી જાઓ; કેમકે જો કદાચ યશોદાને ઉંધું જતું સમજાવી શ્યામજી ફરિયાદ નોંધાવશે તો આવતી કાલે સ્થવારે ફોજદાર અને પોલિસ અહિં આવી પહોંચશે. આપ મ્હોટા જમીનદાર છા; પરંતુ ન્યાયની અદાલતમાં ન્હાના મ્હોટાનો બેદ રહેતો નથી; તેથી આપે પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી આજે રાત્રેજ અહિંથી પલાયન

કરી જવું જ ઉચિત છે. મ્હને થોડી ધણી રકમ આપતા જઓ એટલે હું આપને શિરે કાઢી પણ પ્રકારનું સંકટ ન આવે એવી વ્યવસ્થા કરીશ. અહિં સૌને “ હું મુંબાઈ જઉં છું ” એમજ આપ કહેજો. સ્ટેશન ઉપર જઈને આપ સેકન્ડ ક્લાસની એક ટિકીટ ખરીદ કરજો. મુંબાઈ જઈને પછીથી સ્ટીમર માફત દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જેમ અને તેમ જલદીથી રવાના થઈ જજો. યશોદાનાં સગાં વ્હાલોને કાઢી પણ રીતે સમજાવીને તથા બીજા હરેક પ્રકારની ઉપાધિ દૂર કરીને આપને નિશ્ચિંત રીતે હું આહિં આવવાનું લખી જણાવીશ. અહિંનું આપનું સઘળું કામકાજ હું કરીશ. એ માટે આપ બિલકુલ ચિંતા કરશો નહિ. ”

રામપ્રસાદ ઘણો વિચારમગ્ન બની ગયો હતો. થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું:—“ કૃષ્ણલાલ ! હું તમારી સલાહ પ્રમાણેજ કરું છું. આજે રાત્રેજ હું અહિંથી આશ્રયો જઈશ. હજુમાં હું તમને કેટલા રૂપિયા આપતો જઉં ? ”

કૃષ્ણલાલ:—કેસનું સ્વરૂપ ઘણું ભયંકર છે; છતાં હમણાં પાંચસો રૂપિયા હશે તો ચાલશે.

આજ ઠેકાણે દિવાલ સાથે એક તિજોરી જડી લેવામાં આવી હતી. તિજોરી ઉઘાડી તેમાંથી રામપ્રસાદે નોટોનું એક બંડલ ખસાર કાઢી તિજોરી બંધ કરી દીધી. પછીથી દશ દશ રૂપિયાની સો નોટો ગણી, કૃષ્ણલાલના હાથમાં આપીને કહ્યું:—“ હમણાં આ હજાર રૂપિયા તમારી પાસે રહેવા દો. ગમે એટલું ખર્ચ કરજો; પણ તમે મ્હને આ સંકટમાંથી બચાવજો. તમે મ્હારા નોકર નહિ; પણ વડિલ બંધુ છો. વળી હવે મ્હને મ્હારાં પાપોનો ઘણો પશ્ચાત્તાપ થાય છે. મ્હારી ગેરદાનરીમાં પણ તમે મ્હારી પ્રાણાધિકા પત્ની તથા સુકુમાર પુત્રી શાન્તિલતાની બની શકે એટલી શોધ કરાવજો. જો આ કાર્યમાં તમે ક્ષેત્રમંદ થશો તો હું તમને એકહજાર રૂપિયા બક્ષિસ તરીકે આપીશ. ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ હું આપનો દાસાનુદાસ છે. આપની કૃપાથીજ આ દેહનું પોષણ થાય છે. હું આપની આજ્ઞાનુસાર વ્યવસ્થા અવશ્ય કરીશ. ”

આ સમયે સૂર્યભગવાન અસ્તાચળમાં ઉતરી પડ્યા હતા. રામપ્રસાદે કૃષ્ણલાલનો હાથ પકડી ઉડી ઉભા થઈને કહ્યું:—“ હું જ્યાં રહીશ ત્યાંથી તમને પત્ર લખતો રહીશ. જો તમને વધારે રૂપિયાની

જરૂર પડેતો મ્હને પત્ર લખજો જેથી તરતજ એ બાબતનો અદોઅસ્ત કરીશ. જો આ સંકટમાંથી હું બચી જઈશ તથા મ્હારી પત્ની અને પુત્રી સાથે મ્હારું પુનર્મિલન થશે તો હું તમારો ઉપકાર જીવનપર્યંત બૂલીશ નહિ. ”

કૃષ્ણલાલ:—એમાં ઉપકાર જેવું કંઈ નથી. હું માત્ર મ્હારું કર્તવ્ય બજાવું છું.

પછીથી કૃષ્ણલાલને વિદાય કરી રામપ્રસાદ પોતાની મુસાફરીની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

રાત્રે સ્ટેશને જઈ રામપ્રસાદ સેકન્ડ ક્લાસની ટિકીટ લઈ મુંબાઈ તરફ રવાના થયો.

—(૦)—

પ્રકરણ ૪ થું.

—(૦)—

જવું ક્યાં અને કરવું શું ? !

રામપ્રસાદને દેનમાં એકએક નિદ્રા આવી; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ નિદ્રા નહિ કિન્તુ તંદ્રા હતી. તંદ્રાવસ્થામાં તે એક સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો.

બજે કે રામપ્રસાદ મુંબાઈમાં કોટમાં આવેલા હોર્નબીરોડ ઉપર આમતેમ લટાર મારતો હતો. હોર્નબીરોડ ઉપર આવેલી ભપકાદાર ઇંગ્રેજ કંપનીઓની દુકાનોમાંની વિવિધ પ્રકારની અસંખ્ય સુંદર વસ્તુઓ જોઈને એ વસ્તુઓ ખરીદ કરવાની અંતરની પ્રવૃત્તિ અતિ પ્રબળ થાય છે. એક રત્નવિક્રેતા—ઝંવેરીની દુકાનના આગળના ભાગમાં કાચ જડેલા હોવાથી અંદરની સઘળી રત્નજડિત મૂલ્યવસ્તુઓ જાંવણમાં આવતી હતી. એ દુકાનના મધ્યભાગમાં આવેલા એક ઉજવળ ઇંગ્રેજ બનાવટનો ડૅમ્પ દુકાનમાં પોતાના પ્રકાશનો પૂર્ણ વિસ્તાર કરી રહ્યો હતો. રામપ્રસાદ લુબ્ધદષ્ટિથી એ દુકાનની બહાર ઉભો રહી દુકાનમાં જૂદાં જૂદાં કાચનાં કપાટોમાં ગોડવેલી વિવિધ પ્રકારની રત્નજડિત વસ્તુઓ જોવા લાગ્યો. એવામાં પોતાના ખિસ્સામાં કોઈએ હાથ નાખ્યો હોય એવો તેને ભાસ થયો. ક્ષણ માત્રમાં તેને માલૂમ પડ્યું કે, એક બદમાશ માણસ પોતાના પૈસાનું પાકિટ કાઢી લઈ પલાયન કરી જાય છે. રામપ્રસાદ ‘ચોર ચોર!’ કહીને બૂમો પાડતો તેની પાછળ દોડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે

તેનાથી દોડી શકતું નહિ. તેના પગજ જાણે કે જમીન સાથે ચોટી ગયા હતા. એવામાં જાણે કે બન્ને બાબુએથી એ પોલિસ કોન્સ્ટેબલોએ આવીને તેને પકડ્યો. આથી ગદગદ કંઠે તેણે કહ્યું:—“ અરે જમાદાર સાહેબ ! મ્હને શા માટે પકડો છો ? પેલો ચોર મ્હારું પાકીટ ઉપાડીને પલાયન કરી જાય છે તેને પકડોત. આ વચનો સાંભળી એ એ કોન્સ્ટેબલોમાંના એકે કહ્યું:—“ શાહુકાર કાણુ છે અને ચોર કાણુ છે તે હમણાંજ તું જાણી શકીશ ? મૂંગો મૂંગો અમારી સાથે પોલિસ ચોકી ઉપર ચાલ ! ” આમ કહી બન્ને કોન્સ્ટેબલો રામપ્રસાદના હાથમાં બેડી નાખી તેને પોલિસ ચોકી ઉપર લઇ ગયા, તથા રામપ્રસાદને તેમણે પોતાના સાહેબ પાસે હાજર કર્યો. સાહેબ હમણાંજ નિદ્રામાંથી જાગ્રત થયા હતા. તેમના મ્હોંપર એક પ્રકારની ઉદાસિનતા જણાતી હતી. તેમણે કહ્યું:—“ હમણાં મ્હને અવકાશ નથી. એ પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરે ત્યાં સુધી તેને કેદ કરી રાખો. ”

આ સમયેજ રામપ્રસાદના સ્વપ્નનો ભંગ થયો અને તેના કાન ઉપર એક સ્ટેશનનો અવાજ પોર્ટરોના મુખમાંથી નીકળતો સંભળાયો.

રામપ્રસાદ ઉઠીને બેઠો થયો. મુંબાઈ નદિ જતાં આ સ્ટેશનેજ ઉતરવું ઐયરકર છં કે કેમ એનો તેણે વિચાર કર્યો; પરંતુ રસ્તા વચ્ચે ઉતરવામાં વિશેષ ફાયદો નથી એમ તેને લાગ્યું ! મુંબાઈ જઈ ત્યાંથી સ્ટીમરદ્વારા અન્ય કોઈ સ્થળે ચાલ્યા જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

મુંબાઈ તરફ જતારી મેઈલ પલ્લુ એ સ્ટેશને ઉભેલીજ હતી. એ મેઈલના ફર્સ્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જઈને રામપ્રસાદ બેઠો; આ સમયે એ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બીજાને એક મુસલમાન ગૃહસ્થ બેઠેલો હતો; રામપ્રસાદને તેનો સ્વભાવ ઘણો વિચિત્ર દેખાયો. તે જાણે કે કોઈ પલ્લુ માણસની સાથે વાતચિત કરવાને હચ્છતો નથી ! કિન્તુ રામપ્રસાદને તો આ ઠીકજ લાગ્યું.

રામપ્રસાદની તંદ્રા હવે સર્વેશો દૂર થઇ ગઇ હતી તોપણ ઉપર્યુક્ત સ્વપ્નસ્મૃતિ તેના અંતરમાંથી દૂર થતી નહોતી. પ્રથમ તેને એમ લાગ્યું કે, પોતે લયજનક વિચારો કરી કરીને સૂઈ ગયો હતો તેથીજ આવું ભીષણ સ્વપ્ન આવ્યું હશે. તે સાથે એક સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ-કર્તાનું વચન તેને યાદ આવ્યું કે, ‘ સ્વપ્ન એ માત્ર બ્રાન્ત કલ્પના છે. જનપ્રવચનમાં આપણે જે પ્રકારની ચિંતા કરીએ છીએ તેજ પ્રકાર તે રાત્રે આપણે સ્વપ્નમાં જોઈએ છીએ ! ’ રામપ્રસાદે ખિસ્સા-

માંથી ચાંદીની ડબ્બી બહાર કાઢી તેમાંથી એક ચિરુટ કાઢીને સળ-આવી, અને ધૂંપાપાન કરતાં કરતાં તે મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યો.

મેઇલટ્રેન ત્વરિત ગતિથી, પ્રચંડ અવાજ કરતી દોડવા લાગી. એક પછી એક સ્ટેશનો પાછળ જવા લાગ્યાં. વચ્ચેના એક સ્ટેશને રામપ્રસાદની સાથેનો યવન ગૃહસ્થ ઉતરી પડ્યો એટલે રામપ્રસાદ એકલો પડ્યો. પુનઃ તેના અંતરમાં અસંખ્ય વિચારો ઉપજવા લાગ્યા.

“વિદ્વાન ગ્રંથકારનો સ્વપ્ન સંબંધીનો ઉપરોક્ત સિદ્ધાન્ત સત્ય હશે કે ? કદાચ સ્વપ્નદેવતાએ મ્હને સાવધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે પણ શક્ય છે. કદાચ ત્યાંની પોલિસે મુંબાઈની પોલિસને મ્હને પકડવાનો તાર પણ કર્યો હોય—મુંબાઈ જતાંજ કદાચ મ્હારા હાથમાં બેડીઓ પડશે. કદાચ મ્હને પકડવાને માટે મુંબાઈની પોલિસ બીજી ટ્રેનમાં આવતી હશે. જો એમજ હશે તો મ્હારી દુર્દશાનો પાર રહેશે નહિ. અરેરે ! હું વચ્ચેજ કેમ ન ઉતરી પડ્યો ? હવે ધૈર્ય ધારણ કરીને મુંબાઈ તો જવુંજ જોઈએ. કદાચ મ્હારી ટિકીટ ઉપરથી પોલિસ મ્હને ઓળખી શકે એવો સંભવ છે. ત્યારે હું મ્હારી ટિકીટ ફેંકી દઉં કે ? કદાચ ટિકીટ માટે પૂછશે તો કહીશ કે ટિકીટ ખોવાઈ ગઈ છે; તેથી ડાબલ ચાર્જ લેશે તો આપીશ !” આવા વિચારો અંતરમાં આવતાંજ રામપ્રસાદે ખિસ્સામાંથી ટિકીટ બહાર કાઢી, તથા હાથમાંથી છોડી દીધી; કિન્તુ વાયુ પ્રચંડ જોશથી વહેતો હોવાથી ટિકીટ પાછી રામપ્રસાદના પગ પાસે આવીને પડી !

આવો પ્રકાર જોવામાં આવતાં રામપ્રસાદના અંતરમાં ઘણી ધીરજ આવી. તે વિચારવા લાગ્યો:—“સારું થયું કે, ટિકીટ પાછી આવીને મ્હારી પાસે પડી. નહિ તો મ્હને વગર ટિકીટે મુસાફરી કરી છે સમજ ત્યાં પોલિસ વગેરે આવી ચઢી, મ્હારા નામદામની તેમજ બીજી અનેક બાબતોની પૂછપરછ કરત. મુંબાઈજ જઈને ત્યાં વધારે વખત નહિ રોકાતાં હું પનવેલ તરફ ઉપડી જઈશ ! જો પોલિસ પાછળથી મ્હારી કદાચ શોધ કરશે તોપણ રેલવેમાંજ કરશે. હું પનવેલ તરફ ચાલ્યો જઈશ એટલે કોઈ મ્હને શોધી કાઢી શકશે નહિ.”

એક કલાક પશ્ચાત્ મેઇલ બોરીમંદર જઈ પહોંચી. ત્યાં રામપ્રસાદ પોલિસની કશી ગરબડ જોઈ શક્યો નહિ. પોર્ટમેન્ટોને હાથમાં લઈને તે પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉતર્યો. એક વિક્ટોરિયાવાળાએ તેની પાસે આવીને પૂછ્યું:—“ક્યાં જવું છે, સરસાહેબ ?”

રામપ્રસાદે ઉત્તર આપ્યો:—“ પનવેલ.”

વિક્ટોરિયાવાળો અદ્યક્ષાળને માટે વિચારમાં પડી ગયો; કિન્તુ એકદમ તેણે કહ્યું:—“ ચાલો સાહેબ ! જુઓ મ્હારી ગાડી ફર્સ્ટ ક્લાસ છે. એક રૂપિયો પડશે.”

રામપ્રસાદ અસંખ્ય વિચારોમાં નિમગ્ન હોવાથી તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. એટલામાં ખીજ પણુ બે ત્રણ ગાડીવાળાઓએ તેને ઘેરી લીધા, અને ‘ ક્યાં જવું છે, સાહેબ ? ’ ‘ સાહેબ ! મ્હારી ગાડી સારી છે—આપને ક્યાં જવું છે ? ’ એવા પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા.

રામપ્રસાદે પહેલા ગાડીવાનને ગાડી લાવવાનું કહ્યું; તેથી ખીજ ગાડીવાનો અન્ય ગૃહસ્થોને શોધવા લાગ્યા. પહેલો ગાડીવાન રામપ્રસાદની પોર્ટમેન્ટો લઈ પોતાની ગાડી પાસે ગયો, અને ગાડી રામપ્રસાદ પાસે લઈ આવ્યો. રામપ્રસાદ સત્તર ગાડીમાં બેઠો. કાયમેન આશુક લગાવી કે તરતજ ઘોડો ત્વરિત ગતિથી માર્ગ કાપવા લાગ્યો.

લગભગ વીસેક મિનિટ પછી ગાડી ભાઉના ધક્કા પાસે જમ્મને ઉભી રહી. રામપ્રસાદ વિચારમગ્ન હોવાથી ગાડી કયે રસ્તે ગય છે તે તરફ તેનું લક્ષ્ય નહોતું. ગાડી ઉભી રહી ત્યારેજ સહજ શુદ્ધિમાં આવી આશ્ચર્ય પામીને તેણે પૂછ્યું:—“ અરે ! ગાડી અહિં કેમ આવ્યો ? ”

“ આ ભાઉનો ધક્કો નથી કે સાહેબ ? ”

“ હા—ભાઉનો ધક્કો છે—પણુ તું મ્હને અહિં શા માટે લઈ આવ્યો ? ”

“ પનવેલની સ્ટીમર અહિંથીજ ઉપડે છે.”

“ મ્હારે સ્ટીમરનું શું કામ છે ? મ્હેં તનેજ પનવેલ લઈ જવાનું કહ્યું હતું ને ? ”

“ હા—હવે હમણાંજ સ્ટીમર ઉપડશે. આપ ચિંતા કેમ કરો છો ? ”

“ પણુ મ્હારે પગ રસ્તે પનવેલ જવું હતું ! ”

ગાડીવાન મ્હોટા વિચારમાં પડી ગયો. આશ્ચર્યસૂચક સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ શું કહો છો, સાહેબ ? પગ રસ્તે પનવેલ જવું છે—અને એક રૂપિયામાં ? વાહ—વાહ ! ”

બરાબર આ સમયે ઘંટાનાદ થયો. નિરુપાયે ગાડીવાનને એક રૂપિયો આપી રામપ્રસાદ ટિકીટ ઓફિસમાં ગયો, અને તેણે પૂછ્યું:—“ માસ્તર ! હમણાં ક્યાંની સ્ટીમર ઉપડશે ? ”

“ રત્નાગિરી—ગોવાની ” ઉત્તર મળ્યો.

“ ત્યારે મ્હને રત્નાગિરીની એક કેબિનની ટિકીટ આપો. ”
રામપ્રસાદે વિચાર કરીને કહ્યું.

તરતજ ટિકીટ માસ્તરે ટિકીટ આપી. ટિકીટ લઇને રામપ્રસાદ સ્ટીમર પાસે ગયો. એ સ્ટીમરનું નામ પન્નાવતી હતું. અદ્વૈપકાળ પછી પન્નાવતીએ સીટી બળવીને મુંબાઇનો ત્યાગ કર્યો.

—(૦)—

પ્રકરણ ૫ મું.

—*—

ગુરુદેવનું દર્શન !

રામપ્રસાદે કેબિનની અર્થાત્ ઉંચા વર્ગની ટિકીટ ખરીદી હતી. કેબિનમાં ઘણી ગરમી જણાયાથી તે પોતાની પોર્ટમેન્ટો ત્યાં મૂકી ડેક ઉપર ગયો. આ ડેક ઉપર સેંકડ કલાસ અને ફર્સ્ટ કલાસ, એવા બે વર્ગની જગ્યાઓ હતી. ફર્સ્ટ કલાસ અને સેકન્ડ કલાસમાં અંતર એટલુંજ હતું કે, પહેલા વર્ગમાં ત્રણ ચાર બેન્ચો હતી અને બીજા વર્ગના ઉતારુઓને માટે કાંઈ નહોતું ! આ બન્ને વર્ગની વચ્ચે પિત્તળનો કઠોરો અર્થાત્ રેલિંગ હતી. બીજા વર્ગના ઉતારુઓ પૈકી કેટલાક શેનરંજ બિઝાવીને ત્યારે કેટલાક કઠોરાને અટ્ટેલીને બેસાડતા. કેટલાક ગપ્પાપટ્ટો લાંકતા હતા, તો કેટલાક સિગારેટ અને બીડીઓનો ધુમાડો કાઢતા હતા. કેટલાક ઉતારુઓ મુંબાઇના અદ્રશ્ય થતા કિનારા તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓ તો ઉલટી થવાના ભયથી મ્હોં ઢાંકીને શય્યાવશ થઈ ગઈ હતી. ફર્સ્ટ કલાસ માટે મૂકેલી બેન્ચો ઉપર એક પણ ઉતારુ બેઠેલો નહોતો. રામપ્રસાદ જ્યાંને એક બેન્ચ ઉપર બેઠો.

રામપ્રસાદ બેન્ચ ઉપર બેસીને ત્રણ સમય સુધી શન્યદષ્ટિથી મુંબાઇના કિનારા તરફ જોઈ રહ્યો. ધીમે ધીમે કિનારા દેખાતો બંધ થયો. સળંગાઈ દાવર જેવા મુંબાઇનો સૌથી ઉંચા મિનારો પણ દષ્ટિમર્યાદાથી અદ્રશ્ય થયો. અંતે રામપ્રસાદ બેન્ચ ઉપરથી ઉઠીને આમતેમ ફરવા લાગ્યો; પરંતુ આ કાર્યક્રમથી પણ થોડા સમયમાંજ તે કંટાળ્યો. આથી તે પાછો પોતાની કેબિનમાં જઈને બેઠો. લંબે તેના અંતરમાંથી પોલિસનો ભય ફર થઈ ગયો હતો. વળી જો લંબે પોલિસ પોતાની શોધ કરશે તો પોતાનો પત્તો નહિજ ત્રાગે એવી તેને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી.

હવે રામપ્રસાદને કુધાનો અનુભવ થયો. પોતે સ્હવારનું કાંઈ ખાધું નથી એ વાત તેના લક્ષ્યમાં આવી. પેટ પણ તેની પાસે હવે ખોરાકની માગણી કરવા લાગ્યું. તેથી નિરુપાયે રામપ્રસાદ ઉઠ્યો, અને તપાસ કરીને તે ઉપરના મજલાપર આવેલા મિઠાઇના સ્ટોલ પાસે ગયો. ત્યાંથી તેણે થોડી વસ્તુઓ ખરીદ કરી, અને તે વસ્તુઓ પોતાની કેબિનમાં લઈ આવી તેણે તેને ઈન્સાફ આપવાનો આરંભ કર્યો. ઉદરચક્ષુ પૂર્ણ થયા પછી સ્ટીમરપરના ગોવાનીઝ બટલર પાસેથી આ મંગાવીને પીધી.

કલાક પછી કલાક વીતી જવા લાગ્યો. પદ્માવતી સ્ટીમર પ્રથમ જગત અંદરનાં ઉતારુઓને લેવાની હતી; પરંતુ સંખ્યાકાળ સમયે સ્ટીમર હરણી સુધી જઈ પહોંચી, તથા ત્યાં આગળ એન્જન બગડવાથી તે કોઈ પણ પ્રયત્ને આગળ વધી શકી નહિ. સ્ટીમરના એન્જનિયરે તેમજ કેપ્ટને એન્જન સુધારવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ રિસાયલું એન્જન નજર સુધર્યું.

આવી સ્થિતિમાં સ્ટીમર એકજ સ્થળે એક બે કલાક ઉભી રહી. ઉતારુઓની અધીરતાની સીમા રહી નહિ. તેમણે ઘણો કોલાહલ કરી મૂક્યો.

લગભગ પાંચ કલાક પછી એન્જન દુરસ્ત થયું, અને ત્યાર પછી સ્ટીમર પાછી આગળ વધવાં લાગી; આમ છતાં પ્રથમની ગતિ કરતાં આ વખતે તેની ગતિ ધીમી પડી ગઈ હતી.

આવી રીતે જળમાર્ગ કાપતાં કાપતાં બીજે દિવસે સ્હવારે જ વાગ્યાના અરસામાં સ્ટીમરે જગતના અંદરમાં પ્રવેશ કર્યો. રામપ્રસાદ આ પ્રવાસથી તદ્દન કંટાળી ગયેલો હોવાથી આજ અંદરે ઉતરવાનો તેને વિચાર થયો; કિન્તુ પૂર્ણ વિચાર કરી જોતાં રત્નાગિરી ઉતરવાથી તાર, પોષ્ટ, દવાખાના વગેરેની સગવડતાનો લાભ મળશે વિચારી તેણે રત્નાગિરી સુધી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સ્ટીમર ઉભી રહી એટલે ફર્ટ ક્લાસની રેલિંગને અટકીને ઉભો રહી રામપ્રસાદ ઉતારુઓને ઉતરતા ચઢતા જોવા લાગ્યો.. સ્ટીમરપર ચઢનારા ઉતારુઓ થોડા હોખ, ઉતરનારા ઘણા હતા. આ અંદરેથી એક સંન્યાસી પણ સ્ટીમર ઉપર ચઢ્યો. રામપ્રસાદે એ સંન્યાસીને ત્રદયપૂર્વક જોયો. સંન્યાસીના મસ્તકપર લાંબી જટા હોઈ તેણે પોતાના સર્ગાંગ ઉપર વિભૂતિ ઝાળી હતી. દાઢી પણ ઘણી વધી

મયેલી જોવામાં આવતી હતી. તેની ડાબી ખાંધ ઉપર એક ભગવા રંગની ઝોળી હોઈ જમણા હાથમાં એક તાંબાનું કમંડળ હતું. વસ્ત્રોમાં એક લંગોટી સિવાય અને પગમાં પાવડીઓ સિવાય બીજું કંઈ નહોતું.

સંન્યાસીએ પ્રથમ ચોતરફ દૃષ્ટિપાત્ કરીને સત્વર ઉતારુઓનો દૃષ્ટિ પરિચય કરી લીધો. પછીથી પૂર્વ તરફ મ્હોં કરીને ઉચ્ચે સ્વરે બોલી ઉઠ્યો:—“ જય શંકર ! શંકર-શંકર ! ” પરંતુ તેના સ્વરમાં ક્રોધ ભરેલો હોય એવો ભાસ થતો હતો ! એ સ્વર સાંભળતાંજ આતાના અંતરમાં ક્ષણકાળને માટે એવી કલ્પના ઉપજે તેમ હતી કે જાણે શંકરેજ આ સંન્યાસીનો ક્રોધ મહાન અપરાધ કર્યો કેમ ન હોય ?

ડેક ઉપરનાં માણસો સંન્યાસીનો આ ક્રોધાવિર્ભાવ જોઈને આશ્ચર્યચકિત બની જઈ તેના તરફ એકાગ્રદૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં ! માત્ર એક બાબુએ બિઝાનું બિઝાવીને બેઠેલા બે ત્રણ ‘ યંગ ઇન્ડિયા ’ સમુદ્ધમાંના સુધારક તરુણ આ પ્રકાર જોઈ એક બીજાને નેત્રસંકેત કરી મનમાં ને મનમાં હસતા હતા. સંન્યાસીએ વક્રદૃષ્ટિથી એક વખત તેમના તરફ જોયું, તથા તેમનાથી થોડા અંતરે પોતાનું વ્યાધાઅંર પાથરીને તે ત્યાં બેઠો. ઉતારુઓમાંનાં કેટલાંક ભાવિક માણસો સંન્યાસી પાસે આવી “ નમસ્કાર મહારાજ ! ” કહીને તેને પ્રણામ કરવાં લાગ્યાં. સંન્યાસી “ ચિરાયુ થાઓ-સુખી રહો ” કહીને તેમને સૌને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યો; આમ છતાં તેનો કંઈસ્વર અને નેત્રકટાક્ષ એવા પ્રકારના હતા કે, તે ઉપરથી તેના શબ્દોનો અર્થ ‘ ભરમ થઈ જન. ’ એવોજ હોવાનો ભાસ થતો હતો !

થોડા સમય સુધી ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવ્યા પછી સંન્યાસીએ પોતાની ઝોળીમાંથી થોડો ગાંજો અને માટીની એક ન્હાની ચત્રમ બહાર કાઢી. પછીથી ડાબા હાથની હથેળીમાં ગાંજો રાખી તેને તે જમણા હાથથી પુબ્કળ મસળવા લાગ્યો. સઘળાં ઉતારુઓ સંન્યાસી તરફ ભયચકિત દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં હતાં. એટલામાં ઉપરોક્ત સુધારક તરુણ પૈકીના બે જણ સંન્યાસીના આસનની પાસે આવીને બેઠા.

એ બે તરુણો પૈકીનાં એકે કહ્યું:—“ મહારાજ ! આપ ગાંજો કેમ ખીઓ છો ? ”

પ્રથમ તો સંન્યાસીના વર્તન ઉપરથી આસપાસનાં માણસોને એમ લાગ્યું કે, એ તરુણો પ્રથમ સંન્યાસી મહાત્માએ હજી સાંભ-

જ્યોજ નથી ! કેમકે તેણે પ્રભ કર્તા તરુણ તરફ દષ્ટિપાત સુધ્ધ કર્યો નહિ, તે તો ગાંજોજ મસજ્યા કરતો હતો. આવો પ્રકાર જોઈ ખીજાં માણસો એ તરુણ તરફ નિર્ભાત્સનાયુક્ત દષ્ટિથી જોવા લાગ્યાં.

પરંતુ લગભગ અડધી મિનિટ પછી પ્રભકર્તા તરુણના મ્હોં તરફ પોતાનાં લાલચોળ નેત્રો ફેરવીને સંન્યાસીએ ગંભીર તેમજ જડ સ્વરે પૂછ્યું:—“ આપે શું પૂછ્યું ? ”

સંન્યાસીનો આવો અભિનય જોઈને એ તરુણના અંતરમાં પશુ થોડી શંકા ઉત્પન્ન થઈ. કાંઈક સંકુચિત હૃદયે તેણે પુનઃ પ્રભ કર્તા:—
“ આપ ગાંજો કેમ પીઓ છો ? એમાં એવો કાંઈ મુખ્ય ગુણ છે કે શું ? ”

આ વાક્ય સાંભળવામાં આવતાં સંન્યાસીનો રાગ અને ખિન્નતા કાંઈક અંશે ઓછાં થયાં. પૂર્વવત્ સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ ગાંજો પીવાથી મન સ્થિર થાય છે ! ” આમ કહીને મસજોલો ગાંજો ચલમમાં મૂકી તેનાપર સળગાવેલી કાથીની દોરી મૂકીને તે ચલમના દમ મારવા લાગ્યો. પાંચ સાત જંગી દમ મારીને છેવટનો દમ તેણે એટલા તો જોરથી માર્યો કે તે આવેશમાં ને આવેશમાં બે લાથ ઉઠ્યો થઈ ગયો ! અંતે મુખમાંથી ધુમાડાના ગોટગોટ કાઢતાં સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“ કાંઈની પ્રસાદ લેવાની ઇચ્છા છે ? ”

રામપ્રસાદને ગાંજો પીવાનો અભ્યાસ હતો; કિન્તુ આ વ્યસન તે ઘણી છુપી રીતે કરતો હતો. સંન્યાસીનો પ્રસાદ મેળવવાની ઇચ્છા આ સમયે રામપ્રસાદના અંતરમાં ઘણી પ્રવળ થઈ; પરંતુ તરતજ તેના અંતરમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, ‘ આટલા બધા લોકોની હાજરીમાં હું કેવી રીતે ગાંજો પી શકું ? ’ પરંતુ તરતજ તેના મને એવી સલાહ આપી કે, ‘ અરે, અહિં મ્હને કોણુ ઓળખે છે ? હું એક મ્હોટો જમીનદાર છું તેની આ સ્થળે કાંઈને માહિતી નથી. ’ અંતે આજ સુક્તિવાદનો જય થયો તથા તેણે સંન્યાસીના ચરણો પાસે બેસીને તેના લાથમાંથી ચલમ કીધી.

રામપ્રસાદ દમ ઉપર દમ મારીને પ્રસાદ મેળવવા લાગ્યો. તેનું આ કાર્ય ચાલતું હતું ત્યારે સંન્યાસી તેના તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો. રામપ્રસાદે થોડા દમ માર્યા પછી લાથમાંની ચલમ સંન્યાસીને પાછી. સંન્યાસીએ ગંભીરતાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ બેટા ! તારા જાગ્યમાં રાજદંડ હોય એમ લાગે છે ! ”

સંન્યાસીના આ શબ્દો સાંભળતાંજ રામપ્રસાદનું સર્વોચ્ચ દુઃખ ઉઠ્યું. તેણે અસ્પષ્ટ તેમજ નમ્ર સ્વરે પૂછ્યું:—“ ગુરુદેવ ! આપના વાક્યનું તાત્પર્ય શું છે ? ”

સંન્યાસીએ ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ જે માણસના કપાળમાં રાજ-દંડનું ચિહ્ન હોય છે તે કેદખાનામાં જાય છે અગર તો એક રાજના જેટલો વૈભવ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે હાથ લાવ જોઈએ, બેટા ! ”

પોતાનો હાથ સંન્યાસીને ખતાવવો કે નહિ તેના વિચારમાં રામપ્રસાદ પડી ગયો; કિન્તુ અતે હાથ ખતાવવામાં કાંઈ હરકત નથી વિચારીને તેણે પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. સંન્યાસીએ થોડા સમય સુધી એકાગ્રચિત્તથી તેમજ દૃષ્ટિથી તેના હાથને આમતેમ ફેરવીને જોયો. આ સ્ફુર્તિદર્શિપરીક્ષા પૂર્ણ કર્યા પછી તેણે કહ્યું:—“ હમણું ત્યારે મનને ધણું દુઃખ પડે છે—કેમ નહિ ? ”

રામપ્રસાદે મસ્તક નમાવી ઉત્તર આપ્યો:—“ હા મહારાજ ! ”

આટલાં બધાં માણસોની હાજરીમાં સંન્યાસી પોતાના શિરપર સંકટ આવે એવું તો કાંઈ નહિ બોલેને ? એ માટે રામપ્રસાદના મનમાં ઘણો બય ઉપજ્યો. તેથી તેણે કહ્યું:—“ આપે મહારાજ સંન્યાસી જે કાંઈ કહ્યું તે તદ્દન યથાર્થ છે. ” આમ કહીને તેણે તરતજ પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો. પછીથી તેણે પૂછ્યું:—“ ગુરુદેવ ! આપ ક્યાંથી આવો છો ? ”

“ હું પરશુરામનાં દર્શનાર્થે ગયા હતા—ત્યાંથી આવું છું. ”

“ હવે આપ ક્યાં જવાના છો ? ”

“ રત્નાગિરી. ત્યાં મહારો એક ભક્તિમાન શિષ્ય છે. તેને એક વખત દર્શન આપીને હું તીર્થયાત્રા કરવા ઉપડી જવાનો છું. ”

“ આપ ક્યાં ક્યાં જશો ? ”

“ ગુજરાતનાં તેમજ મધ્ય હિન્દુસ્તાનનાં સઘળાં તીર્થસ્થાનોએ હું પહેલાં જઈ આવ્યો છું. આ સમયે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની તીર્થયાત્રાએ હું જવાનો છું. મહાકાળી, કનકાદિત્ય, લોપેશ્વર, વગેરે તીર્થસ્થાનો જોતાં જોતાં અતે કે રામેશ્વર સુધી જવાનો મહારો નિશ્ચય છે. બેટા ! તું ક્યાં જાય છે ? ”

“ હું પણ તીર્થયાત્રાએજ નીકળ્યો છું. ”

“ પૂર્વે તું કદાપિ આ તરફ આવ્યો હતો કે ? ”

“ ના પ્રભુ ! ”

સંન્યાસીએ પુનઃ પોતાની ઝાળામાંથી થોડા ગાંળે બહાર કાઢ્યો, તથા રામપ્રસાદના હાથમાં આપીને કહ્યું:—“ બેટા ! આને તૈયાર કર એટલે ફરીથી ચલમ ભરીએ. ”

આ સમયે રામપ્રસાદના અંતરમાં સંન્યાસીને માટે ધણી ભક્તિ તથા શ્રદ્ધા ઉપજી હતી. સંન્યાસીના આ આદેશથી તે પોતાને ધણે ભાગ્યશાળી અને કૃતાર્થ સમજી હથેળીમાં ગાંળે મસળવા લાગ્યો.

સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“ વત્સ ! પૂર્વે તું કદાપિ આ પ્રદેશમાં આવ્યો નહોતો કેમ ? ”

“ ના, મહારાજ ! ”

“ ત્યારે તું મ્હારી સાથેજ તીર્થયાત્રાએ આવજો. આપણે આનંદથી સાથે સાથે જઈશું. ”

“ આપની આટલી બધી કૃપા માટે હું આપનો ધણો આભારી થયો છું, તેમજ હું મ્હને પોતાને ધણો ભાગ્યશાળી સમજું છું. ”

“ રત્નાગિરીથી નીકળવાનો વિચાર તહેં ક્યારનો રાખ્યો છે ? ” હવે રામપ્રસાદે રત્નાગિરીમાં વધારે વખત નહિ રોકવાનો વિચાર કરીને કહ્યું:—“હું ત્યાંથી આજે રાત્રેજ નીકળનાર છું ! ”

ગાંળની ચલમ પોતાના હાથમાં લેતાં લેતાં સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“ આજે રાત્રેજ ? ”

“ હા, પ્રભુ ! આજે રાત્રેજ મ્હારે ત્યાંથી નીકળવું જોઈએ. ”

સંન્યાસીએ ગાંળની સાથે અગ્નિસંયોગ કરીને બે ચાર દમ માર્યા પછી કહ્યું:—“ પણ મ્હારાથી આજેને આજે રત્નાગિરીથી નીકળી શકાય તેમ નથી. મ્હારા શિષ્ય પણ ઘેર હશે કે કેમ તેની મ્હને માહિતી નથી. વળી તીર્થયાત્રાએ કાંઈ ખાલી હાથે જઈ શકાય છે ? રત્નાગિરીથી મ્હારે થોડા રૂપિયા લેવાના છે. ”

રામપ્રસાદને તીર્થયાત્રાનો વિચાર ધણો પસંદ પડ્યો હતો. તેણે કહ્યું:—“ જો એટલાજ કરણને લીધે આપને રત્નાગિરીમાં રોકાવું પડે તેમ હોય તો એ માટે ચિંતા રાખવાનું યા તો રોકાવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. ” આમ કહીને રામપ્રસાદે પોતાના ખિસ્સામાંથી એક મુઠી ભરીને રૂપિયા બહાર કાઢી, સંન્યાસીના ચરણો પાસે મૂકી તેણે સંન્યાસીને ભક્તિપૂર્વક પ્રમાણુ કર્યાં.

રૂપિયા સત્વર હાથમાં લઇને સંન્યાસીએ અરુપરૂપ સ્વરે રામપ્રસાદને આશીર્વાદ આપ્યો. ગાંજની ચલમ હોલધ ગઇ હતી, તેને પુનઃ સળગાવીને સંન્યાસીએ રામપ્રસાદને ચલમની પ્રસાદી આપી.

રામપ્રસાદ જેવા શ્રીમંત ગૃહસ્થની સંન્યાસી ઉપર બેઠેલી શ્રદ્ધા તથા તેણે તેને મુઠી ભરીને આપેલા રૂપિયાની દક્ષિણા જોઇને સ્ટીમર ઉપરનાં સઘળાં ઉતારુઓ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યાં. રત્નાગિરી પાસે આવતું હોવાથી ઘણાં માણસો પોતાનો હાથ ખતાવવાના હેતુથી સંન્યાસીને ઘેરીને બેઠાં !

પ્રકરણ ૬ હું.

વસન્તનું ભૂતજીવન.

વસન્ત અને નલિન પ્રાણાધિક મિત્રો હતા. બન્ને સહાધ્યયી, સમશીલ અને ભાવિ જીવનને ઉન્નત કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારા હતા. એમને બન્નેને મિત્રો કહેવા કરતાં એકબીજાના મગા ભાઇજન હતા એમ કહેવું વિશેષ ઉચિત છે; કેમકે વસન્તના ઉપર ત્યારે કોઈ પણ સંકટ આવી પડતું હતું ત્યારે તેના સંકટો દોસ્તદારો છુપાઈ જતા હતા અને માત્ર નલિનજ તેને તન, મન નેમજ ધનથી સહાયતા કરતો હતો. વસન્ત શ્રીમંત હતો ત્યારે નલિન સાધારણ સ્થિતિનો હતો. આમ છતાં તેમનો ઉભયનો એકબીજા પ્રત્યે આંખો અપૂર્વ સ્નેહ હતો.

વસન્ત અને નલિન મુંબાઈની ગ્રેન્ડ મેડિકલ કોલેજમાં હતા. મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરતી વખતે જેવી રીતે પ્રત્યેક યુવક વિદ્યાર્થીના અંતરમાં અસંખ્ય કલ્પનાઓ ઉપજે છે તેવીજ રીતે બન્નેના અંતરમાં પોતાના ભાવિજીવનને કેવી રીતે ઉન્નત કરવું તેની અસંખ્ય કલ્પનાઓ ઉપજતી હતી. મહાવિદ્યાલયના નંદનવનના આનંદ આંવાજ ઉન્માદજનક હોય છે. એ આનંદોન્માદથી વિદ્યાર્થી યુવક વિવિધ પ્રકારની મુખમય સ્થિતિનું ચિત્ર પોતાના અંતરમાં આંકે છે. આમ થાય છે એનું કારણ એ છે કે, વિધનું કલ્યાણ કરવાનું વન લઇ બેઠેલા અને સમસ્ત જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોના તેઓ નિરંતર અભ્યાસ કરે છે. અમુક વ્યક્તિનાં મનુ-

બોએ પોતાની તેમજ પોતાના રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરી તેનો ઈતિહાસ તેઓ રાત્રિદિવસ વાંચ્યા કરે છે. રાષ્ટ્રસંસ્થાપક, રાષ્ટ્રોદ્ધારક અને રાષ્ટ્રસંવર્ધકોનાં ચરિત્રો તથા કર્તવ્યપરાયણતા વિદ્યાર્થીમંડળના મનમાં રુકુર્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ધર્મવીરોનું ધર્મજ્ઞાન તેમના મનમાં ઘોળાયા કરે છે. તત્વવેત્તાનું તત્વજ્ઞાન તેમને ગંભીરતા શિખવે છે. જે યુવાવસ્થામાં આનંદજનક સમય હોય તો તે વિદ્યાર્થીજીવનજ છે. વસન્ત તેમજ નલિન પણ સતત અભ્યાસ કરી પોતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

વસન્ત અને નલિન જ્યારે જ્યારે એકત્ર થતા હતા ત્યારે તેમની ઉભયની વચ્ચે વિવિધ પ્રકારનો વાદવિવાદ ચાલતો હતા. વસન્તનો મત એવો હતો કે પહેલી રાજકીય સુધારણા થવી જોઈએ ત્યારે નલિનના મન એવો હતો કે, પહેલી સામાજિક સુધારણા થવી જોઈએ અને તત્પશ્ચાત રાજકીય સુધારણા થવી જોઈએ. વસન્ત અને નલિન પોતપોતાના મતને પ્રતિપાદિત કરવાને એકબીજાને અસંખ્ય પ્રમાણે આપતા હતા. વસન્ત જર્મની, ફ્રાન્સ અને જાપાનનું ઉદાહરણ આપતો હતો ત્યારે નલિન રાજકીય સ્વતંત્રતાવાળા ચીન દેશનું ઉદાહરણ આપતો હતો. પરતંત્ર અમેરિકા સ્વાતંત્ર્યમુક્ત થયાથીજ તે આજે અધ્યયુ પદને પહોંચ્યું છે એમ જ્યારે વસન્ત કહેતો ત્યારે નલિન કહેતો કે ચીનનો જનમુદ્દાય અશિક્ષિત હોવાથી એ દેશની જોઈએ એટલી ઉન્નતિ થઈ શકી નથી, તેથી લોકશિક્ષણ અને સમાજસુધારણાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

હમણાં પણ જન્મે મિત્રો વચ્ચે આવાજ વાદવિવાદ ચાલતો હતો. વાદવિવાદનો કિંવા ચર્ચાનો કાંઈ માત્ર એકજ વિષય નહોતો; કિન્તુ એ સઘળા વિષયોનું નિમજ્જન સરિતાઓ પ્રમાણે દેશાત્કર્ષના સમુદ્ર તરફ હતું. વર્તમાન સામાજિક તેમજ રાજકીય ચળવળ, વિશ્વવિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ, સ્વરાજ્યની આવશ્યકતા, જાતિભેદ, જાળલસ, વૃદ્ધલસ, પુનર્લસ તથા બીજા એવા અનેક ગંભીર તેમજ મહત્વના વિષયો ઉપર તેઓ ચર્ચા કરતા હતા. આજે પણ ચર્ચા કરતા કરતા તેઓ હિંદુ અને મુસલમાનોના વિષય સુધી આવી પહોંચ્યા. વસન્તે કહ્યું કે:—“જ્યાં સુધી મુસલમાન સમાજ હિંદી સમાજને મળી જઈને રાજ્યકાર્ય કરવા તૈયાર નહિ થાય ત્યાંસુધી ભારતવર્ષની ઉન્નતિ થવાની નથી ! હિંદુ સિવાય હિંદના મુસલમાનોનું અસ્તિત્વ નથી, તેવીજ

રીતે મુસલમાનો સિવાય હિંદુઓનું અસ્તિત્વ નથી. જેવી રીતે હિંદીઓને માટે તુર્કસ્તાનના સુલ્તાન, ઈરાનના શાહ, ઇજીપ્તના ખેદિવ અને આપણી પાસેના અફઘાનના અમીર સુદ્ધાં દોડી આવનાર નથી તેવીજ રીતે મુસલમાનોને માટે હિંદીઓ પણ દોડી જવાના નથી. મુસલમાનોના ઉત્કર્ષનો આધાર હિંદુઓ ઉપર અવલંબીને રહેલો છે. અને હિંદુઓના ઉત્કર્ષનો આધાર મુસલમાનો ઉપર અવલંબીને રહેલો છે. જે ઉભય સમાજ એકત્ર થાય તોજ રાષ્ટ્રોન્નતિ થાય તેમ છે.

નલિનનો પણ આવોજ મત હતો એટલે આ વિષય ઉપર વિશેષ ચર્ચા ચાલી નહિ. તેઓ હવે અન્ય વિષય ઉપર ચર્ચા કરવા માંડ્યા; તેથી આપણે તેમને ચર્ચા કરતા રહેવા દઈ વસન્તના જૂતજીવનની માહિતી મેળવીશું તો તે ઠીક થઈ પડશે.

વસન્તના માતામહતું નામ વિશ્વનાથ દેસાઈ હતું. વસન્ત તેમની કન્યાનો પુત્ર હતો. વિશ્વનાથને પુત્રસંતતિ નહિ હોવાથી વસન્તજી તેમની સઘળી સંપત્તિનો વારસ હતો. વસન્તની એક માશી હતી; પરંતુ તે આજીવિધવા હોઈ વિશ્વનાથની પાસેજ રહેતી હતી. તેનું નામ સાવિત્રી હતું.

વિશ્વનાથનો સ્વભાવ આગ્રહી હોઈ તેઓ પ્રાચીન મતોને અનુસરતા હતા. તેમનો સ્વભાવ એટલો તો આગ્રહી અને કડક હતો કે કોઈ તેમની વિરુદ્ધ એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારી શકતું નહિ. તેમની વિરુદ્ધ કોઈ બોલવું એટલે સાક્ષાત જમદગ્નીની સાથેજ વિરુદ્ધતા કરવા જેવું હતું. આવી સ્થિતિ વસન્તના પિતાની હતી. વિશ્વનાથ પુરાણ-મતાભિમાની હતા ત્યારે વસન્તના પિતા ચુસ્ત સુધારક હતા. એથી શ્વસુર જમાઈ વચ્ચે અણબનાવ રહે એમાં કોઈ નવાઈ નથી. વિશ્વનાથના પ્રાચીન મતાભિમાનને લક્ષ્મીની સહાય હતી ત્યારે વસન્તના પિતાના સુધારકપણાને લક્ષ્મીની મ્હોટી જહેનની સહાયતા કિંવા આધાર હતો. વસન્તના દુર્દૈવ અગરતો સુધારકોના સુદૈવ વસન્તની માતા વસન્તને જન્મ આપીનેજ પરલોકવાસિની થઈ. સુધારકોએ વસન્તના પિતાને પુનર્લસ કરવાનો અત્યાગ્રહ કર્યો. વસન્તના માતામહે વસન્તને પોતાની પાસે રાખી લઈને જમાઈને પુનર્વિવાહ કરવા નહિ એમ સ્પષ્ટ કહી દીધું; એટલુંજ નહિ પરંતુ જા તેઓ પુનર્લસ કરશે તો વસન્તનું બિવિખજીવન પણ દુઃખમય થશે એવા બંધ સુદ્ધાં દર્શાવ્યા. વસન્તના પિતાએ તત્પણાનિ કરતાં ધનહાનિ ઉત્તમ કરાવીને પુનર્લસ

કર્યું; છતાં દુઃખજનક પ્રકાર એ બન્યો કે, લમ થયા પછી ત્રીજેજ વર્ષે વસન્તના પિતા પોતાની નવીન ગૃહિણીની સાથે આલોકનો ત્યાગ કરી પરલોકવાસી થયા.

પિતાના મૃત્યુ સમયે વસન્તની ઉંમર લગભગ સાત આઠ વર્ષની હશે. વિશ્વનાથ દેસાઈનો વસન્ત ઉપર અનન્ય પ્રેમ હતો; છતાં તેમનો સ્વભાવજ એવો હતો કે જેના ઉપર તેમનો વિશેષ પ્રેમ હોય તેના ઉપર તેઓ એક બાદશાહની માફક સત્તા ચલાવવાને ઈચ્છતા હતા. તેમનો પ્રેમ ક્રોમળ શબ્દોમાં સમાયેલો નહોતો. વસન્ત એક રાજકુમારની માફક ઘણા ઠાકમાઠમાં રહે એવી તેમની ઈચ્છા હતી; આમ છતાં વસન્ત જ્યારે સારાં કપડાં પહેરતો ત્યારે તેઓ એમજ કહેતા હતા કે:—“ ત્હારા પિતાએ ત્હારા ઠાકમાઠને માટે મ્હને એક પાછ પણ સોંપેલી નથી. ” જ્યારે વસન્ત અલંકાર તેમજ ગાડીધોડાનો ત્યાગ કરી તદ્દન સાદાઈમાં રહેતો ત્યારે તેઓ કહેતા કે:—“ કેવો મૂર્ખ છે ! જે જન્મથીજ દરિદ્ર છે તે શ્રીમંતાઈનો ઉપભોગ ભોગવી શકતો નથી ! ” વસન્તને સતત અભ્યાસ કરતો જાઈ વિશ્વનાથ દેસાઈ અતિ પ્રસન્ન થતા હતા; પરંતુ તેમણે કદાપિ તેને પ્રોત્સાહન આપ્યું નહોતું. અંતે વસન્ત પંદર વર્ષની ઉંમરનો થયો. મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી સોળ વર્ષની ઉંમરે તેણે સરસ્વતીના વિશાળ પણ અભિનવ મનોરમ આરામમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સમયે વસન્ત ઘણાજ ઠાકમાઠમાં રહેતો હતો. ગાડીધોડા અને એ પરિચારકા તેની સેવામાં ઉપસ્થિત રહેતા હતા.

મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ થતાંજ વસન્તની દૃષ્ટિનું ક્ષેત્ર મર્યાદાશૂન્ય થયું; આંગૂઠચર્યાનું તથા વર્તમાનચર્યાનું પરિણામ તેના મનમાં થતાં તે પોતાના પિતાના જેવા મત ધરાવવા લાગ્યો. વસન્ત રાજકીય સુધારણાની પ્રથમ આવશ્યકતા ધારતો હતો; પણ તેથી કાંઈ સમાજ-સુધારણાની આવશ્યકતા નથી એવો તેનો મત નહોતો. સામાજિક સુધારણા કરવામાં રાષ્ટ્રની સઘળી શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ એવો તેનો મત હતો. જેવી રીતે રાષ્ટ્રકાર્યને માટે તન મન ધન અર્પણ કરવું જોઈએ તેવીજ રીતે રાક્ષસી રૂઢીનો વિનાશ કરવાને માટે પોતે તૈયાર થવું જોઈએ એમ તેને લાગતું હતું. વસન્તને વાચવાનો ઘણોજ નાદ હોવાથી તેના વિચારો ધીમે ધીમે દૃઢ થતા ગયા. પ્રચલિત ચળવળના ઇતિહાસમાં અનેક સ્થળે પિતાના નામનો સાદર

ઉલ્લેખ થયેલો તેના જોવામાં આવ્યાથી પિતાને માટે તેનું મન આદર-યુક્ત થયું, તથા પ્રસંગ આવ્યે પોતે પિતાનુંજ અનુકરણ કરશે એમ તે સ્પષ્ટ કહેતો હતો.

વસન્તનો મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ થતાંજ વિશ્વનાથ દેસાઈ તથા તેમનાં પત્ની વસન્તનું લગ્ન કરી ઘરમાં વહુ લાવવાના વિચારો કરવા લાગ્યાં. અંતે તેમણે એક સુંદર વહુ જોઈને લગ્નનો શુભ દિવસ પણ નક્કી કર્યો. જ્યારે આ હકીકત વસન્તના જાણવામાં આવી ત્યારે તેણે હમણાં પોતાને લગ્ન કરવું નથી એમ સ્પષ્ટ રીતે તેણે પોતાને માતા-મહતે કહી દીધું. વસન્તની લગ્ન કરવા તરફ નારાજ જોઈને વિશ્વનાથે તેને પૂછ્યું:—“લગ્ન કરવું નથી ત્યારે સંન્યાસ સ્વીકારવો છે કે શું? કે ત્હારા પિતાની માફક ત્હારે પણ પુનર્વિવાહ કરવો છે? શું જાતિભેદ તોડી નાખીને અન્ય જાતિની સ્ત્રીની સાથે ત્હારે લગ્ન કરવું છે?”

વસન્ત શાન્તજ રહ્યો. તેણે કરોડ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

વિશ્વનાથ દેસાઈએ કહ્યું:—“તું ત્હારા પિતાના જેવો ઉદ્ધત અને સ્વચ્છંદી બની ગયો છે. તું પણ તેમના જેવોજ દિગ્વિજય કરવાને ઈચ્છતો હોઈશ? મ્હારી પાસે આવી સ્વચ્છંદતાથી નહિ વર્તાય. મ્હારા ઘરમાં રહેવાનો ત્હારો વિચાર હોય તો હું કહું તે પ્રમાણે ત્હારે વર્તવુંજ જોઈએ.”

આમ છતાં વસન્ત મૌન ધારણ કરી રહ્યો હતો. તેને શાન્ત રહેલો જોઈ વિશ્વનાથને ઘણો ક્રોધ ઉપજ્યો. તેમણે કડક સ્વરે કહ્યું:—“કમ, ચૂપકાદીથી ઉભો રહ્યો છે? ત્હારા પિતાની માફક ત્હારે પણ જાતિ-ભ્રષ્ટ અને ધર્મભ્રષ્ટ થવાનો વિચાર હશે તો હું તને આશ્રય આપી શકીશ નહિ!”

આ વખતે વસન્તે મૌનનો ભંગ કરીને કહ્યું:—“મ્હારા પિતાએ અનીતિ કરી હોય એમ મ્હને લાગતું નથી; વળી પ્રસંગ આવ્યે હું પણ તેમનાજ વર્તનનું અનુકરણ કરવાનો છું. હમણાં લગ્ન કરવાની મ્હારી બિલ્કુલ ઈચ્છા નથી. હું મ્હારા પોતાના પગ ઉપર ઉભો રહેવાને સમર્થ થાઉં ત્યારેજ આપ લગ્નની ખટપટ કરજો.”

“ત્હારું કહેવું હું સાંભળવાનો નથી. ત્હારે લગ્ન કરવાને તૈયાર થવુંજ જોઈએ. મ્હારી આબરુને પાયમાલ કરી નાખવાનો ત્હારો વિચાર છે કે શું? હું કેવો પ્રતિષ્ઠિત શ્રીમંત પુરુષ છું તેનો ત્હારે વિચાર કરવો જોઈએ.”

“ આપની પ્રતિજ્ઞાનો નાશ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા હોઇ શકેજ નહિ. બાકી આપનું કહેવું હમણાં તો હું લાચારીથી માન્ય કરી શકતો નથી.”

“ માન્ય કરી શકતો નથી ? ત્હારા પિતા પણ મ્હારે ઉપદેશ માન્ય કરતા નહોતા. વસન્ત ! સાંભળ, જે મ્હારા મકાનમાં રહેવાને તું ઇચ્છતો હોય તો ત્હારે મ્હારા ઉપદેશાનુસાર વર્તવુંજ જેઠઁએ. એમ છતાં જે ત્હારી મ્હારા મત વિરુદ્ધ વર્તવાની ઇચ્છા હોય તો ત્હારે માટે દશે દિશાઓ ખુલી છે. મ્હારી પાસેથી સત્વર તું ત્હારું કાળું મ્હોં દૂર કર ! ”

“ ઘણું સારું.” કહીને વસન્ત ઘરની બહાર નીકળ્યો. તેની પાસે માત્ર કિંમતી કપડાં, સોનાનું ઘડીઆળ અને અછોડો તથા એક સુવર્ણ મુદ્રિકા હતી. ક્રોધને વશ થઈ વસન્ત નલિન પાસે જઈ પહોંચ્યો. પછીથી તેણે નલિનને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. નલિનનો વસન્ત ઉપર એક નિષ્ઠ પ્રેમ હતો. તેણે વસન્તની સઘળી હકીકત સાંભળી લઈને તેને પોતાની પાસેજ રહેવાનું કહ્યું. વસન્ત ચાર માસ સુધી નલિનને ઘેર રહ્યો. આમ છતાં નલિન સામાન્ય સ્થિતિનો હોવાથી હમ્મેશાંને માટે તેને બારંપચ થઇ પડવાનું વસન્તે વ્યાજબી વિચાર્યું નહિ; તેથી તે નલિનના પાડોસમાંજ એક ઓરડી ભાડે લઈને રહ્યો. આ ઓરડીમાંજ પ્રથમ શાન્તિલતાની સાથે રંગનાથ રહેતો હતો. નલિને વસન્તને જે ત્રણ ટયુશનો પણ શોધી આપ્યાં. એ ટયુશનોની આવકમાંથી વસન્ત પોતાનું ખરચ ચલાવવા લાગ્યો.

આટલું થયા પછી વિદ્યાલયમાંની પૂર્વ Preliminary પરીક્ષા પાસ કર્યાના સમાચાર વસન્તે પોતાના માતામહ કિંવા દાદાને લખી જણાવ્યા.

વસન્તનો કાર્યક્રમ નિયમિત હતો; પરંતુ તેના રીસાઈને આલ્યા ગયા પછી તેના દાદાનો કાર્યક્રમ અનિયમિત થઈ ગયો હતો. વસન્ત ઉપર વિશ્વનાથ દેસાઈનો અપાર પ્રેમ હતો; પણ તે શબ્દવાચ્ય નહોતો. વસન્તનું વારંવાર તેઓ સ્મરણ કરતા હતા. વસન્તના રીસાઈને આલ્યા ગયા પછી તેમનું હૃદય તદ્દન શૂન્ય બની ગયું. જાણે કે પોતાની પ્રિય વસ્તુ ગૂમ થઈ ગઈ છે. કોઈ તેને હરી ગયું છે એમજ તેમને લાગતું હતું. પોતાના દુરાગ્રહી સ્વભાવને અનુસરીને કોઈએ વસન્તનું નામ પણ ઉચ્ચારવું નહિ એવી તેમણે પોતાના ઘરનાં સઘળાં માણ-

સોને આગા કરી હતી । પહેલાં વિશ્વનાથને એમ લાગતું હતું કે, પોતાના આવા કઠોર વર્તનથી વસન્ત ઠેકાણે આવશે, અને તેના અપરાધ બદલ ક્ષમા માગશે; પરંતુ અનેક અઘવાડીઓ વીતી ગયા છતાં વસન્ત પાછો ફર્યો નહિ. જ્યારે વિશ્વનાથ પોતાના મનને એમ પૂછતા કે:—“એ પાછો આવશે કે?” ત્યારે હડીલું મન ઉત્તર આપતું કે:—“નહિ આવે તો ક્યાં જશે?” છતાં વસન્ત ન જ આવ્યો. વૃદ્ધ, વસન્ત આવ્યો છે એમ સમજીને પુનઃ હઠથી એવો પ્રશ્ન કરતા કે “વસન્તને પાછો હાંકી કાઢું કે?” આના ઉત્તરમાં દુરાગ્રહી મન કહેતું કે “હા, એમજ કરવું જોઈએ. એ હરામખોરને પાછો કાઢી મૂકવા જોઈએ!” છતાં આવા પ્રશ્નોત્તરો ધણા સમય સુધી ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા નહિ. અંતે વૃદ્ધ વિશ્વનાથને અનુતાપ થવા લાગ્યો. તેઓ પોતાના મનમાં ને મનમાં એમજ કહેવા લાગ્યા કે, “હવે તે પાછો આવશે તો હું તેને હાંકી કાઢીશ નહિ. “વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યનું ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી, તથા વૃદ્ધ માણસને એક પ્રકારનો નાદ હોય છે. વસન્તની આસપાસ ફરવાનો, તેને વઢવાનો તથા તેની તપાસ રાખવાનો વિશ્વનાથનો નાદ હતો. વસન્તના વિદાય થયા પછી આ નાદ એકદમ બંધ પડી ગયો. વ્યવસાય ખુટવાથી તેમનો વખત પસાર થવા લાગ્યો નહિ. એથી તેમનો પ્રથમનો દુરાગ્રહી, હડીલો અને ચ્હીડીઓ સ્વભાવ વિશેષ દુરાગ્રહી અને ચ્હીડીઓ થઈ ગયો. તેમણે એકાન્તવાસમાં રહેવા માંડ્યું. કાંઈપણ નોકર આકરતો શું; પણ ધરતું કાંઈ માણસ તેમની પાસે જઈ શકતું નહિ. વિશ્વનાથ એકાંતમાં બોલ્યા કરતા હતા કે:—“ગુલામ ! તું આવ તો ખરો; પછી જોજો કે હું તને કેવી કઠોર સજા કરું છું.”

વિશ્વનાથનો દુરાગ્રહી પ્રેમ જ્યારે ઘણો ઉજળતો હતો ત્યારે તેઓ છુપી રીતે પોતાની દુર્બળતા પ્રકાશિત ન થઈ જાય એવી સાવધાનતાથી વસન્તના મહાવિદ્યાલયના શિરનામે કવચિત્તે સો રૂપિયા તો કવચિત્તે પચાસ રૂપિયા મોકલ્યા કરતા હતા. વિશ્વનાથનો આવી રીતે રૂપિયા મોકલવાનો હેતુ એ હતો કે, વસન્તની દરિદ્ર મનુષ્યોમાં ગણના થવી જોઈએ નહિ, આમ છતાં એ રૂપિયા જ્યારે પાછા આવતા ત્યારે વૃદ્ધ વિશ્વનાથના ક્રોધની સીમા રહેતી નહિ. ક્રોધ દૂર થતાંજ આવા હોશિયાર તથા નિસ્વાર્થી બાળકને વિના કારણ હાંકી કાઢ્યા બદલ તેમને ખેદ થતો હતો.

વિશ્વનાથના અંતરાત્માની આવી અસ્થિર સ્થિતિ હતી ત્યારે વસન્ત અતિ આનંદથી પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમાં આગળ વધતો હતો. વસન્ત ઉપર જે સંકટો આવી પડ્યાં એ સંકટોએ તેને વિશેષ ઉત્સાહિત કર્યો. સંકટોએ વસન્ત ઉપર કૃપાજ કરી. યુવાવસ્થાના ઉત્સાહમાં દારિદ્ર્યાવસ્થાનો પદાઘાત થાય છે તો એ ઉત્સાહ ઘણો વધી જાય છે. ધ્યેયપ્રાપ્તિ અને ધ્યેયમાંજ આત્મા લીન કરવાને દરિદ્ર યુવક વ્યાકુળ બની જાય છે. દરિદ્રતાના દર્શનથી નેત્રો ઉપરનો અંધકારમય પડદો દૂર થાય છે અને તે સાથેજ દૂર જીવનકલહનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે, તથા તેથીજ જીવન સર્વાંગસુન્દર અને પરિપૂર્ણ કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા અંતરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વસન્ત ઉપર પણ સંકટોએ આવીજ કૃપા કરી. શ્રીમંત યુવકોનું ધ્યેય પોતાનું જીવન સર્વાંગસુન્દર અને પરિપૂર્ણ કરવાનું હોતું નથી. તેમનું જીવન નાટકો જોવામાં, જલસાઓ અને મિજબાનીઓમાં હાજરી આપવામાં, તથા ધૂમ્રપાન અને વધારામાં સુરાપાન કરવામાંજ વ્યતીત થાય છે. આ વિલાસ હલકટ માનસિક પ્રકૃતિનો છે. બિચારા દરિદ્ર તરુણને ઉદર નિર્વાહાર્યેજ આખા દિવસ સખ્ત શ્રમ કરવો પડે છે. લાડી વાડીને ગાડીમાં ગુલતાન બનેલા શ્રીમંતોની માફક તે નાટકમાં જઈને ઓરચંદ્ર ક્લાસમાં બેસી શકતો નથી. પ્રકૃતિની રંગભૂમિ ઉપર પ્રકૃતિ પુરુષોનો દિવ્ય અને અપૂર્વ પ્રવેશ તથા દેખાવો તે મક્કત જોઈ શકે છે, અને એજ તેને વિશેષ પસંદ પડે છે. અપાર વાયુ, સીમાહીન આકાશ, સ્મિત કરતા ધવલ તારકો, એ તારકોની સાથે સ્પર્ધા કરતાં વિવિધ પ્રકારનાં સુકુમાર અને નિષ્કલંક પુષ્પો, પુષ્પો પ્રમાણે ઉદાર, સદૈવ આનંદી અને સરળ સ્વભાવનાં બાળકો, આપણે જેમાં દુઃખ ભોગવીએ છીએ તે મનુષ્યજાતિ તથા આપણને જેમાં નાચવું પડે છે તે સૃષ્ટિની વિશાળ રંગભૂમિનું અવલોકન અને મનન દરિદ્રી કરી શકે છે. દરિદ્ર માનવજાતિના દર્શનથી આત્માને અને સૃષ્ટિના મનનથી ઈશ્વરને ઓળખી શકે છે.

નિર્ધનતાનો આઘાત, વસન્તની ઉત્સાહી, પણ અઘાપિપર્યન્ત સુખ રહેલી માનસિક શક્તિઓને જાગ્રત કરવાને ઉપયોગી થઈ પડ્યો. મહાવિદ્યાલયમાંની પહેલી પરીક્ષા યશસ્વી રીતે પસાર કરી શક્યાથી વસન્તને અતિ આનંદ થયો તેમજ તેના અંતરમાં સ્વાભિમાન ઉપજ્યું. પોતાની બુદ્ધિનો, જ્ઞાનનો તથા શક્તિનો લાભ જે માણસો પોતાની

માફક દુઃખદ સ્થિતિમાં છે તેમને મળવો જોઈએ એમ તેને લાગ્યું. મનુષ્યસમાજને ઉપયોગી થઈ પડે એવુંજ જ્ઞાન મેળવવાની તેને ઈચ્છા થઈ. તેણે પોતાની ઈચ્છાને અનુસરીને, તથા નલિનની સલાહ લઈને મેડિકલ કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો, તથા ત્યાંની પ્રથમ પરીક્ષા પસાર કરીને એ વર્તમાન તેણે વિશ્વનાથને લખી જણાવ્યા એ વાર્તાનો અમે આગળ ઉલ્લેખ કર્યો છે,

દાદાના ઘરનો ત્યાગ કર્યાને વસન્તને ત્રણ વર્ષ થયાં હતાં. તેનો પત્ર આવતાંજ વિશ્વનાથ દેસાઈને અત્યાનંદ થયો. તેમણે પોતાના મન સાથેજ કહ્યું:—“હરામખોરને ડૉક્ટર થવા દો; પછી તેનો કાન પકડીને હું તેને આ દિવાનખાનામાં લાવીશ. તેના ઔષધાદિની ખાટલીઓ હું અત્રેજ રાખીશ, તથા પ્રથમ મ્હારા શરીરની પરીક્ષા કરાવીને તેને મ્હારી સઘળી દારૂટ ફી તરીકે આપી દઈશ. જોઈ છે કે, પછી એ હરામખોર ક્યાં જાય છે?”

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રેમોદય.

હમણાં વસન્તની ઉંમર બાવીસ વર્ષની હતી. વિદ્યાભ્યાસ તેમજ અન્ય કામકાજ કરવામાં તે એટલો અધો નિયમિત હતો કે, તેનું શરીર સંપૂર્ણ આરોગ્યમાં રહેતું હતું. યુવાનીનું પૂર્ણ તેજ તેના અંગ ઉપર પ્રકાશી નીકળતું હતું. વિદ્યાના તેજથી તેનું કપાળ તેજસ્વી બની ગયું હતું. વસન્ત બહુ ઉંચો નહોતો તેમ બહુ ઢીંગણો પણ નહોતો. તેના અવયવો પુષ્ટ અને ભરાયદાર હતા. સુવર્ણની કાન્તિ મૂળથીજ તેજસ્વી હોય છે; પરંતુ પ્રકાશમાં જેવી રીતે તે વિશેષ તેજસ્વી બની જાય છે તેવીજ રીતે યુવાનીના પ્રકાશથી વસન્તની અંગકાન્તિ વિશેષ સતેજ બની ગઈ.

વસન્ત જે ચાલમાં રહેતો હતો એજ ચાલમાં તેની પાડોસમાંજ એ ચોરડીઓમાં એક કુટુંબ રહેતું હતું. એ કુટુંબમાં એ છોકરીઓ અને તેમનાં માઆપ સિવાય બીજું કોઈ નહોતું. મુંબાઈના લોકો ઘણા એકિકર હોય છે, તદનુસાર એ વર્ષ સુધી વસન્તને આ કુટુંબનાં માણસોનાં નામની પણ માહિતી નહોતી. હમણાં લગભગ એક વર્ષથી

વસન્તનો એ કુટુંબ સાથે સાધારણ પરિચય થયો હતો. નલિનની સાથે એ કુટુંબનાં સવળાં માણસોની ઘણી ઓળખાણ હતી; પરંતુ વસન્તનો એ કુટુંબ સાથે વિશેષ પરિચય નહોતો; કેમકે તેનો સ્વભાવ નિઃશબ્દમાં મસ્ત રહેવાનો હતો. તેના આવા સ્વભાવ માટે નલિન હંમેશાં તેની હજી મરકરી કરતો હતો ! નલિન વસન્તને શરમાવવાને માટે પાડોસમાં રહેતી બાળિકા તરફ આંગળી કરીને કહેતો કે:—“ વસન્ત ! આપણને જોઈને એ બાળિકા શરમાઈ કેમ જાય છે ? ત્હારી સાથે તેની ઓળખાણ પિછાન નથી થઈ કે ?”

આ વચનોનો વસન્ત જ્યારે તદ્દન ઈનકાર કરતો ત્યારે નલિન કહેતી કે:—“ વસન્ત ! સંભાળજે, વિશ્વામિત્ર ફસાઈ પડ્યા હતા, વસિષ્ઠ લપટાયા હતા અને બ્રહ્મદેવ પણ દીવાના બની ગયા હતા. કામિની-અસ્ત્ર ઘણું ભયંકર છે !”

બનતા સુધી વસન્ત પાડોસમાં રહેતી એ બાળિકાઓની નજરેજ પડતો નહિ. એ બન્ને બાળિકાઓને માટે તેના મનમાં માનની કિંવા નિરસ્કારની-કોઈપણ પ્રકારની ભાવના નહોતી. માત્ર તેમની ગરીબાઈ માટે વસન્તનું અંતર દુભાતું હતું, તથા તે તેમને બની શકે એટલી મદદ દૂરથીજ કર્યા કરતો હતો. આમ છતાં એ બન્ને બાળિકાઓનો પિતા વસન્તને એ ચાલીમાંથી કાઢી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. સરળ સ્વભાવના વસન્તને આ પ્રકારની માહિતી નહોતી. જ્યારે તે પોતાની ઓરડીમાં બેસીને કંટાળી જતો ત્યારે એક વાંચવાનું પુસ્તક ખિસ્સામાં નાખી, પ્રાચીન અને અર્વાચીન વસ્તુઓના વિવિધ સંગ્રહથી ભરેલા અને લતા, વૃક્ષ, પશુ તથા પક્ષીના સમુદાયથી સુંદર અનેલા ચિકટોરિયા ગાર્ડનમાં ફરવા જતો હતો.

લગભગ એક વર્ષથી નિયમિત સમયે વસન્ત ચિકટોરિયા ગાર્ડનમાં જતો હતો ત્યારે એ આખા વર્ષમાં એક વૃક્ષ અને એક કિશોરી તેની પાસેનીજ બેન્ચ ઉપર આવીને નિયમિત સમયે બેસતાં હતાં. પ્રથમ તો વસન્તે એ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ; પરંતુ એક વખતે તે પુસ્તક વાંચવામાં નિમગ્ન બની ગયો હતો, એવામાં તેણે ઉંચી દૃષ્ટિ કરી તો એ સુંદર નેત્રો એકાગ્રદૃષ્ટિથી પોતાના તરફ બંધ રહ્યાં છે એમ તેને લાગ્યું. આ પ્રસંગે ચતુર્ચક્ષુનું મિત્રન થતાંજ બાળિકાએ પોતાની દૃષ્ટિ અન્ય દિશા તરફ ફેરવી. વસન્ત એ બાળિકાના સૌંદર્યસુધાનું પાન કરવા લાગ્યો.

પુનઃ એક દિવસે વસન્ત પોતાની બેન્ચ ઉપર બેઠો બેઠો પુસ્તક વાંચતો હતો, અને વારંવાર રસ્તા તરફ જોઈ રહીને કાર્મના આવવાની રાહ જોતો હતો. એવામાં તેણે ઉપર્યુકત વૃદ્ધને, કિશોરી-બાળિકાની સાથે પોતાના તરફ આવતો જોયો, વૃદ્ધનો પોષાક ધણો સ્વચ્છ તથા સાદો હતો, ત્યારે બાળિકાનો પોષાક ધણો મૂલ્યવાન હતો. તેણે રેશમી સિલ્કનું સાદું પોલકું પહેર્યું હતું. શરીર ઉપર ગુલાબી રંગની રેશમી સાડી પહેરી હતી. પગમાં મખમલનાં સપાટ હતાં. હાથમાં બબ્બે સોનાની અંગડીઓ અને નાકમાં નથ સિવાય બીજાં એક પણ અલંકાર તેણે પહેર્યો નહોતો. પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને અલંકારોની આવશ્યકતા હોતીજ નથી.

વૃદ્ધ અને સ્વરૂપવતી બાળિકા આવીને વસન્તની પાસે જ બેન્ચ પડેલી હતી તેના ઉપર બેઠાં. કવચિત્ બાળિકાનાં નેત્રોનું અને વસન્તનાં નેત્રોનું મિલન થઈ જતું હતું. વૃદ્ધનો હાથ બાળિકાના હાથમાં હતો; છતાં વસન્તને એમના ઉભયના વર્તન માટે ચિંતર જણાતો નહોતો; પણ પરિચયનો ગુણજ એવો છે કે જે ચિરપરિચિત વસ્તુ જોવામાં આવતી નથી તો નેત્રો આપસ્ત્યુતિથી એ ચિરપરિચિત વસ્તુને શોધે છે. એક દિવસે વૃદ્ધ અને બાળિકા નિયમિત સમયે બાગમાં આવ્યાં નહિ. વસન્ત ક્યારેનોય આવી પોતાની બેન્ચ ઉપર બેસી રહી વારંવાર રસ્તા તરફ જોયા કરતો હતો. તેનું મન તેને પૂછતું હતું:—વૃદ્ધએ તેમજ બાળિકાને તું શા માટે જોયા કરે છે? તેમની સાથે તારો શો સંબંધ છે?” મનના પ્રશ્નોનો અંતરાત્મા ઉત્તર આપતો હતો કે, “આ પરિચયનુંજ પરિણામ છે. એમાં સંબંધની જરૂર નથી.”

એવામાં વૃદ્ધ અને બાળિકા આવી પહોંચ્યાં. વસન્ત થોડા સમય સુધી તેમના તરફ જોઈ રહ્યો. પછીથી તે પોતાના કાર્યમાં પ્રવ્રજ થયો. કિશોરીની ઉંમર લગભગ પંદર વર્ષની હતી. તેનું શરીર સદૃજ કૃશ હોવાથી તે સદૃજ ઉચી જણાતી હતી. તેની અંગકાન્તિ ગૌર હતી. યૌવનનો આરંભકાળ ઉદય થયેલો હોવાથી તેના સર્વોંગમાં એક પ્રકારની મોહક મધુરતા જણાતી હતી. શિશિરઋતુના નિર્ગમન અને વસન્તના આગમથી રાત્રિના અવસાન અને દિવસના આરંભના સંધિ સમયે વનશ્રીની તથા સૃષ્ટિની સુંદરતા જેવી રમણીય, પ્રસન્ન અને નૂતન સૌંદર્યપૂર્ણ જણાય છે તેવીજ રીતે કિશોરી પણ નૂતન સૌંદર્યમયી

જણાતી હતી. તેના અવયવો ઘણા મોહક હતા; પરંતુ એ વસંતના લક્ષ્યમાં આવ્યું નહિ. કદાચ તેણે વિશેષ બારીકાઈથી બાળિકાના અંગતું અવલોકન નહિ કર્યું હોય. અંતે તે એ બાળિકાને તેમજ વૃદ્ધને છેક ભૂલી ગયો. પછી છ મહિના સુધી તે બાગમાં ફરવા ગયો નહિ; પિતાપુત્રીના ધ્યાનમાં પણ આ વાત રહી નહિ.

એવામાં એક દિવસે વસન્તને રાણીના બાગમાં જવાની ઇચ્છા થઈ. આજે તેનું મન ઘણા આનંદમાં હતું. પોતાની વિવાહસલામાં પોતાના અપૂર્વ વક્તૃત્વથી તેણે મહાન જય મેળવ્યો હતો તેથી, કે એક-એક એન્ડ એસ-નો ખિતાબ મેળવ્યો હતો તેથી તેને આટલો બધો આનંદ થયો હતો? એ પ્રત્યુત્તર અમે આપી શકતા નથી. સ્વેચ્છાનાસુર ફરતાં પંખીઓના જેટલો આજે તે આનંદી હતો. આજનું આકાશ આનંદિત હતું. અસ્તાચળમાં ઉતરતો સૂર્ય પણ આનંદિત હતો. વાયુ આનંદથી નૃત્ય કરતો હતો.

વસન્ત ધીમે ધીમે વિવિધ આનંદની કલ્પનાઓ કરતો કરતો બાગમાં ગયો તો તેણે ચિરપરિચિત પિતાપુત્રીને બેન્ચ ઉપર બેસી વાર્તાવિનોદ કરતાં જોયાં. વૃદ્ધને તો તેણે તત્કાળ ઓળખી કાઢ્યો; પરંતુ બાળિકાને તે એકાએક ઓળખી શક્યો નહિ; કેમકે બાળિકાનું શરીર પ્રથમના કરતાં ઘણું સુધરી ગયું હતું. તેના ગૌર મુખ ઉપર ગુલાબી લાલીનો વિસ્તાર થઈ રહેલો હતો. વસન્ત પોતાની શંકા દૂર કરવાનાં હેતુથી એ બાળિકા તરફ જોઈ રહ્યો. બાળિકાની દૃષ્ટિમાંથી દિવ્ય કિરણો નીકળવા લાગ્યાં. એ કિરણો વસન્તનાં નેત્રોનું લક્ષ્ય કરીને તેના હૃદયનો ભેદ કરતાં હૃદયમાં ગૂમ થતાં હતાં.

વસન્ત એકાગ્રદૃષ્ટિથી બાળિકાના રૂપસૌન્દર્યનું અવલોકન કરી રહ્યો હતો; પણ ધાતકી, સૂર્ય સત્વર પશ્ચિમસમુદ્રમાં ડૂબી ગયો!

વૃદ્ધ અને મુઘ્ધા પોતાની જગ્યાએથી ઉઠ્યાં. સત્સમિત મુખે તથા અત્યંત પ્રેમથી, કિશોરીએ લાંબો કરેલો કામળ હાથ વૃદ્ધે ઝાલ્યો. બાળા આગળ ચાલવા લાગી અને વૃદ્ધ પાછળ ચાલવા લાગ્યો!

વસન્તને એ વૃદ્ધ ઉપર ક્રોધ ઉપજ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે, અસ્તગિરિ જનદૃષ્ટિથી સૂર્યને જેવી રીતે છુપાવે છે તેજ પ્રમાણે આ નિર્દય વૃદ્ધ કિશોરીને પોતાનાથી છુપાવે છે. ક્ષણપર્યન્ત તેની પાછળ જવાનું વસન્તે વિચાર્યું; પરંતુ તરતજ એમ કરવું ઉચિત નથી એમ તેને લાગ્યું.

ચિંતાતુર ચિત્તે વસન્ત ઘેર પાછો ગયો. આજે તેને જમવું પણ ગમ્યું નહિ. અભ્યાસમાં તેનું ચિત્ત પ્રવેશ કરી શક્યું નહિ. રાત્રે તેને શાન્તિપૂર્ણ નિદ્રા પણ આવી નહિ.

નિત્ય પ્રમાણે સ્થવારે વસન્ત ઉઠ્યો; પરંતુ આજે વિક્ટોરિયા ગાર્ડનમાં જવાને તે ઘણો ઉત્સુક બની ગયો હતો. વિદ્યાલયનો વખત વિવિધ વિચારો કરવામાં વ્યતીત કરીને તે ત્વરિત ગતિથી પોતાના મુકામ ઉપર પાછો આવ્યો. વસન્તનું ચિત્ત અસ્થિર બની ગયેલું જોઈને નલિને પૂછ્યું:—“કેમ વસન્ત ! આજે કેમ વ્યાકુળ બની ગયો છે ? આજે ક્યાં જવાની ત્હારી ઈચ્છા છે ?”

વસન્તે નલિન તરફ માત્ર ક્રોધપૂર્ણ દૃષ્ટિ ફેંકી; છતાં એ દૃષ્ટિમાં શરમ ભરેલી હતી. પછીથી બન્ને જણાઓએ એક બીજાની તરફ જોઈને નેત્રસંકેત કર્યો. આથી બન્ને જણા હસી પડ્યા. નલિને કહ્યું:—“વસન્ત ! તું ક્યાં જાય છે ? પ્રણયિનીનું દર્શન કરવાને કે?”

આથી વસન્તને નલિન ઉપર ક્રોધ ઉપજ્યો. એ સમયે ઉત્તર આવવાનો તેની પાસે સમય નહોતો. થોડા સમય પછી નલિન ચાલ્યો ગયો એટલે વસન્તે ઘડીઆળ કાઢીને જોયું. બગીચામાં જવાનો સમય થયો હતો. વસન્ત બગીચામાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. એવામાં સ્હામેની દિવાલ ઉપર ટાંગેલા આયનામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ તેના જોવામાં આવ્યું. આયનામાંના પ્રતિબિંબ તરફ સાલિમાન દૃષ્ટિથી જોતાં જોતાં વસન્તે સ્વગત કહ્યું:—“આજે આવો ખરાબ પોષાક પહેરીને આગમાં જવું જોઈએ નહિ. આજે તો સુંદર પોષાક જ પહેરવો જોઈએ. વસન્તનો વિચાર કર્યો. તેણે પોતાના શરીર ઉપરનો સાદો ક્રાટ અને શર્ટ કાઢી નાખ્યું. મસ્તક ઉપરની ટોપી પણ ઓરડીના એક ખુણામાં ફેંકી દીધી. પછીથી ટ્રંક ઉઘાડી તેમાંથી તેણે સુંદર ધોયલો ક્રાટ, શર્ટ, કૉલર, ટાઈ પેન્ટ વગેરે બહાર કાઢ્યું. પ્રથમતઃ મસ્તકમાં સુગંધી તેલ ચોળી, કાંસડીની સહાયતાથી તેણે પોતાના મુઠ્ઠા અને કાળા કેશ ઓળ્યા. ત્યાર બાદ સાબુથી મોં ધોઈ નાખ્યું. અંગ ઉપર પૉલીશ કરેલું શર્ટ પહેર્યું. પછી પેન્ટ ચઢાવ્યું. કૉલર અને ટાઈ યથાસ્થાને લગાવી દીધાં. તે ઉપર વેસ્ટ અને ક્રાટ પહેર્યાં. વેસ્ટના ખિસ્સામાં સોનાનું ઘડીઆળ નાખી તેનો અછોડો બહાર ખૂંટતો રહેવા દીધો. આજે વિશેષ અવકાશ નહિ હોવાથી વસન્તે પોતાને હાથેજ ખૂટને પૉલીશ કર્યાં. વસન્તને આ પ્રસંગે એમ લાગ્યું કે, આજે

જે તે તેના દાદાના આશ્રયમાં હોત તો તેને નોકર બૂટ પહેરાવત. કોટના ખિસ્સામાં રુમાલ નાખી વસન્તે આયનામાં જોયું. આ સમયે તેને સંતોષ થયો. આનંદિત મુખે તે બહાર નીકળ્યો.

લપકામાં ને લપકામાં જેવો વસન્ત દાદર પાસે ગયો કે તરત જ કાઢીએ તેની પાછળથી કહ્યું:—“કેમ વસન્તરાય! આરણ્ય ઉઘાડું રાખીને ક્યાં જાઓ છો?”

વસન્ત ચમક્યો. પોતાની બૂલ માટે તેના અંતરમાં શરમ ઉપજી તે જેવો પાછો ફર્યો કે કાઢીએ પુનઃ કહ્યું:—“વાહવાહ! આજનો દાઢમાઢ તો અજાણ જ દેખાય છે?”

આ વાક્યોનો વસન્તે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેણે પાછા ફરીને જોયું તો માલુમ પડ્યું કે, ઉપરોક્ત શબ્દો બોલનાર તેના પાડોશમાં રહેતી બાળિકા રાધા હતી. રાધાની અને વસન્તની દૃષ્ટિનું મિત્રન થયું. વસન્તે જઈને ઓરડી બંધ કરી તાળું વાસી દીધું. પુનઃ વસન્ત દાદર ઉતરી રાણીના બાગ તરફ જવા લાગ્યો. રાધા અદ્યાપિપર્યંત જાગ્રમમાં ઉભી રહીને એકાગ્રદૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઈ રહી હતી. વસન્ત દૃષ્ટિમયાંદાથી દૂર થયો એટલે તેણે સ્વગત કહ્યું:—“આ પુરુષ કામદેવનો જ અવતાર હોય એમ લાગે છે! તેને જોતાં કયી સુંદરી વિચ્છિન્ન ન થાય?!” આમ બોલીને રાધા પોતાની ઓરડીમાં જતી રહી.

આજે વસન્તના દુર્દૈવનો પાર નહોતો. તે રાજમાર્ગ ઉપર જઈ પહોંચ્યો એટલે પુનઃ નલિન તેને મળ્યો. વસન્તનો દાઢમાઢ જોઈ નલિને હસતાં હસતાં કહ્યું:—“વાહ વાહ, વસન્ત! આજે ગવરનરની લેવીમાં જવાનો ત્હારો વિચાર છે કે શું? ગવરનર સાહેબની લેવીને માટે અગર તો લવની (પ્રણયની) લેવીને માટે આ પોષાક તદ્દન અનુચિત છે. આના કરતાં જે તું ડિપ્લોમાનો પોષાક પહેરીશ તો બન્ને લેવીમાં ત્હારો નરતજ પ્રવેશ થશે.”

જીવમન મિત્રતાં વિનોદાત્મક વચનોનો ઉત્તર આપવાને વસન્ત રોકાયો નહિ. તે ત્વરિત ગતિથી વિક્ટોરિયા ગાર્ડન તરફ જવા લાગ્યો. અંતે તે પોતાના સ્થાને જઈને બેઠો. ત્યાં તેણે વૃદ્ધ તેમજ બાળિકાને પણ બેઠેલાં જોયાં.

વસન્ત અને બાળિકા જે બેઠ્યો ઉપર બેઠાં હતાં તે બન્ને બેઠ્યો વચ્ચે માત્ર ચાર વૃક્ષોનુંજ અંતર હતું. આજે વસન્ત એ

બાળિકા તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ શકતો નહોતો. શરમ અને સંક્રાંચથી તે અસ્થિર બની ગયો હતો. બાળિકા અતિ સુંદર દેખાતી હતી. સ્વર્ગની અપ્સરા મેનકા કે રંભાજ બાળિકા સ્વરૂપે આ પૃથિવી ઉપર આવી હોય એવો અલ્પકાળને માટે ભાસ થતો હતો. તે જાણે કે કાલિદાસની શકુંતલા, બાણુની કાદંબરી શેક્સપીયરની જુલિયટ અને હોમરની હેલનજ હોય એવી કલ્પના ઉપજતી હતી.

આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં બાગમાં વધારે સમય સુધી બેસી રહેવું ઉચિત નથી વિચારીને વસંત બેન્ય ઉપરથી ઉઠી ચાલ્યો ગયો. થોડે દૂર જતાંજ તેણે પાછા ફરીને વૃદ્ધ તેમજ બાળિકા તરફ દષ્ટિ કરી; પરંતુ અરેરે ! બાળિકાની દષ્ટિ બીજી તરફ હતી. આથી વસન્તનું મન ધણું દુઃખિત થયું. તે ચિંતાતુર ચિત્તે ઘેર પાછો ગયો, તથા બીજા દિવસથી તેણે બાગમાં નહિ જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અરે પ્રતિજ્ઞા કરી !

પરંતુ વસન્તને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો પડ્યો. તેમનો-વૃત્તિને વશ થઈ બીજો દિવસે પુનઃ બાગમાં ગયો. બેન્ય ઉપર બેસીને તેણે એક પુસ્તક વાંચવા માટે હાથમાં રાખ્યું હતું. વારંવાર તે રસ્તા તરફ જોયા કરતો હતો. તે શું વાંચતો હતો તેનું તેને સ્મરણ નહોતું.

વસન્તના પુસ્તકનું અર્થશૂન્ય પૃષ્ઠ પૂર્ણ થયું. પૃષ્ઠ ફેરવવાને માટે તેણે પૃષ્ઠના છેડા ઉપર પોતાની આંગળી દાખી. આ સમયે યંત્રની માફક તેની દષ્ટિ રસ્તા તરફ ગઈ. એ દષ્ટિમાં એકાએક નવીન ચૈતન્ય આવ્યું. વૃક્ષની પાછળથી એક નાગણુ બહાર નીકળી આવી. વસન્તના હાથમાંનું પુસ્તક નીચે પડી ગયું. વસન્તને ગભરાવનારી એ નાગણુ કિશોરી કિંવા બાળિકાજ હતી. વૃદ્ધનો હાથ પકડીને હાથેશાંત્રી માફક તે આવતી હતી. વસન્ત એ મોહમયી મૂર્તિ તરફ અનિમેષ દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો. જાણે કે તેની સઘળી ચૈતન્યશક્તિ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ હતી. બાળિકા પોતાની લલિતગતિથી વૃદ્ધને લઈ આવતી હતી. અહા ! તે કેવું અભિનવ સુંદર રૂપ હતું ! તેની કેવી હૃદયંગમ મંદગતિ હતી !

અલ્પકાળ પછી વસન્ત શુદ્ધિમાં આવ્યો. નીચે પડી ગયેલું પુસ્તક ઉઘડી લઈ તે તેના ઉપર લાગેલી ધૂળ સાફ કરવા લાગ્યો.

“પિતાજી ! આજે આપણને વિલંબ થયો, ખરું ?”

વસન્તે સ્વગત કહ્યું:—“એમાં શી શંકા છે !”

વૃદ્ધ અને બાળિકા જેમ જેમ પાસે આવવા લાગ્યાં તેમ તેમ વસન્તનો જીવ ઉઠ્યો નીચો થવા લાગ્યો. તેનું સર્વાંગ અધિક અસ્વસ્થ બની જવા લાગ્યું. તેણે પોતાનું પુસ્તક ઉઘાડ્યું અને પુનઃ તે વાંચવા લાગ્યો. કિશોરી-વૈભવસમ્રાજી-સારસૌન્દર્યદેવી ન્યારે છેક પાસે આવી પહોંચી ત્યારે વસન્તનું સર્વાંગ કંપી ઉઠ્યું. તેનાં નેત્રા આગળ દિવ્યસૌન્દર્યનો સમુદ્ર ઉજળવા લાગ્યો. વસન્તે વિચાર્યું કે જો આ સમયે તે સાક્ષાત મદન કિંવા કૃષ્ણ થયો હોત તો કેવું સારું !

પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં વસન્તે ફરીથી બાળિકા તરફ જોયું તો તે વૃદ્ધની સાથે પોતાના તરફ આવે છે એમ તેને જણાયું. પોતાની સાથે તેને કાંઈ વાનચિત તો નહિ કરવી હોય ? તે પોતાની સાથે વાનચિત ન કરી શકે એટલા માટે વસન્તે પોતાનું મ્હોં બીજી તરફ ફેરવીને પુસ્તક વાંચવા માંડ્યું; પરંતુ આ સમયે તો કિશોરી તેની છેક પાસે આવી પહોંચી હતી. નિરુપાગે વસન્તે પુસ્તક ખોળામાં મૂકીને તેના તરફ જાયું તો તેને માલુમ પડ્યું કે, કિશોરીનાં પ્રશાન્ત પવિત્ર અને તેજસ્વી નેત્રા સ્થિરદષ્ટિથી તેના તરફ જ જોઈ રહ્યાં હતાં. આવા પ્રકાર જાણવામાં આવ્યાથી વસન્તને અત્યંત આનંદ ઉપજ્યો. તેની સઘળી અસ્વસ્થતા દૂર થઈ ગઈ. કિશોરીએ તેને કૃતાર્થ કર્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. તે સાથે તેને એવા વિચાર પણ આવ્યો કે, જો કાલિદાસની પ્રતિભા અને રવિવર્માની કલમ તેનામાં હોત તો તો તે આ અદ્વિતીય કિશોરીનું શબ્દચિત્ર કિંવા રંગચિત્ર અંકિત કરીને કાલિદાસ તેમજ રવિવર્માને સરભાવવાનો પ્રયત્ન કરત !

આજે કિશોરી અને વૃદ્ધ, તેઓ હૃદયમાં જો એન્ય ઉપર ખેસતાં હતાં તે એન્ય ઉપર ખેડાં નહિ. બન્ને આગળ ચાલવા લાગ્યાં. વસન્ત એકાગ્રદષ્ટિથી તેમના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. એવામાં વસન્તે, કિશોરીને વૃદ્ધને એક રુમાલ આપતાં જોઈ. વૃદ્ધે મ્હોં સાફ કરીને રુમાલ ખિરસામાં મૂક્યો; કિન્તુ રુમાલ ખિરસામાં નહિ જતાં નીચે પડી ગયો. અપકાળમાં વૃદ્ધ અને કિશોરી અદ્રશ્ય થઈ ગયાં. વસન્ત ત્વરાથી ઉઠી વૃદ્ધનો રસ્તા ઉપર પડી ગયેલો રુમાલ લઈ આવ્યો. આ સમયે વસન્તને જો આનંદ થયો તેનું વર્ણન માત્ર નિર્જીવ શબ્દોથી થઈ શકે તેમ નથી. ખરડાના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યાથી શ્રીમંત પેશ્વાને પણ વસન્તના જેટલો આનંદ નહિ થયો હોય !

વસન્ત હાથમાં તો જાણે કે સ્વર્ગજ આબ્યું. તેણે એ રુમાલ પોતાના હૃદય સાથે આપ્યો. એ રુમાલને તેણે અનેક ચુંબનો કર્યાં. વસન્ત એ રુમાલ ચોતરફથી તપાસવા લાગ્યો તો એક ખુણા ઉપર ‘કુમારી શાન્તિ’. નામ તેના વાંચવામાં આવ્યું.

રુમાલ પ્રાપ્ત થયાથી વસન્તના અંતરમાં અનેક કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. તેણે વિચાર્યું:—“ કાલે બાગમાં આવીને હું જ્યારે આ રુમાલ તેમને પાછો આપીશ ત્યારે તેઓ બન્ને મ્હારો આભાર માનશે. સહેલાઈથી તેમની સાથે મ્હારી પિછાન થશે. સમ્યક્તાને અનુસરીને પણ એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ મ્હને પોતાનું નામ કામ નિવેદન કરશે. પછીથી હું એક પદવીધર છું એમ જ્યારે તેઓ જાણશે ત્યારે મ્હારે માટે તેમના ઉભયના અંતરમાં માન ઉત્પન્ન થશે ! ” આવા આવા અનેક વિચારો તે કરવા લાગ્યો. આજે તે આનંદમુર પીને બેહોશ બની ગયો હતો. આજે વસન્ત વિવાદસભામાં ગયો હતો. એ સભામાં આજે તેણે એવી અપૂર્વ અને આકર્ષક વક્તૃતા કરી કે શ્રોતાઓના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહિ. જ્યારે તેનું ભાષણ ચાલતું હતું ત્યારે શ્રોતાઓ વારંવાર hear-hear-(સાંભળી-સાંભળો) નો પોકાર કરતા હતા. તાળીઓ ઉપર તાળીઓનો ગડગડાટ થતો હતો. ઘેર જઈ દાદર ઉપર ચઢતાંજ વસન્તે રાધાને જોઈને કહ્યું:—“ રાધા ! હું આજે ત્યારે માટે એક પુસ્તક લાવવાનો છું. આજનું નાટક સ્ત્રીઓએ જોવા જેવું છે. તેની છાપેલી નકલ હું લેતો આવીશ. ”

આજે વસન્તે નાટકને ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો. તેની સાથે નલિન પણ હતો. નાટકકાર અને નાટકમાંનાં પાત્રો ઉપર ચાલતી વસન્તની ટીકા સાંભળવી કે નાટકમાંનાં ગાયનો અને ભાષણ ચાલતું, એવો પ્રશ્ન નલિનના અંતરમાં ઉપજ્યો. અંતે તેણે કંટાળી જઈને વસન્તને ચૂપ રહેવાનું કહ્યું; છતાં વસન્તની ટીકા તો ચાલુજ હતી.

વસન્તે જે ખિસ્સામાં કુમારી શાન્તિનો રુમાલ મૂકી રાખ્યો હતો એ ખિસ્સાને તે વારંવાર જોતો હતો, તથા તે પ્રકાર નલિનથી ગુપ્ત રહી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૮ મું.

પ્રણય-નિરાશા.

“ શું જાણે કે પરવશ થઈ આંસુ છે બહારવાનાં ?
શું જાણે કે હૃદય ધરતાં ધાજ છે લાગવાના ?
આ સંસારે પ્રથમ પ્રીતિએ કાણ જાણી શક્યું છે ?
કે પ્રીતિનું રુધીર સઘળું ઉજળું અશ્રુતાણું છે. ”

કલાપી.

વસન્તની સ્થિતિજ વિકારવશ થવા જેવી હતી. તેને પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું અભિમાન હતું. સ્વાતંત્ર્યના પરિણામે તેનામાં નિરંકુશતા આવેલી હતી. તેની આકાંક્ષા પણ વણી ઉઠ્ય હતી. ધર્મપ્રીતિ અને દેશપ્રીતિના વિચારો નિરંતર તેના મનમાં ધ્રુમ્યા કરતા હતા. પિતા અને દેશ તેનો ધર્મ હતો; આમ છતાં વસન્તના હૃદયમાં એક શૂન્ય પ્રદેશ હતો તથા એ પ્રદેશની શૂન્યતા દૂર કરવાને માટે પ્રણય અગ્રેસર થયો. પ્રણયના ગીતાનાદથી વસન્ત ધ્વનિમૂઢ થયેલા હરિણના જેવા મૂઢ થયો. દેશપ્રીતિના, ધર્મપ્રીતિના અને પિતૃપ્રીતિના તારાઓ તેના હૃદયાકાશમાં ઉદિત થયેલા પ્રણયના ચંદ્રપ્રકાશથી નિરનેજ બની ગયા. વસન્તના હૃદયમાં પ્રણયનો પૂર્ણ ચંદ્ર ઉદિત થઈ પૂર્ણ પ્રકાશનો વિસ્તાર કરી રહ્યો હતો.

અત્તનિષ્ઠ વસિષ્ઠ, સૃષ્ટિનિર્માણકર્તા બ્રહ્મા, બ્રહ્માના અંતરમાં પણ બીતિ તથા અસુખા ઉત્પન્ન કરનાર અપરસ્પૃશ્ય, તથા વિદ્યાભિવ્રજના જેવા એકનિષ્ઠ મહાપુરુષો પણ પોતાની શ્રેષ્ઠતા ભૂલી જઈને પ્રણયના પં-જામાં સપડાઈ ગયા હતા. એવા અપાર શક્તિશાળી મહાપુરુષો પ્રણયના પંજામાં સપડાયા હતા ત્યારે વસન્ત જેવો સામાન્ય યુવક એના પં-જામાં સપડાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. વસન્ત વિભૂતિપદને યોગ્ય નહોતો. તે સામાન્યજ હતો. ધર્મપ્રીતિ અને દેશપ્રીતિના જેવા ઉત્કર્ષ મનોવિકાર ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં એ મનોવિકારોને દૂર કરી જેના હૃદયમાં પ્રણયજ્યોતિ પ્રકાશવા લાગી તે હૃદય—તે મન મહાન્ નથી એમ કદાચ કોઈ કહેશે અને એ સત્ય પણ છે !

જો વસન્તની મનોવૃત્તિમાં ફેરફાર કરી શકાય તેમ હોત તો

અમે ક્યારનોય કર્યો હોત; પરંતુ એમ કરવા જતાં સત્યભંગ કરનારો મહાન્ અપરાધ અમારે સ્વીકારવો પડત; તેથી એવો અસત્ય—પાપ-પૂર્ણ અપરાધ નહિ સ્વીકારતાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટતાથી જાહિર કરવી એ ચરિત્રકારનું પવિત્ર અને અતિશ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, તથા એજ કર્તવ્ય અમે બળવીએ છીએ.

વસન્તને હવે વૃદ્ધ તથા બાળિકા સિવાય અન્ય કોઈના વિચારો આવતાજ નહોતા. તે એ બાળિકાને બ્રહ્માની કારિગરીનો ઉત્તમ નમુનો સમજતો હતો, ત્યારે વૃદ્ધને જગતમાં અધમાધમ સમજતો હતો. બાળિકા હીરાકણી હતી ત્યારે વૃદ્ધ કોલસાની ખાણ હતો ! બાળિકા પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર હતી ત્યારે વૃદ્ધ અમાવાસ્યાનો અંધકાર હતો. કાળા મેઘના સહવાસમાં ઇશ્વરે વિદ્યુતને કેમ રાખી છે ? કાંટામાં ગુલાબ કેમ રાખ્યાં છે ? ગાઢ અંધકારમાં ચંદ્રને શા માટે રાખ્યો છે ?

એ સઘળી બિચારા બ્રહ્માની ભૂલ હતી; તેથી વસન્તનો ઉપહાસ તેમને સાંભળવો પડતો હતો.

બ્રહ્મદર્શન કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારા યોગીને સમાધીથી, રણ-ક્ષેત્રમાં વિજયમાળા પહેરવાની ઇચ્છા રાખનાર સેનાપતિને, શત્રુઓની નિર્બળતાથી જોડેલો આનંદ ન થાય તેટલો આનંદ વસન્તને રુમાલ મળ્યાથી થયો હતો. યોગીની માફક તે બ્રહ્માનંદના મનોરાજ્યમાં લીન થઈ ગયો હતો. રુમાલ ઉપરથી તે બાળિકાનું નામ જાણી શક્યો હતો. “કુમારી શાન્તિ.” કેવું સાદું—કેવું પવિત્ર અને રમ્ય નામ ! વસન્તના વિચારો એક વખત સ્વર્ગમાં તો એક વખત પાતાળમાં પ્રવેશ કરતા હતા. તેના વિચારોની સીમાજ નહોતી. તેની આજની દિનચર્યા જેવી રીતે અનિયમિત હતી. તેવી રીતે તેના વિચારો પણ અનિયમિત હતા. તે વારંવાર એમ વિચારતો હતો કે:—“આ રુમાલ હું એ વૃદ્ધને પાછો આપીશ. રુમાલ પાછો આપવાથીજ તેના તથા બાળિકાનો ઇતિહાસ મ્હારા જાણવામાં આવશે. સબ્યતાને અનુસરી એ વૃદ્ધને મ્હારું નામ હામ પૂછી મ્હારો આભાર માનવો પડશે. રુમાલની સહાયતાથી મ્હારી તેમની સાથે ઓળખાણ થશેજ. હું થોડી ઘણી પણ યોગ્યતા ધરાવનારો યુવક હું એમ જ્યારે તેમના જાણવામાં આવશે ત્યારે તેમના અંતરમાં મ્હારા માટે માન ઉપજશે. વળી એ બાળિકા અઘ્ધાપિપર્યંત કુમારિકાજ છે. તેના રુમાલ ઉપર કુમારી લખ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ તેના કંઠમાં મંગળસૂત્ર

બાળિકા કુઠ્ઠ સાથે વાતચિત કરતી હતી અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ તે
વસન્ત તરફ દિશિયાત કરતી હતી.

[પૃષ્ઠ ૫૭]

નથી. દુષ્યન્ત રાજાને તેમના મનની ઉચ્ચતાની જેવી ખાત્રી હતી તેવી મહારા મનની ઉચ્ચતાની મહેને ખાત્રી છે. મહારા મન કદાપિ ખોટા રસ્તે જવાનું નથી. રુમાલ ! તહે મહારા ઉપર કેવો મહાન ઉપકાર કર્યો છે ! દુષ્યન્ત ઉપર મૃગયાએ આવોજ ઉપકાર કર્યો હતો. પ્રિય રુમાલ ! મૃગયા જેવી રીતે દુષ્યન્તને મંગલમયી થઇ હતી તે પ્રમાણે તું પણ મહેને મંગલમય થા.”

વસન્તે ઘડીઆળમાં જોયું તો પાંચ વાગ્યા હતા. તેણે પુનઃ પોતાનો નવો પોષાક પહેરી લીધો, તથા ઘણીજ આતુરતાથી તે બાગ તરફ જવા લાગ્યો. ગર્ષ કાલે નીરસ લાગેલો કુવારો આજે તેને અત્યંત શોભાયુક્ત જણાયો હતો. તેમાંથી ઉછળતી પ્રત્યેક જળધારા તેને સ્નેહપૂર્ણ જણાઇ હતી. સિંહ, વ્યાઘ્ર આજે તેને ખરેખરા વનરાજ લાગ્યા હતા; છતાં વસન્ત અન્ય કોઇ પણ સ્થળે નહિ રોકાતાં પ્રેમના જાદુથી ભરેલી જગ્યાએ જઇ પહોંચ્યો.

તેના પગ રસ્તો કાપતા હતા; પણ નેત્રો શું શોધતાં હતાં ? શું તેનાં નેત્રો વૃદ્ધને તથા બાળિકાને શોધતાં હતાં કે ? પરંતુ વસન્ત એકાએક ચમકી ઉઠ્યો કેમ ?

વૃદ્ધ અને બાળિકાનું દર્શન થતાંજ વસન્તને જાણે કે નવજીવન પ્રાપ્ત થયું. રુમાલ પાછો આપવાને માટે તેણે જહાર કાઢ્યો; પરંતુ તરતજ બીજો વિચાર આવ્યાથી રુમાલ પુનઃ તેણે ખિસ્સામાં મૂકી દીધો. વૃદ્ધ તથા બાળિકા વસન્ત પાસે નહિ આવતાં તેમની બેન્ચ ઉપર બેઠાં. વસન્ત એકાગ્રદષ્ટિથી તેમના તરફ જોઇ રહ્યો હતો; પરંતુ તેમની ઉભયની દષ્ટિ અન્ય દિશા તરફ હતી. વસન્ત સ્વસ્થ થયા પછી પાછો પોતાના મન સાથે વિચારો કરવા લાગ્યો. કયું કારણ પ્રદર્શિત કરીને તે રુમાલ પાછો આપે ? ગર્ષ કાલેજ તેણે તેમને રુમાલ પાછો આપી દીધો નહિ તેથી તેમના ઉભયના અંતરમાં સંશય તો નહિ ઉપજેને ? તેઓ તેના ઉપર ચોરીનો આરોપ તો નહિ મૂકેને ? જો ગર્ષ કાલેજ તેણે એ રુમાલ પાછો આપી દીધો હોત તો ઘણું સારું થાત. વસન્તના અંતરમાં આવા વિચારો ચાલતા હતા એવામાં તેણે બાળિકા તરફ જોયું. ચતુર્થશ્ત્રુનું મિલન થયું. બાળિકાની દષ્ટિમાં વિજળીના જેટલી ચંચળતા હતી. ઉભયનું અંગ વિઘ્નપ્રવાહથી કંપી ઉઠ્યું. બાળિકા વૃદ્ધ સાથે વાંતચિત કરતી હતી અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ તે વસન્ત તરફ દષ્ટિપાત્ કરતી હતી. આ પ્રકાર વસન્તથી ગુપ્ત રહ્યો નહિ.

સ્ત્રીસ્વભાવનું વર્ણન મહાકવિ કલિદાસે દુષ્યન્તના મુખે વર્ણવ્યું છે. સ્ત્રીઓને આવી લીલા કરવાને માટે શિક્ષકની જરૂર પડતી નથી. સ્ત્રીઓને પ્રેમલીલા કરવાનું શિક્ષણ કુદરતેજ આપેલું છે.

વસન્ત એ દષ્ટિના સુખસરોવરમાં વિહાર કરતો હતો. તે પોતાનો હેતુ તેમજ કાર્ય તદ્દન ભૂલી ગયો હતો.

વૃદ્ધ અને બાળિકા થોડા સમય પછી ઉડી ઉભાં થયાં. વસન્તને પોતાનું કાર્ય પુનઃ યાદ આવ્યું. તેણે બેન્ચ ઉપરથી ઉડી તેમની પાછળ જઈને કહ્યું:—“ મહાશય ! મ્હારે આપને એક વસ્તુ પાછી આપવાની છે. ”

વૃદ્ધ પાછો ફર્યો. તેના વિચારશીલ મુખ ઉપર હાસ્યનું હાણ તેજ અલ્પ કાળને માટે પ્રકાશી નીકળ્યું. તેણે નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“મહાશય કહીને આપેજ મ્હને બોલાવ્યો કે ?”

“ હા જી. આપને મ્હારે એક વસ્તુ પાછી આપવાની છે. ” વસન્તે લજ્જામિશ્રિત સ્વરે કહ્યું.

ક્યો વસ્તુ આપને પાછી આપવાની છે. “ વૃદ્ધે સંશયશૂન્ય સ્વરે પૂછ્યું.

“ ગઈ કાલે આપના હાથમાંથી એક રુમાલ રસ્તા ઉપર પડી ગયો હતો. એજ સમયે હું એ રુમાલ આપને પાછો આપવાનો વિચાર કરતો હતો એવામાં આપ બગીચામાંથી ચાલ્યા ગયા. ” આમ કહીને ધૂળતા હાથે વસન્તે પોતાના ખિસ્સામાંથી રુમાલ બહાર કાઢ્યો, તથા રુમાલ વૃદ્ધના હાથમાં આપતાં તેણે કહ્યું:—“ આજ એ રુમાલને ? ” પછીથી બાળિકા તરફ લજ્જામિશ્રિત દષ્ટિથી જોઈને વસન્તે કહ્યું:—“ એના ઉપર ‘ કુમારી શાન્તિ’નું નામ લખેલું છે. ”

મુઘાના મુખ ઉપર મધુર હાસ્ય ચમકી રહ્યું હતું ! આસ્માની આકાશમાં પૂર્ણચંદ્ર પોતાની સુધાધવલ કાન્તિથી અમૃતની ત્રિષ્ટિ કરી રહ્યો હતો.

“ હા, આ મ્હારી શાન્તિલતાનો રુમાલ છે. આ રુમાલ પાછો આપવા બદલ હું મ્હારા તેમજ શાન્તિલતા તરફથી તમારો આભાર માનું છું. તમે હમ્મેશાં અહિં ફરવા આવો છો તેથી કદાચ આટલામાંજ રહેતા હશો ? ”

વસન્તને અત્યાનંદ થયો. તેણે કહ્યું:—“ ગ્રાન્ડમેડિકલ કોલેજ અહિંથી પાસે પડે છે તેથી હું આટલામાંજ રહું છું. ”

“ એમ કે ? ત્યારે તમે એ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરો છો કે ? ચારું તમારું નામ શું છે ? ”

“ મ્હારું નામ વસન્તરાય દેશાઈ છે. આ વર્ષે હું છેવટની પરીક્ષામાં બેસવાનો છું. આપ પણ આટલામાંજ રહેતા હો એમ લાગે છે ? ” વસન્તે વિશેષ માહિતી મેળવવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

“ હા, આટલામાંજ રહું છું ” કહીને વૃદ્ધ આગળ ચાલવા લાગ્યો. આગળ પણ તેની સાથે સાથે ચાલવા લાગી. વસન્તથી સંબંધિતાનો ત્યાગ કરી તેમની પાછળ પાછળ જઈ શકાયું નહિ.

બીજો દિવસે દર્શનલોહુપ વસન્ત આગમાં હાજર થયો; પરંતુ એ સમયે વૃદ્ધ કે આગળ પૈકી કોઈ આગમાં હાજર નહોતું. વસન્ત નિરાશ બની ગયો. તેને થોડો ક્રોધ પણ ઉપજ્યો. ઘણા સમય સુધી તે આશામાં ને આશામાં બેસી રહ્યો. અંતે તે નિરાશ થયો. તે કંટાળીને જોયો ઘેર જવાને ઉઠ્યો કે તરતજ તેણે વૃદ્ધને રસ્તાના નાકા ઉપર જોયો. વસન્ત શંકાશીલ ચિત્તે યથાર્થાને બેસી એ માર્ગે તરફ જોઈ રહ્યો. વસન્તે એ સમયે પોતાને પુરુરવા બનાવીને વૃદ્ધને મેઘમાળા બનાવ્યો. મેઘની પાછળ સૌદામિની પ્રકટ થશે એવી પુરુરવાની માફક તેના અંતરમાં આશા ઉપજી; છતાં પુરુરવાની માફક તેની આશા ફળિભૂત થઈ નહિ. એક વખત “ આજે શાન્તિલતા આગમાં કેમ આવી નથી ? ” એવો વૃદ્ધને પ્રશ્ન પૂછવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ એ ઇચ્છા અનુચિત લાગ્યાથી તેણે પોતાના મનમાંજ દાબી દીધી.

વૃદ્ધ વસન્તની સાથે વાતચિત નહિ કરનાં આગમાં થોડો સમય રોકાઈને ચાલ્યો ગયો. આથી વસન્તને પણ આગનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. બીજો દિવસે બરાબર પાંચ વાગતાં વસન્ત આગના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેણે વૃદ્ધ તેમજ પોતાની પ્રણયદેવીને આગમાંથી નીકળી ઘર તરફ જતાં જોયાં. વસન્ત માત્ર પ્રણયદેવીનું દર્શન કરી શક્યો. એ પણ અદ્વૈતકાળને માટે આગમાં રોકાઈ નિર્જીવ-આનંદશૂન્ય બનેલા આગમાંથી નીકળી મુકામ તરફ ચાલ્યો ગયો.

પાછો બીજા દિવસે વસન્ત આગમાં નિયમિત સમયે હાજર થયો, પણ આજે આગમાં તેની પ્રેમપ્રતિમા કે વૃદ્ધ-કાઈ નહોતું. આગમાં બેસીને કંટાળી ગયા પછી વસન્ત ઘેર જવાને ઉઠ્યો એટલે તેણે એક ખુણામાં વૃદ્ધને બેઠેલો જોયો. વસન્ત વૃદ્ધની સાથે વાતચિત કરવાના હેતુથી તેની પાસે ગયો; પરંતુ વૃદ્ધની ક્રોધસૂચક બીપણ મુખમુદ્રા જોવામાં આ-

વતાંજ તે એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારી શક્યો નહિ.

આવી રીતનો કાર્યક્રમ બીજા આઠ દિવસ સુધી ચાલ્યો. વસન્ત દિનપ્રતિદિન વિશેષ ઉન્મત્ત બની જવા લાગ્યો. તે કામાતુર બની ગયો. વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં, મિત્રો સાથે હરવા ફરવા તેમજ ચર્ચા કરવામાં તેને કંટાળો આવવા લાગ્યો. રાણીનો બાગજ તેનું પ્રિયસ્થાન થઈ પડ્યો. ગમે ત્યારે તે બાગમાં જઈને ભટકતો હતો; પરંતુ આ આઠ દિવસમાં પણ તે પોતાની પ્રેમપ્રતિમાનું દર્શન કરી શક્યો નહિ. એકલા વૃદ્ધનું દર્શન તેને અપ્રિય થઈ પડ્યું હતું, છતાં કોઈ દિવસે પણ પ્રેમદેવીનું દર્શન થશે એવી આશામાં ને આશામાં તે હમ્મેશાં બાગમાં આવીને ફર્યા કરતો હતો.

સોળમા દિવસે વસન્તે પોતાની આશાનો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. બપોરના બે વાગ્યાથીજ તે બાગમાં આવીને ભટકવા લાગ્યો. હમણાં હમણાં તે પોતાની સાથે અભ્યાસનું પુસ્તક નહિ લઈ આવતાં ‘કલાપીનો કેકારવ’ લઈ આવતો હતો, અને તેમાંનાં પ્રણય-નિરાશાનાં હૃદયભેદક કાવ્યો ગાતો હતો. બપોરના બે વાગ્યાથી તે સંધ્યાકાળ સુધી તે આશામાં ને આશામાં બાગમાં ફર્યો તો પણ તે વૃદ્ધ કિંવા પ્રણયદેવીનું દર્શન કરી શક્યો નહિ. જ્યારે બાગ બંધ થવાનો સમય થયો ત્યારે તે નિરુપાયે ખૂદાર જતા લાગ્યો. ખૂદાર જતાં જતાં વસન્તે પોતાની આગળ વૃદ્ધને જતો જોઈ શક્યો. આજે તેણે વૃદ્ધની પાછળ જઈને તેનું ઘર ગંધ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે તેમ કર્યા સિવાય તે પોતાની પ્રેમદેવીનું હમ્મેશાં દર્શન કરી શકે એવો અન્ય કોઈ માર્ગ નહોતો. વૃદ્ધની પાછળ પાછળ ઘણીજ સાવધાનતાથી વસન્ત જવા લાગ્યો. અતે વૃદ્ધ ગીરગામરોડ ઉપર આવેલી એક ચાલીમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો. એ ચાલીના નાકા આગળ ભૈયાની ઓરડી હતી, તથા તેમાં એક ભૈયો પણ લાગર હતો. વસન્તે એ ભૈયા પાસે જઈને તેને પૂછ્યું:—“હમણાંજ આવેલા વૃદ્ધ ગૃહસ્થ પહેલા માળે રહે છે કે શું?”

ભૈયાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ના-તેઓ ચોથા માળે રહે છે.”

વસન્તને ધીરજ આવી. તેણે પૂછ્યું:—“સ્લામેનીજ ચાલીમાં રહે છે કે?”

“ના. આ રસ્તા ઉપરનીજ ચાલીમાં તેઓ રહે છે.” ભૈયાએ ઉત્તર આપ્યો,

વસન્તે પૂછ્યું:—“ એ ગૃહસ્થ શો હિંમોગ કરે છે ? ”

“ એની મ્હને માહિતી નથી. તેઓ ધણા દાનેશ્વરી છે. ”

“ વારું, તેમનું નામ શું છે તે કહીશ કે ? ”

લેયાનો વિચાર કર્યો તેથી અગર તો વસન્તના વિશેષ પ્રશ્નો સાંભળી તેને કંટાળો હિપજ્યો હોય તેથી તેણે ક્રોધાવેશમાંજ કહ્યું:—
“ તમે કાણુ છો ? છુપી પોલિસના અમલદાર છો કે ? આટલી બધી તપાસ કરવાની તમને શી જરૂર છે ? ”

વસન્ત કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બીજે દિવસે નિયમિત સમયે વૃદ્ધ અને બાળિકા વખતસર બાગમાં હાજર થયાં. વસન્ત પણ બેન્ચ ઉપર બેઠેલો હતો. તેને જોતાંજ વૃદ્ધ અને બાળિકા વિશેષ સમય સુધી બાગમાં રોકાયાં નહિ. અદ્વપક્ષમાંજ બન્ને જણાએ બાગનો ત્યાગ કર્યો. પ્રેમવશ થયેલો વસન્ત પણ તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. મક્કન પાસે જઈ પહોંચતાંજ વૃદ્ધ બાળિકાને મક્કનમાં મોકલી પોતે નીચેજ ઉભો રહ્યો. પછીથી તેણે વસન્ત તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિ ફેંકી તેના સર્વાંગનું નિરીક્ષણ કર્યું. જાણે કે, વૃદ્ધ તેના હૃદયમાંનો બેદન લેતો હતો. એ દષ્ટિથી વસન્ત ધણા શરમાઈ ગયો. વૃદ્ધ પછીથી ચાલીમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો. નિર્ભય અને નિર્ભજ બનેલો વસન્ત, “ ઠીક છે—વૃદ્ધ મ્હારા તરફ જોવા લાગ્યો છે એ પણ એક મહાન વિજય થયો છે. ” એમ સ્વગત બોલીને પોતાના મુકામ તરફ ચાલ્યો ગયો.

જનસમાજનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર સુશિક્ષિત વસન્ત કામદેવના સપાટામાં સપડાઈને દીવાનો બની ગયો. તેની સઘળી આશાઓનો માત્ર પ્રણયમાંજ સમાવેશ થઈ ગયો. જ્યારે તે રાણીના બાગમાં તેની પ્રણયદેવીનું દર્શન કરી શકતો નહોતો ત્યારે તે ગીરગામમાં આવેલી, પ્રણયદેવીની પવિત્ર તેમજ અલંકૃત થયેલી ચાલી પાસે આવીને ત્યાં ફર્યા કરતો હતો.

આ સઘળો વસન્તનો કાર્યક્રમજ બની ગયો. વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીદાનના સમારંભ સમયે વસન્ત ધણી મુશ્કેલી તેમજ નારાજીથી હાજર રહ્યો. પદવી પ્રાપ્ત થયાથી તેને ખિલકુલ આનંદ થયો નહિ. એ રાત્રે તે ખિન્ન અંતઃકરણથી રસ્તા ઉપર પહેરો ભરવાને સંજ્ઞ થયો; પરંતુ એ ચાલી ઉપર ચોથા માળે જે ત્રણ ચાર ઓરડીઓ હતી. એમાંની એક પણ ઓરડીમાં આજે દીપક સળગતો નહોતો.

હમણાં દીપક સળગશે એવી આશામાં વસન્ત રાત્રિના દશ વાગ્યા સુધી એટલામાંજ ફર્યા કર્યો. અંતે બાર વાગ્યા—એક વાગ્યો પણ એકેકે ઓરડીમાં દીપક સળગ્યો નહિ.

નિરાશ થઈ જઈને વસન્ત ઘેર ગયો. બીજે દિવસે સ્હવારે લૈયા પાસે આવીને તેણે પૂછ્યું:—“ લૈયાજી ! ચોથા માળ ઉપર જે ગૃહસ્થ રહે છે તેઓ છે કે ? ”

“ એ તો અહિંથી ચાલ્યા ગયા છે. ” લૈયાએ ઉત્તર આપ્યો.

વસન્તના પગ ધૂળવા લાગ્યા. નિરાશ બની જઈને તેણે પૂછ્યું:—“ ક્યારે ? ”

“ ગઈ કાલેજ ! ” લૈયા તરફથી ઉત્તર મળ્યો.

“ તેઓ ક્યાં ગયા છે તેની તમને માહિતી છે કે ? ” બહીતાં બહીતાં વસન્તે પૂછ્યું,

“ તેની મ્હને શા ખબર ? ” કાંઈક બેદરકારીથી લૈયાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ તેમની પોષ્ટ અહિં આવે તો તે અમુક સ્થાને મોકલવી એવી તમને તેઓ સૂચના કરી ગયા હશેને ? ” વસન્તે પુનઃ પૂછ્યું.

“ વિના કારણ માથું શા માટે ફેંડાવે છે ? પોલિસ લોકો આવા ટકટક કરનારાજ હોય છે ! ” લૈયાએ છેક કંટાળી જઈને કહ્યું.

નિરાશાથી દુઃખિત થઈ જઈને વસન્ત ખિન્ન અંતઃકરણે પોતાની ઓરડી તરફ વિદાય થયો. આજે રાધાએ તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુબિંદુઓ સરી પડતાં છુપી રીતે જોઈ લીધાં ! અરેરે ! પ્રેમની નિરાશા કેવી હૃદયબેદક હોય છે તેની કલ્પના અનુભવી સિવાય અન્ય કાંઈને આવી શકે તેમ નથી.

પ્રકરણ ૯ મું.

સંકરનો સાથી.

“ A friend in need is a friend indeed. ”

Proverb.

અપ્સરાસ્વરૂપિણી બાળિકાનો—પ્રણયદેવીનો વિયોગ થયાથી વસન્તની સ્થિતિ ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઈ હતી. તે એક પણ કાર્થ

હવે પ્રથમની માફક નિયમિત રીતે કરી શકતો નહોતો. કાંઈ પણ કાર્ય કરવામાં હવે તેનો પૂર્વેનો ઉમંગ રહ્યો નહોતો. ઉચ્ચ આકાંક્ષાઓ ધરાવનારો વસન્ત, દેશહિત કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખનારો વસન્ત, માતામહત્તી સંપત્તિને લાત મારનારો વસન્ત, પોતાના ભવિષ્યના મહત્વનું મનોરાજ્ય રચનારો વસન્ત ધીમે ધીમે પ્રણયની હૃદય-વિદારક નિરાશાથી પાગલ બની ગયો હતો. પાગલ મનુષ્યના મનની તથા ચિત્તની એકાગ્રતા જે પ્રમાણે કદાપિ થતી નથી તેજ પ્રમાણે વસન્તની એકાગ્રતા પણ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. નલિનની માફક મહાવિદ્યાલયમાંથી ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરીને તે પણ સ્વતંત્ર થયો હતો. નલિનની માફક ભવિષ્યની આશાના જોર ઉપર દવાગાનું સ્થાપવાનો તેનો વિચાર હતો; પરંતુ તેનું અસ્થિર બની ગયેલું મન સર્વત્ર અંધકાર જોતું હોવાથી તે સ્વસ્થ બેસી રહ્યો. તેને કામનો કંટાળો આવવા લાગ્યો. બહાર ફરવા જવાની કિંવા વિવાહસભામાં વક્તૃતા કરવા જવાની પણ તેને ઈચ્છા થતી નહોતી.

આ સમયે નલિને જે એક સાચા સ્નેહીની માફક વસન્તની સંભાળ લીધી ન હોત તો તેની કેવી શોચનીય સ્થિતિ થાત તેની કલ્પના કરી શકાતી નથી. વસન્ત જે કે પોતાના સઘળા મિત્રોથી અલગ થતો હતો; પરંતુ નલિનને તે અલગ કરી શકતો નહોતો. નલિનનો ઉપદેશ તે શાન્તિથી સાંભળી લઈ વિપાદમિશ્રિત હાસ્ય કરતો હતો, તથા શૂન્યદષ્ટિથી ગમે તે દિશા તરફ જોઈ રહેતો હતો. વસન્તની આવી સ્થિતિ જોઈને નલિનને ઘણો ખેદ થતો હતો; છતાં તે પોતાના મિત્રધર્મને અનુસરી તેનું સાંત્વન કરવાનાજ પ્રયત્નો કરતો હતો.

નલિન અને વસન્ત-ઉભયનું ધ્યેય અને આકાંક્ષાઓ એકજ પ્રકારની હતી. તેથી તેઓ ભિન્ન શરીરધારી હોવા છતાં એકાત્મરૂપ હતા એમ કહીએ તો પણ એ કાંઈ ખોટું નથી. નલિન અને વસન્તમાં થોડો પ્રકૃતિભેદ હતો. વસન્તની પ્રકૃતિ ઉત્કટ ભાવનામય હતી ત્યારે નલિનની ગંભીર હતી. વસન્ત થોડો અદ્ભુત કથાનાયક હતો ત્યારે નલિન ખરો વ્યવહારકુશળ હતો. આટલો ઉભયની પ્રકૃતિમાં ફર્ક હોવાથીજ વસન્ત અસ્થિર ચિત્તવાળો અને નલિન સ્થિર ચિત્તવાળો હતો. આ સમયે નલિન મિત્રધર્મ બળવવાને અગ્રેસર થયો. ધરના કામકાજનો ત્યાગ કરી તેણે મિત્ર કાર્ય શિર ઉપર લીધું.

વસન્તના ખાનપાનની, ઘરભાડાની, કપડાંલતાંની વગેરે દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થા લગભગ એ માસથી નલિનેજ સંભાળી લીધી હતી. નલિન જ્યારે વસન્તને સ્વસ્થ થવાનો ઉપદેશ આપતો હતો ત્યારે તે આવેશમાં આવી જઈ પોતે પુરિક બની નલિનને કપિંજલ બનાવીને કહેતો હતો કે:—“ભાઈ ! સર્વશક્તિમાન મદનના તીવ્ર બાણથી તું વિધાયો નથી તેથીજ મ્હને આવો ઉપદેશ આપ્યા કરે છે.”

નલિન વારંવાર વસન્તને બહાર ફરવા લઈ જતો હતો. મુંઝાઈમાં રહેતા અનેક ગરીબ દુઃખી લોકોનું દર્શન કરાવી નલિન વસન્તને પૂછતો હતો કે,—“વસન્ત ! વૈયક્તિક સુખ અધિક કે સામુદાયિક સુખ અધિક ?”

“વ્યક્તિ કરતાં સમુદાયનું સુખજ વિશેષ છે. એકજ માણસ સુખી હોવાથી કાંઈ કુટુંબ ચાલતું નથી. કુટુંબમાંનાં સઘળાં માણસો સુખી અને સંતુષ્ટ હોવાં જોઈએ.”

“ત્યારે પૃથિવી ઉપર જે રાષ્ટ્ર કુટુંબો છે, તેમાં હિંદી રાષ્ટ્ર-કુટુંબોની કાંઈને ઓળખાણ છે કે ? આપણા કુટુંબનાં માણસો સુખી હોય તોજ આપણે સુખી હોઈએ એ સત્ય છેને ? હિંદી કુટુંબોમાંનું પ્રત્યેક માણસ જ્યારે વૈયક્તિક સુખ શોધશે ત્યારે હિંદુ કુટુંબો વૈભવ-શાળી થશે એમ મ્હને લાગે છે. પુષ્કળ માણસોના પુષ્કળ સુખને માટે થોડાના થોડા સુખની આહુતિ આપવી એ મનુષ્યકર્તવ્ય નથી કે ?”

વસન્ત શૂન્ય મને આવો વાદવિવાદ સાંભળ્યા કરતો હતો. તે ક્વચિત્ નલિને પ્રત્યુત્તર આપતો હતો. વસન્ત એક પ્રકારની ચર્ચામાં બોલતો બંધ થતો એટલે નલિન બીજા વિષયને કાઢતો હતો. ક્વચિત્ નલિન વસન્તને પોતાને ઘેર લઈ જઈ પોતાના કુટુંબના માણસોની સાથે હજવા મળવા દેતો હતો. નલિનના કુટુંબમાં કેટલાંક બાળકો પણ હતાં. એ બાળકોનાં મધુર વચનો સાંભળવામાં આવતાં તથા તેમનું આનંદપૂર્ણ નૃત્ય જોવામાં આવતાં વસન્ત અત્યંત કાળને માટે પોતાની હૃદયવેદના બૂલી શકતો હતો.

એક સમયે વસન્તે એ બાળકોને પોતાની પાસે બેસાડીને ગૌતમ બુદ્ધની વાત કહી સંભળાવી. પછીથી તેમને પૂછ્યું:—“જો ગૌતમ બુદ્ધની માફક તમને પણ રાજ્ય મળ્યું હોત તો માત્ર એક માણસને માટે તમે રાજ્યનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ સ્વીકારત કે ?”

વાર્તાના રસમાં તન્મય થઈને ગૌતમ બુદ્ધ બનેલાં બાળકો ઉત્સાહથી તેમજ આનંદથી બોલી ઉઠ્યાં:—“ હા હા. અમે અવશ્ય સંન્યાસ સ્વીકારત ! ”

નલિને આ સમયે હસતાં હસતાં વસન્તને પૂછ્યું:—“ વારું વસન્ત ! આજ પ્રશ્ન હું તને પૂછું છું. ”

“ શો પ્રશ્ન, વારું ? ”

“ આ બાળકોને જે ભાવનાથી તમે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો એજ ભાવનાથી હું તને આ પ્રશ્નજ પૂછું છું. જો કે ગૌતમ બુદ્ધની માફક તું રાજા નથી, તો પણ શ્રીમંત તો છેજ—હમણાં નહિ તો ભવિષ્યમાં પણ ચર્ચા ! ગૌતમે જેવી રીતે લૌકિક સુખોને લાત મારી તેમ તારાથી થઈ શકશે કે ? ”

“ ગૌતમ બુદ્ધની યોગ્યતા મહારામાં કદાપિ આવવાની નથી. ”

“ એમ કદાચ હોઈ શકે. અમુક કાર્ય પોતાનાથી થઈ શકે તેમ નથી તેથી નિરાશ બની જઈને તે કરવુંજ નહિ એમ ત્યાર કહેવું છે ? ”

“ ના ના. પ્રત્યેક કાર્યને માટે શક્તિ અનુસાર પ્રયત્ન તો કરવોજ જોઈએ. ”

“ ગૌતમબુદ્ધ જેવાં નરરત્નો જે પરમ પવિત્ર ભૂમિને દીપાવી ગયાં છે તે આર્યભૂમિ ધન્ય છે ! પ્રજાને માટે જેણે પોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, સ્ત્રી જેવી સુંદર, સીતાદેવી જેવી પતિવ્રતા અને સતી સાવિત્રીદેવી જેવી પ્રણયિનીનો જેણે માત્ર આર્યભૂમિના ઉદ્ધારાર્થે ત્યાગ કર્યો એ મહાપુરુષ ગૌતમ બુદ્ધને ધન્ય છે ! સંસારસુખનો આસ્વાદ લીધેલો હોવા છતાં તેઓ સંસારની માયામાં બંધાઈ રહ્યા નહિ. જનસમાજના સુખને માટે તેમણે પોતાના સુખની આહુતિ આપી, પરંતુ આપણે શું કરીએ છીએ ? ગૌતમ બુદ્ધનું ચિત્ર અને ચરિત્ર જોઈએ છીએ, તેને સાશ્વર્ય વંદન કરીએ છીએ અને પુનઃ ભૂલી જઈએ છીએ. આપણા જેવા મૂઢ માત્ર વૈયક્તિક સુખની લાલસાથી જગતને ભૂલી જાય છે ! ”

વસન્તે નમ્ર અને દુઃખપૂર્ણ દૃષ્ટિથી નલિન તરફ જોઈને કહ્યું:—

“ નલિન ! ન દેવ ચરિતં ચરેત્. ”

“ અહા ! વસન્ત ! પ્રજાવાદ કરનાર અર્જુનનુંજ મહત્ત્વ સ્મરણ આવ્યું છે. જો આ સમયે મહારાથી પણ શ્રીકૃષ્ણ થઈ શકાયું હોત તો

‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લઙ્ઘાઃ’ એવાજ ઉદ્દગાર, મહેં પણ ત્હારા મુખમાંથી કઢાવ્યા હોત. વસન્ત ! જ્યારે રામચંદ્રના ચરિત્રનું અનુકરણ કરવાનું નથી, જ્યારે મહાભારતના વીર પુરુષોનું અનુકરણ કરવાનું નથી ત્યારે મહાભારત અને રામાયણ વ્યાસ અને વાલ્મીકીએ શા માટે લખ્યાં ? જ્યારે શ્રીકૃષ્ણની અદ્ધાર અધ્યાયની ગીતા પ્રમાણે વર્તવાનું નથી ત્યારે પછી ઉર્ધ્વબાહુ કરીને તે : કહી શા માટે ? ઇંગ્લેન્ડે એ હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ શા માટે પ્રસિદ્ધ કર્યો ? રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ રાષ્ટ્રમાંના દેવપુરુષોનું ચરિત્રજ છે. દેવોનાં ચરિત્રો પ્રમાણે જ્યારે વર્તવાનું ન હોય ત્યારે પછી જીવિત અને મૃત રાષ્ટ્રો પોતાના રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ કાયમ રાખવાની ખટપટ શા માટે કરે છે ? વસન્ત તું મ્હારાં આ વચનોનો ઉત્તર આપે છે કે ? ‘ન દેવ ચરિતં ચરેત્’ એવીજ જ્યારે ત્હારી સમજ છે ત્યારે આ પ્રશ્ન તું બાળકોને કેમ પૂછે છે ?”

વસન્ત નિરુત્તર રહ્યો એટલે નલિને પોતાના અંતરમાં સમજીને આ વિષય બદલી નાખ્યો. અસ્તુ.

નલિને મહાવિદ્યાલયની પદવી મેળવ્યા પછી પોતાનું એક દવાખાનું પણ ઉઘાડ્યું હતું. એ દવાખાનામાં તે વારંવાર ચિંતામય વસન્તને લઈ જતો હતો તથા કોઈ કોઈ રોગીની ચિકિત્સા પણ તેની પાસે કરાવતો હતો. આવી રીતે પાંચ છ મહિના પસાર થઈ ગયા; છતાં નલિને વસન્તનો ત્યાગ કર્યો નહિ. બાળિકાનો વિયોગ થયાને પાંચ છ માસ પસાર થઈ ગયેલા હોવાથી તેમજ નલિનના રાત્રિ દિવસના સહવાસથી વસન્તનું ભ્રમિત ચિત્ત સહજ સ્વસ્થ થયું. આ સમયનો લાભ લઈ નલિને વસન્તને એક શ્રેષ્ઠ માસિકના સહાયકારી સંપાદકનું કામ સોંપ્યું. વસન્ત નિયમિત રીતે કામકાજ કરવા લાગ્યો; છતાં હવે તેનામાં પ્રથમના જેવો ઉત્સાહ, શૌર્ય, વીર્ય, પ્રતિભા કાંઈ રહ્યું નહોતું. તેને જગતમાં હવે સુખી થવાની આશા રહી નહોતી. તેના સુખની લતાને અક્ષણે કોઈ ઉખેડી ઉપાડી ગયું હતું !

આવી રીતે બીજા ચાર મહિના પસાર થયા. શિશિઋતુ પસાર થઈ અને વસન્તનું આગમન થયું. વૃક્ષલતાઓએ નવજીવન તેમજ અભિનવ સૌન્દર્ય ધારણ કર્યું; પરંતુ વસન્તની મનલતાનો પૂર્વભાવ તો કાયમજ રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

—:૦:—

લિખારિણી રાધા.

વર્ષાઋતુના દિવસો હતા. અડધો શ્રાવણ મહિનો પસાર થઇ ગયો હતો. આજે શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમા હતી. આકાશમાં અસંખ્ય વાદળાંઓ દોડતાં જોવામાં આવતાં હતાં. ક્વચિત્ ક્વચિત્ વૃષ્ટિ પશુ થતી હતી.

વસન્ત દાદર ઉપર ચઢતો હતો એવામાં એક કવર તેની નજરે પડ્યું. તેણે એ કવર ઉંચકી લીધું. કવર ખંધ કરેલું નહોતું તેમજ તેના ઉપર શિરનામું પણ લખેલું નહોતું. વસન્તે એકવાર તે ખરાબર તપાસી જોયું તો તેમાંથી ત્રણ પત્રો બહાર નીકળ્યા. પત્રો બહાર કાઢતાંજ તેમાંથી વસન્તને તમાકુની દુર્ગંધ આવી. અંદરના દરેક પત્ર ઉપર શિરનામું લખેલું હતું; તેથી એ પત્રો વાંચવા કે કેમ તેનો વસન્ત વિચાર કરવા લાગ્યો. પત્રો વાંચી જોયા સિવાય તે કાણે લખ્યા છે એ માલૂમ પડશે નહિ તેમજ પત્રલેખકને તેના પત્રો પાછા મોકલી શકાશે નહિ, એમ વિચારીને વસન્ત પહેલો પત્ર ઉઘાડી વાંચવા લાગ્યો:-

*

*

*

*

“શ્રીમાન્ માન્યવર શેઠજી શ્રી લક્ષ્મીદાસ હરિદાસની સેવામાં. આપની અલૌકિક વિદ્યાભિરુચિ, અસીમ ઉદારતા, તથા અપાર લોક-હિતતત્પરતા ઇત્યાદિ ગુણોથી મોહિત થઇને હું આ પત્ર લખવાનું સાહસ કરું છું; તો ગરીબની વિનંતિ લક્ષ્યમાં લેશો એવી સંપૂર્ણ આશા છે.

આ નમ્ર અરજદારે ગુજરાતી સાહિત્યની અલ્પ સ્વરૂપ સેવા કરી છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ મહારા પુસ્તકો જનસમાજની પ્રીતિને પ્રાપ્ત થયાં છે; છતાં અત્યંત દુઃખની વાત એ છે કે, સાહિત્યસેવકને સાહિત્યસેવાથી જેટલા દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થવી જોઇએ તેટલી પ્રાપ્તિ થતી નથી. એટલુંજ નહિ; પરંતુ સાહિત્યસેવકને સંસારમાં વિવિધ પ્રકારનું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. માત્ર ગુજરાતી સાહિત્યનીજ આવી સ્થિતિ છે એમ આ સેવકનું કહેવું નથી. જે જે ભાષાઓ વર્તમાન કાળમાં પ્રગટિત થતી વિશેષ શ્રીમંત થઇ છે તેમને પણ એક સમયે આવી વિકટ સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, મોળમા સૈકા-

માં ઇંગ્રેજ સાહિત્યની પણ આવીજ સ્થિતિ હતી. જગપ્રસિદ્ધ થયેલા શેક્સપીઅરનોજ પ્રથમ કાંઈ ભાવ પૂછતું નહોતું; પરંતુ તેને રાગનો, મ્હોટા મ્હોટા સરદારોનો અને અમીર ઉમરાવોનો આશ્રય મળ્યો તેથી ધીમે ધીમે તેની કિંમત અંકાવા લાગી. તત્પશ્ચાત્ દિનપ્રતિદિન ઇંગ્રેજ સાહિત્યની ઉન્નતિ થવા લાગી. અપાર ગ્રંથ સંપત્તિથી ભરેલું ઇંગ્લેન્ડ અદ્યાપિપર્યન્ત ટેનિસન અને કેપ્લિંગ જેવાને મ્હોટા મ્હોટા ઉમરાવોની પદવીઓ આપીને જાતીય સાહિત્યનો જયજયકાર કરે છે. આ નમ્ર અરજદારનું કહેવું એટલુંજ છે કે, આશ્રયના અભાવે સંસ્કૃત સાહિત્ય મરણ પામ્યું અને આશ્રયના જોરથી ઇંગ્રેજ સાહિત્યનો અદ્યાપિ વિસ્તાર થયે જાય છે.

સોળમા સૈકામાં ઇંગ્રેજ સાહિત્યની જેવી સ્થિતિ હતી તેવીજ, અરે તેથી પણ વિશેષ શામનીય સ્થિતિ વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની છે. આ સમયજ ઘણા કટાકટીનો છે. આવા સમયે આપના જેવા વિદ્યાવિભૂષિત ઉદાર શ્રીમંતોએ અગ્રેસર થઈને સાહિત્યસેવકોને આશ્રય આપવો જોઈએ, તથા એવો આશ્રય મળે મળશે એજ હેતુથી આપને હું આ વિનંતિ કરું છું. આપના ઉદાર આશ્રય બદલ હમણાં મ્હારું જે પુસ્તક તૈયાર થાય છે તે હું આપને સાદર સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થઈશ.

આ પત્ર લઈ આવનાર મ્હારી પુત્રીજ છે, તથા મ્હારા આ સાહિત્યસેવાના કાર્યમાં એ મળે ઘણીજ સહાયકારિણી થાય છે. જે કે આપના દર્શનાર્થે મ્હારેજ આવવું જોઈએ; પરંતુ એવું સદ્ભાગ્ય ઈશ્વરે મ્હારા નશીબમાં નિર્માણ કર્યું નથી. શારીરિક વ્યથાને પરિણામે હું શય્યાનો ત્યાગ કરી શકું તેમ નથી. આ ઉપરથી હમણાં હું કેવી સ્થિતિમાં છું તેની આપ સહેલાઈથી કલ્પના કરી શકશો, તથા મ્હારી પુત્રી પણ આપને થોડી ઘણી હકીકત નિવેદન કરશે. મ્હને મદદ કરી એક ગુજરાતી ગ્રંથકરના કુટુંબને એક વર્ષ સુધી અજઘન આપ્યાનું પરમ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી મ્હને આપનો હસ્તેશાંનો ઋણી કરશે એવી સંપૂર્ણ આશા છે.

લી. આપનો કૃપાભિલાષી નમ્ર સેવક.

પ્રાણશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

વસન્ત ખીન્ને પત્ર વાંચવા લાગ્યો:—

“લોકમાન્ય મોહનલાલ કૃષ્ણલાલની સેવામાં.

ફિજી બેટમાં ગુલામગિરીનું અસહ્ય દુઃખ ભોગવી આવેલા એક કુટુંબ ઉપર દયા કરવાની હું આપને વિનંતિ કરું છું. છેલ્લી આગ-બોટમાંજ સફળાગ્યે હું મ્હારા કુટુંબ સાથે માતૃભૂમિમાં આવી શક્યો છું. દેશમાં જવા જોટલા પાસે પૈસા નહિ હોવોથી નિરુપાયે આપ જેવા પરાપકારી મહાપુરુષની પાસે યાચના કરું છું. મ્હારે કચ્છમાં જવાનું હોવાથી ઓછામાં ઓછા પચાસ પોણોસો રૂપિયાની જરૂર છે. જો કે આ યાચના કરવાને હું પોતેજ આવત; પરંતુ પ્રવાસના કષ્ટથી તેમજ શારીરિક અસાધારણ દુર્બળતાથી હમણાં હું ધર્મદા હોસ્પિટલમાં બિમારીની શય્યામાં સૂતો છું. આ પત્ર લઇ આવનારી છોકરી મ્હારી પુત્રીજ છે. તેને જોતાંજ ગુલામગિરીથી તેના શરીરની પણ કેવી દુર્દશા થઈ છે એનો આપ સામાન્ય ખ્યાલ પણ કરી શકશો. જો આપની ઈચ્છા હોય તો ફિજીબેટમાં ગુલામો ઉપર થતા બુદ્ધિમતી હકીકત પ્રસિદ્ધ કરવાને હું તૈયાર છું. માત્ર આપના જેવા દેશહિતૈષી પરહિતતત્પર મહાપુરુષની મદદ તેમજ આશ્રયની આવશ્યકતા છે. અતે મ્હારી એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, મ્હને આવા દુઃખદ પ્રસંગે મદદ કરી આપ મ્હને હમ્મેશાને માટે આપનો ઋણી બનાવશો,

લી. નર સેવક.

જીવનલાલ અમરશી વૈશ્ય.

*

*

*

*

આ પત્ર પણ વસન્તે ફેંકી દઈને ત્રીજો પત્ર વાંચવા માંડ્યો:—

“દાનેશ્વરી દેવપુરુષ !

જો કે આપના નામની મ્હને માહિતી નથી તો પણ ગયે પરમ દિવસે બાણનાથના મંદિરમાં આપની દાનશક્તિનો લાભ મ્હને મળ્યો છે. દુર્દૈવી કુટુંબને મહિના સુધી શાન્તિથી રહી શકાય એટલું દાન આપે આગ્યુ હતું; પરંતુ દુર્દૈવથી એ જાંઈ શકાયું નહિ. ઘેર આવીને હું એ આનંદ સમાચાર મ્હારાં બાળકોનાં તથા ગૃહિણીને કહેવાની ઇચ્છા રાખતો હતો; પરંતુ જેવો હું ઘેર આવ્યો કે મ્હેં મ્હારી ગૃહિણીને સન્નિપાત થયેલો જોયો. બારી સાથે અથડાવાથી તેના કપાળમાં કાચ વાગેલો હોઇ તેને સખ્ત ઇજા થઇ છે. અરેરે ! મ્હને એમ લાગે છે કે, નિર્ધનતા કરતાં મૃત્યુજી ઉત્તમ છે. નિર્દય મૃત્યુ

અમારા જેવાં દરિદ્ર માણસો પાસેથી બ્હીને નાશી જાય છે. વાલુકેશ્વર પાસેનો આસમાની સમુદ્ર મ્હારા જેવા ત્રિવિધતાપથી તમ માણસને આશ્રય આપે તો સારું એમ લાગે છે; પરંતુ પછીથી મ્હારી બન્ને પુત્રીઓની કેવી સ્થિતિ થશે એ ચિંતાથી હું જીવ લાગવાનું સાહસ કરી શકતો નથી. હું પ્લાહણ જાતિનો છું તેથી મ્હારે મ્હારી બન્ને પુત્રીઓનાં લગ્ન સત્તર કરવાં જોઈએ; પરંતુ તેમનાં લગ્ન કરવાને માટે એ ત્રણ હજાર રૂપિયાની જરૂર છે, અને મ્હારે ત્યાં તો હવે ઉદરનિર્વાહ ચલાવવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. આવા સંકટમાંથી આપ સિવાય બીજું કોઈ મ્હારું રક્ષણ કરે એવી મ્હને આશા નથી. મ્હારે મ્હારી પત્નીની શુશ્રુષામાં રહેવું પડતું હોવાથી મ્હારી ન્હાની પુત્રીનેજ હું આપની પાસે મોકલું છું. આપ જો કૃપા કરીને મ્હારી પુત્રી સાથે મ્હારી પાસે આવશે તો આ સેવકની સઘળી પરિસ્થિતિ આપના જાણવામાં આવશે. ઈશ્વર આપના જેવા દયાળુ દાનશર પુરુષના અંતઃકરણમાં વિશેષ દયા ઉપજવી આપદ્વારા મ્હને સંકટમુક્ત કરે એવી મ્હારી અનન્ય લાવે પ્રાર્થના છે. એજ.

લી. અનાથ યાચક

જનાર્દનાચાર્ય.

*

*

*

*

પત્રો વાંચી જોતાંજ તેમાંની શાહીના અક્ષરો અને કાગળો તપાસતાં વસન્તને માલૂમ પડ્યું કે, આ ત્રણે પત્રો એકજ માણસે લખેલા છે. ત્રણે પત્રોમાં 'પત્રલેખકનું' શિરનામું નહોતું. ત્રણે પત્રોમાં લખનાર તરીકે જૂદા જૂદા માણસનું નામ હતું; છતાં એકજ માણસે એ પત્રો લખ્યા છે એમ સહેલાઈથી વસન્ત સમજી શક્યો. જો કે પત્રલેખકે ત્રણે પત્રો જૂદા વલણના અક્ષરોથી લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; છતાં અક્ષરોનો એકજ જાતનો મરોડ સાફ દેખાતો હતો. વળી ત્રણે પત્રોના કાગળ, શાહી અને હોલર પણ એકજ પ્રકારનું હતું. તેથી ગુજરાતી સાહિત્યસેવક, ફિજી બેટમાં ગુલામગિરી ભોગવી આવેલો માણસ અને પુત્રીના લગ્ન માટે દ્રવ્ય યાચના કરનાર માણસ એકજ હોવો જોઈએ એમ વસન્તને ખાત્રીપૂર્વક લાગ્યું; છતાં એ પત્રોની કશી આવશ્યકતા નહિ હોવાથી તેણે તે પુનઃ કવરમાં ધાલીને ટેબલ નીચે કવર ફેંટી દઈ તે માસિકને માટે આવેલા લેખો તપાસવા લાગ્યો.

આ સમયે કાઠએ તેની ઓરડીનું દાર ધીમેથી ખખડાવ્યું; પણ એ પ્રકાર તેના જાણવામાં આવ્યો નહિ. એક લેખ વાંચવામાં તે તન્મય બની ગયો હતો. દાર ઉઘાડી એક રૂપવતી બાળિકા તેની પાછળ આવી ઉભી રહી; છતાં તેનું તો તે તરફ લક્ષ્ય નહોતું. લેખનું પૃષ્ઠ પૂર્ણ વાંચી રહેતાંજ વસન્તે દૃષ્ટિ ફેરવી તો તે પોતાની પાછળ ઉભી રહેલી બાળિકાને જોઈ શક્યો. તેને એ બાળિકાને માટે પોતાના અંતરમાં તિરસ્કાર ઉપજ્યો; કિન્તુ પોતાનો મનોભાવ છુપાવીને તેણે સ્મિત હાસ્ય કરતાં પૂછ્યું:—“કેમ રાધા ! તું ક્યારની અહિં આવીને ઉભી રહી છે ?”

રાધાએ શરમમિશ્રિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“હું તો ક્યારનીય આવીને ઉભી રહી છું; પરંતુ તમારા જેવા મોટા માણસને મ્હારા મુખ તરફ જેવાનો અવકાશ સુદ્ધાં નથી. હું તમારો એક પત્ર લઈ આવી છું—તે જો તમને અવકાશ હોય તો હું આપું ?” આમ કહીને રાધાએ એક હૃદયભેદક કટાક્ષ ફેંક્યો.

રાધાની ઉમ્મર સત્તર વર્ષની હતી. તે શરીરે પુષ્ટ અને સશક્ત હતી. સ્ત્રીઓનામાં સ્વાભાવિક જો માર્દવતા હોય છે તેનો રાધામાં સંપૂર્ણ અભાવ હતો. વિલાસી લલવાના મ્હોં ઉપર જેવું ક્ષણસ્થાયી તેજ પ્રકાશે છે તેવું તેજ વસન્તના દર્શનથી તેના મુખ ઉપર પ્રકાશી નીકળ્યું હતું. તેનાં નેત્રોમાંજ જાણે કે કામદેવ નિવાસ કરી રહ્યો હતો. તેની દૃષ્ટિ ધણીજ ચંચળ હતી.

વસન્તે રાધાના સર્વોગતું અવલોકન કર્યું એટલે તેના અંતરમાં તેને માટે વિશેષ તિરસ્કાર ઉપજ્યો. તેણે રાધા તરફ જોઈને પૂછ્યું:—“તું શાનો પત્ર લાવી છું ?”

વસન્તના પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિ આપતાં રાધાએ કહ્યું:—“વાહરે! તમે તો ઘણો મોટો આયનો રાખો છો !”

વસન્તે કંટાળીને કહ્યું:—“પણ તું પત્ર લઈ આવી છું તે આપને ?”

રાધાએ વસન્તની છેક પાસે આવીને કહ્યું:—“અહોહો ! આટલાં બધાં પુસ્તકો તમે વાંચો છો ? મ્હને પણ થોડું ઘણું વાંચતાં આવડે છે ! મ્હને નવલકથાઓ વાંચવી બહુ ગમે છે. વળી મ્હેં નાટકો પણ ઘણાં જોયાં છે. ઉદયભાણુ નાટકનું “અહો દિલદાર જરા દેહાર દીવાનીને દેખાડોને.” એ ગાયન તો મ્હને અતિપ્રિય

થઈ પડ્યું છે ! ”

રાધાની આવી અસભ્ય વકતૃતાથી વસન્ત ધણો કંટાળી ગયો હતો; છતાં રાધા કહેવા લાગી—“ વસન્તરાય ! તમને નાટકો જોવાં ગમે છે કે ? મોહિનીચંદ્રના નાટકમાં ચંદ્ર જોવો દેખાવડો છે તેવાજ તમે સુંદર અને દેખાવડા છો. જ્યારે તમને જોઈં છું ત્યારે મ્હને મોહિનીચંદ્ર યાદ આવે છે ! હું રાત્રિ દિવસ તમારું સ્મરણ કર્યા કરું છું; છતાં તમને તો મ્હારી પરવા નથી ! ”

વસન્તે પોતાનો અંતરભાવ છુપાવીને કહ્યું:—“ રાધા ! તું જે પત્ર લખ આવી છું તે મ્હને આપ. ”

રાધાએ કહ્યું:—“ હા હા. અત્યાર સુધી હું આપને એ પત્ર આપવો ભૂલી ગઈ હતી. લ્યો આ પત્ર. ” આમ કહીને રાધાએ વસન્તના હાથમાં એક પત્ર આપ્યો.

વસન્ત એ પત્ર વાંચવા લાગ્યો:—

“ પ્રિય ભાઈ વસન્તરાય !

તમે પૂર્વે મ્હારા ઉપર જે ઉપકારો કર્યા છે તે હું ભૂલી ગયો નથી. એ ઉપકારો માટે હું હમ્મેશાં આપનો ઋણી રહીશ. આપના ઉદાર અંતઃકરણનો પુનઃ મ્હારે નિરુપાયે આશ્રય લેવો પડે છે. મ્હારા જેવા બિશુક વ્રાહ્મણની કિંમત કોઈને રહી નથી ! હું મ્હારી દુઃખપૂર્ણ કર્મકથા નિવેદન કરી તમને દુઃખિત કરવાને ઇચ્છતો નથી. મ્હારી તમને નમ્ર વિનંતિ છે કે, મ્હને એક મહાન્ સંકટમાંથી મુક્ત કરવાને તમે મ્હને એક મહિનાને માટે વીસ રૂપિયા મ્હારી પુત્રી સાથે ઉછીના મોકલી આપશો. ગરીબ બિશુકની વિનંતિ સ્વીકારી તમે અક્ષય પુણ્ય પ્રાપ્ત કરશો એવો મ્હને દૃઢ વિશ્વાસ છે.

લી. કૃપાકાંક્ષી

જન્નાર્દનાચાર્ય. ”

*

*

*

*

આ પત્ર વાંચી જોતાંજ વસન્તની ખાત્રી થઈ કે, તેણે પહેલાં જે ત્રણ પત્રો વાંચી જોયા હતા તે પણ આ જન્નાર્દનાચાર્યેજ લખેલા હતા. ચાર નામ લખીને પત્રો લખવામાં તેનો શો ઉદ્દેશ હશે ? શું એમાં કાંઈ લુચ્ચાઈ તો નહિ હોય ? આવા પ્રશ્નો સાહજિક વસન્તના અંતરમાં ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા. “ ધર્મ અને પ્રતિષ્ઠિતપણાના ટોંગથી શ્રીમંત લોકોના ઉદાર, ધાર્મિક અને પરોપકારી અંતઃકરણનો ફાયદો

લેવાની નીચ મસલતજ જનાઈનાચાર્યે અમલમાં મૂકી હોવી જોઈએ. પોતાની નીચતામાં તેણે પુત્રીનું અજિઘાન શા માટે આપવું જોઈએ ? મુંબાઈમાં એવા પણ ઘણા શ્રીમંતો છે કે જેઓ ગરીબ માણસની કન્યા કિંવા ગૃહિણીના સતીત્વધનને લૂંટી તેને દ્રવ્યદાનથી સંતોષે છે ! શું પોતાની પુત્રીના સર્વસ્વસ્વરૂપ સતીત્વધનને લૂંટાવતાં જનાઈનાચાર્યના અંતરમાં કંઈ વિચાર નહિ આવતો હોય ? આ રાધા હવે પાપ પુણ્યને સમજી શકે તેમ નથી. માતાપિતાના ચિરકાળના સહવાસથી તે પણ નીચ-અધમ અને પાપી થઈ છે ! હવે આથી વિશેષ અધઃપાત્ બીજો કયો છે ? આમ છતાં પણ વસન્તના અંતરમાં રાધાની પરિસ્થિતિ માટે દયા ઉપજી. તેણે ટેબલના ખાનામાંથી રૂપિયા બહાર કાઢી રાધાના હાથમાં મૂકીને કહ્યું:—“ પ્રથમની માફક આજે પણ હું તને પાંચ રૂપિયા આપું છું. ત્યારા પિતાની સાથે મ્હારી સહજ પણ પિછાન નથી. તું આ રૂપિયા મ્હને પાછા આપીશને ? ”

વસન્તના તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહીને રાધાએ કહ્યું:—“ સૌ જેમ કહે છે તેમ તમે પણ કહો છો ! પિતાશ્રીના પત્રો લખને હું જે જે ઠેકાણે જઈ છું તે તે ઠેકાણેથી મ્હને મ્હારા નામ ઉપરજ રૂપિયા મળે છે; પણ વસન્તરાય ! સંઘળા પુરુષો કંઈ તમારા જેવા દયાળુ હોતા નથી ! મ્હારા માટે તમને લાગણી છે કે ? મ્હારા ઉપર તમને માયા ઉપજે છે કે ? ! પણ વસન્તરાય—”

રાધાનું વાક્ય પુર્ણ થતાં પહેલાંજ વસન્તે કહ્યું:—“ રાધા ! તમારા કેટલાક પત્રો મ્હને મળી આવ્યા છે. એ બધા તમારાજ છે કે ? ”

આમ કહીને ટેબલ નીચેનું કવર ઉપાડી વસન્તે રાધાના હાથમાં મૂક્યું. એ કવર જોતાંની સાથેજ રાધાએ કહ્યું:—“ અરેરે ! કાલે આ પત્રોની મ્હેં ઘણી શોધ કરી હતી, વારું, તમને આ પત્રો ક્યાંથી મળી આવ્યા ? એ પત્રો અમારાજ છે એમ તમે શા ઉપરથી જાણ્યું ? પિતાજીએ મ્હને ‘ પત્રો પહોંચાડ્યા કે ? ’ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે મ્હેં લખને ધીધે ‘ હા, ’ પાડી; છતાં હજી એક પત્ર પહોંચાડી શકાય એમ છે. ચોપાટી અહિંથી વિશેષ દૂર નથી. એ ધર્મધેલો ગૃહસ્થ આજે સમુદ્રસ્નાન કરવા આવ્યો હશે ! ”

આમ કહીને રાધા ત્વરિત ગતિથી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

અંધકારમાં પ્રકાશનું કિરણ !

મધ્યાન્હકાળનો એક વાગ્યો હતો. વસન્ત જમી આવીને પોતાના ટેબલ ઉપર પડેલા લેખો લક્ષ્યપૂર્વક તપાસતો હતો. આઠશમાં અસંખ્ય વાદળોંઓ દોડદોડ કરી રહ્યાં હતાં. આજે સૂર્યનારાયણની જ્યોતિ ઝાંખી જણાતી હતી. કવચિત્ કવચિત્ વૃષ્ટિ પણ થતી હતી. આ સમયે કોઈનો પણ ઘરની બહાર નીકળવાનો વિચાર થાય તેમ નહોતો.

વસન્ત તત્વજ્ઞાન સંબંધીનો એક લેખ તપાસતો હતો, તથા તેમાં કોઈ કોઈ સ્થળે આવશ્યક સુધારો પણ કરતો હતો; છતાં આજે રાધાનું ચિત્ર જોઈ તેનું અંતર અતિ ઉદ્વિગ્ન બની ગયું હતું પાડોશની ભીંત તરફ તેની દૃષ્ટિ ચારંવાર જતી હતી. પોતાના પાડોશમાંજ દુઃખનું પૈશાચિત નૃત્ય ચાલી રહ્યું છે એવી આજઠાત્ કરતાં ચાર વર્ષે તેને કલ્પના ઉપજી ચાર વર્ષમાં તેણે પોતાના પાડોશીની પરિસ્થિતિ તેમજ આચાર વ્યવહાર તરફ બિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું. તેને એમ લાગ્યું કે:—“મ્હેં ચાર વર્ષ સુધીમાં દેશભક્તિનાં અને જનસેવાનાં અનેક ગરૂપાં હાંક્યાં છે, પરંતુ આ સમય દરમ્યાન હું મ્હારા પગ નીચેના અંધકારને પણ જોઈ શક્યો નથી. જો મ્હેં પ્રથમથીજ આ પ્રકાર તરફ લક્ષ્ય આપ્યું હોત તો આ બાળિકાને અપ્રતિષ્ઠિત જીવન તો પસાર કરવું પડત નહિ ! તે સદાચાર તેમજ સંતોષથી પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા હું અવશ્ય કરી શક્યો હોત ! સમાજના એક અંગ તરીકે મ્હારે તેના પ્રત્યે લક્ષ્ય આપવું જોઈતું હતું. મ્હેં એક મ્હોટી ગંભીર ભૂલ કરી છે. હું મ્હારું કર્તવ્ય ચુક્યો છું છતાં તદ્દન નહિ કરવા કરતાં વિલંબ થયા પછી પણ સત્કાર્ય કરવું સારું છે, એ સૂત્રાનુસાર મ્હારે તેની વ્યવસ્થા હજી પણ કરવી જોઈએ. રાધાની ચર્ચા ઉપરથી તથા તેના પોષાક ઉપરથી તેના ઘરમાં દુઃખનો દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો છે એવી કલ્પના આપોઆપ અંતરમાં ઉપજે છે. જેને પહેરવાને માટે પૂરતાં વસ્ત્રો પણ નથી મળતાં તેને પેટપૂરતું અનાજ પણ મળતું હશે કે કેમ એક શંકાયુક્ત પ્રશ્ન છે. અરેરે ! રાધાની તથા તેનાં સગાં

બાધાંની કેવી શોચનીય સ્થિતિ હશે ? ”

વસન્તના અંતરમાં આવા વિચારો ચાલતા હતા; પરંતુ તેની દૃષ્ટિ સ્થામેની દિવાલ તરફ હતી. જાણે કે એ દિવાલમાં તે કાષ્ટને શોધતો હતો ! એવામાં તેણે દિવાલની ઉપરના ભાગમાં એક ‘મ્હોટું’ કાણું જોયું. ખુરસી ઉપર ઉભા થઈ તેણે એ વિશાળ કાણામાં જોયું તો તેની નજરે એક ધણો ભયંકર દેખાવ પડ્યો. એ દેખાવ જોવામાં આવતાંજ વસન્તનું સર્વાંગ ધ્રુજી ઉઠ્યું. એ કાણામાંથી રાધાની ઓરડી જેઈ શકાતી હતી. વસન્ત તેમની દરિદ્રતાનું દર્શન કરી શક્યો નહિ. જેવો તે ખુરસી ઉપરથી નીચે ઉતરી પડતો હતો કે તરતજ તેણે રાધાના મકાનમાં ગરબડ થતી સાંભળી. આથી તે ખુરસી ઉપરથી નીચે નહિ ઉતરી પડતાં પ્રથમની માફક ઉભો રહ્યો. રાધાએ ઉતાવળથી શ્વાસ મૂકતાં મૂકતાં કહ્યું:—“ પેલા આવે છે ! ”

રાધાના પિતાએ પૂછ્યું:—“ પેલા તે કાણુ ? ”

“ પેલો ડોસો. ”

જનાર્દનાચાર્યે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું:—“ પેલા દાનવીર ગૃહસ્થ કે ? ”

“ હા. ”

“ શા ઉપરથી તું આમ કહે છે ? વારું, તેને મૂકીને તું એકલી પાછી કેમ આવતી રહી ? ત્હેં એને ઠેકાણું તો ખરાબર કહ્યું છે ને ? એ ગૃહસ્થ તને ક્યાં મળ્યા હતા ? તેમણે તને શું કહ્યું છે ? મ્હારો પત્ર તેમણે વાંચ્યો હતો કે ? ”

“ આજે નારિયેળી પૂર્ણિમા હોવાથી એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ કદાચ ચોપાટી ઉપર સ્નાન કરવા આવશે એમ વિચારી હું પ્રથમ ચોપાટી ઉપર ગઈ. વાલુકેશ્વરથી સોનાપુર સુધી દરિયા કિનારા ઉપર મ્હેં તેમની શોધ કરી, પણ તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. નિરાશાથી હું પાછી ફરતી હતી એવામાં ચરનીરોડ સ્ટેશન પાસેજ મ્હેં તેમને સ્નાન કરતા જોયા. તરતજ હું તેમની પાસે ગઈ. રડવા જેવું મ્હેં કરીને મ્હેં તેમના હાથમાં પત્ર આપ્યો. પત્ર વાંચીને તેમણે મ્હને પૂછ્યું:—“ ઊકરી ! તું ક્યાં રહે છે ? ” મ્હેં કહ્યું:—“ જો આપ મ્હારી સાથે આવવાની કૃપા કરતા હો તો હું સાથે આવવાને તૈયાર છું. ” મ્હારું આ વાક્ય સાંભળીને તેમણે કહ્યું:—“ ત્યાં હું થોડા સમય પછી આવી શકીશ. તું મ્હને ત્હારું ઠેકાણું કહી જા વૃષ્ટિ પડતી હોવા છતાં ત્હારા શરીર

ઉપર પૂરતાં વસો નથી માટે તું ઘેર જતી રહે. પાસેની કન્યાશાળા છુટશે અટલે હું મ્હારી કન્યાને સાથે લઇને ત્હારે ત્યાં આવીશ. ” પછીથી મ્હેં તેમને આપણા ધરતું ચોક્કસ ઠેકાણું કહ્યું. ધરતું ઠેકાણું સાંભળતાંજ તેમની મુખમુદ્રા મંભીર બની ગઈ; પરંતુ તરતજ તેમણે હસીને કહ્યું:—“ કાંઈ દિફર નહિ. તું જા—હું ત્હારી પાછળજ આવું છું.

“ હું પાછી આવવાને જ્હાને એટલામાંજ છુપાઈ રહી અને એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ શું કરે છે, અને ક્યાં જાય છે તે જોવા લાગી. વૃદ્ધ સ્નાન કરી વિક્ટોરિયા બોલાવી; પછીથી તે એ વિક્ટોરિયામાં બેઠો. એ સમયે પ્રચંડ વૃષ્ટિ થતી હોવાથી ગાડીવાન તથા વૃદ્ધ ગૃહસ્થ મ્હને જોઈ શકશે નહિ એવો વિચાર કરી ગાડીની પાછળના પાટીઆ ઉપર હું ચઢી બેઠી. પાંચ મિનિટમાંજ ગાડી ચોપાટી પાસે જઈને ઉભી રહી એટલે હું ત્વરાથી નીચે ઉતરી પડી એટલામાંજ છુપાઈ ગઈ. પંદર મિનિટમાંજ કન્યાશાળા છૂટી અને અનેક કન્યાઓ શાળામાંથી જ્હાર નીકળી. વૃદ્ધને જોતાંની સાથેજ એક પંદર સોળ વર્ષની કન્યા તેની પાસે આવી પહોંચી. વૃદ્ધ તેની સાથે પુનઃ વિક્ટોરિયામાં બેઠો. ગાડી ચાલતાં હું પણ પાછળ ચઢી બેઠી. આપણી જોડેની દુકાન પાસે આવીને વિક્ટોરિયા ઉભી રહી. વૃદ્ધ ગૃહસ્થ અને તેમની કન્યા એ દુકાનમાં પેઠાં અને હું ઉતાવળથી અહિં તમને ખબર આપવાને આવી પહોંચી. ”

“ દિફરી ! તું ઘણીજ ચાલાક છે. ત્હારાં ભીંજાઈ ગયેલાં કપડાં કાઢી નાખી તું બીજાં ફાટેલાં વસો પહેર. ”

“ મ્હને ઘણી ભૂખ લાગી છે. ખાધા સિવાય હું હવે હાલવા ચાલવાની પણ નથી. ” રાધાએ કહ્યું.

“ થોડા સમય સૂધી ભૂખનું દુઃખ સહન કર. આજના ઉપવાસથી આપણને પંચપકવાનની પ્રાપ્તિ થશે. વારું, પણ તે ગૃહસ્થ આવશે ખરાને ? ” જનાર્દનાચાર્યે પૂછ્યું.

“ હા હા અવશ્ય આવશે. આપણી પ્રપંચનળમાં એ ફસાયો છે ! ”

જનાર્દનાચાર્યે ત્વરાથી ઉઠી પોતાની પત્ની તરફ જોઈને કહ્યું:—

“ ઉઠ, દેવતા સળગાવ. ફાટેલો મુગટો પહેર અને બાજરીના ચેટલા કરવા મંડી જા. ગળામાં એક મ્હોટો પાટો બાંધી દે. આ પ્રપંચનાટકની તૈયારી સત્વર થવી જોઈએ. ” પછીથી પોતાની સૂઈ રહેલી

મ્હોટી પુત્રીને સંબોધીને તેણે કહ્યું:—“ હજી સૂધી પડી કેમ રહી છે ? ઉઠ, પેલી બારીનો કાચ ફેડી નાખ. ઉઠ—”

બિચારી કન્યાએ કઠોર હુકમ થતાંની સાથેજ ઉઠીને, ચરચર મૂળતાં સભય અંતઃકરણે કહ્યું:—“ શું કહ્યું ? બારીનો કાચ ફેડી નાખું ? ”

રોષાવેશમાંજ પિતાએ કહ્યું:—“ હા હા—કાચ ફેડી નાખ. સાંભળતી કેમ નથી ? બહેરી થઈ ગઈ છે કે શું ? ”

પુત્રીએ બારીના કાચ ઉપર હાથ ઠોક્યો. કાચના કડકા થઈને નીચે પડ્યા. એ નિર્જીવ વસ્તુ પણ પોતાને થયેલા આઘાતનું અપાર દુઃખ ખડખડાટદ્વારા પ્રદર્શિત કર્યાં સિવાય રહી નહિ. પુત્રીના હાથમાં કાચનો એક ન્હાનો કકડો પેસી ગયો અને તેના હાથમાંથી લોહી વહી જવા લાગ્યું. પિતાના ભયથી તે ધીમે સ્વરે રુદ્ધ કરવા લાગી. જનાર્દનાચાર્યે પુત્રીના હાથ ઉપર પાટો બાંધતાં બાંધતાં કહ્યું:— “ આટલામાં રડીશ નહિ. આપણો શિકાર આવી પહોંચે એટલે પછી છૂટે મ્હોડે રડજે. એ વખતે સહજ પણ કસર રાખીશ નહિ.”

આ સમયે ગૃહિણીએ કહ્યું:—“ આજે આ શું કરવા માંડ્યું છે ? છોકરીનો હાથ લોહી લુહાણ થઈ ગયો તેનો કાંઈ વિચાર છે ? ”

“ તું કાંઈ બોલીશ નહિ. મ્હારે એના હાથને લોહીલુહાણું કરવો હતો, સમજ ? ”

“ એટલે ? ”

“ એટલે શું તે અલ્પજ્ઞાનમાંજ સમજાશે. ” આમ કહીને સુન્દામાંની રાખને હાથ ઉપર, પેટ ઉપર તેમજ કપાળ ઉપર ચોળીને જનાર્દનાચાર્યે કહ્યું:—“ બસ, હવે સ્વાગતાની તૈયારી થઈ ગઈ. હવે તેને આવવા દે ! ”

વસન્ત પોતાની ઓરડીની દિવાલના મ્હોટા કાણામાંથી આ પ્રપંચનાટકની વિચિત્ર તાલિમનું દર્શન કરી રહ્યો હતો. તેની દષ્ટિ એ રંગભૂમિ ઉપર નાટક કરનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ તરફ હતી, તથા તેના અંતરમાં એ વ્યક્તિઓની નીચતા સંબંધીના અસંખ્ય વિચારો ઉપજતા હતા. ઉત્તમ ક્ષેત્રિના નટોએ બજવેલાં ધણાં નાટકો વસન્તે જોયાં હતાં; પરંતુ એ પૈકીના એક પણ નાટકમાં તેની વૃત્તિ આજના જેટલી મગ્ન બની ગઈ નહોતી. જનાર્દનાચાર્યે પૂજનમગ્ન થવાનો ડાળ કરીને એકાએક રાધા ઉપર રોષે બરાઈ કહ્યું:—“ જો જો, તું

ફસાવતી નહિ; નહિ તો સધળું નાટક અને મહેનત વ્યર્થ થશે. કહે જોઇએ, એ આવે છે કે.....”

બરાબર આ સમયેજ કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. આચાર્ય ઉતાવળથી ઉઠ્યો, અને શરીર ઉપર ફાટેલી ધાબળી ઓઢી ‘હરોમ હરોમ’ અને હાથથી ધંટાનાદ કરતો ઉભો રહ્યો. પછીથી પગલાંનો અવાજ જ્યારે છેક પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેણે દાર પાસે જઈ આવનાર વૃદ્ધ ગૃહસ્થને બંને હાથ જોડી નમન કરી કહ્યું:—“ પધારો પ્રભુ ! આજે હું કૃતાર્થ થયો છું. બહેન ! અંદર આવો.”

તરતજ એક લગભગ સાડ વર્ષની ઉંમરનો વૃદ્ધ અને સત્તર અઢાર વર્ષની એક બાળિકા કિંવા યુવતીએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. એ જોતાંજ વસન્તની ટૂંકી સ્થિતિ થઇ તે દર્શાવવાનું સામર્થ્ય કોઇ પણ વાચામાં નથી.

એ તરણી કોણ હતી ? વસન્તના અંતરમાં પણ આપોઆપ એવો પ્રશ્ન ઉપજ્યો કે, “આ સુંદરી કોણ છે ?” તરતજ પાછો તેના અંતરે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા હા આ એજ પ્રેમમૂર્તિ છે કે જેણે તેના હૃદય ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે ! ખરેખર, આ તેજ છે !” લગભગ એક વર્ષથી વસન્તે ગૂમાવેલી તેની પ્રેમપ્રતિમાનું આજે એકાએક દૈવસંયોગે દર્શન થયું. એ વસન્તની અતિ પ્રિયતમ વસ્તુ હતી. સુકાઇ જતી જીવનલતા ઉપર અમૃતનું સિંચન કરનારી તે સ્વર્દેવીજ હતી ! નિરાશ થયેલા પ્રણયના ભીષણ મહાસમુદ્ર ઉપર ભટકનારી જીવનનૌકનો તે દિશાદર્શક ધ્રુવનો તારો હતો. આર્તિક કટિબંધમાંની ભયંકર રાત્રિ પ્રમાણે વસન્તનાં સધળાં વર્ષોની રાત્રિ કરનારો તે સૂર્ય હતો. અને આજે ?

ભયંકર અને દીર્ઘ રાત્રિનો અંત લાવનાર પ્રણયસૂર્ય એકાએક જનાઈનાચાર્યના કટિબંધમાં ઉદિત થયો. તૃપાથી વ્યાકુળ થયેલા ચક્રારનો ચંદ્ર મહાજુક્ત થઇને સુધાજીવન અને નવજીવન પ્રકાશથી વિલસવા લાગ્યો. સર્વાંગ સળગી ઉઠ્યું હોય અને શીતળજીવનું એકજ બિંદુ તપ્તાંગ ઉપર પડતાંજ, દાહ શાન્ત થઇને સધળું શરીર જેવી રીતે પુલકિત થાય તેવીજ રીતે વસન્તનું શરીર રોમાંચિત થયું. બંદ પડેલું, હૃદયનું ધડીયાળ, દર્શનરૂપી કુંચી મળવાથી એકદમ ચાલવા લાગ્યું. તેના કંઠે ભરાઇ આવ્યો. નેત્રામાંથી આનંદાશ્રુઓ ઉભરાઈ જવા

લાગ્યાં. વસન્તને એમ લાગ્યું કે, હવે તેનાથી રડી દેવાશે. તેણે બન્ને નેત્રાની પાંપણો દાબી દીધી. ઉતાવળથી ચાલતા હૃદય ઉપર હાથ મૂકીને તેણે તેને દબાવી રાખ્યું.

એ તરુણીની ગતિ કેવી મનોહર હતી ? કેવું આકર્ષક તેનું મંડળ હતું ? કેવી સુંદર તેની દેહલતા હતી ? સમસ્ત જગત જેના સૌન્દર્યથી વિમુગ્ધ થાય એવી સૌન્દર્યદેવીએ જનાર્દનાચાર્ય આગળ પોતાનું શિર ઝુકાવ્યું. આચાર્યે “ સૌભાગ્યવતી ભવ ” કહીને તેને આશીર્વાદ આપ્યો, તથા વસન્તની પ્રેમદેવી તેના પિતાની પાસે જઈને બેઠી.

જનાર્દનાચાર્યે આગંતુક વૃદ્ધ તરફ જોઈને કહ્યું :—“ મહાશય ! વર્તમાનકાળમાં ધર્મશુદ્ધિનો સર્વાંશે નાશ થયો છે. સમસ્ત જીવન-પર્યન્ત શરીરને દુઃખી કરીને તથા લોહીનું પાણી કરીને વેદાભ્યાસ કર્યો; છતાં તેને ઉત્તેજન આપનાર કોઈ રહ્યું નહિ. આર્યભૂમિની પ્રથમની ધર્મભાવના કળિકાળમાં દૂર થઈ ગઈ છે. આજકાલ સઘળા લોકો અધર્મી, દુરાચારી અને મહાપાપી બની ગયા છે. એને કોઈ શું કરે ? જેવું હિન્દુધર્મનું ભાગ્ય ! જેવું અમારા ભિક્ષુકાનું ભાગ્ય ! છતાં મહાશય ! જ્યાં સુધી આર્યભૂમિમાં આપના જેવા ધર્મપરાયણ એક પણ ગૃહસ્થ હશે ત્યાં સુધી હિન્દુધર્મ આવી રીતેજ કાયમ રહેશે.”

સૌન્દર્યદેવીએ આચાર્યની પાસે એક પોટલી મૂકીને કહ્યું :—
“ આચાર્યજી ! આ સ્વીકારો. ”

વૃદ્ધે કહ્યું :—“ આ ન્હાની પોટલીમાં આપને માટે એક ઘોટી-જોટો, ત્રણ ગવન અને ત્રણ ચોળીઓ સીવડાવી રાકાય એટલું કપડું છે. આ સામાન્ય બેટને આપ સ્વીકારો એવી મ્હારી પુત્રીની ઈચ્છા છે.”

“ શૌર્યથી તેમજ દાનથીજ વિનય શોભે છે એવી સંસ્કૃત ભાષામાં એક કહેવત છે. મહાનુભાવ ! હું અતિ આનંદથી આપનું દાન સ્વીકારું છું. આવ બહેન ! ત્હારી મ્હોટી બહેને આપેલા આ દાનને સ્વીકાર. રાધા ! તું ખિન્ન થઈશ નહિ. ત્હારા માટે પણ એક ગવન દેવીએ આપ્યું છે. લે, ગવન પહેર અને આ દાનશર મહાનુભાવનો તેમના દાન સાથે આશીર્વાદ લે. ”

બન્ને કન્યાઓ આગળ આવી તથા મ્હોટી કન્યાના હાથમાં ગવન તથા ચોળીનું કપડું આપતાં આચાર્યે ચુપકીદીથી તેનો જખમી હાથ દબાવ્યો. આથી તે રડવા લાગી. જનાર્દનાચાર્યે મદગદ

કંઠે કહ્યું:—“અરેરે ! તારા હાથને ધક્કો લાગ્યો કે શું ? બહેન ! રડીશ નહિ. શાન્ત થઈ જા. (વૃદ્ધ તરફ જોઈને) મહાનુભાવ ! સંકટો આવે છે ત્યારે સામટાં એક સાથેજ આવે છે. એ બિચારીએ દુઃખ ભોગવવા અને તેના દુઃખે અમને દુઃખી કરવાને માટેજ અમારે ત્યાં જન્મ લીધો છે. વળી તેનું શરીર પણ એવું બળવાન નથી કે કોઈનું કામ કામ કરીને તે પેટપૂરતું અન્ન મેળવી શકે. વળી ગરીબ કન્યાનું આજ કાલના જમાનામાં કોઈ પાણિયહણ કરતું નથી. કાલે દાદર ઉપર ચઢતાં ચઢતાં તે પડી ગઈ હતી અને હાથમાંની બંગડીઓ પુટી જઈ તેના હાથમાં વાગ્યું હતું. હજી પણ કદાચ લોહી વહેતું હશે. હવે આપ વિચારો કે, મારા દુર્દૈવનો પાર છે ?”

વૃદ્ધ તેમજ તરુણીનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. વૃદ્ધે થોડા સમય સુધી શાન્ત રહ્યા પછી પૂછ્યું:—“આ કન્યાનું લગ્ન કરવાની હકીકત તમે તમારા પત્રમાં લખી હતી કે ?”

આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો:—“હાજી; પરંતુ આપ મારી દરિદ્રતાનું દર્શન કરો. ઘરમાં દષ્ટિ ફેરવો. પેટપૂરતું અન્ન તેમજ શરીર ઢાંકવા જેટલાં વસ્ત્રો પણ હું મારા દુર્ભાગ્યે મેળવી શકતો નથી. વળી કન્યાના લગ્નમાં આડસો હજાર રૂપિયા જોઈએ તે હું ક્યાંથી લાવું ?” પછીથી તરુણી તરફ જોઈને પ્રપંચી નરપિશાચ આચાર્યે કહ્યું:—“હજી આપે આપનાં આ દેવીસ્વરૂપિણી પુત્રીનાં પણ લગ્ન કર્યા હોય એમ લાગતું નથી. એમના લગ્નમાં આપને પણ પુષ્કળ પૈસા ખરચવા પડશે.”

આ વાક્યોનો ઉત્તર સાંભળવાને માટે વસન્ત અધીરો બની ગયો. વૃદ્ધે કહ્યું:—“ના, હજી મહેં એનું લગ્ન કર્યું નથી. વળી તમારી પુત્રીના લગ્ન પ્રસંગે હું તમને મારાથી શકશે તેટલી મદદ કરીશ.”

“મહાનુભાવ ! દયાળુ દીનાનાથ આપના વૈભવને નિરંતર વધાર્યાજ કરશે ?”

આ સમયે આચાર્યની પત્ની મોટા સ્વરે આકંઠ કરવા લાગી. આચાર્યે પ્રથમ તેના તરફ અને પછીથી વૃદ્ધ તરફ જોઈને કહ્યું:—“મારે ત્યાં આવ્યાથી આપને સમાધાનને બદલે ઉલટું દુઃખ થતું હશે ! જેવું મારું ભાગ્ય ! મહાશય ! જવા દો. મારી આવી પરિસ્થિતિ તરફ આપ લક્ષ્ય આપશો નહિ. રાધા ! તારી પાસેએ ક્રમજ શાનો છે. ? ઘરના માલિકની નોટીસ છે કે ? આવા સમયે આપણે

અન્યને આપણી ભયંકર દરિદ્રતાનું દર્શન કરાવી શા માટે દુઃખી કરવા જોઈએ ? મહાશય ! જો આપ આજને બદલે આવતી કાલે આવ્યા હોત તો આ દીન દરિદ્ર સંસારને આપે રસ્તે રખડતો જોયો હોત; પરંતુ ઇશ્વર પોતાના અન્ય ભક્તોની સંભાળ રાખતા હોવાથી આપનું શુભાગમન આજેજ અત્રે થયું છે. ”

આટલું જોલીને જનાર્દનાચાર્ય એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂક્યો. તેનાં નેત્રામાંથી દુઃખાશ્રુઓ સરી પડ્યાં. તેણે રાધાના હાથમાંની નોટિસ પોતાના હાથમાં લીધી. અલ્પકાળ પછી એ નોટિસ તેણે વૃદ્ધના હાથમાં મૂકી. વૃદ્ધે એ નોટિસમાંની હકીકત વાંચીને કહ્યું:—“ જ મહિનાનું ભાડું આપવાનું છે. હમણાં તો મ્હારી પાસે કાંઈ નથી; પરંતુ નોટિસમાં દર્શાવેલી મુદત પ્રમાણે હજી રાત્રિના નવ વાગતા સુધીનો સમય છે, કેમ ખરું ને ? ”

“ જ હા. ” આચાર્યનું અંતઃકરણ દુઃખથી વ્યાકુળ બની ગયું હતું !

“ ઠીક છે—તમે ચિંતા કરશો નહિ હ્યો મ્હારી પાસે દશ રૂપિયા છે હું તમને ખર્ચ માટે આપું છું. હું આઠ વાગ્યે તમને તમારા ભાડાના રૂપિયા આપવા આવીશ. ” વૃદ્ધે દયા દર્શાવી.

આચાર્યે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ પ્રભુ ! આપના ઉદાર અંતઃકરણનો હું વિશેષ લાભ તો નથી લેતો ને ? આજે સાક્ષાત્ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં આપ મ્હને મળ્યા છો. આજે મ્હારા સાત જન્મોના પુણ્યનો ઉદય થયો છે. ”

વૃદ્ધે અતિ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ એવું માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. હું તો એમજ સમજું છું કે, ઇશ્વરે મ્હને નિમિત્ત માત્ર કર્યો છે. રાત્રે આઠ વાગ્યે હું અવશ્ય આવીશ. ”

બન્ને હાથ જોડીને આચાર્યે કહ્યું:—“ ત્યારે અંતે આ ગરીબની એક વિનંતિ સ્વીકારો. રાત્રે આ ગરીબ બિશુકને ત્યાં જે બંદી બાજરાનો રોટલો મળે તે આરોગ્યે. ”

“ હું પારકાનું અન્ન જમતો નથી એ માટે મ્હને ક્ષમા આપજો. ” આમ કહીને વૃદ્ધ આસન ઉપરથી ઉઠી ઉભો થયો. તેની સાથે યુવતી પણ ઉઠી.

આચાર્યે પોતાની પત્ની તરફ જોઈને કહ્યું:—“ જો જો, આ સદય દાનશર દેવમૂર્તિનું એક વખત દર્શન તો કરી જો. ઉઠ, આ દયાની દેવીને કુમકુમનો ચાલો કર ! ”

આચાર્યની પત્નીએ ઉઠીને તરુણીના વિશાળ કપાળમાં કુમકુમને ચાંદલો કર્યો. વૃદ્ધ અને તરુણી બહાર નીકળ્યાં એટલે દાર પાસે આવીને રાધાએ કહ્યું:—“ મહારાજ ! આપની શાલ રહી ગઈ છે.”

વૃદ્ધે પાછી દૃષ્ટિ ફેરવીને કહ્યું:—“ મહેં એ શાલને જાણી જોઈનેજ આચાર્યજીના ઉપભોગાર્થે રહેવા દીધી છે.”

અઘાપિપર્યન્ત વસન્ત યુવતીના સૌન્દર્યચંદ્રમાથી વહેતી સૌન્દર્યચન્દ્રિકાનું પાન કરતો હતો. જેવી રીતે એક ચંદ્રથી સમસ્ત આકાશ પ્રકાશિત હતું તેવીજ રીતે એ યુવતીના સૌન્દર્યથી જનાર્દનાચાર્યની ઓરડી પ્રકાશિત બની ગઈ હતી એમ વસન્તને લાગ્યું.

પરંતુ અદ્યપકાળમાં તરુણી અદ્રશ્ય થઈ. દીપજ્યોતિ વાયુની લહરીથી હોલવાઈ ગઈ. એકાએક ખગ્ગાસ ગ્રહણ થતાંજ ચંદ્ર અદ્રશ્ય થયો. આત્મા દેહનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. વસન્તનું હૃદયકાસાર શુષ્ક તથા સૌન્દર્યહીન થઈ ગયું. તેના દેહગેહમાં તદ્દન અંધકાર થઈ ગયો. તેનું અંતરાકાશ ઉદ્ધિમ અને શૂન્ય બની ગયું તેનું શરીર ચૈતન્યશૂન્ય બની ગયું.

છતાં અદ્યપકાળમાંજ વસન્ત સઘળું સમજી શક્યો. તેનામાં સંપૂર્ણ શુદ્ધિ આવી. ખુરસી ઉપરથી નીચે ઉતરી સત્વર કપડાં પહેરી તે તરુણીની પાછળ જવા લાગ્યો. પરંતુ દાદર ઉતરતાં ઉતરતાં વસન્ત એકદમ અચક્રાં. તેના મનમાં એવો વિચાર ઉપજ્યો કે, હજી સુધી વૃદ્ધ અને તરુણી આટલામાંજ હશે; તેથી તેઓ પોતાને જો તેમની પાસે પ્રકટ થયેલો જોશે તો પુનઃ વૃદ્ધ પોતાને દગો દેશે—અને એમ થશે તો પોતાની સજીવન થયેલી આશા નિરાશાના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જશે. વળી પુનઃ વસન્તે એમ વિચાર્યું કે, “હું અહિં રોકાઈ રહું એ ઉચિત નથી. ગમે તેમ હોય પણ મ્હારે જવુંજ જોઈએ જો હમણાં હું એ વૃદ્ધને જઈને નહિ ચેતાવું તો તે પાપી જનાર્દનાચાર્યની પ્રપંચ જાળમાં પૂર્ણ ફસાશે.” આવો વિચાર કરી વસન્ત ત્વરિતગતિથી દાદર ઉતરી રસ્તા ઉપર જવા લાગ્યો. તેના સદ્લાગ્યે એટલામાં એક વિકટોરિયા જોવામાં આવ્યાથી તેણે તેમાં બેસીને ક્રાચમેનને કહ્યું:—“ જો, આગળ પેલી ૪૫૪ નંબરની ગાડી જાય છે તેની પાછળ પાછળ હાંક.”

આ સમયે વસન્ત એક નીશાબાજ મનુષ્યના જેટલો ઉત્તેજિત બની ગયો હતો. તેની મુખમુદ્રા ઉગ્ર બની ગઈ હતી. નેત્રો ઘેરાઈ

ગયાં હતાં. તેના શરીર ઉપર એક શર્ટ હતું. ઘોતીઆની પાટલી સુધાં હતી ખોસવાનો અવકાશ તેને મળ્યો નહોતો. વિશેષમાં ટ્રિપ્લિયતી હોવાથી તેનાં સઘળા કપડાં ભીંજાઈ ગયાં હતાં, વસન્તનો વેષ તથા સ્વરૂપ જોઈને કાચમેને કહ્યું:—“ સાહેબ ! પૈસા રોકડા લઈશ.”

રોપાવેશમાંજ વસન્તે પૂછ્યું:—“ કેટલા પૈસા લઈશ ? ”

“ માત્ર પાંચ રૂપિયા.” કાચમેને ઉત્તર આપ્યો.

“ ઠીક; તું જલદી ગાડી હાંક. ઘેર આવીને હું તને પાંચ રૂપિયા આપીશ.”

કાચમેને થોડે દૂર જઈને કહ્યું:—“ સાહેબ ! નીચે ઉતરી પડો બીજી કોઈ વિક્ટોરિયામાં બેસીને આપને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ મહારી વિક્ટોરિયા આપને લાયક નથી ! ”

આ સમયે વસન્તની સ્થિતિ કેવી થઈ હશે તેનું વર્ણન માત્ર નિર્જીવ શબ્દોથી થઈ શકે તેમ નથી. જો આ સમયે સમસ્ત વિશ્વનો વિનાશ થયો હોત, અરેબિયન નાઈટસની રસિક અને ચમત્કારિક વાર્તામાંની જેબેદીરાણીની પાપાણુમય નગરીના જેવી મુંબાઈ નગરી બની ગઈ હોત તો પોતાની ફજેતી લોકો જોઈ શકત નહિ એમ તેને લાગ્યું; પરંતુ વસન્તની સ્થિતિ પ્રત્યે દયા દર્શાવીને સમસ્ત જગત નષ્ટ થયું નહોતું, કિંવા મુંબાઈ પાપાણુ નગરી બની ગયું નહોતું. વસન્ત વિવિધ વિચારો કરતો કરતો પોતાની ઓરડી તરફ પાછો ફર્યો. દાદર ચઢતાંની સાથેજ રાધા સાથે તેની મુલાકાત થઈ. રાધા નજરે પડતાંજ વસન્ત પગથી તે મસ્તક સુધી ક્રોધાગ્નિથી સળગી ઉઠ્યો. તેના તરફ ક્રોધસૂચક કટાક્ષ ફેંકીને વસન્ત પોતાની ઓરડીમાં જઈ ઓરડીનાં બારણાં બંધ કરવા લાગ્યો; પરંતુ એવામાં રાધા બારણાં વચ્ચે આવીને ઉભી રહી તેથી તે બારણાં બંધ કરી શક્યો નહિ. તિરસ્કારથી રાધાને પાછી હાડસેલતાં વસન્તે કહ્યું:—

“ કેમ, ત્યારે શું જોઈએ છીએ ? ”

વસન્તના પ્રશ્ન તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં તેના તરફ એક કટાક્ષબાણુ ફેંકીને રાધાએ કહ્યું:—“ વસન્તરાય ! તમારું મ્હોં નિસ્તેજ બની ગયું છે. તમને શું થાય છે ? ”

“ મ્હને કાંઈ નથી થતું—હમણાં તું અહિંથી ચાલી જા.”

રાધાએ બારણામાંથી નહિ ખસતાં કહ્યું:—“ તમે મહારા ઉપર વિના કારણુ ક્રોધે બરાશો નહિ. સ્હવારની માયા ક્યાં જતી રહી ?

હું તમને દુઃખ થયેલું જોઈ શકતી નથી. આજે તમે આટલા બધા ઉદ્વિગ્ન કેમ બની ગયા છો. જો મહારાથી તમારા દુઃખને દૂર કરી શકાય તેમ હોય તો મહેને કહો. મહારો પ્રાણ આપીને પણ હું તમને સુખી કરીશ. સ્થવારના ઉપકારનો મહારાથી બની શકે એટલો બદલો વાળવાને હું તૈયાર છું. આપને જો કાંઈ ઠેકાણે પત્ર કિંવા સંદેશો પહોંચાડવો હશે તો હું પહોંચાડી આવીશ. તમારી ઇચ્છા હોય તે કાર્ય મહેને સોંપો.”

અદ્વકાળ સુધી કાંઈ વિચાર કર્યા પછી વસન્તે કહ્યું:—“ હમણાં ત્યારે ત્યાં જે વૃદ્ધ ગૃહસ્થ અને તરુણી આબ્યાં હતાં તેઓ બન્ને ક્યાં રહે છે એ તું જાણે છે કે ? ”

“ ના. ” રાધાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ મહેને તેમના ઠેકાણાની આવશ્યકતા છે.” વસન્તે પોતાનો હેતુ પ્રદર્શિત કર્યો.

“ તમારી સાથે તેમની ઓળખાણ છે કે શું ? ”

“ ના. ”

વસન્ત તરફ જોઈ સ્મિતહાસ્ય કરીને રાધાએ કહ્યું:—“ ત્યારે તમે તેમની સાથે ઓળખાણ કરવાને ઇચ્છો છો કે શું ? ”

“ હા હા— તું મહારું આટલું કામ કરીશ કે ? ”

“ હા હા—તમારી પ્રેમદેવીનો પત્તો હું મેળવી આપીશ ? ” !

વસન્ત પણ રાધાના સ્વરમાં ઇર્ષ્યાનું દર્શન કરી શક્યો. રાધાએ પૂછ્યું:—“ વારું, આ કાર્ય બદલ મહેને બક્ષિસ તરીકે શું આપશો ? ”

“ તું જે માગીશ તે. ”

“ ઠીક છે. ” કહીને રાધા ત્યાંથી ચાલી ગઈ. વસન્તે બારણાં બંધ કરી દીધાં. તેણે પોતાનાં બીજાં ગયેલાં કપડા બદલી નાખ્યાં. પછીથી શય્યાવશ થઈ તે દિવાલમાંની કાણા તરફ જોઈ રહ્યો. આ સમયે તેના અંતરમાં વિવિધ પ્રકારના વિચારો ઉપજવા લાગ્યા. એ વિચારોમાંજ ધીમે ધીમે તે તન્મય બની જવા લાગ્યો; પરંતુ એકાએક તેની તન્મયતાનો ભંગ થયો, મનની વીણાનો તાર એકાએક બેસુરો બની ગયો. વસન્ત ઉઠી ઉભો થયો તો તે નીચે પ્રમાણેની વાતચિત થતી સાંભળી શક્યો.

“ મહેં તને આટલા માટેજ તેને ચાંલ્યો કરવાનું કહ્યું હતું.

હજી પણ તું સ્મરણ કર. હું તો એને બરાબર ઓળખી શક્યો છું”

“હું તો એમ માની શકતી નથી. તે કેવી બેડાળ અને કદરૂપી હતી ? બરાબર હેડબાજ હતી ! આ તો ખિલતા ગુલાબના જેવી સૌન્દર્યમયી છે. મ્હને તો એમ લાગે છે કે, તમને ભ્રમ થયો છે.”

વસન્તની ઉત્સુકતા વૃદ્ધિગત થઈ. તે ખુરસી ઉપર ઉભો થઈ જનાર્દનાચાર્યની ઓરડીમાં શું થાય છે તે જોવા લાગ્યો. જનાર્દનાચાર્ય તેની પત્ની સાથે ઉપર પ્રમાણે વાતચિત કરતો હતો. આચાર્ય પત્નીના કાનમાં કાંઈ કહ્યું એટલે પત્નીનો મ્હેરો તદ્દન બદલાઈ ગયો. તેણે રાક્ષસીના જેવું દૂર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેણે ઓખ સાથે દાંત કચડતાં કહ્યું:—“જો હું તેને એ વખતે ઓળખી શકી હોત તો મ્હેં તેને ક્યારેનાય મ્હારો સપાટો બતાવી દીધો હોત !”

“આધુનિક ભીમરાજ ! શાન્ત થાઓ. આજે રાત્રે આપણે એને પૂરેપૂરો સપાટો બતાવીશું—આપણી હિમ્મત બર લાવીશું. હજી હું જે કાંઈ કહું તે સાંભળ ! હવે હું વેષાંતર કરવાનો છું; પરંતુ પેલા છોકરાનો મ્હને ભય લાગે છે. વળી ધાર કે, એ આપણો હેતુ બાધી જશે તો પણ એ સુકાયલી લાકડી જેવો છોકરો શી તલ્વાર મારવાનો હતો આજે તે નિત્ય નિયમ અનુસાર ઘેર રહેશે નહિ, અને કદાચ રહેશે તો એને અહિંથી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી દૂર કાઢી મૂકીશું. આજે આપણે કોઈ પણ પ્રકારે આપણું કાર્ય પાર ઉતારવું જોઈએ. ઇશ્વર સુદ્ધાં આપણને કેવી સહાયતા કરે છે ? તેમણે વૃષ્ટિ તેમજ વાયુને આપણી મદદાર્યેજ મોકલ્યા છે. મ્હારે જે વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે ઘણીખરી તો મ્હેં કરી નાખી છે; પરંતુ હજી બીજા એક એ મદદનીશોની જરૂર છે. ચાર વાગી ગયા છે. સઘળી તૈયારી કરીને હું સાડા સાત વાગ્યે પાછો ઘેર આવી પહોંચીશ. જો કામ પાર ઉતરશે તો વૈભવ પ્રાપ્ત કરીશું, નહિ તો કેદખાનામાં જઈ મરતીઆ રોટલા મેળવીશું. હું જઈ છું. કલ્લા પ્રમાણે બરાબર વખતે પાછો આવીશ.”

આમ કહીને જનાર્દનાચાર્ય બહાર નીકળી પડ્યો. વસન્ત પણ ઘણીજ સાવધાનતાથી વસ્ત્રો પહેરી, પોતાની ઓરડી બંધ કરી બહાર નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

બુદ્ધિથીજ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે !

રામપ્રસાદે આપેલી નોટોનું બંડલ સાવધાનતાથી ખિસ્સામાં મૂકી કૃષ્ણલાલ ઘોડેસ્વાર થઇને સોનાપુર ગામ તરફ જવા લાગ્યો. રાત્રિ પડતાં પહેલાંજ તે સોનાપુર જઈ પહોંચ્યો, અને એક માણસને રામજીને બોલાવી લાવવા માટે મોકલ્યો.

જે સમયે રામજી આવી પહોંચ્યો તે સમયે કૃષ્ણલાલ કચેરીની ઇમારતની પડસાળમાં બેસીને, નેત્રો મીંચી, હાથમાં માળા લઈ રામનામ નો જપ કરવામાં તદ્દન નિમગ્ન બની ગયો હતો. જાણે કે આ સમયે એ મહાત્માના અંતરમાં આ જગત્ સંબંધીનો એક પણ વિચાર નહોતો ! રામજી આવીને ક્યારેનાય કૃષ્ણલાલની પાસે ઉભો રહ્યો હતો. ધણી સમય પછી કૃષ્ણલાલે સહજ આંખો ઉઘાડીને નેત્ર-સંકેતથી રામજીને બેસવાનું સૂચવ્યું, અને પછીથી પાછી આંખો મીંચીને ત્વરાથી તે માળાના મણકા ફેરવવા લાગ્યો, તથા ઓળક હલાવવા લાગ્યો. લગભગ એક કલાક સુધી આવો દંભ દર્શાવ્યા પછી કૃષ્ણલાલે નીચા વળીને કાઢને પ્રણામ કર્યાં. પછીથી તેણે કહ્યું:—
“જય રામ—શ્રી રામ સીતારામ ! માત્ર રામનામજ સત્ય છે. બીજો બધો ભ્રમ છે. વારું રામજી ! તું કેમ આવ્યો છે ?”

રામજીએ કહ્યું:—“આપના બોલાવ્યાથી હું આવ્યો છું. ”

“રામનામ સત્ય છે. જો, ઇશ્વરભક્તિ કરવામાં હું એવો તક્ષીન બની ગયો હતો કે, મહેં તને બોલાવ્યો હતો છતાં એ વાત પણ હું જૂલી ગયો હતો. આ સધળો સંસાર મિથ્યા છે. જગત્ ક્ષણભંગુર છે. વારું રામજી ! ત્હારા ઘર પાસે થોડી પડતર જમીન છે કે ?”

“હા. ”

“પહેલાં એ પડતર જગ્યામાં કાંઈ રહેતું હતું કે ?”

“હજુર ! એ જમીનમાં જીલઈ નામનો એક માણસ પહેલાં રહેતો હતો. પછીથી તે આ ગામ છોડી ગયો હતો. તેનું વારસ કાંઈ નહિ હોવાથી એ જમીન બે વર્ષથી પડતરજ રહેલી છે. ”

“એ હકીકત મહેં સાંભળી છે. ઠીક, એ જીલઈ કેવો માણસ હતો ? ખરી હકીકત હું તને કહું છું. ઠીક, એ પડતર જગ્યામાં એક સુંદર બાગ બનાવવાનો મ્હારો વિચાર છે. દેવની ઉપર રાજ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવાની

મહને ઘણી હોંશ છે. પુષ્પવૃષ્ટિ કરીને હું ન્યારે દેવપૂજા કરું છું ત્યારે મહને આ શુષ્ક જપમાળા ફેરવવા કરતાં પણ વિશેષ આનંદ થાય છે ! હવે તું કહે . જોઈએ કે, એ જીભઈ કેવો માણસ હતો ? પાપી, દુષ્ટ અને દુરાચારી માણસ જે જગ્યાએ રહ્યો હોય તે જગ્યાએ મહારો મહારા પ્રભુ માટે ઉદ્ધાન કરવાનો બિલકુલ વિચાર નથી. જે મહારાથી અજાણતાં પણ એમ બને તો એ એક મહોદું પાપ થયેલું ગણી શકાય. શું એવાં અપવિત્ર પુષ્પોથી હું મહારા પ્રાણાધિક પ્રભુની પૂજા કરું ? પરંતુ જે એ જીભઈ સારો ધાર્મિક મનુષ્ય હતો, દેવ, સાધુ, પ્રાણી વગેરના ઉપર તેની ઘણી શ્રદ્ધા હતી એમ મહારા જાણવામાં આવશે તોજ હું એની જગ્યામાં પુષ્પોદ્ધાન તૈયાર કરાવીશ. એથી મહારા પ્રભુને સંપૂર્ણ સંતોષ થવાનો સંભવ છે. આ વાત પૂછી જેવા માટેજ મહેં તને બોલાવ્યો છે. તું તો જીભઈનો પાડોશી હતો. તેની તેમજ ત્હારી જગ્યાની હદનો એક બીજા હદની સાથે સંબંધ છે. તમારા ઘણા દિવસો એક બીજાના સહવાસમાં ગયેલા છે. તેથી તું એના વર્તનથી સારી રીતે માહિતગાર હોઈશ. હવે એ જીભઈ કેવો માણસ હતો તે મહને કહે જોઈએ ?”

થોડા સમય સુધી વિચારમગ્ન રહ્યા પછી રામજીએ કહ્યું:—
“ જી હજુર ! જીભઈ ઘણો સારો તેમજ સદ્ગુણી માણસ હતો. તેણે કદાપિ કોઈનું બુરું કર્યું નહોતું; છતાં એક પ્રકાર માટે મહને તેના ઉપર ઘણું માહું લાગ્યું હતું. એક દિવસે મહારી ગાય ચરતી ચરતી તેની જગ્યામાં જઈ ચઢી. એ ગાયને તેણે ડબ્બામાં પૂરી તેથી મહારે છ આના દંડ ભરવો પડ્યો !”

“ વારું, પણ એ આ ગામ છોડીને પલાયન કેમ કરી ગયો હતો ? તેના નામ ઉપર વૉરંટ વૉરંટ નીકળ્યું હતું કે શું ?”

“ ના હજુર ! જીભઈનો સસરો ખાધે પીધે સુખી હતો, તથા જીભઈ સિવાય બીજું કોઈ તેનું નિકટનું સગું નહોતું. સસરાની મિલકતનો વારસ પણ તેજ હતો. પછીથી સસરાનું મૃત્યુ થયા પછી તેમની સઘળી સંપત્તિ અને જમીન જીભઈને મળી; તેથી તે સોના-પુરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો. અહિં તેના ઘરમાં જે દાણા ભરેલા હતા તથા જે દોર હતાં તે વેચી નાખીને તેણે થોડા પૈસા મેળવ્યા હતા. તેના ઉપર વૉરંટ વૉરંટ નીકળ્યું નહોતું.”

સંતોષમયક સ્વરે કૃષ્ણલાણે કહ્યું:—“ ત્યારે એકંદરે જીભઈ

સારો માણસ હતો એમજ તું કહે છે ને ? વારું, અહિંની પોલિસ ચોક્કી ઉપર કાણુ અમલદાર છે ?”

“હજુર ! અહિંની પોસિચોક્કી ત્રણ ગાઉ દૂર છે. આજ સુધીમાં મ્હારે કદાપિ પોલિસ ચોક્કી ઉપર જવું પડેલું નહિ હોવાથી ત્યાં કાણુ અમલદાર છે તેની મ્હને માહિતી નથી; છતાં કાંઈ ગુજરાતી અમલદાર છે એમ મ્હેં સાંભળ્યું છે.”

“એમ કે ? ગુજરાતી અમલદાર છે કે ? એક દિવસે પોલિસ-ચોક્કી ઉપર તેમને મળવા જવું પડશે. જમીનદારીનો વ્યવહાર ચલાવવાને માટે પોલિસ અધિકારીઓની સાથે ઘણો સંબંધ રાખવો પડે છે. ક્યારે કેવો પ્રસંગ આવશે તેની કાને માહિતી છે ? કાલેજ પોલિસ અધિકારી સાહેબને મળવા જવાનો મ્હારો વિચાર છે. કાલેજ સારો દિવસ છે. વળી તેમને ખાલી હાથે મળવા જઈએ એ સારું દેખાય નહિ. પોલિસ અમલદારે આ કળિકાળમાં રાત્રી ગણાય છે. રાત્રી અને વૈધને ખાલી હાથે મળવા જવાથી મૂર્ખતા પ્રદર્શિત થાય છે. સાથે લગભગ પાંચશેર ઘી લઈ જઈએ તો સારું. તું ઘેર રાખતો હોવાથી તને ઘીની સારી પરીક્ષા હોવી જોઈએ. સારામાં સારું પાંચશેર ઘી કાલે સ્થવારે લાવી આપવાની તું ચોક્કસ વ્યવસ્થા કરજે. હું તને એ ઘીની-જે કિમ્મત હશે તે આપવાને તૈયાર છું. જમીનદાર મહાશયનો હું કારભારી છું તેથી પ્રજા ઉપર જુસ્મ ગુજરીને હું ઘી લઈશ એમ તું કદાપિ ધારીશ નહિ. એવા અર્ધમનો મ્હને ઘણો તિરસ્કાર છે. ગરીબોના ઉપર જુસ્મ ગુજરવા જેવું મહાપાપ બીજું એક પણ કેમ, તું પાંચશેર ઘી લાવી આપીશ ને !”

“હા હજુર—એમાં મ્હને કાંઈ અડચણ વેકવી પડે તેમ નથી. આપને ઘી જોઈએ ક્યારે ?”

“આવતી કાલે સ્થવારે સ્નાનસંખ્યા આટોપીને, જમી પરવારી હું અહિંથી નીકળવાનો છું. એ સમયની અંદર ઘી આવી પહોંચવું જોઈએ.”

“વારું, વખતસર લાવી આપીશ.”

“ઘણું સારું. પૈસા તું હમણાંજ લેતો જાય છે કે ?”

“આવતી કાલે લેવાશે. પૈસા ક્યાં નાશી જવાના હતા ? પ્રથમ હું જોઉં તો ખરો કે શા બાવથી મળે છે ?”

“ઠીક તારે, પૈસા કાલે લઈ જજે. વારું, તું બીજું એક કામ

કરીશ કે ?”

“કરમાવો હજુર !”

“તું પણ મ્હારી સાથે આવીશ કે ? આપણે બન્ને જણા ઘોડા ઉપર બેસીને જઈશું. તને ઘોડા ઉપર બેસતાં આવડે છે કે ?”

કારભારીની પોતાના ઉપર આટલી બધી કૃપા બોધને રામજી આશ્ચર્યચકિત બની ગયો હતો ! ક્ષણપર્યન્ત કાંઈ વિચાર કરી હસીને તેણે કહ્યું:—“વારું, આપની આજ્ઞા કિંવા ઈચ્છાનુસાર હું આપની સાથે આવીશ.”

ઘોડા સમય સુધી ચૂપ બેસી રહ્યા પછી કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“મ્હારી સાથે આવવાથી ત્હારું કોઈ પણ કામ બગડે તેમ નથી ને ? બે તને કાંઈ હરકત ન હોય તોજ મ્હારી સાથે આવજો. નહિ તો હું મ્હોટો કારભારી છું તેથી ત્હારા જેવા ગરીબ માણસને બળાતકારે મ્હારી સાથે લઈ જવાને ઇચ્છું છું એમ તું સમજીશ નહિ. હું કાંઈ એવો નિષ્કુર કિંવા કૂર માણસ નથી. હું અહિં નવો આવ્યો છું. કોઈની પણ સાથે મ્હારો વિશેષ પરિચય નથી તેથીજ હું તને સાથે લઈ જવાને ઇચ્છું છું. વળી રસ્તે કોઈ સોબતી હોય તો વાતચિતમાં ને વાતચિતમાં રસ્તો વહેલો કપાય છે. માટે બે ત્હારી ઈચ્છા હોય તોજ તું મ્હારી સાથે આવજો.”

રામજીએ કહ્યું:—“હજુર ! હું મ્હારી રાજપુત્રીથીજ આપની સાથે આવવાની હા કહું છું. હું મ્હારા આપના જેવા માલિકની સાથે નહિ આવું તો કોની સાથે આવીશ ?”

કૃષ્ણલાલે સ્મિત કરીને કહ્યું:—“અરે તું તો ગાંડો છે. માલિક કોણ ને નોકર કોણ ?! છતાં ત્હારી આવી નમ્રતા બોધ હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. તું ઘણો સારો માણસ છે એમાં કાંઈ શક નથી. વારું. તમે ફટલા ભાઈઓ હતા ?”

“હજુર ! અમે બે ભાઈ હતા; પરંતુ મ્હારો ન્હાનો ભાઈ દામજી ફટલાંક વર્ષોથી સ્વર્ગવાસી થયો છે.”

“અરેરે ! એ ઘણા દુઃખની વાત કહેવાય. વારું, ત્હારા ન્હાના ભાઈનાં બાળબચ્ચાં છે કે ?”

“નાજી-એની વિધવા સ્ત્રી સિવાય બીજું કાંઈ નથી.”

“વારું, તારે ત્હેં ત્હારા ભાઈનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેની પત્નીને ત્હારા સંસારમાં રાખી છે કે, તેને પિયર મોકલી દીધી છે ?”

થોડાં સમય સુધી માથું ખંજવાળીને રામજીએ કહ્યું:—“ હમણાં કેટલાક મહિનાથી તે તેના પિયરમાં જઈને રહી છે.”

આ ઉત્તર સાંભળી કૃષ્ણલાલ ઘણા આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. પોતાના કહેવા પ્રમાણે યશોદા પોતાને ઘેર નથી ગઈ કે શું ? ત્યારે તે ક્યાં ગઈ ? તેનું થયું ? તે પોતે બારેબાર ન્યાયાલયમાં ઉપર ફરિયાદ કરવા તો નહિ ગઈ હોય !

કૃષ્ણલાલે પોતાનો મુખના ભાવને રામજીને નહિ બતાવતાં કહ્યું:—“ વારું, એનું પિયર કયા ગામમાં છે ?”

“ અહિંથી બે દિવસનો રસ્તો છે.”

“ પણ ગામનું નામ શું છે તે હું પૂછું છું.”

ગામનું નામ જણાવવાની રામજીની બિલકુલ ઈચ્છા નહોતી; પરંતુ તે બિચારો શું કરે ! નિરુપાયે તેણે આપ્યો:—“ એનું પિયર જોશીપુરા ગામમાં છે.”

“ ઠીક, કાલે દશ વાગ્યાની અંદર ખાંધ પરવારી ઘી લઈને મ્હારી પાસે આવવાને બૂલીશ નહિ.” આમ કહીને કૃષ્ણલાલે રામજીને વિદાય કર્યો.

પછીથી કૃષ્ણલાલ પોતાના સૂઈ રહેવાના ઓરડામાં ગયો. એ ઓરડાનાં દ્વાર બંધ કરી તે પોતાની ટૂંકની પેટીમાંથી દારૂની ઝાંટલ કાઢી તેમાંથી થોડો દારૂ પી ગયો. પછી ચલમ ભરી તે ઘૂંઘ્રપાન કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે સૂઈ રહીને વિચારવા લાગ્યો:—“ ત્યારે હવે યશોદા ગઈ ક્યાં ? અખંડેશ્વરના દેવળ આગળ મ્હેં તેને છોડી મૂકી હતી. એ ઠેકાણેથી આ સોનાપુર ગામ બહુ બહુ તો દોઢ માઉ દૂર હશે. વળી ત્યાંથી અહિં સુધીનો રસ્તો પણ સરળ છે. બીજો રસ્તો એ બૂલથી ચાલી જાય એ સર્વથા અસંભવિત છે. વળી તેણે પોલિસ અમલદાર પાસે જઈને ફરિયાદ કરી છે કે કેમ એ કાલે હું પોલિસચોક ઉપર જઈશ એટલે જાણી શકીશ. મ્હારા હાથમાં આવેલા હજાર રૂપિયા હું સહેલાઈથી પચાવી શકીશ—એમાંથી કાંઈને એક પાંચ પણ નહિ આપવી પડે એમ હું ધારતો હતો. હવે મ્હારી ધારણા કેવી રીતે પાર પડે છે તે હું જોઉં છું ! વળી કદાચ આ રામજીએ તો તેની બાબીને ઘરમાં નહિ છુપાવી રાખી હોય ? તે પ્રભાતકાળના અરસ્સામાજ ઘેર આવી પહોંચી હશે. લોકનિંદાના ભયથી અગર તો યશોદાએ તે ક્યાં ગઈ હતી, કેવી રીતે ફસાઈ પડી હતી—કેણે તેને

કદ કરી રાખી હતી વગેરે ખુલાસો મ્હારા કબ્બા પ્રમાણે નહિ કર્યો હોય તેથી ઉપજેલી પ્રબળ આશંકાથી રામજી તેને થોડા દિવસ સુધી ઘરમાં છુપાવી રાખે તો એ પણ બનવા યોગ્ય છે. હમણાંજ એ સંબંધીની તપાસ કરવી જોઈએ. ધીના પૈસા આપવાને બ્હાને હું એકાએક રામજીના ઘરમાં જઈ. એમ કરીશ એટલે જો યશોદા ત્યાં હશે તો તેનો પત્તો અવશ્ય લાગશે ! ”

પોતાના મનમાં આવો નિશ્ચય કરીને કૃષ્ણલાલે બીજો એક કલાક પોતાના ઓરડામાંજ પસાર કર્યો; કેમકે મોડી રાત્રે જવાથીજ પોતાનો હેતુ પાર ઉતરશે એમ તેણે વિચાર્યું હતું. પછીથી પાંચ છ રૂપિયા ખિસ્સામાં નાખી તે કપડાં પહેરીને બ્હાર નીકળી પડ્યો. તેણે હાથમાં એક જાડી લાકડી લઈ લીધી હતી. રામજીના ઘર પાસે જઈ ઘણીજ સાવધાનતાથી તે બંધ બારણાં પાસે ઉભો રહ્યો. ઘરમાં તેણે બે માણસોને કશી વાતચિત કરતાં સાંભળ્યાં; પરંતુ તેઓ શી વાતચિત કરતાં હતાં એ તે સમજી શક્યો નહિ; છતાં કૃષ્ણલાલ એટલું તો સમજી ગયો કે ઘરમાં કાંઈ તકરાર ચાલે છે અને કાંઈ ધીમે સ્વરે રુદ્ધ કર્યો કરે છે. કૃષ્ણલાલે ઘણીજ સંભાળથી બારણું સહજ ઉઘાડી જોયું તો બારણાની પાછળ અંધકાર જણાયાથી તે ઘરમાં પેસી અંધકારમાં ઉભો રહ્યો. થોડે દૂર એક ઉંચી જગ્યા ઉપર બેસીને ત્રણ માણસોને કાંઈ બોલતાં તેણે જોયાં. ઘરમાં દીપક સળગાવતો હતો; પરંતુ તે વિશેષ પ્રકાશ વિસ્તાર કરી શકતો નહોતો. ક્ષીણ પ્રકાશમાં કૃષ્ણલાલ એ ત્રણ માણસોને બરાબર ઓળખી શક્યો નહિ.

આ વખતે કૃષ્ણલાલ સ્પષ્ટતાથી સાંભળી શકવા લાગ્યો. કાંઈ પુરુષ બોલ્યો કે:—“ જ્યારે ત્હારો કરો દોષ નથી ત્યારે તું અમને સ્પષ્ટ કહી દે કે, આટલા દિવસ સુધી તને કાણુ કયે ઠેકાણે રાખી હતી ? ”

આ કંઈસ્વર રામજીનોજ છે એમ કૃષ્ણલાલ હવે ચાકસ સમજી શક્યો.

યશોદાએ રામજીને ઉત્તર આપ્યો:—“ હું એ સમજી હકીકત તમને કહી શકું તેમ નથી. ”

બીજી કાંઈ સ્ત્રી બોલી ઉઠી:—“ લુચ્ચી ! કેમ તું કાંઈ કહી શકતી નથી ? ત્હેં જ્યારે જાણી જોઈને પાપ કર્યું છે ત્યારે તું ત્હારા મુખે ત્હારા પાપની-કલંકની વાત અમને કેવી રીતે કહી શકે ? શું

તમે પણ આ કલંકિનીનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ મૂકો છો કે ? જુઓ, એ આપણી સમક્ષ એક પણ શબ્દ સાચો કહેતી નથી. પાપિણી ! સાચી વાત અમને કહી દે નહિ તો આખા ગામમાં ત્હારી ફજેતી કરી તને આ ઘરમાંથી કાઢી મૂકીશ. ”

આ વાક્યો ઉચ્ચારનારી સ્ત્રી રામજીની પત્નીજ હોવી જોઈએ એવો કૃષ્ણલાલે સહેલાઈથી તર્ક કરી લીધો.

યશોદાએ ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ મ્હને એ હકીકત કહેવામાં કશી હરકત નહોતી; પણ દેવીએ મ્હને એવી આજ્ઞા કરી છે કે ‘ ત્હારે એક પણ અક્ષર કોઈને કહેવો નહિ. ’ તેથી હું મ્હારાપર ગુજરેલા જીવ્હમની હકીકત તમને કેવી રીતે કહું ? ”

રામજી બોલ્યો:—“ વાહ વાહ ! તું સતી સાધ્વી સાવિત્રી ખરીને એટલે તને દેવીએ દર્શન દીધાં હશે ! ચાંડાલિનિ ! સત્વર સત્ય હકીકત કહી દે; નહિ તો શરીર ઉપરનું ચામડું ઉતારી નાખીશ, સમજ ? તું અમને ન્હાનાં છોકરાં સમજીને છેતરવાને ઈચ્છે છે કે શું ? ”

યશોદાએ ક્રોધથી કંપતા સ્વરે કહ્યું:—“ તમે શા માટે મ્હને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાનો ભય દર્શાવો છો ? શું આ ઘરમાં મ્હારો કશો હક્ક નથી કે ? ઘરઆર તમારાંજ છે કે ? ”

રામજીની સ્ત્રી બોલી ઉઠી:—“ કલંકિની ! તું પણ મરી ગઇ હોત તો સારું થાત. જેની આગળ જેમ ફાવે તેમ બોલતાં તું શરમાતી નથી ? ”

રામજીએ પણ વિશેષ ક્રોધે બરાઈને કહ્યું:—“ તું મ્હને કાયદો ખતાવે છે, કેમ ? ચાલ, હમણું ને હમણું મ્હારા ઘરમાંથી ચાલી જા. નહિ તો લાત મારીને હાંકી કાઢીશ ! ”

યશોદાએ પણ રોપાવેશમાંજ કહ્યું —“ ખમરદાર, મ્હારા શરીરને સ્પર્શ કર્યો છે તો. મ્હને સતાવશો તો સારું પરિણામ નહિ આવે, સમજ્યા ? હમણાંજ હું કારભારી સાહેબ પાસે જઈને તમારા ઉપર ફરિયાદ કરીશ, એમ ચોક્કસ સમજજો. ”

રામજીએ બેદરકારીથી કહ્યું:—“ શું તું કારભારી સાહેબ પાસે જઈને મ્હારા ઉપર ફરિયાદ કરીશ ? કારભારી મ્હને ફાંસીને લાકડે ચઢાવી દેશે એમ તું સમજે છે ? શું કારભારીને તું મ્હોટા જડજ કે બારીસ્ટર સમજે છે ? ત્હારે જેની પાસે જવું હોય તેની પાસે બેસ-શક જા-મ્હને કોઈનો ડર નથી ! ”

બરાબર આ સમયેજ કૃષ્ણલાલ બોલી ઉઠ્યો:—“ રામજી—”

આ શબ્દ સાંભળતાંની સાથેજ રામજી એકાએક ચમકી ઉઠ્યો. આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી તેણે દ્વાર તરફ જોઈને કહ્યું:—“ કાણ છે ? ”

“ હું—”

આ ‘ હું ’ શબ્દ સાંભળવામાં આવતાં રામજીના અંતરમાં કાંઈ શંકા ઉપજી; અને તેનું હૃદય જોરથી ધબકવા લાગ્યું.

એટલામાં કૃષ્ણલાલે ક્રોધસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ રામજી ! તું ધણો સારો તેમજ સત્યવાદી માણસ છે એવી મ્હારી કલ્પના હતી, તથા મ્હેં તને એમ કહ્યું પણ હતું ! ”

હવે રામજી કૃષ્ણલાલને બરાબર ઓળખી શક્યો; છતાં અંતરમાં સંશય નહિ રહેવા દેવાના હેતુથી તે હાથમાં દીધક લઈને દ્વાર પાસે ગયો. ત્યાં કૃષ્ણલાલની રુદ્રમૂર્તિ જોતાંજ તે ધ્રૂજી ઉઠ્યો. કૃષ્ણલાલે ધરમાં આગળ જઈને કહ્યું:—“ રામજી ! તું સત્યવાદી તેમજ બહો માણસ હોઈશ એમ હું ધારતો હતો; પરંતુ મ્હારી ધારણા ખોટી થઈ પડી છે. તું જૂઠો-પાણ-બદમાશ તેમજ હરામખોર છે. ”

રામજીએ ધ્રૂજતા સ્વરે કહ્યું:—“ કાણ મારબારી સાહેબ કે ? રામરામ—”

કૃષ્ણલાલે પ્રથમના જવાબ કર્કશ કરી કહ્યું:—“ બદમાશ ! હવે મ્હારી પાસે વિશેષ ચાલાકી કરીશ નહિ. તું લુચ્ચો હરામખોર છે ! બે કલાક ઉપર તો ત્હેં મ્હને એમ કહ્યું હતું તે કે ત્હારી બાબી તેના પિરમાં જઈને રહી છે, કેમ ? ”

રામજીએ મસ્તક નમાવીને કહ્યું:—“ હજુર ! આજ સુધી એ તેના પિયરમાંજ હતી. આજેજ એ અત્રે આવી છે. ”

“ એમ કે ? રામજી ! હજી પણ તું મ્હને છેતરવાને ઈચ્છે છે ? ”

હવે બિચારો રામજી શું બોલે ? તે નીચું જોઈ પગના નખથી જમીન ખોતરતો ઉભો રહ્યો.

“ અને તમે બન્ને આ ગરીબ બિચારી વિધવાને ધમકાવતાં હતાં, કેમ ? ”

“ ના સાહેબ ! ના, અમે એને એક પણ અક્ષર ભૂલે ચૂકે પણ કહ્યો નથી ! ” રામજીએ અસત્ય ઉત્તર આપ્યો.

“ હજી પણ જૂઠું બોલે છે, હરામખંદા ? બ્હેન ! તું અહિં આવ જોઈએ. ”

યશોદા રસોડામાં જતી રહીને આશ્ચર્યથી આ સઘળો પ્રકાર જોઈ રહી હતી. તે કૃષ્ણલાલના બોલાવ્યાથી બહાર નીકળી તેની પાસે આવી નીચું જોઈને ઉભી રહી.

કૃષ્ણલાલે કામળ સ્વરે તેને કહ્યું:—“જે કાંઈ થયું હોય તે સઘળું તું મને કહીશ કે, બહેન ?”

યશોદાના અંતરમાં આશ્વાસન આવ્યાથી તેણે કહ્યું:—“ન્યારથી મ્હારું કપાળ ડુટ્યું છે ત્યારથી મ્હારા આ જોડ અને જોડણી મને અપાર દુઃખ દે છે. મને પેટ પૂરતું ખાવાનું પણ આપતાં નથી. સર્વના જમી રહ્યા પછી જે કાંઈ વધે છે તેજ ખાઈને હું મ્હારા દુઃખ-પૂર્ણ દિવસો પસાર કરું છું. આજે એ બન્ને જણાં મળી મને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાની ખટપટ કરતાં હતાં. વારું, હવે આપજ ન્યાય કરો કે, મને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાનો એમને શો અધિકાર છે ? શું ઘર એમનું એકલાનુંજ છે ? મ્હારો કશો હક્ક નથી ? કારભારી સાહેબ ! હું તમારી અનાથ પુત્રી બરાબર છું. તમેજ મ્હારો ન્યાય કરો. ” આમ કહીને યશોદા આક્રંદ કરવા લાગી.

“બેટા ! શાન્ત થા—રડીશ નહિ ! રામજી ! હું જડજ નથી કિંવા બારિસ્ટર નથી ! પરંતુ ત્હારા માલિક જમીનદારનો પ્રતિનિધિ છું, સમજ્યો ? આ અનાથ વિધવાની તકરારનો હું અવસ્ય બંદોબસ્ત કરીશ. આ અનાથ અબળાનો ન્યાય હું નહિ કરું તો બીજું કોણ કરશે ? કેમ રામજી ! તમે બે ભાઈ હતા એમ ત્હેં મને કહ્યું હતું ને ?”

“જી હા, હજુર !”

“ત્યારે આ ઘર તેમજ ત્હારી પાસે જે જમીન જીમલો, દાણા, દોર વગેરે મિલકત હોય તેનો અડધો હિસ્સો ત્હારી આ વિધવા ભોંજાઈનો છે—હિન્દુધર્મનો કાયદોજ આવો છે. ”

રામજીએ સહજ હિંમત લાવીને કહ્યું:—“અને જમીનદાર મહાશયને દર વર્ષે હું પૈસા ભરું છું તેનું શું ? ”

કૃષ્ણલાલે ક્રોધાવેશમાં કહ્યું:—“તું ભરે છે તેથી શું થઈ ગયું ? એ પૈસા તું ત્હારા બાપના ઘરમાંથી લાવીને ભરે છે કે ? જમીનના ઉત્પન્નમાંથીજ તું એ પૈસા ભરે છે ને ? ”

“પરંતુ મ્હારે કેટલી બધી મહેનત કરવી પડે છે તેનો આપ વિચાર તો કરી જુઓ. શરીરનું પાણી કરી ન્યારે જમીન ખેડું છું અને મહેનત કરું છું ત્યારેજ તેનું ઉત્પન્ન આવે છે. ”

દાંત સાથે ઓળ પીસીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ જમીન ઉપર તું મહેનત ન કરે તો ત્હારા ઘરની સ્ત્રીઓ કરે કે ? હરામખોર, તું મ્હોટો કાયદાખાજ બારિસ્ટર બની ગયો છે એ હું જાણું છું. રામજી ! હું કહું એટલું લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ. જ્યાં સુધી આ ત્હારી ભોંઝાળ જીવતી છે ત્યાં સુધી જમીનના ઉત્પન્નમાં તેનો અડધો ભાગ છે. જે ત્હારે તેની સાથે સલાહસંપત્તી અને પ્રેમભાવથી વર્તવું હોય તોજ તું એને ત્હારા ઘરમાં રાખ, નહિ તો મ્હને કહે એટલે કાલેજ હું જમીન જીમલાના અને બીજી એસ્ટેટના બે ભાગ કરી નાખી ત્હારી ભોંઝાળનો એક ભાગ તેના નામ ઉપર રજીસ્ટર કરી નાખું. પછી તે એના પિયરમાં જઈને રહેશે. એના ભાગની જમીન હું કોઈ પણ સારા ખેડૂતને ખેડવા સોંપીશ. આપને ઘેર તે શાન્તિથી રહીને તેની જમીનના ઉત્પન્નમાંથી તેના જીવનનો નિર્વાહ કરશે. કહે, હવે ત્હારે આ સંબંધી શું કહેવું છે ? ”

કૃષ્ણલાલનાં આ વચનો સાંભળી રામજી થોડા સમય સુધી સ્તબ્ધતાથી ઉભો રહ્યો. પછીથી તેણે કહ્યું:—“ હું તો મ્હારી ભોંઝાળને કોઈ પણ રીતે દુઃખી કરતો નથી. અમે એને કાંઈ દુઃખ દેતાં હોઈએ તો આપ એનેજ પૂછી જુઓને । ”

યશોદા તરતજ બોલી ઉઠી:—“ કારભારી સાહેબ ! એમણે મ્હને દુઃખી કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. મ્હને તેઓ નહિ કહેવાનાં વચનો કહે છે—હમ્મેશાં મ્હારી સાથે તકરાર કરે છે, અને કોઈ કોઈ સમયે તો મ્હને માર પણ મારે છે. ”

આ વચનો સાંભળવામાં આવતાંજ હાથમાંની મજબુત લાકડી ઉમરા ઉપર જોરથી અક્ષાળીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ અરે ચંડાળ ! પાપી—દુષ્ટ—હરામખા ! સ્ત્રીજાતિના શરીર ઉપર તું હાથ ઉગામે છે ? તું જાણે છે કે સ્ત્રી એટલે જગતની આદ્યશક્તિ લગવતી છે ! ત્હારા જેવો બીજો એક પણ મૂર્ખ જગતમાં નહિ હોય. તને નરકમાં પણ સ્થાન મળશે કે કેમ એને માટે મ્હોટી શંકા છે ! ”

રામજીએ નમ્ર થઈ જઈને કરુણાપૂર્ણ કંઠે કહ્યું:—“ અમે ક્યારે એને મારી છે ? હજુર ! આપ એનાં વચનો ઉપર સહજ પણ વિશ્વાસ મૂકશો નહિ. ”

“ શું હું એનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકું ? અરે, મ્હને જાતે મ્હારા કાને જે હકીકત સાંભળી છે એને તું શું અસલ દરાવે

છે ? હમણાંજ ત્હેં એને ત્હારા ધરમાંથી કાઢી મૂકવાનો બધ નહોતો દર્શાવ્યો ? તું સાક્ષાત રાક્ષસનોજ અવતાર છે. ત્હારા ખારણાની પાછળ છુપાઈ રહી મ્હેં તમારી સર્વની સધળી વાતચિત સાંભળી છે, સમજ્યો ? તું મ્હને બહુ સારો માણસ અને ભોળો સમજતો હોઈશ, અને તેથી ત્હારી ઇચ્છાનુસાર તું જેમ કાવે તેમ નાચવાનો વિચાર રાખતો હોઈશ; પરંતુ બદમાશ ! તું હવેથી એટલું ચોક્કસ યાદ રાખજે કે, હું ભલા માણસની સાથે ભલો અને લુચ્ચાની સાથે લુચ્ચોજ છું. દુષ્ટ તેમજ પાપી લોકોનો તો હું વિકાળ કાળ છું. હજી તું મ્હારું ખરું સ્વરૂપ જોઈ શક્યો નથી. હરામખોર ! હું તને સારો માણસ સમજીનેજ ત્હારી પાસે આવ્યો હતો. જ્યારે તું મ્હારી પાસેથી ચાલ્યો ગયો ત્યારે બેઠાં બેઠાં મ્હને એવો વિચાર ઉપજ્યો કે “રામજી ઘીના પૈસો લઈ ગયો નથી. એ ગરીબ માણસ છે તેથી તેની પાસે સિલ્લકમાં પૈસા નહિ હોય તો ઘી લાવતાં તેને બિચારાને ઘણી અડચણ વેઠવી પડશે. મ્હારા લીધે એ અડચણ વેડે એ ઉચિત નથી. હું હમણાંજ એને રૂપિયા આપી આવું !” આમ વિચારી હું તને રૂપિયા આપવા માટેજ અહિં આવ્યો હતો. જો આ રહ્યા રૂપિયા !” આમ કહીને કૃષ્ણલાલે ખિસ્સામાંથી પાંચ રૂપિયા બહાર કાઢીને રામજીને બતાવ્યા.

હવે રામજી શું બોલે ? તે નીચું જોઈ ગરીબ અને લાચાર માણસની માફક કૃષ્ણલાલ પાસે ઉભો રહ્યો.

કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“રામજી ! હવે મ્હને કહે કે ત્હારો શો વિચાર છે ? હું તમારા બન્નેના ભાગ પાડી નાખું કે તું સલાહ-સંપત્તી અને પ્રેમભાવથી ત્હારી ભોંજળને ત્હારા સંસારમાં રાખે છે?”

રામજીએ કહ્યું:—“શા માટે હું તેની સાથે પ્રેમભાવથી ન વર્તું ? તે મ્હારી સગી ભોંજળ છે. જો મ્હારી ભોંજળને હું દુઃખ દઉં તો તેથી મ્હારો સ્વર્ગસ્થ ભાઈ પણ દુઃખી થાય. આજે જો મ્હારો ભાઈ જીવતો હોત તો—”

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં રામજી રડી પડ્યો, અને કહેવા લાગ્યો:—“ઓ ભાઈરે—અમને મૂકીને તું ક્યાં જતો રહ્યો રે ?”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“રામજી ! તું શાન્ત થઈ જા. તું આવી રીતે રડીશ તેથી હવે ત્હારા માટે મ્હારા અંતરમાં બિલકુલ દયા ઉપજવાની નથી. મ્હેં જે કાંઈ કહ્યું છે તે પ્રમાણે કર્યા સિવાય હું શાન્તિ ધારણ કરવાનો નથી. જો ત્હેં ત્હારી ભોંજળની સાથે તકસર કરી

છે કિંવા તેને મારી છે એવી હકીકત કહી મ્હારા સાંભળવામાં આવશે તો તરતજ હું તમારા બન્નેના લાગ વહેંચી નાખીશ. માટે આજથી તું ઘણો સાવધ રહેજો. ઘણી રાત્રિ વીતિ ગઈ છે તેથી હવે હું જઈ છું. હં, આ પાંચ રૂપિયા તું ત્હારી પાસે રાખી મૂક. આવતી કાલે સ્હવારે પાંચ રૂપિયાનું લી લઈ, જમી પરવારી દશ વાગ્યાની અંદર મ્હારી પાસે આવજો. જોજો, લી ઘણું સારું લાવજો. (યશોદા તરફ જોઈને) બહેન ! હવે તું રડીશ નહિ તેમજ કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરીશ નહિ. તને જો માર પડે કિંવા દુઃખ દે તો તરતજ તું આવીને મ્હને સઘળી હકીકત કહી જજો, એટલે હું યોગ્ય બદોબસ્ત કરીશ. હું જમીનદાર મહાશયનો કારભારી એટલે પ્રજાજનોના પિતા બરાબર છું. મ્હારી ચારે હદમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અધર્મ તથા અન્યાય હું નહિજ થવા દઉં. હવે હું જઈશુ.”

રામજીએ પોતાના બન્ને હાથ જોડીને કહ્યું:—“ હજુર ! જ્યારે આપે આપનાં પરમ પવિત્ર પગલાંથી આ ગરીબની ઝુંપડીને પાવન કરી છે ત્યારે હુકો તો પીતા જાઓ—”

“ ના—હવે મ્હને બિલકુલ સમય નથી. હજી સ્નાન સંધ્યા અને એક હજાર જપ કરવાના છે. એ થયા સિવાય હું પાણી સુઢાં પી શકું તેમ નથી ! ” આમ કહીને ચતુર કૃષ્ણલાલ ચાલ્યો ગયો.

ઘેર જઈ પેટનું ભાડું ચુકવી, શયનાલયનાં દ્વાર બંધ કરી કૃષ્ણલાલે એક પેટીમાંથી જમીનદાર રામપ્રસાદે આપેલી નોટાનું બંડલ બહાર કાઢ્યું. પછીથી નેત્રો ઉપર ચરમાં ચઢાવી તે એ નોટોને ગણવા લાગ્યો. ખોટલમાં જો થોડું ઘણું અમૂત બાકી રહ્યું હતું તે પણ તેણે કંઠમાં રેડી દીધું ! સુરાદેવીની ઉત્તેજિત ક્રિયાનો આરંભ થતાંજ નોટોના બંડલને નમસ્કાર કરી કૃષ્ણલાલ સ્વગત બોલ્યો:—
ઓ હજાર રૂપિયા ! હવે તમે મ્હારાજ છો. તમારામાંથી એક પાઈ પણ હું કોઈને આપવાનો નથી. મ્હારા જેવા અદ્ભુત શુદ્ધિશાળીને હજાર તો શું પરંતુ લાખ રૂપિયા પ્રાપ્ત થાય તો પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? શુદ્ધિ હોય છે ત્યાં લક્ષ્મી આપોઆપ ચાલી આવે છે ! ”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

લોલી અને કુર્તી !

બીજે દિવસે બપોરે બાર વાગ્યે કૃષ્ણલાલ અને રામજી મોડેસ્વાર ચઢને ફેજદારને મળવા માટે નીકળી પડ્યા. ધીની બરણી ઉચકીને એક સિમાહી પ્રથમથી જ કચેરી તરફ રવાના થયો હતો.

સોનાપુરથી સરકારી થાણું લગભગ ત્રણ સવા ત્રણ માઇલ દૂર હતું. લગભગ દોઢ વાગ્યે કૃષ્ણલાલ રામજીની સાથે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. પોલિસ થાણું એક ન્હાના તળાવના કિનારા ઉપર હતું. થાણાની સ્થામે એ મ્હોટાં વડના ઝાડ હતાં. એ પૈકી એક ઝાડ નીચે કૃષ્ણલાલ અને રામજી ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યા, અને તેમણે બન્નેએ પોતાના ઘોડા ઝાડ સાથે બાંધી દીધા. આ સમયે પોલિસ થાણાના ઓટલા ઉપર એક યવન તરુણ આમ તેમ આંટા માર્યા કરતો હતો.

કૃષ્ણલાલ ધીમે ધીમે એ તરુણ પાસે ગયો, તથા નમ્ર શબ્દોદ્વાર તેણે એ તરુણને પોતાનો પરિચય આપીને તેને પોતાનો કરી લીધો. એ તરુણ ફેજદારના હાથ નીચેના માણસ અર્થાત્ જમાદાર હોઈ હમણાંજ અહિં નોકરી ઉપર આવ્યો હતો. અન્ય લોકો તેને ‘જમાદાર સાહેબ’ કહીને બોલાવતા હતા; પરંતુ કૃષ્ણલાલે નમ્રતાથી કહ્યું:— “વાહ ! આપ પણ અહિં અમલદાર તરીકે આવેલા છો કે ? આપ ફેજદાર સાહેબના હાથ નીચેના માણસ છો તેથી આપને નાયબ-ફેજદારજ સમજવા જોઈએ ! વાહ ! આપના જેવા અમલદારની ઓળખાણ થયાથી આજે મ્હને અપાર આનંદ થયો છે. વારું, ફેજદાર સાહેબનું નામ શું છે ?”

જમાદાર તેનાં સ્તુતિ વચ્ચેના સાંભળી પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે કહ્યું:—“ફેજદાર સાહેબનું નામ રામલાલ મહેતા છે.”

“તેઓ ક્યા ગામના છે ?”

“તેની મ્હને બરાબર માહિતી નથી ?”

“હમણાં ફેજદાર સાહેબ ક્યાં પધારેલા છે ?”

જમાદારે રડવા જેવું મ્હોં કરીને કહ્યું:—“ત્રણ દિવસથી તેમનાં પત્ની ઘોડા દિવસની માંદગી ભોગવીને અત્રે મરી ગયાં છે; તેથી તેઓ ત્રણ દિવસથી ઘેર જ રહ્યા છે. તેમનો બન્નેનો એકબીજાનાં પ્રત્યે

અપાર પ્રેમ હતો. એકના પગમાં જો નજીવો કાંટો વાગતો તો પણ બીજાના જીવને દુઃખ થતું હતું. આવી પ્રેમાળ પત્ની, આટલી ન્હાની ઉંમરમાં દગો દઈ મૃત્યુ પામે તો તેથી ફોજદાર સાહેબને અસાધારણ દુઃખ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે, કારભારી સાહેબ ? ”

પોતે ઘણા ખરાબ સમયે ફોજદાર સાહેબને મળવાને આવ્યો છે એમ કૃષ્ણલાલને લાગ્યું. તેણે કહ્યું:—“ હરિ હરિ ! એવો પ્રસંગ શત્રુ ઉપર પણ ન આવે. એમને કાંઈ બાળ બચ્ચાં છે કે ? ”

“ એક પુત્ર અને એક પુત્રી છે. સ્ત્રીના મૃત્યુથી ફોજદાર સાહેબ અસ્થિર બની ગયા છે. ત્રણ દિવસથી તેઓ ખાસ જરૂરી કારણ સિવાય ઘરમાંથી બહાર સુદ્ધાં નીકળ્યા નથી. લડકા તેમજ લડકીની પાસે બેસી રાત્રિ દિવસ તેઓ રુદનજ કર્યા કરે છે. મ્હેં જઈને તેમને ઘણી સાંત્વના આપી તો પણ તેઓ શાન્ત થતા નથી. મામા સાહેબે પણ તેમને ઘણું સમજાવ્યા છે. ”

“ મામા સાહેબ કોણ છે ? ” કૃષ્ણલાલે જાણસાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ તેઓ ફોજદાર સાહેબની સ્વર્ગસ્થ પત્નીના ભાઈ થાય છે. ફોજદાર સાહેબનાં પત્ની તારાસુંદરીનો તેમના ભાઈ ઉપર ઘણો સ્નેહ હતો, તેથી ફોજદાર સાહેબ પણ તેમના ઉપર ઘણો સ્નેહ રાખે છે. તેમનો સવળો બરોસો તેમના ઉપર છે. મામા સાહેબ સિવાય ફોજદાર સાહેબનું ઘરનું તો શું પરંતુ કારભારનું કામ સુદ્ધાં ચાલતું નથી. મામા સાહેબ જે કરે તેજ પૂર્વ દિશા ! આજકાલ કરતાં એક વર્ષથી હું આ પ્રકાર જોયા કરું છું. ફોજદારીનાં ઘણાં ખરાં કાર્યો પણ ફોજદાર સાહેબ મામા સાહેબની સલાહથીજ કરે છે. ”

આ જમાદારની પ્રકૃતિ ઘણી વાચાળ છે એમ કૃષ્ણલાલ કળી ગયો; તેથી તેણે યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી વિવિધ પ્રશ્નો પૂછીને એટલી માહિતી મેળવી લીધી કે, મામા સાહેબની સલાહ પ્રમાણેજ ફોજદાર વર્તતા હતા. ફોજદાર સાહેબ ઘણા કડક, ન્યાયી, સરળ અને પાપ-બીરુ અમલદાર હતા ? છતાં મામા સાહેબ ઉપર તેમનો અપાર વિશ્વાસ હતો એ તેમનો એક દોષજ હતો, એમ કહીએ તો એ કાંઈ ખોટું નથી. ફોજદાર સાહેબના આ સ્વભાવ દોષનો મામા સાહેબ ઘણો ગેરલાભ લેતા હતા. આવા પ્રકારનાં કેટલાંક ઉદાહરણો પણ જમાદાર સાહેબે વાચારાક્તિના આવેશમાં કૃષ્ણલાલને કહી સંભળાવ્યાં. એમના ભાષણ ઉપરથી આપણા ચાણુદાસ કૃષ્ણલાલે એવી કલ્પના

કરી કે, પોતાનો હેતુ પાર ઉતારવાને માટે પોતે મામા સાહેબનેજ પ્રથમ વશ કરવાની આવશ્યકતા છે—તેઓજ ખરા કર્તવ્યવાન પુરુષ હતા.

અંતે કૃષ્ણલાલે ઉદ્વેગથી કહ્યું:—“અરેરે ! ત્યારે તો હું ધણીજ ખરાબ વખતે અહિં આવી ચઢ્યો છું—હું ધારું છું કે આજે ફોજદાર સાહેબ સાથે મ્હારી મુલાકાત થઈ શકશે નહિ.”

“કેમ કેમ, કાંઈ મારામારી—ખૂન ખૂન થયું છે કે શું ?”

“ના ના, એવું કાંઈ થયું નથી. હું સોનાપુરના કારભારીની જગ્યાએ હમણાં નવોજ આવ્યો છું; તેથી સૌની મુલાકાત કરવાના હેતુથી આજે આ તરફ આવ્યો છું.”

કૃષ્ણલાલની બીની ખરણી ઉપર દષ્ટિ જતાંજ જમાદારે પૂછ્યું:—
“કારભારી સાહેબ ! આ ખરણીમાં શું છે ?”

જાણે પોતાને કાંઈ સમજાયું ન હોય એવો બાવ દર્શાવીને કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“શું વારું ?”

આંગળી કરીને જમાદારે કહ્યું:—“આ ખરણીમાં શું છે ?”

“ખરણીમાં કે ? ફોજદાર સાહેબને મળવા આવ્યો હતો તેથી ખાલી હાથે આવવું મ્હેં ઉચિત ધાર્યું નહોતું. તેમને માટે હું થોડું બી લેતો આવ્યો છું. અમારા ગામનુંજ ધણું સારું બી છે.”

“ઉત્તમ બી છે ? એમ કે ! અહિં ઉત્તમ બી તો કદાપિ અમારા જોવામાં પણ આવતું નથી. બીમાં ભેળ આવતો હોવાથી મ્હારાં માતાએ તો બી ખાવાનુંજ છોડી દીધું છે. સ્વચ્છ બી હોય તોજ તે ખાય તેમ છે. વળી ફોજદાર સાહેબને ત્યાં ધણા લોકાં બી લઈ આવે છે—તેમનું કામ કાંઈ અટકી રહેતું નથી !”

કૃષ્ણલાલ જમાદારના અંતરનો બાવ સમજી ગયો. વળી પાછો જમાદાર સ્પષ્ટતાથી પોતાની પાસે બીની માગણી કરશે એવી આશંકથી તેણે કહ્યું:—“અરે ! આપ અહિં હશે એવી મ્હને કલ્પના સુદ્ધાં નહોતી. નહિ તો આપને માટે પણ થોડું બી લેતો આવત. બી સિવાય તમારાં માતૃશ્રી ધણાં દુઃખી થાય છે, કેમ ?”

“એ સંબંધી કાંઈ પૂછશોજ નહિ ! આપ જાને એક ખરણી ભરીને બી મોકલી આપજો. તમારી સાથે આજે હું એક માણસનેજ મોકલીશ. પાંચેક શેર હશે તો બસ છે ! તમારી જગ્યાએ પહેલાં જે ગાવિંદરામ પંડ્યા કારભારી હતા તેમની સાથે મ્હારો ધણો સ્નેહ—સંબંધ હતો. હું તમારા ગામમાં જ્યારે જ્યારે આવતો ત્યારે તેઓ

મ્હારો ધણો સત્કાર કરતા હતા. આપ પણ ધણા લાયક સન્નજન જણાઓ છો !”

“બસબર છે—આપના જેવા મ્હોટા લોકો સાથે સ્નેહ—સંબંધ ન સાંધવામાં આવે તો બીજા કોની સાથે સાંધવામાં આવે ? આપ જો કોઈ પણ કાર્યાર્થે સોનાપુરમાં આવો તો આ ગરીબ સેવકની કચેરીમાં જરૂર પધારજો !”

“જરૂર આવીશ. આપ પણ ધણા સન્નજન કારબારી સાહેબ જણાઓ છો. વારું, પણ ઘીની વાત બૂલી જશે નહિ—હું આપને તેના પૈસા આપીશ.”

“અરે રામ ! એ શું બોલ્યા ? આપની પાસેથી પૈસા લેવાય કે ? હું ઘી જરૂર મોકલી આપીશ; પણ આજે જો ફોજદાર સાહેબની સાથે મ્હારી મુલાકાત થઈ હોત તો સારું થાત.”

“હું ફોજદાર સાહેબ પાસે જઈને તેમને આપના આગમનના સમાચાર જણાવું છું.”

અલ્પકાળમાંજ જમાદાર ફોજદાર સાહેબ પાસે જઈ આવ્યો અને પછી તેણે કૃષ્ણલાલને પોતાની સાથે આવવાનું કહ્યું. ફોજદાર પોતાને ઘેર બેઠા હતા. તેમની મુખમુદ્રા ધણી ચિંતામગ્ન બની ગયેલી જેવામાં આવતી હતી. તેઓ મધ્યમ વયના હતા. તેમની મુખમુદ્રામાં માર્દવતા, સરળતા અને ઉદારતા જેવામાં આવતી હતી, તથા તે સઘળું જેવામાં આવતાં હરેકના અંતરમાં તેમને માટે આદર ઉપજે તેમ હતો.

“આવો બેસો. આપ સોનાપુરના કારબારી છોને ? સોનાપુરમાં આપ નવીન આવ્યા હો એમ લાગે છે.”

“હા. આપની મુલાકાત કરવાને માટેજ—”

ફોજદારે ખિન્ન સ્વરે કહ્યું:—“હમણાં મ્હારા શિર ઉપર કેવો કમનસીબ દુઃખપૂર્ણ પ્રસંગ ગુજર્યો છે એ હકીકત જમાદારે આપને કહી હશે. હું શું કરું ? જો મ્હારું મન સ્વસ્થ હોત તો હું બે ચાર કલાક સુધી આપની સાથે વાતચિત કરત; પરંતુ મ્હારું મન સ્થિર કિંવા શાન્ત નથી. મ્હારી જગ્યાએ તમે મામા સાહેબનેજ સમજો, તથા તમારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે તેમને કહો. મ્હને લામા આપજો. જમાદાર ! કારબારીજીને મામા સાહેબ પાસે લઈ જાઓ.”

હવે અત્રે રોકાવું ઉચિત નથી એમ વિચારી કૃષ્ણલાલ ઉઠ્યો, અને જમાદારની પાછળ જવા લાગ્યો. એક દિવાનખાનામાં ગયા પછી

જમાદારે કહ્યું:—“કારભારી સાહેબ! આપ અહિં બેસો. મામા સાહેબ હમણાંજ આવશે.”

પાંચ સાત મિનિટ સુધી કૃષ્ણલાલ અને જમાદારની વાતચિત ચાલી એટલામાં મામા સાહેબ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમનો પહેરવેશ સાદો હોય બપોજ ઉપર તેમને તિરસ્કાર હોય એમ લાગતું હતું. દિવસે તેમણે નિદ્રા લીધેલી હોવાથી તેમનાં નેત્રો લાલચોળ બની ગયાં હતાં. દરરોજ સંધ્યાકાળે મામા સાહેબ નિયમિત ફરવા જતા હતા.

મામા સાહેબ નજરે પડતાંજ જમાદારે કહ્યું:—“મામા સાહેબ! આ ગૃહસ્થની સાથે આપનો મેળાપ કરવાનું ફોજદાર સાહેબે મ્હને કહ્યું છે.”

નિદ્રાના પરિણામે જડ બની ગયેલા સ્વરે મામા સાહેબે પૂછ્યું:—“તેઓ કાણ છે?”

“તેઓ સોનાપુર ગામના નવીન કારભારી થઇને આવ્યા છે. પહેલાં ત્યાં ગોવિંદરામ હતા ને? તેમની જગ્યા ઉપર હમણાં આ કૃષ્ણલાલભાઈ એક્ટિંગ તરીકે કામ કરે છે.”

“આપ કલ્યાણપુરના જમીનદાર મહાશયના કારભારી છો કેમ?”

“હા!”

“આપનું ગામ ક્યાં આવેલું છે?”

“મ્હારું ગામ અહિંથી ધણે દૂર છે. માત્ર પેટની ખાતર અહિં સુધી નોકરી કરવા આવવું પડ્યું છે.”

મામા સાહેબે હસીને કહ્યું:—“બરાબર છે. સૌ પેટને લીધેજ પોતાના દેશનો ત્યાગ કરી વિદેશમાં જાય છે. આપ ફોજદાર સાહેબને મળવા શા માટે આવ્યા હતા?”

“અત્રે આવવાનું કાંઈ ખાસ કારણ નહોતું. હું સોનાપુરના કારભારીની જગ્યાએ નવો જ આવ્યો છું; તેથી માત્ર ફોજદાર સાહેબની મુલાકાત કરવાના હેતુથી જ આવ્યો હતો. મ્હારા જમીનદાર મહાશયનો એવો હુકમ છે કે “ફોજદાર સાહેબજ આપણા જનજ કિંવા મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ છે; માટે હમ્મેશાં તેમની સાથે દ્રઢ સંબંધ રાખવો. તેમને અસતોષ થાય એવું એક પણ કાર્ય કરવું નહિ! રાજ તેમજ વૈદ્યને ખાલી હાથે મળવા જવું નહિ એવું કહેવાય છે તેથી હું મ્હારી સાથે થોડું ધી લેતો આવ્યો છું.”

મામા સાહેબે સ્મિતહાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ઠીક થયું. આવી વાત

આપે મ્હને કહી તે ઠીક જ કયું. જે ફોજદાર સાહેબ સમક્ષ તમે ધીની વાત કાઢી હોત તો તેઓ તમને સત્વર કાઢીજ મૂકત. તેઓ ધણા સાદા અને સરળ માણસ છે. તમારા જમીનદાર મહાશય પણ ધણા સજ્જન પુરુષ હોય એમ લાગે છે. તેમના આવા માયાળુ વ્યવહારથી હું અર્થાત્ ફોજદાર સાહેબ ધણા પ્રસન્ન થયા છીએ, એમ તેમને જણાવજો. અરે કોણ છે ઘરમાં ? આ ધીની બરણી લઈ જાઓ. કારભારી સાહેબ ! આપના જમીનદાર મહાશયને જણાવજો કે, આપના કોઈ લુચ્ચા કુળને શાસન કરવું હોય તો મામા સાહેબને જણાવજો ! હું જોતજોતામાં એને પાંસરું કરીશ.”

કૃષ્ણલાલે સુયોગને સમજી જઈને કહ્યું:—“હા હા, હું આ વાત જમીનદાર મહાશયને અવશ્ય કહીશ. ફોજદાર સાહેબ અને આપ સાહેબની સહાયતા સિવાય અમારાથી એક પગલું પણ ભરી શકાય તેમ નથી. અમારો સઘળો ભરોસો આપનાજ ઉપર છે. મામા સાહેબ ! એક લુચ્ચા બદમાશ માણસને સીધો કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. આપેજ જ્યારે એ સંબંધી સહાયતા કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી છે તો હવે આપને એ વાત કહેવામાં હું કશી હરકત જોતો નથી. અમારા આ તાલુકામાં મધુપુર નામનું એક ગામડું છે. એ ગામમાં શ્યામજી નામનો એક માણસ રહે છે. તેને બે શબ્દો લખતાં વાંચતાં આવડે છે તેથી ‘ઓછું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો’ એ સૂત્ર અનુસાર એના ગર્વની સીમા રહી નથી.”

“એ ધણો બદમાશ છે કે ?”

“હા-ધણો બદમાશ, લુચ્ચો અને મિથ્યાભિમાની છે. કેટલાંક અગત્યનાં કારણોને લીધે મ્હારા જમીનદાર મહાશય તેના ઉપર અપાર ક્રોધે ભરાયા છે. તેમણે મ્હને એમ કહ્યું છે કે, “જો તમે કોઈ પણ ઉપાયથી તેને કદખાનામાં મોકલશો તો મ્હને અપાર આનંદ થશે.” મ્હેં તેમને કહ્યું હતું કે:—“એમાં શી મ્હોટી વાત છે. હું ફોજદાર સાહેબ પાસે જઈને કાંઈ ખટપટ કરીશ.” તેમણે કહ્યું:—“ઠીક ત્યારે તમે ફોજદાર સાહેબ પાસે જઈને કહેજો કે “તમે આટલું કામ કરશો તો તમને બસો રૂપિયા આપીશ-અને એ બસો રૂપિયા પૈકી સો રૂપિયા પ્રથમ આપવામાં આવશે.”

મામા સાહેબે સ્વગત વિચાર્યું:—“આ કાર્ય મ્હારી પાસે આવ્યું તે ઠીક થયું. જે આ વાત કારભારીએ ફોજદાર પાસે કાઢી હોત તો

તેમણે કારભારીનેજ જોડમાં મોકલવાનો ભય દર્શાવ્યો હોત ! ફોજદાર સાહેબ આ વાત જાણી શકે નહિ એવી રીતે હું આ કાર્ય કરીશ. આવા સુયોગને સુઝ અને વિચારશીલ પુરુષે વ્યર્થ જવા દેવો જોઈએ નહિ.” સ્વમત આમ વિચારીને તેમણે કૃષ્ણલાલને પૂછ્યું:—“કારભારીજી ! તમે સો રૂપિયા લેતા આવ્યા છો કે ?”

“ના—હું મ્હારી સાથે રૂપિયા નથી લેતો આવ્યો. સોનાપુર ગામની મ્હારી કચેરીમાં મ્હેં રૂપિયા રાખી મૂક્યા છે. ફોજદાર સાહેબનો મ્હને સહજ પણ પરિચય નહોતો. આપ પણ અહિં હશે એવી મ્હને કલ્પના સુદ્ધાં નહોતી. પરિચય સિવાય આ વાત કાઢવામાં કદાચ મ્હારાજ શિર ઉપર સંકટ આવી પડે એવો મ્હને ભય હતો ! આજ-કાલના પોલિસ અધિકારીઓ આગળ પૈસાનું નામ કાઢતાંજ તેઓ શ્રીધરનું દર્શન કરાવે છે ! હવે પહેલાંના જેવો કારભાર રહ્યો નથી. જ્યારે આપેજ વાત કાઢી ત્યારે આપને હું સત્ય હકીકત કહી શક્યો. રૂપિયા તો હું આવતી કાલેજ લાવી આપીશ; પણ અમારું કામ થવું જોઈએ !”

“એ માટે આપ તદ્દન નિશ્ચિંત રહો. આવતી કાલે રૂપિયા લઈ આવશે તો પણ ચાલશે; પણ આપ આપના જમીનદાર મહાશયને કહેજો કે, આવાં કાર્યો કાંઈ સસ્તામાં થઈ શકશે નહિ ! એક નિરપરાધી માણસને આવા બ્રિટિશ સરકારના ન્યાયી રાજ્યમાં કેદમાં મોકલવો એ કાંઈ સહેલું કાર્ય નથી. એ માટે ઘણા સાક્ષીઓ પણ તૈયાર કરવા પડે છે. મામલતદારે જો તેને શિક્ષા કરી તો તેની અપીલ સાંભળનાર મેજસ્ટ્રેટ છે અને મેજસ્ટ્રેટ જો તેને શિક્ષા કરી તો અતે તેની અપીલ સાંભળનાર હાઈકોર્ટ છે. આવાં કાર્યોમાં કદાચિત્ પોલિસ અધિકારીઓને પણ સંકટમાં ફસાવું પડે છે. ક્યારે ક્યા કારણથી શો પ્રસંગ આવશે એનો કાંઈ નિશ્ચય નથી. તેથી માત્ર બસો રૂમિયાના લોભથી આવા મહાન સંકટમાં ફૂદકા મારવો અમને ઈષ્ટ લાગતો નથી, એવું તમે સ્પષ્ટ રીતે જમીનદાર મહાશયને કહેજો. જો તેઓ પાંચસો રૂપિયા આપતા હોય તો અમે પ્રયત્ન કરી જોઈએ !”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“મામા સાહેબ ! આપ જે કાંઈ કહો છો તેમાંના એક પણ અક્ષર ખોટો નથી. બસો રૂપિયા તદ્દન નજીવી રકમ છે એમાં કશો સંશય નથી. વળી જમીનદાર મહાશયે મ્હને એમ કહ્યું છે કે, “જો બસો રૂપિયાથી કામ ન થતું હોય તો બીજી થોડી

રકમ વધારે આપજો.” હું પણ આપને વિશેષ રકમ મળી શકે એવી ખટપટ કરીશ. આપને જેટલી વિશેષ રકમ મળશે તેટલો મહેને પણ વિશેષ ફાયદો છે. આ તરફ શી રીતભાત ચાલે છે તેની મહેને માહિતી નથી; પરંતુ મહારા ગામ તરફ જમીનદારી સંબંધીના કાર-બારમાં અમને—કારબારીને સેંકડે પચીસ ટકા કમીસન મળે છે—”

મામા સાહેબે હસીને કહ્યું:—“જો આપ મહેને આપના જમીન-દાર મહાશય પાસેથી પાંચસો રૂપિયા અપાવશો તો તેમાંથી સો રૂપિયા આપ આપના સમજજો. અને જો એથી થોડી રકમ હશે તો આપને સેંકડે દશ ટકા કમીસન મળશે. અમારા પ્રાંતના કમીસનનો આજ દર છે !”

“મહારા તરફથી આપને વિશેષ રકમ અપાવવા માટે પૂરતો પ્રયત્ન થશે. હવે કયી યુક્તિથી એ લુચ્ચાને આપણે સપડાવવો તે કહો જોઈએ ?”

થોડા સમય સુધી વિચારમગ્ન રહીને મામા સાહેબે કહ્યું:—
“યુક્તિઓ તો અનેક છે. તમે તેનું ઘર જોઈશું છે ?”

“ના.”

“ત્યારે પ્રથમ તેનું ઘર જોઈ રાખવાની જરૂર છે. યોગ્ય સુ-યોગ જોઈ તેના ઘરમાં એકાદ વસ્તુ રાખીને તરતજ આપણે તેના ઘરની જડતી લઈશું. એના ઘરમાં ચોરીનો માલ, બંદુક કે તલવાર, દારુ ગાળવાનો કાંઈ સામાન યા તો ખોટા રૂપિયા પાડવાનું કાંઈ યંત્ર મૂકશો તો પણ ચાલશે. જો આ કાર્યોમાંનું કાંઈ ન બને તો કાંઈના ઘરને આગ લગાડી તેનો આરોપ તેના ઉપર આવે એવું કરવું જોઈએ. વળી મધુપુર ગામમાં તેનો કાંઈ દુશ્મન છે કે નહિ એ સંબં-ધીની તપાસ કરવાની પણ જરૂર છે. તેના કાંઈ પણ શત્રુને આપણે સ્વાધીન કરવો જોઈએ. વળી મહારા મત પૂછતા હો તો, હું એ ઉપા-યજ સહેલો અને સર્વોત્તમ સમજું છું કે, તેના ઘરમાં કાંઈ ચોરીનો માલ છુપાવી તેના ઘરની જડતી લેવી.”

દાણુપર્યન્ત કાંઈ વિચાર કરીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“આપજ ફોજદાર સાહેબની જગ્યા ઉપર છો કે ?”

આ પ્રશ્ન સાંભળવામાં આવતાંજ મામાસાહેબનું હૃદય કંપા ઉઠ્યું. જો આ પ્રકાર સંબંધીનો એક પણ શબ્દ ફોજદાર સાહેબના સાંભળવામાં આવશે તો તે ન્યાયપરાયણ અમલદાર કેવો અનર્થ કરશે

એ મામાસાહેબ સારી રીતે જાણતા હતા; પરંતુ તેઓ પ્રિય પત્ની-વિયોગનું દારુણ દુઃખ ભોગવતા હોવાથી સ્વાર્થસાધવાનો આ સર્વોત્તમ સુયોગ છે સમજી મામાસાહેબે કહ્યું:—“ એ માટે તમે કરી ચિંતા રાખશો નહિ. ”

“ ત્યારે આપ જેમ કહો તેમ કરવાને હું તૈયાર છું. ”

“ ઠીક, આવતી કાલે તમે સો રૂપિયા લેતા આવજો. આવતી કાલે આપણે એકાન્તમાં બેસી કેવી રીતે આ કાર્ય પાર ઉતારવું તેનો નિર્ણય કરીશું. ”

“ વારું, હું આવતી કાલે આ વખતે આવીશ તો આપની મુલાકાત થશે ને ? ”

“ ધણું કરીને થશે; પરંતુ ત્યાં સુધીમાં જે કાઈ સ્થળે ખૂન કિંવા ચોરી ચયાના સમાચાર ફાજદાર સાહેબને મળશે તો તેઓ મહેને ત્યાં મોકલશે. મારા ઉપરજ તેમનો અપાર વિશ્વાસ છે; છતાં આવતી કાલે આ સમયે ધણું કરીને હું અહિં હાજર હોઇશ. ”

પછીથી કૃષ્ણલાલ મામાસાહેબ પાસેથી વિદાય લઇને રામજીની સાથે સોનાપુર તરફ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પૈશાચિક પડ્યંત્ર અને પલાયન.

હવે આપણે જનાર્દનાચાર્ય અને વસન્ત તરફ લક્ષ્ય આપીશું. હવે અમે જે પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરવાના છીએ તેની બરાબર કલ્પના આવવાને માટે જનાર્દનાચાર્ય જે ચાલીમાં રહેતો હતો એ ચાલી સંબંધીનો થોડો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. રંગનાથ અને શાન્તિ-લતા એ ચાલીમાં રહેતાં હતાં તે સમયે ત્યાં બે ચાલીઓ હતી; પરંતુ મ્યુનિસિપલ કમિટીએ તેમાંની એક ચાલ જીર્ણ થઇ ગયેલી હોવાથી ક્વચિત્ પડી જાય તો રસ્તે જનાર આવનારને, યા તો સાથેની ચાલીને નુકસાન પહોંચાડે એવો ભય હોવાથી જમીનદોસ્ત કરી નખાવી હતી; તેથી ત્યાં માટી ચુનાના, ઇંટોના અને લાકડાંના મ્હોટા ઢગલાઓ પડી રહ્યા હતા. ચાલીના નાશની સાથે નીચેના બાગનો પણ નાશ થયો હતો. એ ચાલી મ્હોટી હોવાથી તથા તેની આસપાસ પડતર જમીન વિશેષ હોવાથી લગભગ પાંચ ચોરસ એકરમાં

બીજી એક પણ ચાલી નહોતી. આ ચાલીનું મ્હોં રસ્તાની બાજુ તરફ હોવાથી એ ચાલીની બાજુને એક પણ બારી બારણું નહોતું. માત્ર ન્હાનાં જળીયાં હતા. જો રાત્રિના સમયે એ બીંત જોવામાં આવે તો તે કદખાનાની પ્રચંડ દિવાલજ છે એવો સર્વાંશે ભાસ થવાનો સંભવ હતો. રસ્તાની બાજુએ પાંચ ફૂટ ઉંચાઈની ચંદ્ર કમાનની બીંતની સીમા હતી એજ માત્ર કાયમ હતી.

વસન્ત ન્યારે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે પ્રથમ તેને એમ લાગ્યું કે, પોતેજ આઠના અરસામાં અહિં રહીને વૃદ્ધને સંકેત કરી સંકટમુક્ત કરશે. પરંતુ ચંડાળ જનાર્દનાચાર્ય તેમ કરવા દે એમ નહોતો. આજની આ બીપણ રાત્રિનો ફાયદો લઈને જનાર્દનાચાર્ય તથા તેના સાથીદાર ખુલા રસ્તામાં પોતાનું તેમજ વૃદ્ધનું ખૂન કરતાં પણ પાછી ખેંચી કરે એવો સંભવ નહોતો. એકલો વૃદ્ધ અને વસન્ત જનાર્દનાચાર્ય તથા તેના સાથીદારોની સાથે કેવી રીતે ટક્કર ઝીલી શકે? હજી સાડત્રણ કલાકનો સમય હતો. એટલા સમયમાં આ ‘વોટર્સ’નું યુદ્ધ’ જીતવાનો વસન્તનો વિચાર હતો; તેથી તેણે બ્લ્યુ શહેરની સહાયતા મેળવવાની આવશ્યકતા વિચારી. વસન્ત પોલિસ કમીસનરની કચેરી તરફ જવા લાગ્યો. કમીસનરની ઓફિસમાં પોતાને ક્યાં સુધી બેસી રહેવું પડશે તેનો કશો નિર્ણય નહોતો. કદાચ ત્યાં રાત્રિના આઠ વાગ્યા સુધી પણ રોકાવું પડે અને પછીથી તરત પાછું કાર્યક્ષેત્રમાં હાજર થવું પડે તેમ હતું. તેથી વસન્તે જલ્દીથી જમી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવો નિશ્ચય કરી એ રસ્તા ઉપર આવેલી એક બિખારિયા હોટલમાં વસન્તે પ્રવેશ કર્યો. ખાવાના પદાર્થો મંગાવીને જોવો તે ખોરાક ખાવાની તૈયારી કરતો હતો એવામાં તેણે પડદાની પાછળ કાંઈને વાતચિત કરતાં સાંભળ્યા. વાતચિત તરફ લક્ષ્ય આપવાનું વસન્તને કાંઈ કારણ નહોતું; પરંતુ વાતચિત કરનારાઓમાં એક જણ જનાર્દનાચાર્યજ છે, એમ વસન્ત સાંભળવામાં આવેલા કંઠસ્વર ઉપરથી તરતજ સમજી ગયો; તેથી તેણે સાવધાનતાથી પડદાની પાછળ ચાલતી વાતચિત સાંભળવા માંડી.

“દોસ્ત ! આ ફત્તેહપુર-સિકીના યુદ્ધમાં ફત્તેહ મેળવવીજ જોઈએ. તું આવે ત્યાં સુધીમાં હું સઘળી પ્રપંચજનજ બિહારી રાખું છું.” આ વાક્ય વસન્તના સાંભળવામાં આવ્યું. પ્રાણપદાર્થોનો સામાન્ય સત્કાર કરી વસન્ત હોટલમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો;

કેમકે જો પોતાના પહેલાં જનાઈનાચાર્ય બહાર નીકળશે તો તે પોતાને જોઈ જશે અને તેથી વૃદ્ધને બચાવવાનો પોતાનાથો કરી પ્રયત્ન નહિ કરી શકાય એમ તેણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું હતું.

વસન્ત સત્વર પોલિસ કમીસનરની ઑફિસમાં જઈ પહોંચ્યો. મેડા ઉપર ચઢી તેણે સિપાહીને પૂછ્યું:—“સાહેબ ક્યાં છે?”

“સાહેબ તો એક કેસની તપાસ માટે બહાર ગામ ગયા છે; પરંતુ તેમની જગ્યાએ બીજા. સાહેબ છે. જો આપની ઈચ્છા હોય તો હું તેમને આપના આગમનના સમાચાર કહું?” સિપાહીએ ઉત્તર આપ્યો.

વસન્ત વિચારમાં પડી ગયો. તેને વિચારમય સ્થિતિમાં જોઈને એ સિપાહીએ પૂછ્યું:—“આપનું કામ જરૂરનું છે કે?”

“હા, બહુ જ જરૂરનું છે.”

“ત્યારે આપ મ્હારી સાથે ચાલો.” આમ કહી સિપાહી વસન્તને એક સુંદર ઓરડામાં લઈ ગયો. એ ઓરડામાં એક બારીની પાસે આરામ ખુરસી ઉપર એક હુષ્ટપુષ્ટ અને સશક્ત મનુષ્ય, આરામ ખુરસીના હાથા ઉપર પગ નાખીને વર્તમાનપત્ર વાંચતો પડ્યો હતો. વસન્તે સિપાહી સાથે એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ તેણે હાથમાંનું વર્તમાનપત્ર નીચે ફેંકી દીધું.

વસન્તે તેની પાસે જઈને તેને નમ્રતાથી નમસ્કાર કર્યો. વસન્તનું નમન સ્વીકારવાને માટે તેણે પોતાનો હાથ ઉઠાડ્યો નહિ. વસન્ત તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહીને તેણે પૂછ્યું:—“કેમ તમારે શું કામ છે?”

“કમીસનર સાહેબ હાજર નથી?” વસન્તે પૂછ્યું.

“ના—તેઓ બહાર ગામ ગયા છે.” ઉત્તર મળ્યો. “તેમની ગેરહાજરીમાં તેમનું સંબંધનું કામ મ્હારી પાસે છે.”

“મ્હારું કામ બહુ ગુપ્ત છે.”

“ત્યારે કહો જોઈએ કે શું કામ છે?”

“તેજ પ્રમાણે જરૂરી પણ છે!”

“તો પછી તે કહેવામાં હીલ શા માટે કરે છે?”

આ અમલદારનું તેજ જોતાંની સાથેજ વસન્તના મન ઉપર તેની કર્તવ્યપરાયણતાનો પ્રભાવ પડ્યો. વસન્ત પોતે ડોક્ટર છે એમ કહીને સંબંધી હકીકત સ્પષ્ટ રીતે આ અમલદારને કહી સંબળાવી.

નામ ગામ માહિત નહિ હોવાથી સંકટમાં કસાનાર વ્યક્તિને ખેતે શાથી સાવધાન કરી શક્યો નથી એ પણ તેણે કહી સંભળાવ્યું.

“ત્યારે આ નાટક એ ચાલીમાંની છેલ્લી એ ઓરડીઓમાંજ થવાનું છે કેમ?”

“હા, એ બે ઓરડીમાંજ થવાનું છે. ચાલી આપે જોઈ છે કે?”

“જોઈ હોય એમ લાગે તો છે.” આમ કહી અમલદારે સ્વગત વિચાર્યું:—“પેલો મ્હારો શિકાર પણ આ કાર્યમાં સામિલ થયેલો હોવો જોઈએ. એને હું ક્યારે કેદ પકડું એમ મ્હને થયા કરે છે.”

વસન્તે કહ્યું.—“સાહેબ ! જનાર્દનાચાર્યના બીજા બે ત્રણ મદદગારો હોય એમ મ્હને લાગે છે; કેમકે કલાકિક ઉપર હું જ્યારે એક હોટલમાં ગયો ત્યારે મ્હેં જનાર્દનાચાર્યને કોઈની સાથે વાતચિત કરતાં સાંભળ્યો હતો.”

“મદદગારો હોવાજ જોઈએ. બદમાશ મનુષ્યો મદદગાર સિવાય કોઈ પણ કાર્ય કરતા નથી.” અમલદારે ઉત્તરમાં કહ્યું.

“વળી આપણે એવી સાવધાનતાથી આજનું કાર્ય કરવાનું છે કે લુચ્ચાઓ કોઈ પણ રીતે આપણને જોઈ જાય નહિ. જો તેઓ આપણને જોઈ જશે તો પદ્માયન કરી ગયા સિવાય રહેશે નહિ. હ્યો, હું તમને એક રિવૉલ્વર આપું છું. તમે ઘેર જઈને તમારી ઓરડીમાં છુપાઈને બેસી રહેજો. તમારા અસ્તિત્વનો લુચ્ચાઓને સહજ પણ સંદેહ આવવા દેશો નહિ. રિવૉલ્વર બરેલી છે. એમાં છ ગોળીઓ છે તેનો તમે ઉપયોગ કરી શકશો; તમે તમારી ઓરડીના વિશાળ છિદ્રમાંથી સઘળી તપાસ ધણીજ સાવધાનતાથી રાખજો. લુચ્ચાઓને તમે તેમના નાટકની શરૂઆત કરવા દેજો. એમના નાટકને બરાબર રંગમાં આવવા દેજો. ઉતાવળ કરશો નહિ, કિંવા બહારાઈ જશો નહિ. જ્યારે રંગ પૂર્ણ બહારમાં આવેલો માલૂમ પડે ત્યારે તમે ગોળીબહાર કરજો, એટલે હું તરતજ આવી પહોંચીશ. ખેલ બગડી ન જાય તેની સાવધાનતા રાખજો.”

વસન્તે પોતાના કોટના ખિસ્સામાં રિવૉલ્વર મૂકી; છતાં તેનો કોટ તંગ હોવાથી રિવૉલ્વરની સ્પષ્ટ આકૃતિ બહારથી દેખાવા લાગી. એ આકૃતિ જોવામાં આવતાંજ અમલદારે કહ્યું:—“અરે ! જો રિવૉલ્વરને આવી રીતે તમે તમારા ખિસ્સામાં રાખશો તો તે સમસ્ત મુંબાઈનું લક્ષ્ય તમારા તરફ ખેંચશે. મ્હારી પાસે લાવો જોઈએ.”

વસન્તે અમલદારના હાથમાં રિવૉલ્વર પાછી આપી. પછી તેમાંના કારતુસો બહાર કાઢી, રિવૉલ્વર બરવાની અને ખાલી કરવાની યુક્તિ સમજાવીને તે વસન્તને પાછી આપતાં અમલદારે કહ્યું:—“ હવે કારતુસો બૂદા ખિસ્સામાં મૂકી દો અને રિવૉલ્વર બૂદા ખિસ્સામાં મૂકી દો. ”

વસન્તે અમલદારની સૂચના પ્રમાણે કાર્ય કર્યું એટલે અમલદારે કહ્યું:—“ હવે આપણે બન્ને જણાએ આપણો સમય નકામો ગૂમાવવો ઉચિત નથી. લગભગ છ વાગ્યા છે. તમે મહેને સાત વાગ્યે આવવાનું જણાવ્યું છે ? વારું, હું વખતસર હાજર થઈશ. ”

“ ચોક્કસ વખત આઠ વાગ્યાનો છે. ”

“ વારું ”

વસન્ત ઉઠી જવા લાગ્યો. જેવો તેણે દારૂની બહાર પગ મૂક્યો એટલે પુનઃ અમલદારે તેને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“ નો વચ્ચે કદાચ મ્હારી જરૂર પડે તો પોલિસ કમિશનરના મદદનીશ હિરાલાલને મળવું છે એમ કાંઈ પણ સ્થળે તમે કહેશો તો હું માત્ર પાંચ મિનિટમાં હાજર થઈશ. ”

તરતજ વસન્ત ઘેર પાછો આવી પહોંચ્યો. તેના અંતરમાં સહજ પણ ભય નહોતો. તેનામાં વિશેષ હિંમત, સાહસ અને ચપળતા આવી હતી. વસન્તે મકાનમાં આવી ઘણીજ સાવધાનતાથી પોતાની ઓરડીનું દારૂ ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો; પછીથી તેણે અંદરથી દિવાલ તરફની બહારી ઉઘાડી બહાર જઈ ઓરડીના દારૂને આગળથી તાળું વાસી દીધું, કે જેથી જનાર્દનાચાર્યને એવો સંશય ન આવે કે તે પોતે મકાનમાંજ છુપાઈ રહેલો છે. વસન્ત બહારથી તાળું વાસી, પાછળના ભાગમાં જઈ, બારીને રસ્તેથી પાછો ઓરડીમાં પેઠો અને તેણે બારી બંધ કરી દીધી પછી તેણે ઘડીઆળમાં જોયું તો જનાર્દનાચાર્યના પ્રપંચ નાટકનો પડદો ઉઘડવાને સવા કલાકનો વિલંબ હતો એમ તેને જણાયું.

વસન્તનું અંતર ઉપરથી શાન્ત પણ અંદરથી ચંચળ બની ગયું હતું. તેને એવી કલ્પના ઉપજી કે, આજે તે કાંઈ બીષણ સ્વપ્નનું તો દર્શન કરતો નથી ને ? હરેન અલ રશીદે ગાંડા બનાવેલા અશુભ હસનના જેવો પોતે ગાંડો કિંવા ઉન્મત્ત તો નથી બની ગયો ને ? પોતે પોતાની ઓરડીમાં છે કે કેમ ? વગેરે અસંખ્ય પ્રશ્નો

વસન્તના અતરમાં ઉપસ્થિત થયા. એવામાં તેણે નીચે પ્રમાણે વચ્ચનો સાંભળ્યાં.

“ ડૉક્ટરનો સ્નેહી તો આવ્યો નથી ને ? કદાચ ડૉક્ટરજી એ નલિનને ત્યાં ગયો હશે. ખન્ને જણાને ફરવાની ટેવ છે તેથી તેઓ કદાચ આજે પણ કોઈ ઠેકાણે હિડ્યા હશે. વળી જો આપણું કાર્ય ચાલુ હશે ને તેઓ આવી પહોંચશે તો પણ તેઓ આપણને કશી હરકત કરી શકશે નહિ. હવે આપણા મંગળ કાર્યનું ગણપતિ પૂજન થવા લો. ”

વસન્તે પોતાની ઓરડીમાં દીપક સળગાવ્યો નહોતો. એક કાળી કાસ્મિરી શાલ તેણે ઓઢી હતી. તે સહજ પણ હાલ્લા ચાલ્લા સિવાય એક ખુણામાં પડી રહ્યો. પછી તેણે પોતાની ઓરડીના તાળાને ખડ-ખડતું સાંભળ્યું અને તે સાથે એવું વાક્ય સાંભળ્યું કે, “ અંદર કોઈ નથી. ખ્હારથી તાળું વાસેલું છે. હવે તું ખ્હાર પહેરા ઉપર બેસ. વૃદ્ધ આવે એટલે તેને ઘણુંજ માન આપીને તેડી લાવજે. સમજી કાર્ય ઘણીજ સંભાળપૂર્વક થવું જોઈએ. ”

વસન્તને ઇશ્વરીલીલાનું ઘણું કૌતક લાગ્યું. મનુષ્યનું દૈવ મનુષ્યને પોતાની ઇચ્છિત દિશામાં કેવી રીતે ખેંચી જાય છે એ માટે તેને આશ્ચર્ય લાગવા માંડ્યું. વસન્તને એમ લાગ્યું કે, દૈવે પોતાની લીલાનું એક - હાનું નાટકજ પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ બજવવા માંડ્યું છે. પોતેજ ફસાઈ પડવાનો છે અગર તો જે ખાડા તેણે ખીજીને માટે ખોદ્યો છે તે ખાડામાં તેનેજ પડવાનું છે એની જનાઈનાચાર્યને માહિતી છે કે ? વળી બિચારા વૃદ્ધને પણ એવી કલ્પના આવી હશે કે તેની ધર્મશુદ્ધિ અને પરહિતતત્પરતાજ તેને બચાંકર સંકટ તરફ ખેંચી જશે ? એ ખન્નેની વચ્ચે ઇશ્વરે સર્વનું સંરક્ષણ કરવાના નિમિત્તરૂપે પોતાને મૂક્યો છે એમ વસન્તને લાગ્યું.

બરાબર આઠ વાગ્યાનો સમય થયો. જનાઈનાચાર્યે ‘ સાવધ ’ એવો ઉચ્ચાર કર્યો. એ શબ્દ સાંભળતાની સાથે વસન્ત પણ ઓઢેલી શાલ કાઢી નાખી, કાળો ઓવરકોટ પહેરી, રિવોલ્વરમાં કારતુસો ભરી તેને તૈયાર કરી બાક તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો.

નાટકનો પડદો ઉપડતાં પહેલાં પાંચ મિનિટ ઘંટ વગાડવામાં આવીને પ્રેક્ષકોને સાવધાન થવાની સૂચના કરવામાં આવે છે. ઘંટનો અને પડદો ઉપડવાની વચ્ચેનો સમય ઘણો ઘોડો હોય છે; પરંતુ તે

યુગાંત એટલો જણાય છે તેમ વસન્તને પણ જણાયું. વસન્ત કંટાળી ગયો, તેવી રીતે જનાર્દનાચાર્ય પણ કંટાળી જઈને મુઠો આમળવા લાગ્યો. એવામાં તેણે કોષનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો. તરતજ જનાર્દનાચાર્ય દ્વાર પાસે ગયો. વસન્ત પણ ધડકતા હૃદયને જોરથી દાખી રાખી ઉભો ઉભો કિવાલના બાકમાં જોઈ રહ્યો.

જનાર્દનાચાર્યે આવનાર વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ પધારો મહાનુભાવ ! ”

વૃદ્ધની મુખમુદ્રા આ સમયે એટલી બધી શાન્ત, વિમળ અને પ્રસન્ન હતી કે તેના તરફ જોતાંજ અંતરમાં આદરભાવ ઉત્પન્ન થાય તેમ હતો. તે અંદર આવીને જનાર્દનાચાર્યના સ્વાગતનો પોતાના પ્રસન્ન હાસ્યથી સ્વીકાર કરતો હતો એવામાં આચાર્યે કહ્યું:—“ આપનું અંતઃકરણ બહુ દ્યાર્દ્ર તેમજ વિશાળ છે. આપની પવિત્રતા અને નિર્મળતા સંબંધીની કલ્પના હું કરી શકતો નથી. આવા વૃદ્ધિના અને વાવટોળિયાના વખતે આપ શ્રીકૃષ્ણની માફક દીનજનોનો ઉદ્ધાર કરવાને આવી પહોંચ્યા છો. મહાનુભાવ ! પરમાત્મા આપનું અપાર કૃત્યાણુ કરે. આપના વૈભવની દિનપ્રતિદિન ઉન્નતિ થાઓ. ”

વૃદ્ધે ઓરડીમાં પ્રવેશ કરી, એક ભાંગી તૂટી ખુરસી ઉપર બેસીને કહ્યું:—“ આપની પુત્રી ક્યાં છે ? ”

“ આપના ગયા પછી તેના હાથની વેદના વધી પડી હતી. હું તેની દવા કરી શકું એવી મ્હારી સ્થિતિ નથી એ આપ સારી રીતે જાણો છો; તેથી મ્હારે તેને બાડીમાં બેસાડી દવાખાનામાં મૂકી આવવી પડી છે. ન્હાની પુત્રી તેની મ્હોટી બહેનની સારવાર કરવાને માટે દવાખાનામાંજ રહી છે ”

“ ઠીક, બપોરે મ્હેં આપને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે હું બાડાની રકમ લેતો આવ્યો છું. વળી તમારા ધરસંસારના ખર્ચ માટે પણ હું થોડી રકમ આપતો જઈ છું; તેથી થોડા દિવસ સુધી તમે સારી રીતે તમારા ધરખર્ચને નિભાવી શકશો. ”

આ સમયે વૃદ્ધે પોતાની પાછળ બે માણસોની ડાયા જોઈ અને તેણે પાછું જોયું તો બે પુરુષોને તેણે ઓરડીમાં આવતા જોયા. એ બન્ને પુરુષો અંદર આવી શેતરંજી ઉપર બેઠા. બન્નેના શરીરનો રંગ તદ્દન કાળો હતો. બન્નેએ પોતાના માથા ઉપર શાસ્ત્રીઓના જેવી ચકરી પાંધડીઓ પહેરી હતી. વૃદ્ધ એ બન્ને પુરુષોનું નિરિક્ષણ

કરતો હતો એવામાં આચાર્યે કહ્યું:—“ મહાશય ! આપને ખાસ મં-
ત્રોક્ત આશીર્વાદ આપવાને માટેજ મહેં મહારા આ બંને મિત્રોને
અત્રે બોલાવ્યા છે. ”

બરાબર આ સમયેજ બીજા બે બળવાન પુરુષોને વૃદ્ધ અંદર
આવતા જોયા. તેમની દાઢી મુઠો ઘણી વધેલી હોઇ તેમનાં નેત્રો રાક્ષ-
સનાં નેત્રો જેવાં જણાતાં હતાં. તેઓ પૈકીના એક જનાર્દનાચાર્યને
ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ કેમ, આચાર્યજી ! આજે ખેલ ખેલવો છે કે ? ”

વૃદ્ધે એ લુચ્ચા પિશાચ પુરુષો તરફ જોયું. કાણ માત્રને
માટે વૃદ્ધની વૃત્તિ ચંચળ બની ગઇ; પરંતુ અદ્વકાળમાંજ તેણે આત્મ-
સંવરણ કર્યું. તેની ચંચળતા અદ્રશ્ય થઇ ગઇ. જનાર્દનાચાર્યે સ્મિત-
હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ મહાશય ! આપ એમના તરફ લક્ષ્ય આપશે
નહિ. દરરોજ સ્થાંજે અમે બે ઘડી બેસીને ગંજીંકા કિંવા સોગટાં
બાજી રમીએ છીએ તેથી આજે પણ તેઓ અત્રે રમવાને માટે આવ્યા
છે. આપ મહારા તરફ જુઓ. ”

વૃદ્ધે જનાર્દનાચાર્ય તરફ જોયું. આચાર્યનાં નેત્રોમાંની નત્રતા
તદન અદ્રશ્ય થઇ ગઇ હતી. તેની મુખમુદ્રા જાણે કે ઉત્તેજિત અને
કૂર બની ગઇ હતી. આચાર્યે ગર્જના કરીને કહ્યું:—“ પોણોસો રૂપિયા
આપનારા ભિખારી ! લોકોની ઊઝરીઓને ઉપાડી જનાર લકંગા !
તું મ્હને ઓળખી શક્યો છું કે હું કાણ છું ? ”

વૃદ્ધની પાસે ચાર ચમદૂતો અને સ્થામે એક નિજ્જુર પિશાચ હોવા
છતાં તેની ચિત્તવૃત્તિ અસ્થિર નહિ બની જતાં વસન્તનીજ ચિત્તવૃત્તિ
અસ્થિર બની ગઇ. જનાર્દનાચાર્યની ઉત્તેજિત મૂર્તિ જોવામાં આવતાં
પોતાની સ્થામે સાક્ષાત શયતાનજ ઉભો રહ્યો છે એમ તેને લાગ્યું.
પોતાના આસને દબાવી રાખી વસન્ત ચાલતા નાટકનું એક દૃષ્ટિયા
દર્શન કરવા લાગ્યો. તેની સકળ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ તેનાં નેત્રોમાં સમુદિત
થઇ હતી. વસન્ત આ વખતે પંચેન્દ્રિય પ્રાણીના કરતાં એકેન્દ્રિય
પ્રાણીજ થયો હતો.

વૃદ્ધની સ્થામે ટટાર ઉભા રહી, છાતી ઉપર હાથ મૂકી જના-
ર્દનાચાર્યે રાક્ષસી કૂરતાથી પૂછ્યું:—“ બદમાશ ! ત્હેં મ્હને ઓળ-
ખ્યો કે ? ”

વૃદ્ધે અત્યંત સ્વસ્થ ચિત્તે ઉત્તર આપ્યો:—“ ના. ”

વૃદ્ધની પાસે જઈ તેના બહા ઉપર એક હાથ મૂકી બીજા

હાથથી તેના શરીરને હલાવીને જનાઈનાઆર્થે પૈશાચિક સ્વરે કહ્યું:—
 “ સ્વતાન ! મ્હારું નામ જનાઈનાઆર્થ નથી, હું બિશુક નથી; પરંતુ
 પ્રતિષ્ઠિત દુકાનદાર છું. ગોવિંદપુરમાં તું મ્હારે ત્યાં આવ્યો હતો ને ?
 મ્હારું નામ કેશવલાલ છે. બદમાશ ! બરાબર લક્ષ્યમાં રાખ કે, મ્હારું
 નામ કેશવલાલ છે. હવે તું મ્હને ઓળખી શક્યો છે કે નહિ ? ”

વૃદ્ધની મુખમુદ્રા ઉપર સહજ પશુ ફેરફાર થયો નહિ. તેની સ્થિર
 તેમજ શાન્ત વૃત્તિ પ્રથમની માફક કાયમ હતી. તેનો કંઈ સ્વર પ્રથમના
 જેવોજ પ્રેમસૂચક અને સ્પષ્ટ હતો. તેણે કહ્યું:—“ ના—હજી હું તમને
 ઓળખી શક્યો નથી.”

હિમાલયનાં શિખરો ઉપરથી બીમવેગથી દોડી આવતી ભાગી-
 રથી ને જન્દુરુપીએ પોતાની સત્વધીર વૃત્તિથી, જેવી રીતે શાન્ત તેમજ
 શીતળ કરી તેવીજ રીતે કેશવલાલનો સધળો આવેશ અને ક્રોધ વૃદ્ધે
 પોતાની પ્રશાન્ત, ધીર ગંભીરતાથી દૂર કરી નાખ્યો. પોતાનાથી ન્યારે
 બીજો કોઈ શક્તિશાળી મનુષ્ય વિરૂપી પક્ષમાં જેવામાં આવે છે ત્યારે
 જેવી રીતે મનુષ્ય સહજ શાન્ત થઈ જાય છે તેવીજ સ્થિતિ અલ્પ-
 કાળને માટે કેશવલાલની થઈ. વૃદ્ધની પાસે ઉભા રહીને તેણે કહ્યું:—
 “ બદમાશ ! તુંજ મ્હારા નાશનું કારણ થયો છે. ન્યારથી પાંચસો
 રૂપિયા આપીને તું શ્રીમંત માળાપની પુત્રીને મ્હારી પાસેથી બળાત્કારે
 લઈ ગયો ત્યારથી મ્હારી દુર્દશાનો પ્રારંભ થયો છે. હમ્મેશાં ચાર
 તોલા સોનું આપનારા મણીને તું લાંચ આપીને મ્હારી પાસેથી ચોરી
 ગયો છે; પરંતુ આજે હું મ્હારા વૈરની વસુલાત લઈશ ! આજે હું
 ત્હારી પાસેથી હજારો રૂપિયા કઢાવીશ. ત્હારા શરીરના વજન જેટલો
 રૂપિયાનો ઢમલો અહિં થશે તોજ આજે તું જીવતો રહી શકીશ !
 નહિ તો આજે ત્હારું આયુષ્ય પૂર્ણ થશે કહે કે હવે તું શું સમજ્યો ? ”

વૃદ્ધે સ્વસ્થ ચિત્તે ઉત્તર આપ્યો:—“ તું ભામટો છે એમ હું
 આજે ચોક્કસ સમજી શક્યો છું. ”

આ ભામટો શબ્દ સાંભળતાની સાથે કેશવલાલ, તેની પત્ની
 કાળિદા અને કેશવલાલના સધળા સાથીદારો અપાર ક્રોધે ભરાયા
 આવેશસૂચક સ્વરે કેશવલાલે કહ્યું:—“ ન્યારે હું ભામટો છું ત્યારે તું
 કાણ છે ? ધર્મના સ્વરૂપમાં અધર્મી કૃત્યો કરનાર તું કાણ છે ? તું
 શ્રીમંત ભામટો—મ્હારા જેવા દરિદ્રોનું લોહી પીનારો વિકાળ કાળ છે.
 આજે હું ત્હારી કેવી દુર્દશા કરું છું, તથા મ્હારા વૈરની વસુલાત

કેવી રીતે લઈ જુ' તેના અલ્પકાળમાંજ તને અનુભવ થશે. ”

બરાબર આ સમયે એક પુરુષને ખ્હાર નીકળતો કેશવલાલે જોયો. તેણે એ પુરુષને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ બહાદુરખાન ! સધળી તૈયારી થઈ છે ને ? ગાડી ક્યાં છે ? સીતારામ ક્યાં છે ? ”

“ ગાડી તૈયાર છે. સીતારામ રાધાબીબીની સાથે નીચે વાતચિત કરે છે. ”

કેશવલાલનાં અને તેના સાથીદારોનાં નેત્રો એ નવા આવેલા ઇસમ તરફ હતાં; પરંતુ વૃદ્ધનાં નેત્રો સ્થામેની ભીંતમાં પડેલા વિશાળ કાણા તરફ હતાં, બીજી ઓરડીના દ્વાર પાસે કાળિકા બે પુરુષો સાથે વાતચિત કરી રહી હતી. જનાર્દનાચાર્યના બીજા બે સાથીદારો ગુન્ચાપલા દોરડાને ત્વરાથી ઉકેલતા બહાદુરખાન તરફ જોઈ રહ્યા હતા. બાકી તરફ કોઈની દૃષ્ટિ નહોતી. વૃદ્ધ પુરુષે એક વખત સૌના તરફ વિઘ્નકટાક્ષ ફેંક્યો, તથા દિવાલમાં પડેલા કાણા તરફ તેની દૃષ્ટિ કાણા માત્રને માટે કાયમ રહી. એક હસ્તપ્રહારની સાથે સાથેજ એ કાણામાંથી પોતે સહેલાઈથી પલાયન કરી શકશે એમ વૃદ્ધે વિચાર્યું. વૃદ્ધ એકએક ઉડીને એ કાણા પાસે ગયો અને તેણે પોતાના હસ્તપ્રહારથી એ કાણાની આસપાસની કેટલીક ઇંટો પણ ખસેડી નાખી આ પ્રસંગે જો વસન્ત આગ્રા ખસી ગયો ન હોત તો તેનું મસ્તક પુટી જાત; પરંતુ વખત વિચારી તે દૂર ખસી જઈ એક ખુણામાં છુપાઈ ગયો હતો.

વૃદ્ધ કાણામાંથી ખ્હાર નીકળી જવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો એવામાં એક સાથે ચૌદ હાથ તેના ઉપર ઉપડ્યા—વૃદ્ધનું અડધું શરીર કાણાની પેલી બાજુએ અને અડધું શરીર આ બાજુએ લટકી રહ્યું. આ સમયે સાહસિકતાથી વસન્તે વૃદ્ધના કાનમાં કહ્યું:—“ આપ નિશ્ચિંત રહેજો. હું અહિં છું એમ કોઈને માલૂમ પડવા દેશો નહિ. હું જ્યારે તમારું રક્ષણ કરવાને ઉપસ્થિત થઈં ત્યારે તમે આ કાણામાંથી ખ્હારી આ ઓરડીમાં ઉતરી સ્થામેની બારી ઉઘાડી પાછલે રસ્તેથી પલાયન કરી જજો. ”

વૃદ્ધના હૃદયમાં હિમ્મત આવી. તે પાછો કેશવલાલની ઓરડીમાં ઉતરી પડ્યો. કેશવલાલના સાથીદારો વૃદ્ધને મારવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા, અને વસન્ત રિવૉલ્વરનું લક્ષ્ય તાકવા લાગ્યો. આ સમયે કેશવલાલે કહ્યું:—“ જવાહર—એને મારશો નહિ. ”

વસન્તનો હાથ નરમ થઈ ગયો. કલકટીનો પ્રસંગ દૂર થયો. કેશવલાલે તેના સાથીદારોને આજ્ઞા કરી કે:—“ આ લુચ્ચાને ખુરસી સાથે બાંધી દઈ તેની તપાસ કરો. ”

એક સરદારની માફક કેશવલાલ હુકમો છોડતો હતો અને સૈનિકા પ્રમાણે તેના સાથીદારો તેના હુકમો પ્રમાણે વર્તતા હતા. કેશવલાલે તેની પત્નીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ તું હમણાં દૂર ઉભી રહે—ત્હારી કામગિરી હજી બાકી છે. ”

ઉંચા પર્વતોના જેટલી ઉંચાઈ સુધી ઉછાળા મારતો સમુદ્ર એકએક જેવી રીતે શાન્ત થઈ જાય તેવી રીતે વૃદ્ધ પણ પાછો શાન્ત થઈ ખુરસી ઉપર બેસી ગયો, અને લુચ્ચાઓને તેમની ઈચ્છામાં આવે તેમ કરવા દેવા લાગ્યો. તેણે કોઈ પણ પ્રકારની તકરાર કર્યા સિવાય પોતાના શરીરની શત્રુઓને તપાસ કરવા દીધી. એ તપાસમાં ભામટાઓને કાગળની એક કાપલી સુદ્ધાં મળી આવી નહિ. આ પ્રકાર જાણવામાં આવતાંજ કેશવલાલે ઓળટ સાથે દાંત પીસીને, નિરાશબની જાળને કહ્યું:—“ ભામટો પૂરેપૂરો પહેંચેલો છે. (પોતાના સાથીદારો તરફ જોઈને) એના પગ ખુરસીની આગળ બાંધ્યા અને હાથ પાછળ બાંધ્યા. ”

આજ્ઞાનુસાર કાર્ય થઈ ગયા પછી કેશવલાલે વૃદ્ધની સ્થાને ઉભા રહીને કહ્યું:—“ લુચ્ચા ! આજે અમે કાંઈ તને સહેલાઈથી છોડવાના નથી. અમારી સાતજણની આગળ ત્હારા એકલાનું કાંઈ ચાલી શકે તેમ નથી. તું સ્વેચ્છાથીજ અમારી જાળમાં ફસાયો છે ! ત્હારાં વચનોનો અર્થ તું સમજી શક્યો છે કે ? ”

“ તું સઘળી હકીકત સ્પષ્ટતાથી કહે તો સૌ કોઈ ત્હારું કહેવું સમજી શકે સૌનાં બેજાં કાંઈ ત્હારા બેજા જેટલાં ચાલાક હોતાં નથી. ” વૃદ્ધે તિરસ્કારસ્પર્શક સ્વરે કહ્યું.

“ એવો કયો માણસ જગતમાં છે કે જે પોતાનું ખૂન થવાના પ્રસંગે પણ સહાયતા માટે ખૂમરાણુ ન કરે ? જમતમાં તું મનુષ્ય નહિ પરંતુ સાદાન રાક્ષસ છે. જે ત્હેં સહાયતા મેળવવાને માટે ખૂમો પાડી હોત તો મ્હને સહજ પણ આશ્ચર્ય લાગત નહિ. ત્હેં ખૂમો પાડી નથી એ માટે મ્હને ઘણું આશ્ચર્ય ઉપજે છે. જે ત્હેં ખૂમરાણુ કર્યું હોત તો લોકો જાગી ઉઠત લોકોની સાથે સાથેજ પોલિસ અને પોલિસની સાથે દૂર ન્યાયદેવતા તીક્ષ્ણ તલવાર લઈને દોડી આવત;

એ માટે અમે અથમથીજ પૂરતી સાવધાનતા રાખી છે; છતાં તહે બે-મરાણુ કર્યું નથી. સહાયતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તહે કશો પ્રયત્ન કર્યો નથી; તેથી તું પોલિસ કિંવા ન્યાયદેવતાનો ધણો ભય રાખે છે એવો નિશ્ચય હું કરો શકું છું. અમારી માફક તું પણ પોલિસનો ભય રાખે છે તેથીજ તહે બૂમો મારીને પોલિસને નિમંત્રણ કર્યું નથી. તેથી અમે હવે વિશેષ નિર્ભય થયા છીએ. હજી પણ આપણે મારામારી કરીને આપણો રસ્તો કરીએ તેના કરતાં સલાહ સંપથી આપણો હેતુ પાર ઉતારીને આપણે જૂદા જૂદા રસ્તે ચાલ્યા જઈએ એમાં ઉભય પક્ષનું કલ્યાણ છે. હવે કહે કે તું સહેલાઈથી અમારી સાથે નિકાલ કરવા તૈયાર છે કે કેમ ?”

વૃદ્ધ કેશવલાલ તરફ દષ્ટિ સુઢાં કર્યાં સિવાય કહ્યું:—“ ના—હું ત્હારી સાથે કોઈ પ્રકારનો નિકાલ કરવાને તૈયાર નથી. પરમાત્મા સિવાય જગતમાં મ્હને અન્ય કોઈનો ભય નથી. ”

કેશવલાલે કહ્યું:—“ આપસ આપસમાં નિકાલ કરવામાં આપણું બંનેનું હિત છે. તું મ્હને માત્ર વીસ હજાર રૂપિયા આપ. હું ચોક્કસ ધારું છું કે, આટલી રકમ તું મ્હને સહેલાઈથી આપી શકીશ. આટલી બધી ખટપટના બદલામાં મ્હને બે વર્ષ સુધી હું મૌજશાખમાં મ્હારા દિવસો પસાર કરી શકું એટલી રકમ તો અવશ્ય મળવીજોઈએ. માત્ર વીસહજાર રૂપિયા લઈનેજ હું સંતુષ્ટ થઈશ. ભવિષ્યમાં હું તને કદાપિ સત્તાવીશ નહિ. હવે કહે કે ત્હારો શો વિચાર છે ? મ્હારી માગણી તું ક્યાલ કરે છે કે નહિ ? ”

વૃદ્ધ કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. કેશવલાલે કહ્યું:—“ ભૈરવાચાર્યા! પેલો લખવાનો સરસામાન આહિં લાવ. (વૃદ્ધ તરફ જોઈને) મહાનુભાવ ! આ કાગળ હાથમાં લ્યો અને એમાં હું કહું એ હકીકત લખો. તમને લખતાં આવડે છે એ હું સારી રીતે જાણું છું; માટે આ પ્રસંગે અભણ ન બની જશો ! ”

આમ છતાં વૃદ્ધને સ્તબ્ધ રહેલો જોઈ કેશવલાલે તેને ધમકાવીને કહ્યું:—“ જલદી લખ-લખે છે કે નહિ ? ”

વૃદ્ધ હસીને કહ્યું:—“ તમે જોઈ શકતા નથી કે, મ્હારા હાથ આંધેલા છે તેથી હું કેવી રીતે લખી શકું ? ”

કેશવલાલે કહ્યું:—“ ખરું છે, હું એ વાત તદ્દન ભૂલી ગયો હતો એ માટે મ્હને क्षમા આપ. ”

પછીથી ભૈરવાચાર્યે વૃદ્ધના હાથપગ છોડી નાખ્યા. પછીથી શા-
હીમાં કલમ બોળી, કલમ વૃદ્ધના હાથમાં આપીને કેશવલાલે કહ્યું:—
તમે અમારા કેદી છે. અત્યારે તમારું જીવન અમારા હાથમાં છે.
અમારા હાથમાંથી આજે તમને છોડાવી શકે એવું વિશ્વમાં એક પણ
મનુષ્ય નથી. હમણાં અમે તમારી પાસે જે પત્ર લખાવીએ છીએ
એ પત્રનો નિકાલ થઇ થાય સુધી તમારે અમારાકેદી તરીકે જ રહેવું
પડશે. આ સંઘળી બાબતનો મનમાં પૂર્ણ વિચાર કરીને ખરા નામથી
પત્ર લખો. ”

“ કેને લખું ? ”

“ તમારી કન્યાને. ”

વૃદ્ધ ક્ષણ માત્રને માટે ચંચળ બની ગયો. કેશવલાલ પત્રમાં
લખવાની હકીકત બોલાવા લાગ્યો.

“ પ્રાણાધિકા કન્યા !

જનાર્દનાચાર્યના તથા તેમની સૌભાગ્યવતી પત્નીના આગ્રહને
લીધેજ હું તેમને ત્યાં બોજન કરવાને માટે રોકાયો છું; મ્હારા એક-
લાની હાજરીથી તેમને સંતોષ થતો નહિ હોવાથી આચાર્યપત્ની તને
તેડવા માટે આવ્યાં છે. કાંઈ પણ પ્રકારની શંકા રાખ્યા વિના તું
તેમની સાથે અહિં આવજે. ગરીબ પ્લાહણ્યને નિરાશ કરવો એ આ-
પણું કર્તવ્ય નથી. ”

લી. ત્હારો પિતા ”

વૃદ્ધની કલમ અટકી તેણે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી પુનઃ કેશવલાલ તરફ
જેયું. કેશવલાલે હસીને કહ્યું:—“ કેમ, અટક્યા કેમ ? સહી કરવાને
માટે કે ? સહી ક્યાં સિવાય કમળ સત્ય ફરી શકતો નથી. ત્હારું
નામ શું છે ? ”

“ ગોવિંદપ્રસાદ. ” વૃદ્ધે ઉત્તર આપ્યો અને પત્ર ઉપર પણ
તેણે એજ નામની સહી કરી.

પછીથી પત્ર હાથમાં લઇ, વાંચી તેને વાળતાં વાળતાં કેશવલાલે
કહ્યું:—“ હવે ઠેકાણું લખો. તમારું રહેઠાણ અનુમાનથી ક્યાં આવેલું
છે એ હું જાણું છું. તમે વારંવાર બાણુલનાથ તરફ જોવામાં
આવતા હતા તેથી એટલામાંજ તમારું નિવાસસ્થાન હોવું જોઇએ. ”

વૃદ્ધે ક્ષણપર્યંત કાંઈ વિચાર કરી, શિરનામું લખી એ પત્ર
પુનઃ કેશવલાલના હાથમાં આપ્યો. કેશવલાલે શિરનામું વાંચી, તેની

પત્નીને પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“ ભૈરવાચાર્યને સાથે લઇ, ગાડીમાં બેસી તું આ ડેકાણે જા. કામ પાર ઉતારીને સત્વર પાછી આવજો. પત્રને સંભાળજો. એ પત્ર નથી, પરંતુ વીસ હજાર રૂપિયાની હુંડી છે, સમજી ?”

પોતાના ચારે સાથીદારોને સાવધાન કરી કેશવલાલ કાળિકાની સાથે નીચે ગાડી સુધી ગયો. વસન્ત આ સઘળો હૃદયવિદારક દેખાવ જોઈને સ્વગત વિચારવા લાગ્યો કે:—“ અરે આ નીચ માણસોની અપ્રત્યક્ષતામાં બિચારી નિર્દોષ બાળિકા કેસાઈ પડશે. ભરેલી સલામાં દુષ્ટ દુર્યોધને દ્રૌપદીની જેવી દુર્દશા કરી હતી તેવીજ દુર્દશા આ દુષ્ટો એ સૌન્દર્યલતિકાની કરશે. અને મ્હારે એ હૃદયભેદક દેખાવનું દર્શન કરવું પડશે. અરેરે ! મ્હેં સાવધાન થઈને શા માટે મ્હારી પાસેની રિવૉલ્વરનો અત્યાર સુધી ઉપયોગ કર્યો નહિ. અરેરે ! હવે આ રિવૉલ્વર શા કામની છે ?” આવા અસંખ્ય વિચારો વસન્તના અંતરમાં ઉપસ્થિત થયા. વસન્ત ક્રિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની ગયો. આવી સ્થિતિમાં અડધો કલાક પસાર થયો વૃદ્ધ નિશ્ચિંત જીવે ખુરસી ઉપર આડો પડ્યો હતો. કેશવલાલ પાછો આવીને અધીર-તાથી એ ઓરડીમાં આમતેમ આંટા મારતો હતો. ધણી સમય પછી તેણે વૃદ્ધ તરફ દ્રષ્ટિ કરીને કહ્યું:—“ ગાડી થોડા સમયમાંજ પાછી આવશે. શાન્તિલતા તમારીજ પુત્રી છે એ માટે મ્હને કશી શંકા નથી. મ્હારી પત્ની અને ભૈરવાચાર્ય તમારી જીવનાધિકા કન્યાને અમારા એક જૂદા ગુપ્ત સ્થળે લઈ જઈને કેદ કરી રાખશે. પછીથી તેઓ બન્ને અહિં આવી મ્હને સઘળી હકીકતથી માહિતગાર કરશે. ત્યારપછાત અમે તમને મુક્ત કરીશું. જ્યારે વીસ હજાર રૂપિયા અમને મળશે ત્યારેજ અમે તમારી પુત્રીને તમારે સ્વાધીન કરીશું. તમને મુક્ત કર્યા પછી જો તમે પોલિસની સહાયતાથી અમને કેદ પકડવાની ખટપટ કરશો તો શાન્તિલતા જેવા કામળ પુષ્પને અમે છુંદી નાખીશું—તેનું ખૂન કરીશું !”

વસન્ત આ વચનો સાંભળી અતિ ચિંતાતુર બની ગયો; કિન્તુ વૃદ્ધની મુખમુદ્રા ઉપર કશો ફેરફાર થયો નહિ. કેશવલાલે પુનઃ કહ્યું:—વિના કારણ રક્તપાત કરવાની અમારી અલિલાષા નથી. જ્યારે અમે નિરુપાય થઈશું ત્યારેજ અમે શાન્તિલતાનું ખૂન કરીશું. ”

વસન્ત વિચારવા લાગ્યો:—“ શું શાન્તિલતાને—મ્હારી આરાધ્ય

દેવીને અહિં નહિ લાવવામાં આવે? ત્યારે આ દુષ્ટો તેને ક્યાં રાખશે? તેઓ તેને કેટલું બધું દુઃખ દેશે? હું હિરાલાલને સંકેત કરું કે? અરેરે! શાન્તિલતાની બાવી સ્થિતિની કલ્પના કરતાં મ્હારું કાળજી કંપી ઉઠે છે. મ્હેં જે પ્રથમથીજ રિયાલ્વરનો ઉપયોગ કરી નરપિશાચ જનાર્દનાચાર્યનું ખૂન કર્યું હોત તો મ્હારી શાન્તિલતાના શિર ઉપર આવું મહાન સંકટ આવી પડત નહિ. મ્હારી ભૂલથીજ તેની દુર્દશા થઈ છે.”

વસન્તની સઘથી શક્તિ અને બુદ્ધિ ઠરી ગઈ. શસ્ત્રશક્તિ અને ધૈર્ય હોવા છતાં તે દુર્બળ બની ગયો. આવી અનિવાર્ય દુર્બળતા પૃથ્વી ઉપર જૂતકાળમાં કોઈ પણ વીરને આવી નહિ હોય. ધીમે ધીમે કેશવલાલનું પ્રપંચ નાટક જેમ જેમ વિશેષ ભયંકર બનવા લાગ્યું તેમ તેમ વસન્તની બુદ્ધિ શુદ્ધિ ગૂમ થઈ જવા લાગી. નિરાશાના ભીષણ અંધકારનુંજ તે દર્શન કરવા લાગ્યો. એવામાં ત્યારે કાળિકા પાછી આવી પહોંચી ત્યારે વસન્ત પુનઃ શુદ્ધિમાં આવ્યો. કાળિકાએ અપાર ક્રોધાવેશમાંજ કહ્યું:—“એ લુચ્ચાએ તદ્દન ખોટું ઠેકાણું આપ્યું હતું. અમે રખડી રખડીને છેક કંટાળી ગયાં.”

“શું ખોટું ઠેકાણું લખાવ્યું?” કેશવલાલે ગર્જના કરીને પૂછ્યું.

“એણે જે ચાલીનું નામ આપ્યું હતું એ ચાલીમાં ગોવિંદ-પ્રસાદ નામનો કોઈ પણ માણસ રહેતો નથી. એ લુચ્ચો ઘણો બદ-માશ છે. એના પર સદ્ગજ પણ વિશ્વાસ મૂકવા ઉચિત નથી. આપણે એની લુચ્ચાઈનો પ્રથમથીજ વિચાર કરવા જોઈતો હતો. તમે એની લુચ્ચાઈમાં ફસાઈ પડ્યા અને મ્હને વિના કારણ રખડાવી. હું હવે એ લુચ્ચા બદમાશને બાળી નાખીને પણ તેના મુખમાંથી ખરું ઠેકાણું કઢાવીશ, અને એટલું કરતાં પણ જંતે એ ખરું ઠેકાણું નહિ આપે તો હું એને કાપી નાખીશ.” કાળિકાએ પોતાનો ફૂરત ભાવ પ્રદર્શિત કરી.

વસન્તનો જીવ સ્થિર થયો. તેના આનંદની સીમા રહી નહિ. પુનઃ તેના અંગમાં અપાર બળ આવ્યું.

“ગોવિંદપ્રસાદ! ખોટું ઠેકાણું આપવામાં તમારો શો ઉદ્દેશ હતો?” કેશવલાલે તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી વૃદ્ધ તરફ જોઈને પૂછ્યું.

“વખત ગુમાવવાનોજ મ્હારો ઉદ્દેશ હતો. બદમાશો! તમારી સાથે મારામારી કરીને હું પ્રાણ અચાવવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી,

જીવનની મ્હને પરવાહ નથી—મૃત્યુનો મ્હને સહજ પણ ભય નથી; છતાં તમે સૌ એટલું ચોક્કસ સમજી રાખજો કે જે હકીકત હું તમને કહેવાને ઈચ્છતો નથી, તથા જે કાર્ય કરવાની મ્હારી વૃત્તિ નથી તે હકીકત તમે મ્હારા મુખમાંથી કાળાંતરે પણ સાંભળી શકશો નહિ તેમજ એ કાર્ય કરાવી શકશો નહિ. મ્હારી હિમ્મત તમારે જોવી હોય તો હ્યો હું જાતેજ બતાવું છું. ”

આમ કહીને વૃદ્ધે સળગતા ફાનસમાંનું ગ્યાસલેટ પોતાના કાચા હાથ ઉપર રેડ્યું, અને પછી દીવાસળીથી તેણે પોતાનો હાથ સળગાવ્યો. તરતજ હાથ ઉપરની ચામડી બળવા લાગી. ચામડી નીચેનું માંસ બદબદવા લાગ્યું. આ બીણણ પ્રકાર વસન્ત સ્પષ્ટતાથી જોઈ શક્યો. તે ચમકી ઉઠ્યો. કેશવલાલ, તેના સાથીદારો અને કાળિદાસ વગેરે પણ આ દેખાવનું દર્શન કરી કંપી ઉઠ્યાં. એવામાં ભૈરવચાર્યે પાણીનો ભરેલો ઘડો લઈ આવી તેમાંનું પાણી વૃદ્ધના સળગતા હાથ ઉપર રેડી દીધું. તરતજ અગ્નિદેવ શાન્ત થયા.

વૃદ્ધે પોતાની ખુરસી ઉપર બેસી હસીને કહ્યું:—“ જો કે મ્હારો દેહ તમારા તાબામાં છે; પરંતુ મ્હારું મન સ્વતંત્ર છે. એ વાયુના જેવું મોકળું છે. ”

કેશવલાલે કહ્યું:—“ ગોવિંદપ્રસાદ ! મૃત્યુનો ભય ન રાખે એવું જન્મતમા એક પણ મનુષ્ય નથી. હજી પણ કહું છું કે ત્હારા દુઃસાહનું પરિણામ ઘણું માડું આવશે. તીક્ષ્ણ કટારથી હું ત્હારા શરીર ઉપરનું ચામડું ઉતારીશ. ”

વૃદ્ધે પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:—“ તું ત્હારી ઇચ્છા હોય તેમ કર. ”

તરતજ કસાઈ કેશવલાલ એક તીક્ષ્ણ ધારવાળી કટાર લઈ આવ્યો અને તેણે કહ્યું:—“ પગથી ચીરવા માંડું કે છાતીજ વીંધી નાખું ? ”

નિષ્કુર કાળિદાસે ગર્જના કરીને કહ્યું:—“ એ બદમાશની છાતીજ વીંધી નાખો, અને મ્હને એના હૃદયના ગરીમ લોહીમાં સ્નાન કરવા દો ! ”

રાક્ષસી કાળિદાસને દૂર ખસેડી કેશવલાલે કહ્યું:—“ કેમ ગોવિંદપ્રસાદ ! હજી પણ મ્હારું કહ્યું માનવું છે ? મ્હને વીસ હજાર રૂપિયા આપી મુક્ત થવું છે ? ”

વૃદ્ધે ઉત્તર આપવાને બદલે તુચ્છતાથી એક વખત કેશવલાલના

તરફ જોયું. કેશવલાલે પણ હાથમાંની તીક્ષ્ણ કટાર વૃદ્ધના હૃદયમાં ખોસી દેવાને માટે ઉઘી કરી. એક ક્ષણમાંજ વૃદ્ધની જીવનલીલાનો અંત આવત; પરંતુ એટલામાં એક ગોળી બીણજી અવાજની સાથે કેશવલાલ પાસે આવીને પડી. હૈરવાચાર્ય મ્હોટેથી જૂમ પાડી ઉઠ્યો. કાળિકા ગભરાઈ જઈ વાયુથી ધૂળતી લતાની માફક ધૂળતી એક ખુણામાં ઉભી રહી. કેશવલાલ તેના સાથીદારો તરફ જોઈને ખોલી ઉઠ્યો:—“દોસ્તો, સત્વર પલાયન કરી જાઓ નહિ તો આપણે સૌ ફસાઈ પડીશું.”

પરંતુ બદમાશો પલાયન કરી શક્યા નહિ. અલ્પકાળમાંજ કમી-સનરનો મદદનીશ હિરાલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેના હાથમાં પિસ્તોલ હતી તેથી લુચ્ચાઓ જીવ જવાના ભયથી પલાયન કરી જવાનું સાહસ કરી શક્યા નહિ. તેઓમાંના કોઈએ હિરાલાલ તરફ કટાર ધરી રાખી તો કોઈએ પિસ્તોલ ધરી રાખી. હિરાલાલે કહ્યું:—“બદમાશો ! હવે તમારું કાંઈ વળી શકે તેમ નથી. તમે કાંઈ પણ પ્રકારની હરકત કર્યાં સિવાય મ્હારે સ્વાધીન થાઓ.”

બહાદુરખાને કેશવલાલ તરફ જોઈને કહ્યું:—“કેશવલાલ ! આ રાક્ષસથી હું ધણો ખીંટી છું. તુંજ મ્હારી પાસેની પિસ્તોલથી એનો જીવ લે.”

“ટીક છે, હુંજ એનો જીવ લઉં છું.” આમ કહી, બહાદુરખાનના હાથમાંની પિસ્તોલ લઈ કેશવલાલ હિરાલાલના અંગ ઉપર ધસ્યો.

હિરાલાલનામાં અપાર ધૈર્ય હતું. તેણે કેશવલાલ તરફ જોઈને કહ્યું:—“દુષ્ટ ! મને પિસ્તોલ મારીને તું કાંઈ બચી જાય તેમ નથી. પચીસ પોલિસ સિપાહીઓની એક ટુકડીને હું ખ્હાર ઉભી રાખીનેજ અહિં આવ્યો છું !”

કેશવલાલ આ વચનો સાંભળી કિંકર્તવ્યવિમુદ્ધ બની ગયો. બહાદુરખાન નિરુપાયે હિરાલાલને સ્વાધીન થઈ ગયો. બરાબર આ સમયે હાથમાં ભરેલી રિવોલ્વર લઈને વસન્ત પણ દિવાલમાંના વિશાળ કાણામાંથી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કેશવલાલ અપાર ક્રોધે ભરાઈ દાંતથી ઓછ પીસીને વસન્તના તરફ વારંવાર દષ્ટિપાત કરવા લાગ્યો. હિરાલાલે વસન્તને પોલિસપાર્ટીને ખ્હારથી બોલાવી લાવવાનું કહ્યું. સઘળા પોલિસો અલ્પકાળમાંજ કેશવલાલની ઓરડીમાં આવી પહોંચ્યા. કેશવલાલ અને તેના સઘળા સાથીદારો નિરુપાયે હિરાલાલને આધીન થયા

કેશવલાલ તેના સાથીદારો તરફ એટલે જિજ્ઞાસુ બની ગયા હતા:—“દેવેનો, સત્તર પલાયન કરી જાવો નહિ તો આપણે એ કસાઈ પરીશું.” [પૃષ્ઠ ૧૦૨]

હિરાલાલે વૃદ્ધના હાથ પગ ઊંડી નાખવાની એક સિપાહીને આજ્ઞા કરી. વૃદ્ધ મુક્ત થયો. તે કમીસનરના મદદનીશ હિરાલાલને બરાબર પિંછાની ગયો હતો; તેથી હિરાલાલ જ્યારે સબળા કેદીઓને સાથે લઈ ઓરડીની બહાર નીકળ્યો ત્યારે વૃદ્ધ ચુપકીદીથી દિવાલના બાક-માંથી વસન્તની ઓરડીમાં ઉતરી, એ ઓરડીની પાછલી બારીમાંથી ફેદી પડી પલાયન કરી ગયો. સૌના બહાર નીકળ્યા પછી હિરાલાલે તપાસ કરી તો તેણે વૃદ્ધને બહાર નીકળેલો જોયો નહિ. તેથી તે પાછો કેશવલાલની ઓરડીમાં આવ્યો; પરંતુ વૃદ્ધ તો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો હતો. આવો પ્રકાર જોવામાં આવતાં હિરાલાલે સ્વગત વિચાર્યું:—“એ રંગનાથજી હોવો જોઈએ. આજે તે મ્હને ઉતરીને ચુકિતથી નાશી ગયો છે; પણ દૂંક સમયમાંજ હું તેને મ્હારો કેદી બનાવીશ.”

આમ સ્વગત કહીને તે ચાલ્યો ગયો. કેશવલાલની પત્ની કાળિંકા તેમજ તેની મ્હોટી પુત્રી ગુલાબને પણ તેણે કેદ કરી હતી. અસ્તુ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

સ્નેહની સાંકળ.

સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં મુંબાઈ સિવાય અન્ય કોઈ સ્થળે પોતાને આશ્રય મળવાનો નથી એવી રંગનાથની દૃઢ માન્યતા હોવાથી તે જીવનું જોખમ ખેડી, પોતાની મુક્તિ કરી લઈ મુંબાઈમાં આવીને જ રહ્યો હતો. આમ છતાં કદાચ એકાએક સંકટ આવી પડે તો સહેલાઈથી સંકટમુક્ત થવાને માટે તેણે મુંબાઈમાં બે મહાન રાખ્યા હતાં. આ બન્ને સ્થાનોએ બબ્બે મહિના સુધી રહેવાનો તેનો નિશ્ચય હતો. ધરકામને માટે શિવગંગા નામની એક વૃદ્ધા સ્ત્રીને તેણે રાખી હતી. શિવગંગા થોડી બહેરી, આંખોએ ઝાંખવાળી અને દાંત પડી ગયેલા હોવાથી બોબડી તથા શક્તિહીન હતી. રંગનાથને ધરકામ માટે આવીજ વૃદ્ધાની આવશ્યકતા હતી.

રંગનાથે પોતાના મહાનના ચાર વિભાગ કર્યા હતા. તે પૈકીના એક વિભાગ તેના તાબામાં, બીજો વિભાગ શાન્તિલતાના તાબામાં અને બીજા બે વિભાગો શિવગંગાના તાબામાં હતા. શાન્તિલતાની

ઔરડી અતિ સુંદર તેમજ વિવિધ વસ્તુઓથી સુસજ્જિત હતી. એ ઔરડીનાં બારી બારણાં ઉપર ઈન્સી પડદા મૂલતા જેવામાં આવતા હતા. નીચેની જમીન ઉપર શેતરંજ બિછાવવામાં આવેલી હતી. ઔરડીમાં એક બાજુએ એક નક્સી કામ કરેલો મૂલ્યવાન પલંગ હતો, તથા તેમાંની કચ્છા ધણી સ્વચ્છ તેમજ સુંવાળી હતી. શાન્તિલતાના ઉપયોગની પ્રત્યેક વસ્તુ એ ઔરડીમાં યથાસ્થાને ગોઠવવામાં આવી હતી. એક કાચનાં બારણાવાળા કબાટમાં શાન્તિલતાનાં સુંદર મૂલ્યવાન વસ્ત્રો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ઔરડીની વચ્ચે પડેલા એક મ્હોટા ટેબલ ઉપર અભ્યાસનાં કેટલાંક પુસ્તકો અને લેખનસામગ્રી પડેલી હતી. રંગનાથે શિવગંગાને સ્નેહલતાની ઔરડી તદ્દન સ્વચ્છ રાખવાની સખ્ત આજ્ઞા કરેલી હતી. રંગનાથે એક દિવસે તો તેને એમ સ્પષ્ટ કહી દીધું હતું કે, “શિવગંગા ! શાન્તિલતાજ આ ધરની ધણિયાણી છે.”

વૃદ્ધાએ પૂછ્યું હતું :—“અને તમે ?”

“હું તો શાન્તિલતાનો પિતાજ છું.”

રંગનાથની ઔરડી ફેફાળાનાની ઔરડી જેવી તદ્દન નમ્ર સ્વરૂપની હતી. તેને કોઈ પણ પ્રકારે સુસજ્જિત કરેલી નહોતી; એટલુંજ નહિ પણ કેટલાકે ધાર્મિક અને તાત્વિક ગ્રંથો સિવાય બીજાં કાંઈ ત્યાં જેવામાં આવતું નહોતું. એક ચટાઈ અને ચાદરજ રંગનાથનું બિછાનું હતું. આ માટે શાન્તિલતાને ઘણું આશ્ચર્ય લાગતું હતું. કોઈ કોઈ સમયે તો તે પ્રેમાવેશથી રંગનાથને પૂછતી હતી કે :—“પિતા ! આ જમીન તમને ખુંચતી નથી કે શું ?”

“ના જુદે ! આ સંકટમય સંસારમાં માત્ર પત્થર તેમજ જમીન ઉપર ધણાં કમલાગ્ય માણસો સૂઈ રહે છે. તેમના કરતાં તો આ ધણી સારી સ્થિતિ છે.”

“ત્યારે પિતાજ ! મ્હારે આવો મ્હોટો પલંગ અને સુંદર બિછાનું શા માટે જોઈએ ?”

“તું જાની છે માટે !”

“જ્યારે તમને જમીન ખુંચતી નથી ત્યારે મ્હને પણ નહિ ખુંચે. હવેથી હું પલંગ ઉપર સૂઈ રહેવાની નથી. હું હમ્મેશાં તમારી પાસેજ સૂઈ રહીશ. તમે મ્હારી પાસે નથી હોતા તો મ્હને ઘણો બધા ઉપજો છે !”

આમ કહીને તે પછી પ્રેમથી નાચવા ફૂંદવા લાગતી હતી અને વખત જતાં એ વાત જૂલી જતી હતી. વળી કોઈ કોઈ સમયે તે બીજી બાબતની હઠ લઈને કહેતી કે:—“પિતાજી! આજે હું તમને ઉપવાસ કરવા દેવાની નથી. ગઈ કાલે તો તમે ઉપવાસ કર્યો હતોને?”

“મહારા જેવા વૃદ્ધ માણસે ઉપવાસાદિ કરીને ઇશ્વરાધના કરવી જોઈએ. ઉપવાસ તથા વ્રત આદિ કર્યાથી ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય છે.”

“ત્યારે હું પણ તમારી સાથે ઉપવાસ કરીશ. તેથી ઇશ્વર મહારા ઉપર પણ પ્રસન્ન થશે.”

આમ કહીને શાન્તિલતા હઠ લેતી હતી—આંસુઓ વર્ષાવતી હતી, આથી રંગનાથનું અંતર અતિ દુઃખિત થતું હતું. શાન્તિલતાને પ્રસન્ન રાખવાને માટે તે કોઈ કોઈ દિવસે પોતાના ઉપવાસનો પણ ભંગ કરતો હતો. આમ છતાં રંગનાથના અંતરમાં વારંવાર એવો વિચાર ઉપજતો હતો કે, જો શાન્તિલતાની માતા જીવતી હોત તો તે તેની પુત્રીને પોતાના કરતાં પણ વિશેષ સુખમાં રાખી શકત. જે પિતાનો પત્તો લાગ્યો હોત તો તેણે પણ પોતાની પુત્રી ઉપર આશ્રય છત્ર ધરી રાખી તેના સકળ દુઃખને દૂર કર્યું હોત. ઇશ્વરી સંકેતથી મહેનજ એના માતાપિતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે; તેથી તેનાં માતા-પિતાનાં કર્તવ્યો મહારે પાળવાં જોઈએ.”

વાસ્તવિક રીતે રંગનાથ શાન્તિલતાનાં માળાપ અરાખરજ બન્યો હતો. માતાની માફક તે તેનું લાલનપાલન કરતો હતો અને પિતાની માફક તે તેને સુશિક્ષિત કરતો હતો. જે કોઈ સમયે શિવગંગાના હાથની વેણી શાન્તિલતાને ગમતી નહિ તો રંગનાથ જાતેજ તેની વેણી તૈયાર કરતો હતો. શાન્તિ જ્યારે વૃદ્ધા ઉપર વિરક્ત થતી ત્યારે રંગનાથ જાતેજ તેને જમાડતો હતો.

આમ છતાં હઠ કોને કહે છે એ શાન્તિલતા સમજતીજ નહોતી. જે સમયે અંતઃકરણમાં હઠના અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે એ સમયે શાન્તિલતાની અંતઃકરણભૂમિ કાળિકા જેવા જ્વાળામુખીમાંથી વહેતા ગરમ રસમાં ઊકળતી હતી. તેના અંગમાં જો કોઈ પણ વૃત્તિ હોય તો તે એકમેવ લીનતાનીજ હતી. રંગનાથના છત્ર નીચે આવતાં સુધી હુકમ કેમ કરવો એ તે જાણતી નહોતી. તે માત્ર હુકમ કેમ ઉઠાવવો એટલુંજ જાણતી હતી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના અવયવો આપ-સ્ફુર્તિથી હુકમો સાંભળતા હતા. રંગનાથ તેની આ વૃત્તિનું પરિવર્તન

કરવાને ઇચ્છતો હતો. તે તેને લીન; પરંતુ સ્વાભિમાની અને સત્યા-
ગ્રહી બનાવવાની અભિલાષા રાખતો હતો. તે વારંવાર અનાથ બાળિ-
કની સાથે બાળસ્વરૂપને અનુમરતા હાવભાવથી વાર્તાવિનોદ કરતો હતો.

કોઇ સમયે રંગનાથ પોતાની આનંદશૂન્ય ઓરડીમાં બેસી
અંધવાચનમાં નિમગ્ન બની ગયો હોય ત્યારે શાન્તિલતા તેની પાસે
આવીને કહેતી કે, “ પિતાજી ! મ્હને વાંચતાં આવડતું નથી અને
તમે શા માટે વાંચો છો ? જ્યારે મ્હને તમે વાંચતા શિખવશો ત્યારે
જ હું તમને વાંચવા દર્શાશ. ”

રંગનાથ તેને સ્નેહાલિંગન કરીને કહેતો કે:—“ બેટા ! તને
પણ વાંચતાં આવડશે. ”

“ ના—હવે મ્હને ન્હાની ચોપડીઓ વાંચવાથી કંટાળો આવ્યો
છે. હું તમે વાંચો છો એવા મ્હોટા ગ્રંથો વાંચીશ ! ”

“ વાંચો ત્યારે મ્હારી શારદાદેવી ! ”

આમ કહી રંગનાથ કમલસ્થ લક્ષ્મી પ્રમાણે તેને પોતાના બો-
ળામાં બેસાડતો હતો. બાળિકા રંગનાથના હાથમાંના પુસ્તકનાં પૃષ્ઠો
ફેરવીને કહેતી કે:—“ પિતાજી ! આ પુસ્તક સારું નથી. એમાં
ચિત્રો ક્યાં છે ? ”

“ ત્યારે તું જઈને ત્હારું ચિત્રોવાળું પુસ્તક લઈ આવ. ”

પગમાંનાં સોનાના સાંકળાનો રમઝૂમ અવાજ કરતી શાન્તિલતા
પોતાની ઓરડીમાં જઈને ચિત્રોવાળું પુસ્તક લઈ આવતી હતી, તથા
ઉત્કટ વિદ્યાર્થીની માફક ઉચ્ચ સ્વરે પુસ્તક વાંચી ઓરડીમાં કોલાહલ
કરતી હતી. રંગનાથ આનંદજનક વાર્તાઓ કહીને તેની ઉત્સુકતા
વધારતો હતો. જ્યારે બાળિકા શાન્તિ તેને વાર્તા કહેવાનો આગ્રહ
કરતી ત્યારે તે એકાદ વાર્તા કહી સંભળાવીને એમ કહેતો કે:—“ આ-
કરતાં પણ સુંદર વાર્તાઓ ત્હારા પુસ્તકમાં છે. તું વાંચી જોજે. ”

આવી રીતે શાન્તિને વાંચવાનો નાદ લગાડીને રંગનાથ હ્રમ્બેશાં
તેને નિયમિત રીતે અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યો. રંગનાથની ઇચ્છા શા-
ન્તિને સર્વાંશે પરિપૂર્ણ બનાવવાની હતી. શાન્તિ અન્ય મનુષ્યોનું
ધ્યેય થાય એવી તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી. શાન્તિ ચપ્પણ બુદ્ધિની હો-
વાથી તે વિષયપરિગ્રહ ત્વરિત કરતી હતી; આમ છતાં તેની બુદ્ધિ
જડ ન બની જાય એ માટે રંગનાથ પ્રથમથીજ સંપૂર્ણ સંભાળ
રાખતો હતો. રંગનાથે જેવી રીતે શાન્તિના મનની સંભાળ રાખીને

તેની શુદ્ધિ શક્તિ ખિલવવા માંડી હતી તેવીજ રીતે તે તેના દેહને પણ ખિલવવાના પ્રયત્નો કરતો હતો. શાન્તિના મનને અભ્યાસનો તેમજ દેહના કામનો ભાર ન લાગે એવી સંભાળ તેણે શરુઆતથીજ રાખી હતી.

એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું. રંગનાથનું શાન્તિલતા સિવાય બીજું કંઈ પણ વસ્તુમાં ધ્યાન નહોતું. શાન્તિલતા જ્યારે અભ્યાસ કરતી હોય, પાસેના બગીચામાં રમતી હોય ત્યારે રંગનાથ તેની દેવીતુલ્ય મૂર્તિ તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહેતો હતો. તે બાળિકાના પ્રત્યેક કાર્યને તેમજ ક્રીડાને પ્રદુલ્લ મુખે જોયા કરતો હતો. આથી તેના અંતરમાં અપાર આનંદ ઉપજતો હતો બીજા વર્ષે રંગનાથે જ્યારે શાન્તિલતાને કન્યા વિદ્યાલયમાં મૂકી ત્યારે પ્રથમના છ માસ તો તેણે ઘણા નિરાનંદમાં પસાર કર્યા. તે જાતેજ તેને વિદ્યાલયમાં લઈ જતો હતો. કેટલીક વખત તો તે શાન્તિને વિદ્યાલયમાં મૂકી આવી વિદ્યાલયની પાસેજ બેસી રહી પોતાનો સમય વ્યતીત કરતો હતો. જ્યારે વિદ્યાલયનો વખત પૂર્ણ થતાં શાન્તિ બહાર નીકળતી ત્યારે રંગનાથ તેને સ્નેહથી ભેટી પડી ઘેર તેડી જતો હતો. ઘેર ગયા પછી તે વાર્તાવિનોદદ્વારા પણ તેને સુશિક્ષણ આપતો હતો. પછીથી તેને સાથે લઈ તે દેવાલયમાં, બાગ બગીચાઓમાં, સમુદ્ર કિનારે, તથા અપાર મહેનત કરનારા મજૂરોની સ્થિતિનું દર્શન કરાવવાને જૂદાં જૂદાં કારખાનાઓમાં અથવા તો કોઈ ધર્માદા દવાખાનામાં લઈ જતો હતો. તે શાન્તિને સંસારનાં વિવિધ ચિત્રોનું દર્શન કરાવીને ઇશ્વર-પ્રેમ-દયા-નીતિ-સત્ય આદિનાં અમૂલ્ય ઉદાહરણો શિખવતો હતો. તેને હાથેજ તે દાન ધર્મ કરાવતો હતો, અને ખાસ પ્રોત્સાહન આપતો હતો.

બાલ્યાવસ્થામાં બાળકની કામળ તરુના જેવી શુદ્ધિને જેવી કરવી હોય છે તેવી કરી શકાય છે, તથા તેનામાં જે ગુણોનું બીજ રોપવામાં આવે છે તે ગુણો પછીથી ઘણી સારી રીતે વિકાસ પામે છે. આ સત્ય સત્રાનુસાર શાન્તિલતા દિન પ્રતિદિન વિવિધ સદ્ગુણરૂપી અલંકારોથી સુસજ્જિતતા થવા લાગી. માત્ર વિદ્યાલયમાંજ તેનો નંસર ઉપર રહેતો હતો એટલુંજ નહિ; પરંતુ ગૃહકાર્યમાં પણ તે ઘણી નિપુણ થઈ હતી. વિદ્યાલયમાંથી ઘેર આવીને રંગનાથનું પ્રત્યેક કાર્ય તે પોતેજ કરતી હતી. શિવમંગા, અશક્ત અને દુર્બળ હોવાથી ઘરનું ધણુંખરું કામકાજ શાન્તિ જાતેજ કરતી હતી. તે દૂર કાળિયા

પાસે રહેલી હોવાથી સ્વચ્છ, સફાઈદાર કાર્ય ત્વરાથી કરતાં શિખી હતી. રસોઈ બનાવવામાં તો શાન્તિ સાક્ષાત અનપૂર્ણા કિંવા સૈરંદ્રી સમાન હતી. જ્યાં આગળ તેને ગુલામગિરી કરવી પડતી હતી ત્યાં આગળ પણ તેણે પોતાના કાર્ય પ્રત્યે કંટાળો દર્શાવ્યો નહોતો એટલે પછી જ્યાં પ્રેમનું આકર્ષણ હતું ત્યાં તો તે કંટાળેજ ક્યાંથી? આઘાતને પ્રત્યાઘાત થાય છે; તેવીજ રીતે જ્યાં જીલ્મ હોય છે ત્યાં અનિચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. કાળિકાને ત્યાં જીલ્મ હતો ત્યારે રંગનાથને ત્યાં પ્રેમ હતો.

આવી રીતે શાન્તિલતા દશ વર્ષની થઈ. એક એ વર્ષ પછી ઇંગ્રેજ વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરીને તેણે પોતાની વિદ્યાની, સદ્ગુણોની અને સૌજન્યની સહાયથી એક પછી એક પરીક્ષા પાસ કરવા માંડી. તેની મુખમાં ઉછરતી દેહલતા અભિરામરૂપ ધારણ કરવા લાગી. દુઃખ, જીલ્મ અને ભયની મલિનતા તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી સર્વાંશે દૂર થઈ ગઈ. ભીતિ, દુઃખ વગેરેના વાદળની ભયંકર રાત્રિ દૂર થઈ અને આનંદમયી ઉપાનું આકર્ષણીય તેજ તેના મુખમંડળ ઉપર પ્રકાશી નીકળ્યું. શાન્તિલતા જેમ જેમ મ્હોટી થવા લાગી તેમ તેમ તેનો એકેક મધુરતર સદ્ગુણ વિલસવા લાગ્યો, અને તેથી રંગનાથના અંતરનું ધણું સમાધાન થવા લાગ્યું. એ સમાધાનમાં તે પોતાનું દેહ-ભાન પણ ભૂલી જતો હતો. શાન્તિલતાની દેવીના જેવી પરમ પવિત્ર તેજસ્વી રમણીય મૂર્તિ જો તેની સમક્ષ હાજર હોત અને કોઈએ તેને તેના વીસ વર્ષ પૂર્વેના ચરિત્રનું સ્મરણ કરાવ્યું હોત તો તેને પોતાના જૂતકાળના ચરિત્રનું કશું સ્મરણ થયું નહોત, એટલા બધા તે આનંદમાં તે તન્મય બની ગયો હતો. તેનો આનંદ, તેનું સમાધાન તથા તેનું સુખ એટલું પૂર્ણ હતું કે તેની સ્થિતિ વિકૃતિહીન અને અસ્કુરિત બ્રહ્માની સ્થિતિ જેવીજ હતી; છતાં કોઈ કોઈ સમયે તેને એવો ભય ઉપજતો હતો કે, “શાન્તિલતાજ જીવનપર્યન્ત મ્હારી પોતાની-જ રહેશે કે? મ્હારે તેનો ત્યાગ તો નહિ કરવો પડે ને? મ્હારા સિવાય તેના ઉપર અન્ય કોઈનો તો હક્ક નથી ને? તેની માતા સ્વર્ગસ્થ થઈ છે. તેના પિતાનો પત્તો નથી; તેથી શાન્તિ ઉપર મ્હારા સિવાય ખીજા કોઈનો બિંદુલ હક્ક નથી; છતાં મ્હારે તેનું લગ્ન કરવું પડશે ત્યારે તે અવશ્ય પારડી થશે; પરંતુ હજી સુધી તે ન્હાની છે. અઘાપિ તે વિવાહિતા થવાને યોગ્ય થઈ નથી. મ્હારા જીવન

પર્યન્ત દુઃખિત થયેલા દેહ તેમજ આત્માને શાન્તિ મળે એટલા માટેજ મ્હેં તેનું પ્રતિપાલન કર્યું છે. હું તેનું લમ કરું તો તે અવશ્ય મ્હારાથી અલગ થાય. તેને હું ગાર્ગી અને સરસ્વતીની માફક જીવન-પર્યન્ત કુમારિકાજ રાખીશ—યોગિની બનાવીશ. તેનું જીવન સ્ત્રીસમાજ-ને માટે આદર્શસ્વરૂપ બનાવીશ.

શાન્તિલતા દિનપ્રતિદિન શુકલપક્ષના ચંદ્રની માફક વિશેષ તેજસ્વી અને સદ્ગુણી થતી હતી. તેનું સૌંદર્ય દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતું હતું. આમ જતાં શાન્તિને પોતાની સુંદરતા માહિત નહોતી. તે હમ્મેશાં આયનામાં પોતાના મુખના પ્રતિબિંબનું દર્શન કરતી હતી; જતાં તે પોતાના કેશકલાપની, લલાટની, નેત્રોની, નાસિકાની, કપોળ-ની અને અધરની રમણીયતા સમજી નહોતી; પરંતુ એવામાં એકા-એક તે પોતે સુંદર છે એવું તે સમજે એવો પ્રસંગ બન્યો.

પ્રાતઃકાળનો સમય હતો. સ્નાનાદિથી નિવૃત્ત થઈ દેવપૂજનને માટે આમમાંથી પુષ્પો લઈને શાન્તિ પાછી આવતી હતી. આ સમયે તેણે પોતાના અંગ ઉપર ગુલાબી રંગની સાડી પહેરી હતી. તેના સ્તન-દ્વય આસ્માની રંગના પોલકામાં છુપાઈ રહેલા હતા. તેના હાથમાં એક તાસક હતી, તથા તેમાંના પુષ્પો તેના મ્હેં તરફ જોઈને હસતાં હતાં. એમાંના કેટલાંક ભાગ્યવાન પુષ્પો તેના અંબોડા ઉપર જઈ બેઠાં હતાં. હાથમાં બે કાચની અને બે સોનાની મળીને ચાર અંગડીઓ હતી. કાનમાં એરિંગ હતા. કપાળમાં કુમકુમનું નિલક હતું. આટલાજ તેના અલંકારો હતા ! પરંતુ એ અલંકારો અત્યંત આકર્ષક અને રમણીય હતા. વૃદ્ધ શિવગંગાએ આ સમયે શાન્તિને જોઈ પ્રેમાવેગથી તેમજ આશ્ચર્યથી કહ્યું:—“ આ જુઓ, દેવી આવી ! તમારી ભક્તિથી તેણે સ્ત્રીને અવતાર લીધો છે. આ દેવી આગળ, સુલદ્રા, શકુંતલા અને રંભા જેવી અંગનાઓ પણ તેજોહીન બની જાય તેમ છે ! ”

રંગનાથે શાન્તિ તરફ જોયું. પોતાની તપસ્યા ખરેખર પાર્શ્વ શરીર ધારણ કરીને આવે છે એમ તેને લાગ્યું. તેના મુખમાંથી આશ્ચર્યસૂચક બે ચાર શબ્દો નીકળી પડ્યા; કિન્તુ એ શબ્દો શાન્તિ-લતાએ સાંભળ્યા નહિ. પુષ્પોની તાસક રંભાના પાસે મૂકી તે પોતાની ઓરડીમાં આયના પાસે જઈ ઉભી રહી. આયનાએ તેની પ્રતિબિંબનું એટલું બધું સુંદર દર્શન કરાવ્યું કે, એ પ્રતિમા પોતાની છે કે કેમ એ માટે તેને હાજુબર બ્રાન્તિ થઈ. ઇશ્વરે પોતાને અલૌકિક રૂપસૌંદર્ય

અર્પણ કર્યું છે એવું આજેજ તેના જાણવામાં આવ્યું; પરંતુ આ સમજની સાથે ખીજી એક સમજ તેના અંતરમાં પ્રવેશ કરે છે એમ તે ખિચારી જાણી શકી નહિ.

હવે શાન્તિને નવા તેમજ મૂલ્યવાન પોષાક પસંદ પડવા લાગ્યા. સુંદર અલંકારો પહેરવાની લાલસા તેને થવા લાગી. બહાર ફરવા જવાની ઇચ્છા થવા લાગી. પહેલાં ફરવા જવાના સમયે તે ' મ્હારે અભ્યાસ કરવાનો છે—હું કંટાળેલી છું. ' એમ તે ઘણીખરી વખતે કહેતી હતી; પણ હવે જો ફરવા જતાં સહજ વિલંબ થતો તો તે નારાજ થઈ જતી હતી, ' સુંદર સ્વરૂપ અને મૂલ્યવાન અલંકારો અન્યની દૃષ્ટિએ ન પડે તો પછી તેની શી જરૂર છે ? ' આવી વિ-લક્ષણ ભાવના તેના અંતરમાં ઉપજવા લાગી. આ સમયે રંગનાથ શાન્તિલતાને સાથે લઈને ગુણીના બાગમાં ફરવા જતો હતો. વસન્ત અને શાન્તિલતાનું પ્રથમ નેત્રસંમિલન આ સમયેજ થયું હતું.

શાન્તિલતાના કટાક્ષબાણે વસન્તના હૃદયને વીધી નાખ્યું, તથા વસન્તના દર્શનથી શાન્તિના અંતરમાં પણ અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન થઈ. વસન્ત સમજી હોવાથી પોતાના હૃદયમાં પ્રણયદીપ પ્રજ્વલિત થયો છે એમ તે સમજી શક્યો; કિન્તુ પોતે પ્રેમના પ્રવાહમાં તણાવા લાગી છે એમ સંસારથી અજ્ઞાત રહેલી શાન્તિ સમજી શકી નહિ. પોતાનું ચિત્ત અને મન અસ્વસ્થ થયું છે એટલુંજ તે સમજી શકી. રાત્રિ દિવસ વસન્તની પ્રતિમાનું તે પોતાના હૃદયસિંહાસન ઉપર દર્શન કરવા લાગી. કેટલીક વખત તો પોતાના તરફ નિર્લજ્જતાથી જોઈ રહેતા યુવક વસન્તના ઉપર તે કંટાળી પણ : જતી હતી, તથા પોતાના સૌંદર્યના જોર ઉપર તે તેના તિરસ્કાર કરવાનો નિશ્ચય કરતી હતી. ન્હાનાં બાળકો ચાપુ તેમજ કાતર આદિથી જેવી રીતે પોતાની જાતને દુઃખી કરે છે તેવીજ સ્થિતિ સૌંદર્યાભિમાની સ્ત્રીઓની છે. પોતાના સૌંદર્યશાસ્ત્રથી અન્યના મનને વ્યવિચિત કરવા જતાં તેઓ પોતાનાજ મનને વ્યવિચિત કરેછે, અને વેદનાથી અસ્થિર બની જાય છે. આવા પ્રસંગે બીરુ અને શરમાળ અબળાઓ સાહસિક બની જાય છે અને દંડ, નિર્ભય તથા સાહસિક પુરુષો શરમાળ તેમજ બીરુ બની જાય છે. બન્નેનાં અંતરમાં એક બીજાને મળવાનો ઇચ્છા હોય છે; કિન્તુ પરસ્પર વિરુદ્ધ વિકારો મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તેઓ એકબીજાથી દૂર ખસી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પ્રણયી મનુષ્યોની એકબીજાની દિલ-

ચાલ ઉપર અત્યંત સૂક્ષ્મ નજર હોય છે, તથા પ્રથમ એકબીજાં નેત્રપ્રાણનો મારો ચલાવી એક બીજાંનાં હૃદય જીતવાનો પ્રયત્ન કરે છે; છતાં પ્રેમિક પ્રેમિકાને પોતે એકબીજાંને જખમી કરે છે એનું બિહુલ જ્ઞાન હોતું નથી.

શાન્તિલતા ઉપર માતાનું જીવન હોતું તેનુંજ આ પરિણામ હતું. રંગનાથનામાં માતાના કરતાં પણ વિશેષ ક્રમભંગતા હતી એ સત્ય છે; કિન્તુ માતાની કળાથી તે બિચારો તદ્દન અજ્ઞાત હતો. માતાઓ પોતાનાં સંતાનોના અંતઃકરણોના વિચાર અને :વિકારનું સંતાનોની છાયામાંજ દર્શન કરી શકે છે. આ શક્તિ તેમને જગદીશ્વર તરફથીજ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે. પુરુષો માતાના જેટલી, સંતાનોની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કદાપિ કરી શકતા નથી. જે શાન્તિલતા ઉપર માતાનું જીવન હોત તો ઉપર્યુક્ત પ્રકાર તેણે ક્યારેનાય અટકાવ્યો હોત. શાન્તિલતા પોતાની સુંદરતાને સમજી ગઈ છે એમ જ્યારથી તેના જાણવા માં આવ્યું હોત ત્યારથી તે તેના :ઉપર સૂક્ષ્મ દષ્ટિ રાખવા માંડત. શાન્તિલતા વારંવાર રાણીના બગીચામાંજ ફરવા જવાની ઇચ્છા રાખે છે એમ જ્યારથી તેના જાણવામાં આવત ત્યારથી તે તેને બિહુલ ફરવા જવા દેત નહિ; પરંતુ શાન્તિલતાની વૃત્તિમાં જે પરિવર્તન થતું હતું તે રંગનાથના જાણવામાં આવ્યું નહિ; પછીથી જ્યારે શાન્તિલતા રાણીના બાગમાં જવાનો સભય આગ્રહ કરવા લાગી ત્યારે રંગનાથના અંતરમાં સહજ શંકા ઉપજી ખરી; પરંતુ આ સમયે વસન્તની ધૃષ્ટતા ઘણી વધી ગઈ હતી. આ સમયે તેણે નવાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરીને ચઢાઈ કરી હતી.

વસન્તની આવી ધૃષ્ટતા અને અસબ્યતા માટે રંગનાથના અંતરમાં અપાર સંતાપ થયો; છતાં તેણે પ્રથમ વસન્તને એ સંબંધી એક પણ અક્ષર રહ્યો નહિ. એક દિવસે રંગનાથથી શાન્તિ ધારણ કરી શકાય નહિ. એ દિવસે વસન્ત ઘણાજ ઠાકમાકડથી—રુઆબથી બગીચામાં આવતો હતો, તથા તેની દષ્ટિ શાન્તિલતા તરફજ છે એમ રંગનાથ તરતજ સમજી ગયો. પોતાની પાસેના અમૂલ્ય રત્ન તરફ કાંઈ દ્રવ્યલોભી એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહે અને એ રત્નના માલિકને જેવો ક્રોધ ઉપજે એવોજ ક્રોધ રંગનાથના અંતરમાં ઉપજવાથી વસન્ત તરફ આંખી કરીને તેણે શાન્તિલતાને કહ્યું:—“ જોયા કે, પેલા એકરાના ઠંગ ? ! ”

શાન્તિલતા પણ જાણે કે પ્રથમજ વસન્ત તરફ જોતી હોય એવી રીતે તેણે આશ્ચર્યસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“કોના ? હા-હા-હા-હા નહિ તો બીજું શું ?”

શાન્તિલતાના સ્વરમાં અન્ય ભાવ હોવાનું માલુમ પડતાંજ રંગનાથને ઘણા પશ્ચાત્તાપ થયો. પોતે આંગળી કરીને એ યુવક બતાવ્યો નહોત કિંવા પોતે કાંઈ બોલ્યો ન હોત તો ઘણું સારું થાત એમ તેને લાગ્યું. તે પોતાનેજ કપકા આપવા લાગ્યો. રંગનાથ તેનો દ્વેષ કરવા લાગ્યો. વસન્ત લગ્નચાચો છે કે કેમ એ સંબંધીની પોતાનો રુમાલ જાણી જોઈ ફેંકી દઈને રંગનાથે ખાત્રી કરી જોઈ, તથા દીવાનો-પ્રેમોન્મત્ત વસન્ત રંગનાથની યુક્તિમાં ફસાયો.

જે દિવસે વસન્તે વૃદ્ધની પાછળ તેના મુકામ સુધી જઈને તેની પૂછપરછ કરી તેને બીજે દિવસે લેયાએ “રાત્રે એક યુવક આપની શોધ કરતો હતો.” એમ રંગનાથને કહ્યું. એ શોધ કરનાર યુવક વસન્તજ હોવો જોઈએ એવી ખાત્રી થતાંજ રંગનાથે રાણીના બાગમાં પુનઃ પગ નહિ મૂકવાની પોતાના મન સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી, અને તેણે પોતાનું નિવાસસ્થાન પણ બદલી નાખ્યું. આ પ્રકારમાં શાન્તિલતાએ કોઈ પણ પ્રકારની નારાજ દર્શાવી નહિ, તથા રંગનાથને એક પ્રશ્ન પણ પૂછ્યો નહિ. શાન્તિલતા સ્વચ્છ તથા શાન્ત હતી. માત્ર તેનું પ્રસન્ન વદનમંડળ સહજ ચિંતામય બની ગયું. રંગનાથ રાણીના બગીચા સિવાય બીજાં કેટલાંક સ્થળોએ શાન્તિલતાની સાથે ફરવા જવા લાગ્યો; પરંતુ શાન્તિના મુખમંડળ ઉપર તે પ્રથમના જેવા આનંદનું દર્શન કરી શક્યો નહિ. એક દિવસે રંગનાથે તેને પૂછ્યું:—“બેટા ! આજે રાણીના બગીચામાં ફરવા આવીશ કે ?”

હાથ માત્રને માટે શાન્તિ મુખમંડળ ઉપર આનંદ પ્રકાશી પુનઃ અદ્રશ્ય થઈ ગયો. તેણે હકારમાં ઉત્તર આપ્યો. એ દિવસે તેને આનંદિત કરવાના હેતુથીજ રંગનાથ તેને રાણીના બગીચામાં લઈ ગયો. તે દિવસે વસન્તનું દષ્ટિમિલન થયું નહિ. બીજે દિવસે જ્યારે રંગનાથે તેને રાણીના બગીચામાં જવા માટે તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે:—“ના-ત્યાં ગમતું નથી. ઉલ્ટો કંટાળોજ ઉપજે છે. !” આ ઉત્તરમાંની નિરાશા, ઉદ્વેગ આદિ સમજવામાં આવ્યાથી રંગનાથનું અંતર અતિ વ્યથિત થયું-તેના શોકની સીમા રહી નહિ.

“શાન્તિલતાને શું થાય છે ? મ્હારી શાન્તિ હુમ્મેશાં ઉદ્વિગ્ન

જ રહે છે ? તેના દૈવી મુખ ઉપર અપ્રસન્નતાની છાયા કેમ રહે છે ?” આવા પ્રશ્નો અંતરમાં ઉપજતાંજ રંગનાથ જળાદીન મત્સ્ય પ્રમાણે તડકડવા લાગ્યો. આવી દુઃખદ સ્થિતિ હોવાથી સમસ્ત રાત્રિમાં અલ્પકાળને માટે તે નિદ્રાધીન થઈ શકતો નહોતો. તે રાત્રિદિવસ પોતાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓ વર્ષાવતો હતો.

એકાન્તમાં રંગનાથના અંતરમાં વિવિધ વિચારો ઉપજતા હતા. “શું એ વસન્ત મ્હારા સુખના આધારને ચોરી જવાની અભિલાષા રાખે છે ? એટલા માટેજ તે હમ્મેશાં બાગમાં આવીને બેસી રહેતો હતો ? મ્હારા સુખનો વિનાશ કરવાનેજ તે ઇચ્છે છે ? અરેરે ! જગત્ કેવું સ્વાર્થી છે ? સંસાર કેવો વિષમય છે ? સૌ કોઈ પોતાના સુખને માટેજ પ્રયત્ન કરે છે, અને હું જ્યારે સુખ મેળવવા જઈ છું. ત્યારે નીચ ઠરું છું ! કેવો વિચિત્ર ન્યાય ? મ્હેં જન્મથી તે આજ સુધીનો મ્હારો ધણોખરો કાળ કમનસીબ કેદી તરીકે કેદખાનામાંજ પસાર કર્યો છે. આજ સુધીમાં મ્હેં અસંખ્ય અસહ્ય દુઃખો સહન કર્યાં છે. મ્હારા શિર ઉપર દુઃખોનો ડુંગરજ તૂટી પડ્યો છે. મ્હને યુવાવસ્થા તો પ્રાપ્ત થઈજ નથી. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ હું વૃદ્ધ થઈ ગયો છું. માતાપિતા, સગાંજાલાં, મિત્રમંડળ, પત્ની તેમજ બાળબચ્ચાંના સહવાસને હું આજીવનમાં મેળવી શક્યો નથી. સમસ્ત મનુષ્યજાતિ મ્હારા તરફ નિષ્કુરતાથી વર્તી છે; છતાં મ્હેં મ્હારી સહનશીલતાનો ત્યાગ કર્યો નથી. જાણી જોઈને કરેલા અપકારોનો બદલો મ્હેં ઉપકારોથીજ વાળ્યો છે. મ્હેં તામસિક વૃત્તિનો વિનાશ કરીને સાત્વિકવૃત્તિ ધારણ કરી છે. મ્હેં મ્હારા જીવજીવનને પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી બાળીને બસ્મસાત્ કર્યું છે. હવે મ્હારી તપશ્ચર્યા ફળિ-જૂત થવા લાગી છે. અપાર સુખના દિવસોની જ્યોતિ મ્હારા હૃદય-ક્ષિતિજ ઉપર હમણાંજ પ્રકાશવા લાગી છે, એવામાંજ એ જ્યોતિ ગ્રહણથી લુપ્ત થઈ જશે કે શું ? શાન્તિલતા મ્હારો આનંદ છે ! શાન્તિલતા મ્હારો હર્ષ છે—મ્હારો એ હર્ષ ચિરસ્થાયી થશે કે ? તેને વસન્ત હરી તો નાહ જાય ને ?”

મુખમાંથી વસન્તનું નામ નીકળતાંજ રંગનાથની ચિત્તવૃત્તિ અસ્થિર બની ગઈ. પોતાતા અંતરમાં તામસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એવો વિચાર આવતાંજ તેણે પોતાના હૃદય ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું—
“અણપિ હું પૂર્ણ થયો નથી. હજી નિષ્કામ કર્મનો સંપૂર્ણ પાઠ

હું શિખી શક્યો નથી. જે સુખદુઃખને સમાન સમજે છે તેજ ધીર-વાન અને સ્થિતપ્રજ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વીરવર અર્જુનને એવો ઉપદેશ આપ્યો છે કે,

**સુખદુઃખેસમેકૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।
તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવંપાપવાપ્સ્યાસિ ॥**

અઘાપિ હું સ્થિતપ્રજ થયો નથી. અઘાપિ મ્હારે મ્હારી તામ-સિક વૃત્તિનો સર્વાંશે વિનાશ કરવાની આવશ્યકતા છે. મ્હારે નિષ્કા-મતા શિખવી જોઈએ. શાન્તિલતાના ઉપર મ્હારે આટલી બધી આસક્તિ શા માટે રાખવી જોઈએ ? કન્યા એ તો પારકું ધન છે. તેને પોતાની પાસેજ રાખવાની નીચ અને પાપી લાલસા મ્હારે શા માટે રાખવી જોઈએ ? મ્હારે તેને શા માટે કુમારિકા રાખવી જોઈએ ? જગતમાં જન્મ લઇને હું સુખી થઇ શક્યો નથી તેથી મ્હારે તેને પણ સુખી ન થવા દેવી ? મ્હને કુટુંબ સુખ ન મળ્યું તેથી તેને પણ ન મળવા દેવું ? ના ના—એમ કરવાનો મ્હને બિલકુલ અધિકાર નથી. અઘાપિ મ્હારી રાક્ષસી વૃત્તિ મ્હારા અંતરમાંથી દૂર થઈ નથી—અઘાપિ હું સ્વામી સ્નેહજ્યોતિનો ખરો શિષ્ય થઈ શક્યો નથી. હજી હું દુરાચારીજ રહ્યો છું. મ્હારા સુખને માટે હું અન્યના સુખનો નાશ કરું તો હું અધમાધમજ ગણાઉં. હજી મ્હારો ઉદ્ધાર થયો નથી; હજી હું નરાધમજ રહ્યો છું. ”

પાસેજ પલંગમાં શાન્તિલતા સૂઈ રહી હતી. તે હમણાં નિદ્રા-ધીન સ્થિતિમાં હતી. તેના તરફ જોઈને રંગનાથે પુનઃ કહ્યું:—“સૂઈ રહે—એટા શાન્તિ ! સૂઈ રહે ! ત્હારા રૂપને, ગુણને તેમજ પ્રેમને યોગ્ય થાય—ત્હારી આલોકની મુસાફરી સુખદ થાય એવોજ પતિ હું તને મેળવી આપીશ. ઈશ્વર આ શુભ કાર્ય સત્વર મ્હારે હાથે કરાવે !” આમ બોલીને રંગનાથે સૂઈ રહેલી શાન્તિલતા ઉપર એવી કામળ-તાથી હાથ ફેરવ્યો કે તેની નિદ્રાનો લંગ થાય નહિ.

શાન્તિલતા પણ પોતાના અંતરનું દુઃખ પિતા (રંગનાથ) ને જણાવી તેને દુઃખિત કરવો ઉચિત ધારતી નહિ; આથી તે પોતાના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી; છતાં તે અંત-રની વેદનાને સર્વાંશે છુપાવી શકતી નહિ. રંગનાથથી આ પ્રકાર અન્નપ્રયો નહોતો. તે શાન્તિલતાના દુઃખે ધણો દુઃખિત રહેતો હતો.

કેટલીક વખતે તો તે શાન્તિના મસ્તક ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવીને તેને પૂછતો કે:—“ બેટા ! તને શું થાય છે ? ”

બાળિકા શાન્તિ ખેદપૂર્ણ સ્મિત કરીને ઉત્તર આપતી કે:—
“ કાંઈ થતું નથી. પિતાજી ! તમે વિના પ્રયોજન શા માટે ચિંતા કરો છો ? ”

આ સમયે રંગનાથ પોતાનાં નેત્રોમાંથી નીકળી પડતાં દુઃખ-
શ્રુઓ છુપાવીને કહેતો કે:—“ મ્હારે શી ચિંતા કરવાની હોય, બેટા ?

એકબીજાનાં પ્રેમને માટે જીવતાં રહેલાં આ બંને કમનસીબ પ્રાણીનો જીવિત ભ્રમ આવી રીતે ચાલુ થયો. તેમના આનંદને એક ત્રીજા પ્રાણીએ દૂર કર્યો; છતાં અંતર્યામમાં પંકમય એવું કમલોત્કલ્પ કાસાર, જેવી રીતે બાહ્યતઃ રમણીય અને પ્રસન્નમય દેખાય છે તેવીજ રીતે શાન્તિકમળથી ઉત્કલ્પ રંગનાથ ૩૫ હૃદયકાસાર બાહ્યતઃ પૂર્ણ શોભામય અને હૃદયગમજ દેખાતું હતું.

આવી રીતે દિવસો પસાર થતા હતા. તેની દિનચર્યા કાયમજ હતી. શાન્તિલતા પ્રવેશપરીક્ષા પસાર કરીને ડૉલેજમાં—વિશ્વવિદ્યાલયમાં જવા લાગી. ગરીબોની સંભાળ લેવાનો રંગનાથનો નિત્યક્રમ ચાલુજ હતો. આ અરસામાંજ રંગનાથ લુચ્ચા બદમાશ કેશવશાલની પ્રપંચગ્નજમાં અમે આગળ વર્ણવ્યા પ્રમાણે ફસાઈ પડ્યો હતો. જે દિવસે તે ફસાઈ પડ્યો હતો તેના બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે હાથ ઉપર ભયંકર જખમ લાઇને તે ઘેર આવ્યો. પ્રભાતકાળે હોવાથી શાન્તિલતા નિદ્રાધીન થયેલી હતી. પોતાના રત્નને કાઈ હરી ગયું તો નથી ને તેની ખાત્રી કરવા માટે પ્રથમ રંગનાથે શાન્તિના આપાદ-મસ્તકનું દર્શન કર્યું. પછીથી સ્મિત મુખે તે પોતાની ઓરડીમાં આવ્યો ગયો.

નિત્યનિયમ પ્રમાણે શાન્તિલતા જગ્રત થઇને પિતાને જગ્રત કરવા ગઇ તો તેણે જખમની અપાર વેદનાથી રંગનાથને દુઃખી થતો જોયો. રંગનાથનો જખમ જેવામાં આવતાંજ બાળિકાનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેણે સત્વર શીતળ જઇ લઈ આવી એ જખમ ઘોષ નાખ્યો, અને એક સ્વચ્છ પાટો બાંધી તેણે કહ્યું:—“ પિતાજી ! હું ડૉક્ટરને બોલાવી લાવું છું. ”

“ ડૉક્ટરને બોલાવી વિશેષ ગરબ કરવાની રંગનાથની ઇચ્છા નહોતી; તેથી તેણે અનેક કારણો કહી શાન્તિને ડૉક્ટરને બોલાવવાની

મના કરી. આ જખમથી રંગનાથને પંદર દિવસ સુધી શય્યાનો આશ્રય સ્વીકારવો પડ્યો. આ સમયેજ શાન્તિલતાના અપૂર્વ પતિપ્રેમનો રંગનાથને પરિચય થયો. રાત્રિ દિવસ સતત શ્રમથી તેણે રંગનાથની સેવાશુશ્રુષા કરી. રંગનાથજ તેનું પૂજ્ય અને પવિત્ર દૈવત બન્યું હતું. આજ સુધીનાં સત્કાર્યોના પરિણામે પુણ્યદેવીજ પોતાની સેવા કરે છે એમ રંગનાથ વિચારવા લાગ્યો. રંગનાથની સેવાશુશ્રુષા કરવામાં શાન્તિલતા પોતાની હૃદયવ્યથા ભૂલી ગઈ તેમજ રંગનાથ પણ પોતાની હૃદયવ્યથા ભૂલી ગયો !

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પ્રેમિક પ્રેમિકાનું મિલન.

કેદ કરેલાં માણસોને ઘણી સાવધાનતાથી ગાડીમાં બેસાડીને લઈ જવામાં આવ્યાં; પરંતુ ગાડી જ્યારે પોલિસ થાણા પાસે જઈ પહોંચી ત્યારે હિરાલાલ, કેશવલાલ અને ભૈરવાચાર્યને પલાયન કરી ગયેલા જોઈ શક્યો. કેવી હિંમતથી તેઓ પલાયન કરી ગયા તે તેમના ઉપર પહેરે ભરનાર સિપાહીઓને તો થું; પરંતુ હિરાલાલને સુદ્ધાં માલૂમ પડ્યું નહિ. હિરાલાલની હાજરીમાં એ બંને લુચ્ચાઓ પલાયન કરી ગયા તેથીજ બિચારા પોલિસોની નોકરી અને આયરુ સલામત રહી; નહિ તો કેદીઓની સજા તેમનેજ ભોગવવી પડત. એ કેદીઓને સખ્ત સજા કરવાનો હિરાલાલે પોતાના અંતરમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો; પરંતુ કેદીઓ નાશી ગયા તેથી તે નિરાશ બની ગયો. ઘણા મહત્વના ગુન્હેગારો ગૂમ થઈ ગયા. ફરિયાદી આસામી પણ રકુચકર થઈ ગયો; તેથી હિરાલાલ સંપૂર્ણ નિરાશ થયો. તેથી સાક્ષી તરીકે તેણે વસન્તને પણ બોલાવ્યો નહિ. બીજા આરોપીઓ પાસે ગુન્હો કબૂલ કરાવીને તેણે તેમને ચાર ચાર મહિનાની સખ્ત કેદની સજા કરાવી. ચંપા વિરુદ્ધ પૂરાવો નહિ મળ્યાથી તેને છોડી દેવી પડી. ગુલાબ ઉપર અંતે ૧૯૯ મી કલમ પ્રમાણે આરોપ મૂકીને તેણે તેને કેદખાનામાં મોકલી; પરંતુ એકલી ચંપા બચી ગઈ. આપણે જનાર્દનાચાર્યની જે પુત્રીઓને આગળ જોઈ ગયા છીએ તે પિશાચ કેશવલાલનીજ બંને પુત્રીઓ હતી. પોતાના નામની સાથે કે-

શવલાલે પુત્રીઓનાં નામ પણ બદલી નાખ્યાં હતાં. ચંપાજી આપણી પૂર્વપરિચિતા રાધા હતી.

વસન્તે બીજે દિવસે એ મકાનનો ત્યાગ કર્યો. તેણે નલિન પાસે જઈને કહ્યું:—“ નલિન ! હવે હું મ્હારા જીના મકાનથી કંટાળ્યો છું. મ્હને તું કોઈ નવું મકાન શોધી આપ.”

આમ કહી સકળ હકીકત નલિનને કહી સંભળાવી વસન્તે કહ્યું:—“ આવા ખરાબ બીપણુ સ્થાને રહેવું મ્હને ઉચિત લાગતું નથી. ”

“ ભાઈ ! ત્યારે તો ડૉક્ટરના દરજ્જાને જાજો એવું મકાન મળી આવે ત્યાં સુધી તું મ્હારી પાસેજ રહે. ત્હારે હવે મ્હોટું મકાન જોઈએ. ત્હારે ડૉક્ટરનું અને સહાયકારી સંપાદકનું કામ કરવાનું છે. ત્હારે ત્હારી આફિસ પણ જૂદી જોઈએ. આ વર્ષાઋતુ પૂરી થવા દે—હમણાં મુંબાઈમાં ઘણી ચમત્કારિક અફવાઓ ફેલાવા લાગી છે. ” નલિને કહ્યું.

“ શાની અફવાઓ ? ” વસન્તે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ બે ચાર દિવસ ઉપર ચોપાટી આગળ આપણી વચ્ચે ચર્ચા થઈ હતી. તેમાં હમણાં હિન્દુ મુસલમાનોનો વાદ થનાર છે એવું જો ભવિષ્ય ભાખવામાં આવ્યું હતું તે ખરું ઠર્યું છે. પ્રત્યેક મસ્જિદમાં મુસલમાનોની સભા ભરાય છે. વળી ગણેશોત્સવની સભાઓ પણ ભરીને કાર્યક્રમ ઠરાવવામાં આવે છે. આવતી કાલે મુસલમાનોની અર્જ નેક નામદાર ગવરનર સાહેબ પાસે જવાની છે એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે. ”

“ પરંતુ પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો એક બીજાને માટે આપસ આપસમાં સમજૂકેમ નથી લેતા ? ”

“ એક વખતે એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ તેનું કાંઈ સારું પરિણામ આવ્યું નહોતું. હિન્દુઓ મુસલમાનોનો વાંક કાઢે છે ત્યારે મુસલમાનો હિન્દુઓનો વાંક કાઢે છે. ”

“ ત્હારો શો મત છે ? ” વસન્તે પૂછ્યું.

આ સમયે બે ચાર રોગીઓને આવેલા જોઈ નલિને કહ્યું:—

“ થથાવકાશે આપણે બન્ને એકમતનો નિર્ણય કરીશું ! ”

આવી રીતે નલિનનો અત્યાગ્રહ થયાથી વસન્તને તેને ત્યાંજ રહેવું પડ્યું. જો કે વસન્તની ચિત્તવૃત્તિ કાંઈક ક્ષુબ્ધ થઈ હતી તે

પણ તેણે પોતાના વ્યવસ્થિતપણાનો ત્યાગ કર્યો નહોતો; છતાં તે શાન્તિલતાનું રાત્રિ દિવસ સ્મરણ કર્યા કરતો હતો. વૃદ્ધ બાબુલનાથ આવે છે, તથા ચોપાટીના મહાવિદ્યાલયમાંજ શાન્તિલતા અભ્યાસ કરે છે એટલી હકીકત વસન્ત જાણી શક્યો હતો. આથી તે વારંવાર વિશ્વવિદ્યાલયની પાસે જઈને ભમ્યા કરતો હતો; પરંતુ ખૂબ નીકળતી વિદ્યાર્થીનીઓમાં પોતાની હૃદયદેવીનું દર્શન નહિ થવાથી તે નિરાશ બની જતો હતો.

આજે ચોપાટી ઉપરથી નિરાશ થઈને વસન્ત બુલતા આગમાં ગયો હતો. ત્યાંનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને મનુષ્યજાતિની કરામતો જોવામાં તે તન્મય બની ગયો હતો. એવામાંજ ‘વાહ-એજ તે છે.’ એવો આનંદસૂચક કામળ સ્વર વસન્ત પોતાની પાસેથી સાંભળી શક્યો. આ વાક્ય ઉચ્ચારનાર કાણ છે એ જોવાના હેતુથી વસન્તે પાછળ દૃષ્ટિ ફેરવી જોઈ તો તે ચંપાને જોઈ શક્યો. તેનાં વસ્ત્રો મલિન તેમજ ફાટલાં તૂટલાં હતાં. તેની ગભરાયતી પરંતુ મુંદર મુખમુદ્રા વસન્તના જોવામાં આવતાંજ તેના અંતરમાં તેને માટે દયા ઉપજી. ચંપાએ વસન્તની પાસે આવીને શરમાતાં શરમાતાં કહ્યું:—“કેમ વસન્તરાય ! હું તમનેજ મળવાના હેતુથી આ તરફ આવી છું. પહેલાંનું મકાન તમે કેમ છોડી દીધું ? હમણાં તમે ક્યાં રહો છો ?”

વસન્તે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. ચંપાએ ખિન્નસ્વરે કહ્યું:—“એ રાત્રિના પ્રકાર પછી તમારું મન વ્યાકુળ બની ગયું હશે. વસન્તરાય ! એ માટે હું કાંઈ પણ રીતે દોષપાત્ર છું કે ? ન્યાયાધીશે મ્હને નિર્દોષ ઠરાવીને છોડી મૂકી છે. એટલા ઉપરથીજ હું નિર્દોષ છું એમ તમને નથી લાગતું ? વસન્તરાય તમે વિરક્ત કેમ દેખાઓ છો ?”

વસન્તનું મુખમંડળ વિશેષ વિરક્ત બની ગયું. તેના મુખ તરફ જોઈને રિમત કરી ચંપાએ કહ્યું:—“જે હું ધારીશ તો તમને હસાવીશ-આનંદિત કરીશ.”

વસન્તે આ સમયે આતુરતાથી ચંપાના વદનમંડળ તરફ જોયું. ઓછાં દાંતનો દંશ દર્શાવવામાં પછી ચંપાએ કહ્યું:—“કાંઈ નહિ. તમે હમ્મેશાં હસતા રહો-આનંદિત રહો એમજ હું ઇચ્છું છું. હું તમને આનંદિત કરીશ તો તમે આનંદિત થશોને ? હસાવીશ તો હસશોને ? મ્હને હું માગું તે આપવાનું તમે વચન આપ્યું છે એ

તમારા સ્મરણમાં છે કે ? ”

“ શું છે તે કહે તો ખરી ? ” વસન્તે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

જાણે વસન્તના હૃદયની પરીક્ષા કરતી હોય એવી રીતે ચંપાએ એકાગ્રદષ્ટિથી તેના મુખમંડળ તરફ જોઈને કહ્યું:—“ હું ઠેકાણું લઈ આવી છું ! ”

“ ઠેકાણું ?! ” વસન્તના મુખમાંથી આશ્ચર્ય અને ભીતિસૂચક શબ્દ નીકળ્યો.

“ તમે મ્હને જે ઠેકાણું લાવવાનું કહ્યું હતું તે ઠેકાણું હું ત્રણ આવી છું. તમારા ધ્યાનમાં છે કે ? ”

“ હા. ”

“ ત્યારે હવે હું તમને એ સ્વર્ગની અપ્સરાનું ઠેકાણું જણાવીશ ! ” ચંપાના કંઠસ્વરમાંથી સ્પષ્ટ થતી અસુખા વસન્તના લક્ષ્યમાં આવી નહિ. તેની સ્મૃતિ ગરમ થયેલા તેલની માફક એકાએક લગ્ન કરી ઉડી. એકાએક અપ્સર થઈ ચંપાનો હાથ પકડીને તેણે કહ્યું:—“ ચંપા-ચંપા, કહે, મ્હને એ ઠેકાણું સત્વર કહે. ચાલ તું મ્હને એનું નિવાસસ્થાન બતાવ. ચાલ-જલ્દી ચાલ. ”

સહજ પાછળ હડી જઈને ચંપાએ કહ્યું:—“ મ્હારી સાથે ચાલો. ગલીનું કિંવા રસ્તાનું નામ હું જાણતી નથી. તો પણ હું બરાબર તમને ત્યાં લઈ જઈ શકીશ. ”

આમ કહીને ચંપાએ વસન્તના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવી દીધો. ખીજના સુખને માટે પોતાના સુખની આહુતિ આપતાં મનુષ્યપ્રાણીને જેટલું દુઃખ થાય તેટલાજ દુઃખની મલિન છાયા ચંપાની મુખમુદ્રા ઉપર છવાઈ ગયેલી જોવામાં આવતી હતી. દીનતાથી વસન્ત તરફ જોઈને તેણે કહ્યું:—“ હવે તમને આનંદ થયો ને ? ”

ચંપાનો છોડી દીધેલો હાથ પુનઃ પોતાના હાથમાં પકડીને વસન્તે કહ્યું:—“ ચંપા ! ત્યારે સોગન ખાવા પડશે. ”

આશ્ચર્યચકિત બની જઈ, વસન્ત તરફ જોઈને ચંપાએ પૂછ્યું:—“ શાના સોગન ખાવા પડશે ? ”

“ તું આ ઠેકાણું ત્યારે પિતાને કહીશ નહિ. ” વસન્તે કહ્યું, “ જો તું કહે તો તને મ્હારા સમ છે. ”

“ હું મ્હારા પિતાને આ ઠેકાણું કહીશ એવો તમને સંશય છે ? તેમની સાથે હવે મ્હારે શો સંબંધ છે ? પરંતુ તમે હવે મ્હને સોગન

દેશો નહિ. તમારા સોગન એ જાણે કે જાદુગરની આજ્ઞા છે. વસન્ત-રાય ! તમે જાદુગર છો !”

“ પરંતુ તું સોગન ખાતી નથી ? ”

“ હું સોગન ખાધને કહું છું, આ ફેકાણું હું મ્હારા પિતાને પણ જણાવીશ નહિ. ”

“ તે સાથે બીજા કાધને નહિ જણાવવાનું પણ તું કબૂલ કર. ”

“ કબૂલ કરું છું. હવે તો સમાધાન થયું ને ? ”

વસન્તે કહ્યું:—“ હવે ચાલ ત્યારે. ”

“ બલે ચાલો. આજે તમારા અંતરમાં આનંદ સમાતો નથી” ચંપાએ કહ્યું.

આગળ ચાલતાં ચંપાએ કહ્યું:—“ ડૉક્ટર વસન્તરાય ! તમે મ્હોટા માણસ છો. હું ગરીબ બિખારિણી છું. જે મ્હારી સાથે સાથે તમે ચાલશે તો લોકો તમારી મસ્કરી કરશે. તમારા જેવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ મ્હારા જેવી અભાગિની દીન બાળિકાની સાથે ચાલે એ શાબે નહિ. તમે મ્હારી પાછળ પાછળ ચાલો. ”

ચંપાનાં આ વચનોમાં કેટલી બધી વ્યાકુળતા ભરેલી હતી એ વસન્ત સમજી શક્યો. તે ચંપાના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. તેનું અંતર અતિ દુઃખિત થયું; છતાં તેણે પોતાના મુખમાંથી એક પણ સહાનુભૂતિ-સૂચક શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ. તે ચંપાની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. ચંપા મુક્ત હતી અને વસન્ત પણ મુક્ત હતો. અનેક ગલીઓ તેમજ રસ્તાઓ વટાવીને અંતે તેઓ બન્ને એક બંગલી પાસે જઈ પહોંચ્યા. બાગમાં આવેલી ન્હાની બંગલી તરફ આંગળાં કરી, વસન્તને ઉદ્દેશીને ચંપાએ કહ્યું:—“ જુઓ, પેલું તમારું સ્વર્ગ. એ સ્વર્ગમાંજ તમારી અપ્સરા રહે છે. ”

કદાપિ નહિ જોયલી, પરંતુ અશ્રુતપૂર્ણ અને અદ્ભુત વર્ણનો સાંભળેલી વસ્તુ પ્રત્યક્ષ નજરે જોવાનો પ્રસંગ મળતાં મનુષ્ય આનંદથી જે પ્રમાણે વિગતભાન બની જાય છે તેવીજ રીતે અપાર આનંદથી વસન્ત શુદ્ધિશૂન્ય બની ગયો. જે તેને ચંપા શુદ્ધિમાં ન લાવી હોત તો તે ઘણા સમય સુધી, બાગમાં આવેલી એ બંગલી તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહેત. ચંપાએ તેને કહ્યું:—“ હવે મ્હારું ઇનામ આપો છો કે ? ”

વસન્તે એ જાદુભરેલી બંગલી તરફથી દષ્ટિ પણ ફેરવ્યા

સિવાય પોતાના ખિસ્સામાંથી ત્રણ ચાર રૂપિયા કાઢી તેના હાથમાં મૂકીને કહ્યું:—“લે, આ તારું ઇનામ !”

ચંપાએ રૂપિયા હાથમાં લઇને પાછા વસન્ત પાસે ફેંકી દીધા. વસન્ત એ રૂપિયાનો ખડખડાટ તથા ચંપાનો નિરાશા અને સંતાપ-પૂર્ણ કંઠસ્વર સાંભળી શક્યો. ચંપાએ કહ્યું:—“ઇનામમાં મ્હારે રૂપિયા જોઇતા નથી.”

વસન્તે શુદ્ધિમાં આવી દષ્ટિ ફેરવી તો ચંપાને તેણે પોતાની પાસેથી જતી રહેતી જોઈ; રૂપિયા પણ તેના પગ પાસે પડી રહેલા હતા. અંતરમાંજ ચંપાનો તિરસ્કાર કરીને વસન્તે એ રૂપિયા ઉંચકી લઈ ખિસ્સામાં મૂક્યા, તથા તે બાગમાં પ્રવેશ કરી, બંગલી પાસે જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો; પરંતુ પુનઃ તેનો વિચાર બદલાયો. તે બંગલીનો અને આસપાસના સ્થાનનો નકશો પોતાના સ્મૃતિપટ ઉપર ચિતરી લઈ, ચિંતાતુર ચિત્તે નલિનના મકાન તરફ જવા લાગ્યો.

તેજ દિવસે રંગનાથ કોઈ કામને લીધે ખુદાર ગામ ગયો હતો. ચાર ચાર પાંચ પાંચ મહિનાને અંતરે તે આવી રીતે ખુદાર ગામ ફરી આવતો હતો. ખરચની તાણુ પડતાંજ તે ખુદાર ગામ ચાલ્યો જતો હતો એમ શાન્તિલતા ધારતી હતી. રંગનાથ આજે પણ ખુદાર ગામ ગયો હતો અને ત્રણચાર દિવસ પછી પાછો આવવાનો હતો. ઘરમાં શાન્તિલતા અને વૃદ્ધા શિવગંગા સિવાય બીજું કોઈ નહોતું. શાન્તિલતાને હજી એટલી ચિંતા થયા કરતી હતી કે, રંગનાથના હાથ ઉપર થયેલો જખમ અઘાપિ રુઝાયો નહોતો તેમજ તેની અશક્તિ સર્વાંશે દૂર થઈ નહોતી. ખુદાર ગામ ગયેલા પિતાથી જખમની ઉપરનો પાટો છોડી બાંધી શકાશે નહિ, અને કદાચ તે પાકશે તો તેને વિશેષ વ્યથા વેડવી પડશે એવી શાન્તિને ચિંતા થયા કરતી હતી. આવી ચિંતાથી રાત્રે તે સ્વસ્થતાથી નિદ્રા સુખ પણ મેળવી શકતી નહિ. પોતાની ઓરડીમાં, પલંગ ઉપર આડી પડીને તે પોતાના વિદ્યાબ્યાસનું પુસ્તક વાંચતી હતી. એવામાં તેણે બાગમાં કાંઈ વસ્તુ પડ્યાનો ખડખડાટ સાંભળ્યો. શાન્તિલતા શય્યામાં બેઠી થઈ શિવગંગાને બોલાવવા લાગી. બાદમાંસની શુદ્ધ તૃતીયા હોવાથી ચંદ્ર ક્યારનોય અસ્ત થઈ ગયો હતો. બગીચામાંનાં વૃક્ષો બીષણ અંધકારમાં રાક્ષસોની માફક ઉભાં રહેલાં હતાં. બારી ઉઘાડીને શાન્તિલતાએ બગીચામાં દષ્ટિ કરી; કિન્તુ અંધકારમાં તે કાંઈ જોઈ શકી નહિ.

એવામાં શિવગંગા આવી પહોંચી એટલે શાન્તિલતાએ તેને પૂછ્યું:—“બગીચાના ફરવાળને તાળું વાસ્તું છે ને?”

“હા-હું જાતેજ વાસી આવી છું.”

“ત્યારે બગીચામાં હમણાં શાનો ધખાકો થયો?”

“કદાચ એક પાકેલું પપનસ ઝાડ ઉપરથી નીચે પડ્યું હશે. મુંબાઈની વસતિમાં ચોર લોકો ચોરી કરી શકતાજ નથી. વૃક્ષઉપરથી પપનસ નીચે પડ્યું હશે તેથીજ ધખાકો થયો હશે.”

શાન્તિલતાની શંકાનું સમાધાન થયું. તે પોતાના બચ ઉપર હસી અને પુનઃ અભ્યાસમગ્ન થઇ. સમસ્ત રાત્રિમાં પુનઃ ખીજે કરી અવાજ થયો નહિ. સહવારે ઉઠીને જે પપનસ પડ્યાથી પોતાના અંતરમાં વિના કારણે બચ ઉપજ્યો હતો એ પપનસ જેવા શાન્તિલતા બગીચામાં ગઇ, તો બારી પાસે આવેલા પપનસના વૃક્ષ નીચે તેણે એક પાકું પપનસ પડેલું જોયું. ઘણીજ આતુરતાથી શાન્તિ એ પપનસ ઉંચકવા ગઇ કે તરતજ તે આશ્ચર્યચકિત બની ગઇ, તથા થોડું દૂર ખસી જઇ એ પપનસ તરફ જોઈ રહી. જે કોઈ ચિત્રકાર આ સમયે ત્યાં હાજર હોત તો તેણે ગભરાઈ ગયેલી શાન્તિનું ઘણું રમણીય ચિત્ર આલેખ્યું હોત. શાન્તિને ગભરાવે તેમજ આશ્ચર્યચકિત બનાવે એવી શી વસ્તુ પાપનસમાં હતી?

પોતાની ગભરામણ તથા આશ્ચર્યને દૂર કરીને એ પપનસ તેણે ઉંચકી લીધું. એ પપનસની સાથે એક પત્ર બાંધેલો હતો તે તેણે સાવધાનતાથી છોડી લીધો. એ પત્ર ઉપર કોઇનું નામકામ લખેલું નહોતું. એ પત્ર પપનસ સાથે કોણે બાંધ્યો હશે? શા માટે બાંધ્યો હશે? એ પત્રમાં કોઈ ગૂઢ રહસ્ય સમાયલું હોવું જોઈએ એમ સમજીને શાન્તિલતાએ એ પત્ર ફોડ્યો અને પછી તે વાંચવા માંડ્યો.

હૃદયદેવી,

“ઇશ્વરની આ સૃષ્ટિ પ્રેમનીજ છે. પ્રેમના મૂળભૂત તત્વ ઉપર સમસ્ત બ્રહ્માંડની રચના થયેલી છે. બ્રહ્માંડમાંથી જે પ્રેમનું વિસર્જન થાય તો તે બ્રહ્માંડનો નાશ થયા બરાબર છે. જડ અજડ, ચેતન અચેતન તથા ચળ અચળ વસ્તુઓ પ્રેમના તારથી એકત્ર થઇ રહેલી છે. પ્રેમજ નગતનો આધાર અને સંહાર છે. અનન્તનું એકમાં અને એકનું અનેકમાં પ્રેમજ રૂપાંતર કરે છે!

પ્રેમ અભેદ છે. ભેદમાં પ્રેમ નથી. ભિન્નતાનો નાશ કરી પ્રેમજ્ઞ ઐક્ય કરે છે. પ્રેમની એ પ્રકૃતિજ છે. લોહાને આકર્ષતા ચુંબકની માફક પ્રેમ સમસ્ત વિશ્વને અને પ્રત્યેક પરમાત્માને પોતાના તરફ આકર્ષે છે અને તેને પ્રેમમય બનાવે છે.

+ + + +
“પ્રેમ સાહસિક છે. પ્રેમ સરળ છે. પ્રેમ નિસ્વાર્થી છે.

+ + + +
“પ્રેમની શક્તિ અગાધ છે. પ્રેમ અનિર્વચનીય છે.

+ + + +
“પ્રેમની લીલા આનંદમય છે. પ્રેમની લીલા ગંભીર છે.

+ + + +
“પુષ્પોનું લાસ્ય, પક્ષીઓનું સંગીત, વાયુદેવતાનું નૃત્ય, તારકાઓનું છુપાવું, તથા વસન્તઋતુનું આગમન એ પ્રેમનાં ચિહ્નો અને સાધનો છે.

+ + + +
“પ્રેમી આ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને વિલસ પ્રેમને સંત્રમ કરે છે.

+ + + +
“વિલસ સ્થિતિમાં પ્રેમની આશા, હૃવધારણુ કરી રાખવાનો ઉપાય છે. પ્રેમના નિદિધ્યાસથી પ્રેમી પોતાની પ્રેમવસ્તુને પ્રેમપૂર્ણ કરીને પ્રેમ કરવામાં તન્મય કરે છે. એથીજ પ્રેમ આકર્ષણીય છે.

+ + + +
“જેમનાં હૃદય વિશુદ્ધ પ્રેમથી પરિપૂર્ણ છે તેમના સુખને હૃશ્વર પણ ઓછું કરી શકતો નથી. એ પ્રેમ હૃદયો એક કરીને તેને અદ્વૈત્ય અને અવિનાશિત્વ માત્ર પરમેશ્વર આપે છે.

+ + + +
“પ્રેમહૃદયા દેહાવસાન પછી અપાર્થિવ પ્રેમના શાશ્વત સા-
ત્રાન્યમાં લીન થાય છે.

+ + + +
“દેવિ ! આવો પ્રેમ તું પિછાને છે કે ? હું તો એવો પ્રેમ પિછાનું છું; પરંતુ મ્હારો પ્રેમ વિલસ સ્થિતિમાં હોવાથી હું ઘણો દુઃખી થઈ છું. મ્હારું પ્રેમસ્વર્ગ એક રમણી હરી મધ છે.

+ + + +

“હું એ રમણીની શોધ કરું છું. પહેલાં મહેં તેને રાણીના આગમાં જોઈ હતી; પરંતુ હવે તે ત્યાં દેખાતી નથી. મહેં મહા મુશિબતે જ્યારે તેના નિવાસસ્થાનનો પત્તો મેળવ્યો ત્યારે ત્યાંથી પણ તે અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. તે ક્યાં અદ્રશ્ય થઈ ગઈ છે એ પણ તેણે મહેને જણાવ્યું નથી.

+ + + +

“દેવિ ! એ રમણીને તું ઓળખતી હોય તો તેની સાથે તું મ્હારો મેળાપ કરાવીશ કે ?

+ + + +

“કાલે રસ્તામાં મહેને પ્રેમોન્મત્ત મળ્યો. પ્રેમની ધ્યાનધારણાથી તે ખરેખર ઉન્મત્ત બની ગયો છે. તે પ્રેમની શોધ કરવાને લટકે છે. તેને તેનો પ્રેમ પ્રાપ્ત થશે કે ? તે તેનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખે કે ? તે અત્રે આવે કે ?”

લી૦

શુદ્ધ પ્રેમને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રાખનાર.

આવો વિલક્ષણ પત્ર વાંચવામાં આવતાં શાન્તિલતા ચંચળ બની ગઈ. એ પત્ર કોના તરફથી આવ્યો છે એ તે તરતજ સમજી ગઈ. પોતે પ્રેમી છે એમ આજે તેને સ્પષ્ટ માલુમ પડ્યું. એ પત્રને વારંવાર વાંચતાં તેની દેહલતા પુલકિત અને પ્રેમામૃતખિંદુઓથી આર્દ્ર થવા લાગી. પોતાના પ્રેમિક તરફથીજ પ્રેમ યાચના અને પ્રેમસંદેશ આવેલો જોઈને તે અતિ આનંદિતા થઈ. એ પ્રેમપત્રના ચિત્તવનમાંજ તેનો સમસ્ત દિવસ પસાર થઈ ગયો. એ પ્રેમોન્મત્ત બનેલો પ્રેમિક અવશ્ય આવશે એવી અંતરમાં ખાત્રી હોવાથી વૃદ્ધા શિવગંગાના સ્મૃતિ ગયા પછી તેણે બાગમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રેમના આનંદમય વિચારોમાં તક્લીન થઈને તે ચોતરફ જોવા લાગી, તો તેણે એજ પપન-સના વૃક્ષ નીચેથી એક સ્વરૂપવાન યુવકને પોતાના તરફ આવતો જોયો. ચંદ્રના ક્ષીણ પ્રકાશનો બાગમાં સામાન્ય વિસ્તાર થયેલો હતો; તો પણ શાન્તિલતા એ યુવકને જોતાંની સાથેજ ઓળખી ગઈ. તેની શુદ્ધિ ગૂમ થઈ જવા લાગી. તેનું સર્વગ કંપી હૃદયું. એવામાં યુવકે આગળ આવીને મધુરકંઠે કહ્યું:—“દેવિ ! પરવાનગી લીધા સિવાય નીચ ચોરની માફક મહેં તમારા બાગમાં પ્રવેશ કર્યો છે; પરંતુ હું ચોર નથી. મ્હારા હૃદયની-પ્રાણુની ચોરી થઈ છે. તેની શોધ કરતો કરતો હું અત્રે આવી પહોંચ્યો છું. શિષ્ટાચારનો, ની-

તિનો, ધર્મનો અને ચરિત્રનો ત્યાગ કરી પરવાનગી સિવાય હું અત્રે આવ્યો છું એ માટે મ્હને ક્ષમા કરો ! પુનઃ હું આવી રીતે નહિ આવું. પવિત્રતાને હું પુનઃ કલંકિત નહિ કરું. ”

+ + + +

શાન્તિલતા શરમાઈ જઈને ઉપર્યુક્ત વચનો સાંભળતી હતી. મુવકે પુનઃ કહ્યું:—“ દેવિ ! મ્હારા અપરાધની મ્હને ક્ષમા આપે. ક્ષમા મ્હને ક્ષમા આપશે કે ? ”

શાન્તિલતાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું. તેના અંતરમાં આનંદ ઉછળી રહ્યો હતો; પરંતુ તેની મર્યાદા અને પવિત્રતા તેના અંતરના પ્રેમને પાછો હાંકી કાઢતી હતી. તેણે ગંદગદ કંઠે માત્ર એટલું જ કહ્યું:—“ વસન્તરાય—”

વસન્તે બહીતાં બહીતાં કહ્યું:—“ હૃદયેશ્વરિ ! હવે હું તને તું કહીને જ બોલાવીશ. મ્હેં તને પત્ર પહોંચાડવાનું જે સાહસ કર્યું હતું તેથી મ્હારા માટે ત્હારા અંતરમાં તિરસ્કાર ઉપજ્યો હશે ! તેથી ત્હારું અપમાન થયું હશે ! પરંતુ હું શું કરું ? મ્હારું મન મ્હારા તાબામાં રહ્યું નથી. એટલું જ નહિ પણ મ્હારો દેહ સુદ્ધા મ્હારા તાબામાં રહ્યો નથી. વારંવાર હું અત્રે આવીને ત્હારું દર્શન કરી શકું એટલી જ ભિક્ષા માગવાને હું અત્રે આવ્યો હતો. તને હું ધણા દિવસ સૂધી ત્રાસ નહિ આપું, કેમકે આ વિરહની અપાર વ્યથાથી મ્હારો દેહ અલ્પકાળમાં જ સ્વર્ગલોકમાં જશે એમ મ્હને લાગે છે. જે મ્હારા હૃદયની વ્યથા મ્હારાથી તને બતાવી શકતી હોત તો હું આ અંતઃકરણક્રમલ ઉપર ત્હારી પ્રેમમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત થઈ રહેલી તને બતાવત; પરંતુ દેવિ ! મ્હારાં આવાં વિનયશૂન્ય વચનો સાંભળી તું મ્હારા ઉપર ક્રોધે તો નથી ભરાતી ને ? અત્યારે હું શું બોલું છું તેનું મ્હને જ્ઞાન નથી. અંતરના આવેગને હું અટકાવી શકતો નથી. કદાચિત્ હું ત્હારું અપમાન કરતો હોઈશ—ત્હારી પવિત્રતા મ્હારાં વચનોથી કલંકિત થતી હશે—”

શાન્તિલતાના ધૈર્યનો અંત આવ્યો. વસન્તના ઉન્મત્ત પ્રેમાનંદ પ્રવાહમાં તે શુદ્ધિ ગૂમાવીને તણાવા લાગી. તેનું મસ્તક ભમવા લાગ્યું. તે તરત જ નીચે બેસી ગઈ. તેના મુખમાંથી માત્ર “ હે પ્રભુ ! ” આટલા જ શબ્દો નીકળ્યા.

વસન્ત પ્રેમથી ઉન્મત્ત બની ગયો હતો. શાન્તિલતાની મનઃ

સ્થિતિ પણ પૂર્ણ દુર્બળ બની જઇને તેના તાબામાં આવી હતી. વસન્તનો પ્રેમ જો માત્ર રૂપનોજ મોહ હોત તો તેણે શાન્તિલતાની નિર્બળતાનો ફાયદો લઇને, તેને આલિંગન કરીને તેના પવિત્રતમ કૌ-માર્યનો નાશ કર્યો હોત. ધર્મ, નીતિ અને પવિત્રતાનું ખૂન કરીને તેણે સ્વેચ્છાનુસાર વિહાર કર્યો હોત; પરંતુ વસન્તના પ્રેમમાં નીચ વિષયવાસનાનો સહજ પણ અંશ નહોતો. તેનો પ્રેમ દિવ્ય હતો— અપાર્થિવ હતો. માત્ર શરીરના સ્પર્શથી તેનો પ્રેમ તૃપ્ત થાય તેમ નહોતો. વસન્ત આવા અતિ પવિત્ર પ્રેમવાળો હોવાથી જ તેણે શાન્તિ-લતાની આવી સ્થિતિમાં તેને સ્પર્શ સુદ્ધાં કર્યો નહિ. જો કે તે અતિ ઉત્તેજિત કિંવા ઉન્મત્ત બની ગયો હતો તો પણ શાન્તિલતાના કૌમાર્ય ઉપર નીચતાથી છાયા પડે એવું નિંદ્રા કૃત્ય તેણે ન જ કર્યું. આનંદાવેશમાં જ તેણે કહ્યું:—“દેવિ ! આજે હું કૃતાર્થ થયો છું. મ્હારા પ્રેમનું પ્ર-તિદાન મ્હને મળ્યું છે. દેવિ ! મ્હારા ઉપર ત્હારો પ્રેમ છે, ને ? દેવિ ! આ પ્રેમામૃત પૂર્ણ શબ્દ મ્હને સંભળાવ !”

પ્રણયિની શાન્તિલતાએ શરમાતાં શરમાતાં ઉત્તર આપ્યો:—

“તમે સઘળું જાણો છો; છતાં શા માટે પૂછો છો ?”

ઉત્તેજિત બનેલા વસન્તે કહ્યું:—“દેવિ ! આ આનંદનો આવેગ હું સહન કરી શકતો નથી.”

સ્ત્રીજાતિ ધણી સંયમી હોય છે. પોતાના પ્રબળ મનોવિકારોને સ્ત્રીઓ જેવી રીતે દબાવી શકે છે તેવી રીતે પુરુષો દબાવી શકતા નથી. શાન્તિલતાની વૃત્તિ જો કે અત્યંત પ્રબળ થઇ હતી તોપણ તેણે મહા મુશિબતે તેની વૃત્તિને દબાવી દીધી. તે એકાએક શાન્ત અને ગંભીર થઇ ગઇ. પ્રસન્ન તેમજ પ્રેમપૂર્ણ સ્વરે તેણે કહ્યું:—“પ્રેમા-વેગને સહન કરવામાં જ યથાર્થ સ્નેહ છે.”

પછીથી વસન્ત શાન્તિલતા પાસેથી વિદાય લઇને ચાલ્યો ગયો.

+

+

+

+

વસન્તને હવે બીજો ત્રિષય નહોતો. બે દિવસથી સમસ્ત મુંબાઈ નગરી ગણેશોત્સવમાં નિમગ્ન થઇ હતી. અનેક સ્થળોએ ભવ્ય મંડપો-માં શ્રીસિદ્ધિવિનાયકનો ઉત્સાહ ચાલુ હતો. દીપોત્સવની અપ્રતિમ શોભા જોવામાં આવતી હતી. અનેક પ્રેક્ષકાની દોડાદોડ વસન્તના જોવામાં આવી. વિનાયકની પ્રશસ્તી ગાનાર મંડળો વિવિધ પ્રકારના વેશમાં જતાં જોવામાં આવતાં હતાં. ચોતરફ ધામધૂમ થઇ રહી હતી.

વસન્તે એક ઠેકાણે બે ચાર હિન્દુ અને મુસલમાનોની બાથાબાથી થયેલી જોઇ, તથા ત્યાં પોલિસ પણ જોવામાં આવી. અન્ય સ્થળે વસન્તે મુસલમાનોનાં ટોળાંને મસ્જિદમાં કિંવા રસ્તા ઉપર એકત્ર થયેલાં જોયાં; પરંતુ એ સર્વ પ્રકાર તરફ વસન્તનું લક્ષ્ય નહોતું. તે જૂદાજ વિચારોમાં મગ્ન બની બેસી હતો. એવામાં ચંપાએ એકાએક તેની પાસે આવીને કહ્યું:—“ કેમ વસન્તરાય ! હવે તો તમે આનંદમાં જો ને ? ”

પોતાની સમાધિમાંથી જન્મત થઈને વસન્તે જોયું તો તેણે ચંપાને પોતાની પાસે આવીને ઉભી રહેલી જોઇ. ત્રણ ચાર દિવસથી તેને ચંપા બિલકુલ યાદ આવી નહોતી. જે સુખના સિંહાસન ઉપર વસન્તનો આભિષેક થતો હતો તેના ઉપર તેની સ્થાપના ચંપાએ જ કરી હતી; છતાં તે તેનો ઉપકાર જૂલી ગયો હતો. અન્ય વસ્તુનું તદ્દન વિસ્મરણ થવું એ પ્રેમનું જ પરિણામ છે. જો અન્ય કોઈ કોઈ સ્થળે અને અન્ય સમયે ચંપાની સાથે તેની મુલાકાત થઇ હોત તો તેણે તેનો આભાર માન્યા સિવાય તેને જવા દીધી હોત નહિ; પરંતુ આ સમયે તે ધાંધળમાં હતો. પ્રેમિક બાજુ જન્મતને સર્વાંશે વિસરી જાય છે. પ્રેમ સિવાય બીજું કાંઈ તેનું ધ્યેય હોતું નથી. આ નિયમને કાંઈ વસન્ત અપવાદરૂપ નહોતો. તેણે ચંપા તરફ જોઇને આશ્ચર્યસૂચક સ્વરે પૂછ્યું:—“ કાણ, ચંપા કે ? ”

“ વસન્તરાય ! માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં મ્હને જૂલી ગયા કે ? મ્હારા તરફ આવું બેદરકારી બરું વર્તન કેમ ચલાવો છો ? મ્હારાથી કાંઈ ગુન્હો થયો છે કે શું ? ”

“ ના. ” માત્ર આટલું જ બોલીને વસન્ત શાન્ત રહ્યો.

આ સમયે ચંપાની કાંઈ બોલવાની ઇચ્છા હતી; છતાં તે બોલી શકી નહિ તેની વાચાળતા હમણાં અદ્રશ્ય થઇ ગઇ હતી. હૃદય ઉપર હાથ મૂકી, હૃદયમાંથી ઉછળતા વિચારોને દબાવી રાખી, નિરાશ થયેલી પિશાચિની પ્રમાણે કંઈક શ હાસ્ય કરીને તેણે કહ્યું:—“ પરમાત્મા તમને સર્વદા સુખમાં રાખે એટલી જ મ્હારી તેના પ્રત્યે અનન્યભાવે પ્રાર્થના છે ! ”

પ્રકરણ ૧૭ મું.

સ્નેહના ઉભરા.

ચંપાએ વિદાય થઈ જવાનો ભાવ દર્શાવ્યો; પરંતુ વસન્તે પૂંઠ ફેરવી એટલે તે ઘણી સાવધાનતાથી તેની પાછળ પાછળ જવા લાગી. વસન્ત ક્યાં જશે એ તે સારી રીતે જાણતી હતી. વસન્તે યથાસ્થાને જઈ પહોંચીને બગીચાના કંપાઉન્ડને ફેદી જઈ બગીચામાં પ્રવેશ કર્યો. તેનું આવું વર્તન જોવામાં આવતાં ચંપાને ઘણું આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. તે ત્વરિતગતિથી બગીચામાં દાખલ થઈ. પછીથી ધીમે ધીમે તે જે રસ્તેથી વસન્ત ગયો હતો તે રસ્તા તરફ નહિ જતાં બીજા રસ્તેથી બંગલીની પછીત પાસે જઈને બેઠી. એ ઠેકાણે વૃક્ષલતાઓના વિશેષ સમુહ હોવાથી ત્યાં ઘણા જ અંધકારનો વિસ્તાર થયેલો હતો. આથી ચંપાને ત્યાં છુપાઈ જવામાં બિલકુલ અડચણ પડી નહિ.

ચંપા આ સમયે ત્યાં વસન્ત તેમજ તેની પ્રણયદેવીનો પહેરો ભરવાને જ બેઠી હતી કે કેમ એ તો પ્રભુ જાણે ! એ તરફ વિશેષ વસતિ નહિ હોવાથી આજુબાજુમાં નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયેલું હતું. ચંપા પણ સ્વસ્થતાથી બેસી રહી હતી; છતાં તેનું મન સ્વસ્થ હતું કે શું ?

રાત્રિના લગભગ સાડાઠસ વાગ્યાના અરસામાં બે મુસાફરો ત્યાં થઈને જતા જોવામાં આવ્યા. તેઓમાંનો એક બોલ્યો કે:—“ એ શું મ્હારો તિરસ્કાર કરે છે ? હું આજે તેને મ્હારો સપાટો ખરાબર બતાવીશ. ” આ વાક્ય ચંપાના સાંભળવામાં આવ્યું. આ સમયે કોઈનો આ એકાન્ત રસ્તા ઉપર અવાજ સાંભળવામાં આવ્યાથી ઉપર્યુક્ત બન્ને મનુષ્યોની વાતચિત બંધ પડી. બન્ને મનુષ્યો અલ્પકાળને માટે બચલીત બની ગયા. તેઓ એકબીજાનો હાથ પકડીને ચાલવા લાગ્યા. થોડે દૂર ગયા પછી તેઓમાંના એક જણે કહ્યું:— “ કેમ, આટલો બધો બ્હી કેમ ગયો ? કોઈ પાછળથી બોલ્યું કે શું ? ”

ચંપાના અવાજથી આ બન્ને નિશાચરો ભય પામ્યા હતા. અલ્પકાળમાં જ તેઓ બગીચામાં પ્રવેશ કરી ન્યાં ચંપા બેઠી હતી ત્યાં ગયા. ચંપાએ વિચાર્યું કે, એ માણસો કોઈ ખરાબ ઉદ્દેશથી જ અત્રે આવેલા હોવા જોઈએ; પરંતુ અંધકારનો પૂર્ણ વિસ્તાર થયેલો હોવાથી

તે તેમને ઓળખી શકી નહિ. ”

આ સમયે આવેલા બે મનુષ્યો પૈકીનો એક બોલી ઉઠ્યો:—
“ અંદર વધારે માણસો તો નહિ હોય; વળી મ્હારા જાણવામાં આવ્યા પ્રમાણે રંગનાથ ખ્હાર ગામ ગયેલો છે. આ સુયોગનો લાભ લઇ આજે જ આપણે શાન્તિને બળાત્કારે ઉપાડી જઇશું તો રંગનાથ આપણે આધીન થયા સિવાય રહેશે નહિ.”

બીજો માણસ બોલી ઉઠ્યો:—“ બીજું કાણ અત્રે હાજર હોય ? તું સત્વર આ બારીમાં થઇને અંદર પ્રવેશ કર. ”

ચંપા ઓળખી ગઈ કે, આ બે માણસોમાંનો એક તેનો પિતા કૂર કેશવલાલ અને બીજો નિષ્કુર ભૈરવાચાર્ય હતો. ભૈરવાચાર્ય જેવો બારી ઉપર હાથ મૂકી ઉપર ચઢવા ગયો કે તરત જ તેના હાથને ચંપાનો હાથ અડક્યો. આથી તે આશ્ચર્યચકિત તેમ જ ભયભીત બની જઇને બોલી ઉઠ્યો:—“ ઓ બાપ ! અહિં તો ભૂત હોય એમ લાગે છે ! ”

“ કાણ છે ? ” કેશવલાલે પૂછ્યું.

“ એ તો હું તમારી પુત્રી ચંપા છું. ” ચંપાએ ઉત્તર આપ્યો.

ચંપાનું નામ સાંભળતાં જ તેઓ બન્નેનો ભય દૂર થયો. કેશવલાલે કહ્યું:—“ ચંપા ! તું શા માટે અત્યારે અત્રે આવી છે ? અમારા કાર્યમાં હરકત કરવાની ત્હારી ઇચ્છા છે કે શું ? ”

“ પિતાજી ! હું આપનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી જ અત્રે આવી છું. જો આપ સત્વર અત્રેથી પલાયન નહિ કરી જાઓ તો પોલિસ આવી પહોંચી તમને કેદ પકડશે. ” ચંપાએ ભય દર્શાવી નિષ્કુર પિતાને ત્યાંથી કાઢી મૂકવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“ તું અસત્ય બોલે છે. તું અમારા કાર્યમાં વિઘ્નકારિણી થઈશ તો ત્હારે જીવ આપવો પડશે, સમજ ? ” કૂર પિતાએ પોતાની કૂરતાનું સંપૂર્ણ દર્શન કરાવ્યું.

“ હું સત્ય જ કહું છું કે, જો તમે મ્હારું કહ્યું નહિ માનો અને અત્રેથી પલાયન કરી નહિ જાઓ તો પોલિસના હાથમાં પકડાશો. જુઓ પોલિસ આવતી હોય એવો ખડખડાટ પશુ સંભળાય છે. ” ચંપાએ દઢતાથી કહ્યું.

કેશવલાલ અને ભૈરવાચાર્યે કાન માંડીને સાંભળ્યું તો તેમણે કાઠનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો. આથી તેમને ચંપાના વચનો સત્ય લાગ્યાં, અને અતે તેઓ જીવ બચાવવાના ઉદ્દેશથી ત્યાંથી પલા-

યન કરી ગયા. પછીથી અંપાએ સ્વગત કહ્યું:— “ મહેં જો તેમને અંદર જવા દીધા હોત તો તેઓ કોણ જાણે કેવોય અનર્થ કરત. કોઈ ખિલાડી કે કૂતરાનો ખડખડાટ સાંભળી પોલિસ આવતી હશે એવા ભયથી તેઓ પલાયન કરી ગયા !” આમ બોલી તે જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં જ બેસી રહી.

+ + + +

રસ્તા ઉપર આ પ્રકાર બનતો હતો; પરંતુ આગમાંના એક રમણીય વૃક્ષલતાઓથી ઘેરાયલા એકાન્ત સ્થાને શું બનતું હતું ? વસન્ત અને શાન્તિલતા અરસ્પરસ સૌન્દર્યપાન કરતાં હતાં. ઉભયના અંતરસાગરમાં ક્ષણે ક્ષણે અસંખ્ય સ્નેહ તરંગો ઉછળતા હતા.

આવી સુખદ સ્થિતિમાં ઘણો સમય વ્યતીત થઈ ગયા પછી વસન્તે કહ્યું:—“ દેવિ ! હું હમ્મેશાં અત્રે આવું છું તેથી તને ક્રોધ તો નથી ઉપજતો ને ?”

શાન્તિલતાએ નમ્ર તેમજ મધુર સ્વરે કહ્યું:—“ જો ક્રોધ ઉપજતો હોત તો મહેં આવો વ્યવહાર ચલાવ્યો જ ન હોત. ”

અતિ આનંદિત થઈને વસન્તે કહ્યું:—“ ત્યારે હું હરનિશ ત્હારું દર્શન કરવા આવું તેથી તને કાંઈ અડચણ તો નથી ને ?”

“ ના-પરંતુ-” આટલું જ બોલીને બાળિકા અટકી ગઈ.

“ પરંતુ શું ?” ઉત્સુકતાથી વસન્તે પૂછ્યું.

“ આવતી કાલે પિતાજી આવવાના છે. તેમની હાજરીમાં હું આવી રીતે તમને એકાન્તમાં મળવા આવી શકીશ નહિ. વળી અઘ્યાપિ હું કુમારિકા છું. પરપુરુષની સાથે કુમારિકાએ રાત્રિના સમયે એકાન્તમાં મળી વાર્તાવિનોદ કરવો એ ધર્મરાજાથી વિરુદ્ધ છે. એ પ્રકાર ધર્મદષ્ટિથી પણ યોગ્ય નથી. આ પ્રકાર જનસૃષ્ટિને તેમ જ પિતાને તો બિલકુલ પસંદ પડશે નહિ. ” શાન્તિલતાએ બેદ દર્શાવીને કહ્યું.

વસન્તે શાન્તિલતાના મુખ તરફ જોઈ રહીને કહ્યું:—“ ત્યારે મહેં તું પરપુરુષ સમજે છે કે ?”

“ ના.”

“ મ્હારા ઉપર ત્હારો પ્રેમ છે કે ?”

“ એ વાર્તા માત્ર જગદીશ્વર જ જાણે છે.”

“ ત્યારે પછી ત્હારા દર્શનથી મ્હને જે સુખ ઉપજે છે એ સુખથી તું મ્હને વંચિત શા માટે કરે છે ? ”

“ તમે મ્હારી દૃષ્ટિથી પારકા નથી; પરંતુ જનદૃષ્ટિથી, ધર્મ-દૃષ્ટિથી આને પારલૌકિક દૃષ્ટિથી આપણે એકબીજાંથી પારકાં જ છીએ. મ્હારા કરતાં જન, ધર્મ અને પરમાર્થ ઉત્તમ છે. એમના સર્વના મંગલ આશીર્વાદથી આપણે આપણામાંના ભેદ કાઢી નાખીશું એટલે—” શાન્તિલતા પછી શું બોલવાની હતી ? એ શબ્દોની પાઠકાએ પોતાના અંતરમાં જ કલ્પના કરી લેવી.

“ સરલા ! પવિત્રતાની પ્રતિમા ! ત્હારું કહેવું શિરોધાર્ય છે. શિષ્ટાચારને, ધર્મને અને પવિત્રતાને પદાધાત કરવા જેવું જ મ્હારું વર્તન છે. તું પુણ્ય જેવી પવિત્ર અને કામળ કુમારિકા છે. ત્હારા તરફ સ્થિર દૃષ્ટિથી જોવું એ જ ત્હારી પવિત્રતાનો અને કામળતાનો ભંગ કરવા જેવું છે. શાન્તિ ! ત્હારી પવિત્રતાનો હવે હું મ્હારી દૃષ્ટિથી પણ ભંગ નહિ કરું. ”

“ મ્હારાં વચ્ચનોથી તમને ક્રોધ તો નથી ઉપજ્યો ને ? ”

“ પ્રિયા ! હું ત્હારા ઉપર કદાપિ ક્રોધે ભરાઇશ નહિ. મ્હારા હૃદયમાં ક્રોધનું સ્થાન છે કે કેમ તેની મ્હને પણ માહિતી નથી. હવે યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરો એ ક્રોધબીજનો અંકુર પુટવાનો નથી. મ્હારા હૃદયમાં એક જ વિકાર છે, તથા તે ત્હારા પ્રેમનો જ છે ત્હારા પ્રેમથી જ હું અહીં સૂધી આવ્યો છું; પરંતુ એ પ્રેમ મ્હને અધર્મ કિંવા અનીતિ કદાપિ નહિ કરવા દે. સત્ય અને સાત્વિક પ્રેમમાં સ્વર્થ, અધર્મ અને અધમતા હોતી નથી. એ પ્રેમ તો પવિત્ર, ઉદાત્ત અને મંગળમય હોય છે. મ્હને લાગે છે કે, મ્હારો પ્રેમ એવો જ છે. આપણા ઉભયના કલ્યાણાર્થે હવે હું પ્રયત્ન કરીશ. પરમ દિવસે આ સમયે મ્હારા પ્રયત્નનું ફેવું પરિણામ આવ્યું છે તે નિવેદન કરવાને હું અત્રે આવીશ, તથા પછીથી ત્હારા પિતાજી પાસે હું બિલ્લા માગીશ; પરંતુ ત્હારા વડીલ મ્હારી વિનંતિ માન્ય કરશે કે ? ”

“ પિતાજી તેમની એકની એક અને ગ્રાણાધિકા પુત્રીના સુખની આડે કદાપિ આવશે નહિ. હું પિતાજીને સમજાવીશ; વિવિધ પ્રકારે તેમના અંતરને સંતોષિત કરી તેમની પાસેથી સંમતિ મેળવીશ.” શાન્તિલતાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ હાં સૂધી તું મ્હારું સ્મરણ કરીશ કે ? ” વસન્તે આતુર-

તાથી પૂછ્યું.

“આવો પ્રેમન શા માટે પૂછો છો?” શાન્તિએ લજ્જાભરિત સ્વરે કહ્યું.

“વારંવાર ત્હારા મુખમાંથી એ સુધા વર્ષાવનારો અતિ પ્રિય ઉત્તર સાંભળવાની હું અભિલાષા રાખું છું. મ્હારા ઉપર ત્હારો પ્રેમ છે ને?”

મધુર લજ્જાપૂર્ણ સ્મિત કરીને શાન્તિલતાએ કહ્યું:—“હા-તમારા ઉપર મ્હારો પૂર્ણ પ્રેમ છે, તથા હું પણ તમે મ્હારા ઉપર પ્રેમ રાખો છો કે નહિ એ જાણવાની અભિલાષા રાખું છું.”

અતિ આનંદિત થઈ વસન્તે કહ્યું:—“શાન્તિ ! તું મ્હારી હૃદયદેવી છે. તુંજ મ્હારું ચૈતન્ય છે. ઇશ્વરસાક્ષીથી હું કહું છું કે, મ્હારા સ્નેહની સ્વામિની સમસ્ત પૃથિવીમાં માત્ર તું એકલી જ છે.”

આમ કહીને અંતરની ઉત્તેજનાથી વસન્તે શાન્તિલતાનો એક હાથ ધણી જ નમ્રતાથી ઝાલ્યો. શાન્તિલતાએ વસન્તના હાથમાં પોતાનો હાથ રહેવા દધને જ કહ્યું:—“હું પણ સઘળા દેવોને, આત્મજ્ઞોને, ધર્મને તથા અમિને સાક્ષી રાખીને કહું છું કે, હું કાયા, વાચા અને મનથી આપની ચરણસેવિકા છું, તથા આપજ મ્હારા નાથ છે.”

આવી રીતે ઘણા સમય સૂધી વાર્તાવિનોદ કર્યા પછી વસન્ત વિદાય થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. શાન્તિએ પૂછ્યું:—“પરમ દિવસે પુનઃ પધારશોને ?”

ખિરસામાંથી રુમાલ ખ્હાર કાઢતાં કાઢતાં વસન્તે ઉત્તર આપ્યો:—“હા, અવશ્ય આવીશ.”

વસન્તે જ્યારે રુમાલ ખ્હાર કાઢ્યો ત્યારે એમાંથી કાંઈ પડ્યું હોય એવો ભાસ થયાથી શાન્તિલતાએ પૂછ્યું:—“કાગળ જેવું શું પડ્યું વાકું ?”

વસન્તે નીચે પડેલા કાગળ તરફ જોઈને કહ્યું:—“એ મ્હારી નામપત્રિકા હશે.”

શાન્તિલતાએ એ પત્રિકા ઉઘડી લીધીને વાંચી તો તેના ઉપર આ પ્રમાણે નામકામ લખેલું હતું.

ડૉ. વસન્તરાય દેસાઈ. એલ. એમ. ઍન્ડ એસ.

કમાટીપુરા, મુંબાઈ.

શાન્તિલતાએ આ નામપત્રિકા પોતાની પાસે રાખી લીધી, અને તેણે પ્રેમપૂર્ણ અંતઃકરણે વસન્તને વિદાય આપી.

વસન્ત જે માર્ગેથી આવ્યો હતો તે જ માર્ગેથી બગીચામાંથી બહાર નીકળ્યો. તેને કદાચ પણ મળ્યું નહિ. ચંપા સાથે પણ તેની મુલાકાત થઈ નહિ. ત્યારે શું તે ત્યાં જ નિદ્રાવશ થઈ હતી કે ? હવે વસન્ત કયી તરફ ગયો ?

પ્રકરણ ૧૮ મું.

અદ્ભુત યુક્તિ.

બીજે દિવસે યથાસમયે પોલિસથાણા પાસે જઈને કૃષ્ણલાલે મામાસાહેબની મુલાકાત લીધી. કૃષ્ણલાલની સાથે ફોજદાર સાહેબની મુલાકાત ન થાય એવી વ્યવસ્થા મામા સાહેબે પ્રથમથી જ કરી રાખી હતી. એકાન્ત જોઈને તરત જ કૃષ્ણલાલે સો રૂપિયા મામાસાહેબને સ્વાધીન કર્યાં. પછીથી તેમની ઉભયની ધણા સમયપર્યન્ત વાતચિત ચાલી. અંતે શ્યામજીને પોતાની પ્રપંચજળમાં કેમ ફસાવવો તેનો પણ નિર્ણય થઈ ગયો. પછીથી મામાસાહેબે કહ્યું:—“અત્રે તો સઘળી વ્યવસ્થા નક્કી થઈ ગઈ; પરંતુ બાકીના રૂપિયાની વ્યવસ્થા ?!”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“અમારા જમીનદાર મહાશય હમણાં બહાર ગામ ગયેલા છે.”

“ક્યાં ?”

“મુંબાઈ. તેઓ ઘેર આવી પહોંચશે એટલે આપના બાકી રહેલા રૂપિયાની વ્યવસ્થા થશે. જો કે આપને પાંચસો પૂરા તો નહિ; પરંતુ લગભગ ચારસો રૂપિયા અપાવી શકાશે.”

“તમે મૂંઝવેને જેમ બને તેમ વખતે રકમ અપાવનાનો પ્રયત્ન કરજો !”

“એ સંબંધી હમણાં કંઈ કહી શકાય નહિ; છતાં હું મહારાષ્ટ્રી બનતો પ્રયત્ન અવશ્ય કરીશ.”

“ઠીક છે, તમે આજે સંબ્યાકાળે જઈને સઘળી વ્યવસ્થા બરાબર કરી નાખજો; પણ એ દિકરો કબૂલ થશે કે ?”

“કબૂલ થશે એટલે ? એ તો શું; પરંતુ એનો બાપ તથા

એના પૂર્વજો પણ કબૂલ થશે. મામાસાહેબ ! એ માટે આપ તદ્દન નિશ્ચિંત રહો. ”

આમ કહી મામાસાહેબ પાસેથી રગ્મ લઈ કૃષ્ણલાલ પોતાના ટંદુ ઉપર સ્વાર થઈ સોનાપુર તરફ જવા લાગ્યો. બરાબર સંખ્યાકાળના અરસામાં તે સોનાપુરમાં આવેલી પોતાની કચેરીમાં જઈ પહોંચ્યો. પછીથી હાથપગ ઘોઘ પોતાની રુદ્રાક્ષની માળા હાથમાં લઈ તે જ પ કરવા બેઠો. ગૌમુખીમાં માળાના મણકાઓનો અવાજ થતો હતો. અને મુખમાંથી ‘રામ રામ રામ’ એવો ઉચ્ચાર વચ્ચે વચ્ચે સાંભળવામાં આવતો હતો; આમ છતાં કૃષ્ણલાલના અંતરમાં એવા વિચારો ચાલી રહ્યા હતા કે:—

“ મહેં એમ ચોક્કસ ધાર્યું હતું કે, જમીનદાર મહારાજના હજાર રૂપિયા આપણને પચી જશે; પરંતુ હવે તેમાંથી ચારસો રૂપિયા આકવા પડશે એમ લાગે છે. સો રૂપિયા તો હું આજે જ આપી આવ્યો. બીજા ત્રણસો રૂપિયા એ મામાના કપાળમાં ઠોકવા જ પડશે. એ સિવાય છુટકો નથી; છતાં એમાંથી કમીસન તરીકે ચાળીસ રૂપિયા મૂને પાછા મળશે, એટલે એકંદરે ત્રણસો સાઠ તો જવાનાજ. પરંતુ કરવું શું ? જો હું પૈસાનો લોભ કરવા જઉં તો મ્હારા કટ્ટા શત્રુનો વિનાશ કેવી રીતે કરી શકું ? શત્રુનું સત્તાનાશ વાળવાને માટે ઉદારવૃત્તિ રાખવીજ જોઈએ ! છતાં કોઈ પણ યુક્તિપ્રયુક્તિથી આ રૂપિયા જમીનદાર મહારાજ પાસેથી જ મ્હારે કઢાવવા જોઈએ. તેઓ ક્યાં ગચ્છંતિ કરી ગયા છે એ હજી હું જાણી શક્યો નથી. તેઓ જ્યાં ગયા હશે ત્યાંથી મૂને પત્ર લખ્યા સિવાય રહેવાના નથી. આ તરફના સમાચાર જાણવાને માટે તેઓ આકુળ વ્યાકુળ બની ગયા હશે. તેમનો પત્ર આવ્યેથી બીજા પૈસા કેવી રીતે કઢાવવા તેનો નિર્ણય સહેલાઈથી કરી શકાશે. સ્યામજી ! સ્યામજી ! જે દિવસે મ્હારા જુના જમીનદારનો સુધરેલો પુત્ર મૂને ફસાવવાના હેતુથી ત્હારી પાસે ફરિયાદ કરાવશે તે દિવસે તું મ્હારા ઉપર ફરિયાદ કરીશ, કેમ ? હવે હું તને અલ્પકાળમાં જ મ્હારી શક્તિનો સંપૂર્ણ પરિચય કરાવીશ. હવે હું નં.ઉં છું કે, તું : મૂને બાડાની ઢાટડીમાં મોકલે છે કે હું તને મોકલું છું ? પણ રામજીને ફરિયાદી બનાવવાનો મહેં ઠરાવ કર્યો છે. એ દિકરો કબૂલ થશે એટલે હું તો જાણું કે ગંગા ન્હાયો ! મહેં તેને બોલાવી લાવવા માટે માણસ મોકલ્યું છે; છતાં હજી સધી તે કેમ આવ્યો નહિ ? એ આવશે એટલે હું તેને એક પ્રહારનો બચંકર બચ

દર્શાવી મ્હારી ઈચ્છાને આધીન કરીશ. એને હરિયાદી બનાવ્યા સિવાય બીજાને એક પણ રસ્તો નથી !”

કૃષ્ણલાલ સ્વગત આવી રીતે વિચારો કરતો હતો એટલામાં રામજી આવી પહોંચ્યો. નમ્રતાથી રામરામ કરીને તેણે કહ્યું:—

“ આપે મ્હને બોલાવ્યો છે, કેમ ?”

કૃષ્ણલાલે હસ્તસંકેતદ્વારા તેને બેસવાની સૂચના કરી તથા તે ગૌમુખીને છાતી પાસે રાખી, નેત્રો મીંચી ધ્યાનમગ્ન બની ગયો. લગભગ સાત આઠ મિનિટ સુધી તે આવી રીતે બેસી રહ્યો. પછી ગૌમુખીનો કપાળ સાથે સ્પર્શ કરી, કાંઈને પ્રણામ કરીને તે મુખથી અસ્પષ્ટ સ્વરે કાંઈ બડબડવા લાગ્યો. અંતે રામજી તરફ જોઈને તેણે કહ્યું:—“ આજે હું ફરીથી થાણામાં ગયો હતો. ”

“ થાણામાં ગયા હતા ? શા માટે ગયા હતા ?”

“ ફોજદાર સાહેબે મ્હને બોલાવ્યો હતો. ”

“ શા માટે આપને બોલાવ્યા હતા, સાહેબ ?”

“ કહું છું—એ હકીકત કહેવાને માટે તો મ્હેં તને બોલાવ્યો છે. રામજી ! મ્હોટો અનર્થ થયો છે !”

ભયભીત સ્વરે રામજીએ પૂછ્યું—“ શાનો અનર્થ ? એવું તે શું બન્યું છે ?”

“ એક મહાન સંકટ આવી પડ્યું છે, અને એ સંકટમાં આપણે બન્ને પ્રસાદ પડ્યા છીએ. ઈશ્વર એ મહાન સંકટમાંથી આપણું ઉભયનું સંરક્ષણ કરે !”

રામજી તો છેક ગભરાઈ ગયો. ભયથી તેનો કંઠ સુકાઈ ગયો. મહા મુશિખતે તેણે કહ્યું:—“ ઓ બાપરે ! એવું તે શું થયું છે ? કારભારીસાહેબ જે થયું હોય તે કૃપા કરીને મ્હને સત્ત્વર કહો. ”

“ અરે ! અત્યારથી જ આમ રાંડની માફક મ્હોટેથી બૂમો શાની પાડે છે ? ધીમેથી નથી બોલાવું કે ? વાહું, પહેલાં જો જોઈએ કે, આટલામાં બીજું કાંઈ છે ?”

રામજી ઉઠી બહાર જઈને જોઈ આવ્યો. આસપાસમાં અન્ય એક પણ મનુષ્ય નહોતું. રામજીને પોતાની પાસે બેસાડી ધણી ધીમા સ્વરે કૃષ્ણલાલ કહેવા લાગ્યો:—“ આજે બપોરે ત્રણેક વાગ્યાના અરસામાં સર્વ ઉઠીને હું ધૂન્નપાન કરતો બેઠો હતો. એવામાં થાણાના એક સિપાહીએ મ્હારી પાસે આવીને મ્હને કહ્યું:—

“ હમણાં હમણાં ફોનદાર સાહેબ આપને બોલાવે છે ! ” એ સમયે ફોનદાર સાહેબ એકએક મ્હને કેમ બોલાવે છે તેની કલ્પના હું કરી શક્યો નહિ. વિવિધ તર્ક કરી, ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ હું થાણા તરફ ગયો. ત્યાં જતાંની સાથે જ મ્હેં ફોનદાર સાહેબને કોધાવેશમાં લાલચોળ આંખો કરીને બેઠેલા જોયા. મ્હને જોતાંની સાથે જ ફોનદાર સાહેબે કોધકર્કશ સ્વરે તેમના સિપાહીઓને આજ્ઞા કરી કે, “ સાલાને મુશ્કેલાટ બાંધો. ” તરતજ આજ્ઞાધારક સિપાહીઓએ મજબુત દોરડાથી મ્હારા હાથ પગ બાંધ્યા. ફોનદાર સાહેબ તો મ્હને તેમની મરજી પડે એવાં કઠોર અને તિરસ્કાર સૂચક વચનો સાંભળાવવા લાગ્યા. આ સધળો શો પ્રકાર છે તે એકદમ હું સમજી શક્યો નહિ. અંતે ફોનદાર સાહેબે મ્હને કહ્યું:— ‘ તું ધણો પાછ બદમાશ છે. જો ઈશ્વરે અમારું રક્ષણ કૃત્યું ન હોત તો આજે ત્હેં અમારું સૌતું લોહી રેડ્યું હોત ! ’ મ્હેં બહીતાં બહીતાં નમ્રતાથી પૂછ્યું:— ‘ શું થયું છે સરકાર ! આપ આ શું કહો છો ? હું તો કાંઈ સમજી શકતો નથી. ’ તેમણે કહ્યું:— ‘ કલે તું જે ધી આપી ગયો હતો તેમાં પ્રાણહારક વિષ હતું. માશીયા ધી મૂકીને સહજ આડાં થયાં એટલામાં એક બિલાડીએ ધી ખાવા માંડ્યું. માશીયા પણ એ સમય દરમ્યાન જાગ્રત થયાં. બિલાડીથી વિશેષ ધી ખાઈ શકાયું નહિ. તે મ્યાંઉં મ્યાંઉં કહીને બૂમો પાડવા લાગી. પછીથી અલ્પકાળમાં જ તે જમીન ઉપર પટકાઈ પડી, અને તેનો જીવ જતો રહ્યો. આ સિવાય એક કૂતરાને ધી ખવડાવી જોયું તો તે પણ મરી ગયું. અમારો જીવ લેવાને માટે જ તું અમને આવું ઝેરી ધી આપી ગયો હતો ! ૩૦૭ મી કલમ પ્રમાણે હવે તને દશ વર્ષની સખ્ત મજુરીની સજા થશે ! ’ આવાં વચનો સાંભળવામાં આવતાંજ હું મ્હોટેથી રડવા લાગ્યો, તથા મ્હેં ગદ્ગદ કંઠે ફોનદાર સાહેબને કહ્યું:— ‘ સાહેબ ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, આમાં મ્હારો કાંઈ દોષ નથી. મ્હેં તો રોકડા પૈસા આપીને ધી વેચાતું આણ્યું હતું. એ ધીમાં વિષ હતું એમ મ્હને ક્યાંથી માલૂમ પડે, સરકાર ? ’ ફોનદાર સાહેબે પૂછ્યું:— ‘ તું કોની પાસેથી ધી લાવ્યો હતો ? ’ ઉત્તરમાં મ્હેં નિરુપાયે ત્હારું નામ કહ્યું:—

કૃષ્ણલાલનાં વચનો સાંભળતાં સાંભળતાં રામજી બિચારો થરથર ધ્રુજતો હતો. તેણે અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું:— “ કારભારી સાહેબ ? આપે મ્હારું નામ દીધું કે ? ”

“ ત્યારે હું શું કરું ભાઈ ? કામ પણ ભોગે પોતાના જીવનનું સંરક્ષણ કરવું એવો શાસ્ત્રમાં પણ ઉપદેશ આપેલો છે. વળી હું કાંઈ અસત્ય બોલ્યો નથી. મહેં ફોજદાર સાહેબને ત્હારું નામ કહ્યું એટલે તેમણે કહ્યું :— ‘ ત્યારે તું અને રામજી બંને ગુન્હેગાર છો. હું તમારા બંનેના ઉપર કેસ ચલાવું છું ! ’ આથી હું તેમને ધણું કરગર્યો, તથા હું તદ્દન નિપરાધી છું એવી મહેં તેમની ખાત્રી કરી આપી એટલે તેમણે કહ્યું :— ‘ ઠીક છે, તું જ્યારે નિર્દોષ છે ત્યારે હું તને છોડી દઉં છું ; પરંતુ બદમાશ રામજીને તો હું નહિ જ છોડી દઉં ! ’ મહેં કહ્યું :— ‘ સાહેબ ! બિચારો રામજી પણ નિર્દોષ છે. તે ચાર પાંચ ખેડૂતોને ત્યાંથી ધી લઇ આવેલો હશે તેથી કોને ત્યાં ધીમાં ભયંકર વિષધરે મહેં ધાલ્યું હશે એ તે કવી રીતે જાણી શકે ? હુજૂર ! આપ એ બિચારા ગરીબ માણસ ઉપર પણ દયા કરો. ’ આમ છતાં તેઓ પ્રથમ તો મ્હારું કહ્યું સંભળતા જ નહોતા. પછી મહેં જ્યારે વિશેષ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું :— ‘ એક ગામમાં મ્હારો કટો દુશ્મન છે. તેના ઉપર ચોરીનો માલ રાખ્યા સંબંધીનો ખોટો કેસ મ્હારે ચલાવવો છે. જો રામજી આ કેસનો ફરિયાદી થતો હોય તો જ હું તેને છોડી દઉં—નહિ તો હું તેના ઉપર અવશ્ય કેસ ચલાવીશ ! ’ મહેં કહ્યું :— ‘ સાહેબ ! તે જરૂર ફરિયાદી થશે. આપ જો કાંઈ કહેશો તે એ અવશ્ય કરશે. ’ તેમણે કહ્યું :— ‘ વારુ, જો દિવસે હું કહું તે દિવસે રામજી ચોડાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણુ મ્હને આપી જાય, તથા તેજ દિવસે ઘેર જઈને તે તેના ઘરની બીંતમાં એક મ્હોટું બાકું પાડી રાખે તેમ જ બીજા દિવસે સ્થવારે મ્હારી પાસે આવીને ચોરીની ફરિયાદ નોંધાવે. એ વાસણુ હું મ્હારા શત્રુના મકાનમાં મૂકી તેના ઉપર હું ચોરીનો માલ ઘરમાં રાખવા માટેનો કેસ ધણી જ સખ્તાઈથી ચલાવીશ ! ’ મહેં કહ્યું :— ‘ રામજી આ કાર્ય કરશે એવી મ્હારી ખાત્રી છે. એમાં તે શું મ્હોટી ધાડ મારવાની હતી ? ’ પછીથી ફોજદાર સાહેબે મ્હારા હાથપગ છોડાવી નખાવી મ્હને મુક્ત કર્યો, તથા તેમણે મ્હને કહ્યું :— ‘ જ તું તેને પૂછી જો. તે કબૂલ થશે તો સારું છે, નહિ તો તને તેમજ તેને આરોપી કરાવીને હું કેસ ચલાવીશ ! પરંતુ આ કાર્ય કરવાને તે જો કબૂલ થશે કિંવા તું તેને કબૂલ કરાવીશ તો હું તમને બંનેને તમારા મહાન અપરાધની ક્ષમા આપીશ. રામજી ! આપણે બંને આવી રીતે મ્હોટા

સંકટમાં ફસાયા છીએ. હવે શું કરવું તે તું જ કહે ?”

રામજીએ સહજ શાન્ત થઈને કહ્યું:—“આપ મહેને જે કાંઈ કરવાને કહો તે કરવા હું તૈયાર છું.”

“ત્યારે તું ફરિયાદી થવાને તૈયાર છે એમ હું કાલે ફોજદાર સાહેબને જાણને કહું ને ?”

“જી હા.”

“હું, બીજી એક વાત ફોજદાર સાહેબે કહી છે ?”

“શી વાત ?”

“ત્હારા ઘરમાં ભાંગ્યાં તૂટ્યાં વાસણો છે કે ?”

“હા બે વાસણો છે. તેમાં એક ઉનામણો છે, તેના કાના ભાંગી ગયા છે, અને બીજી એક તપેલી છે તેનું તળિયું કાણું થઈ ગયું છે. એ કાણી તપેલી થોડા દિવસથી અત્રેના સોની પાસે સંધાવી છે.”

“ટીક છે ત્યારે તું એ ધડાને તેમ જ તપેલીને કાલેને કાલે સ્વચ્છ કરી રાખજે.”

“શા માટે ?”

“અરે, હજી તું કાંઈ સમજી શક્યો નહિ. ફરિયાદ નોંધાવતી વખતે ફોજદાર સાહેબ તને પૂછશે કે, ત્હારાં વાસણો તું ઓળખી શકે તેમ છે કે ?” એટલે તું એમ લખાવજે કે, ‘ત્હારા ધડાના કાના ભાંગી ગયા છે અને કાણી તપેલીનું તળિયું થોડા દિવસથી ગામના સોની પાસે સંધાવ્યું છે.’ કોર્ટમાં પણ ત્હારે આમ કહેવું પડશે.”

“વારુ, આપ ફોજદાર સાહેબ પાસે જાણને કહે જો કે, આપ જે કાંઈ કહો તે કરવાને ગુલામ તૈયાર છે.” આમ કહી કૃષ્ણલાલને પ્રણામ કરી રામજી વિષણુવદને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ગુરુદેવનો પ્રસાદ.

માર્ગમાં અડચણ નડ્યાથી પદ્માવતીને રત્નાગિરી પહોંચતાં દશ વાગી ગયા. રત્નાગિરી જઈ પહોંચતાં જ બીજા ઉતારાઓની સાથે

રામપ્રસાદ અને સંન્યાસી મહાત્મા કિનારા ઉપર ઉતર્યા. પછીથી રામપ્રસાદે સંન્યાસીને પૂછ્યું:—“આપ હવે આપના શિષ્ય પાસે જશો કે શું ? જો આપની શિષ્ય પાસે જવાની ઈચ્છા ન હોય તો આપણે આગળ વધીએ.”

સંન્યાસીએ નેત્રો મીંચીને કહ્યું:—“જય શંકર-શંકર-શંકર ! એટલામાં આપણે અત્રેથી ઉપડી જઈએ એ ઠીક નથી. થોડા સમય આપણે અત્રે રોકાઈએ; અને સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ આટોપી લઈએ. વળી હજી સૂધી આપણે ભોજન પણ કર્યું નથી તેથી પ્રસાદ લઈ લેવો જોઈએ. આટલામાં કાંઈ સગવડતા બરેલી જગ્યા જોવામાં આવતી નથી.”

ક્ષણપર્યન્ત વિચાર કરીને રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ત્યારે તો આપ આપના શિષ્યને ત્યાં જઈને ઉતરો તો સારું. મ્હારા ક્ષીધે આપને શા માટે અડચણ વેઠવી જોઈએ ? સ્નાનસંધ્યા, દેવપૂજા વગેરે આટોપીને રાત્રિનો સમય થતાં જ આપ નીકળજો.”

“અને તમે શું કરશો ?” સંન્યાસી મહાત્માએ જણાસાથી પૂછ્યું.

“હું અત્રે જ સમુદ્રસ્નાન કરી લઉં છું. આવા પુણ્યસ્નાનનો યોગ મ્હારા જોવાને વારંવાર પ્રાપ્ત થતો નથી. અત્રે સ્નાન કરી બ્રહ્મરમાંથી થોડું કાચું કારું ખાવાનું ખરીદી હું ખાઈ લઈશ. પછી સંધ્યાકાળ સૂધી શહેરમાં ફરી આપ કહો તે સ્થળે આપને મળવા આવીશ.”

સંન્યાસી મહાત્મા મહાન્ વિચારમાં મિનમ થઈ ગયા. રામપ્રસાદની અને પોતાની સોબત તૂટે એ તેમને પસંદ નહોતું ! આવા સારા શ્રીમંત શિષ્યનો વિયોગ થાય એમ તેઓ ઇચ્છતા નહોતા. સ્નાનગિરીમાં તેમનો જે એક શિષ્ય હતો તે પણ સારો શ્રીમંત હતો; પરંતુ તે ઘણો કંજુસ હતો. માત્ર રૂપિયા દોઢ રૂપિયાના લોભથી ત્યાં જઈ આવા માલદાર શિકારને છટકી જવા દેવો મહાત્માએ ઉચિત ધાર્યો નહિ. આવો વિચાર કરીને તેમણે કહ્યું:—“રામરામ ! એમ તે બને કે ? તમે પણ મ્હારી સાથે મ્હારા શિષ્યને ત્યાં ચાલો. જો તમે મ્હારી સાથે ત્યાં આવશો તો મ્હારો શિષ્ય તમારો પણ સારો આદરસત્કાર કરશે. મ્હારો શિષ્ય ઘણો સન્નજન છે !”

એકાદ સભ્ય ગૃહસ્થને ત્યાં ઓળખાણ પિછાન વિના જઈને ઉતરવું રામપ્રસાદને બિહુલ પસંદ નહોતું. ત્યાં કદાચ કાંઈ આવી

પોતાને કેદ પકડે તો પોતાની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચ્યા સિવાય રહે નહિ, તેથી બીજું કંઈ યોગ્ય કારણ દર્શાવવું નહિ સૂઝી આવ્યાથી તેણે કહ્યું:—“મહાપ્રભુ ! મ્હને આવી આગ્રા ન કરશે. હું પારકાનું અન્ન જમતો નથી !”

“એમા શા દોષ છે ? ‘પ્રવાસે નિયમં નાસ્તિ’ એવી શાસ્ત્રની આગ્રા છે સમજ્યા ?” મહાત્માજીએ શાસ્ત્રકથન કહ્યું.

આમ છતાં રામપ્રસાદે મસ્તક હલાવીને કહ્યું:—“ના ના-હું બળરમાંથી જ થોડી ખાદ્યસામગ્રી ખરીદી જમી લઇશ એટલે નબરો.”

“બળરમાં મળતી ખરાબ ચીજો ખાધને વિના કારણ શરીર શા માટે બગાડવું જાંઘજો ? વિશેષમાં હમણું હવા પણ સારી નથી. મુસાફરીમાં મનુષ્યે પોતાના શરીરની સંભાળ પ્રથમ રાખવી જોઈએ. આપ નથી જાણતા કે, ‘વૃદ્ધાં પુરિં ચ માર્જિચ અમ્હોદ્ધારં ચ કારયેત !’

આટલો આગ્રહ ક્યાં છતાં પણ રામપ્રસાદે જ્યારે સંન્યાસી મહાત્માનાં વચનોને સંમત થયો નહિ ત્યારે તેમણે કહ્યું:—“હીક ત્યારે રહેવા દો. હું પણ મ્હારા શિષ્યને ત્યાં નથી જતો. અત્રે આટલામાં ધર્મશાળા હશે ત્યાં જઈ આપણે રસોઈ બનાવવાની વ્યવસ્થા કરીશું. જો મ્હારી એકલાની જ વાત હોત તો હું તો ઉપવાસ પણ કરત; કિન્તુ સાથે દેવ હોવાથી તેમને ઉપવાસ કરાવી શકાય તેમ નથી. તેમને નૈવેદ્ય થવું જ જોઈએ. હવે આપણે ધર્મશાળા ક્યાં આવેલી છે તેની તપાસ કરીએ.”

જે સ્થાને સંન્યાસી મહાત્મા અને રામપ્રસાદ આ પ્રમાણે વાતચિત કરતા હતા ત્યાં પાસે જ એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ સમુદ્રસ્નાન કરીને તેમની વાતચિત સાંભળતો ઉભો હતો. આ સમયે તેણે અત્રે-સર થઈને નમસ્કાર કર્યું:—“મહારાજ ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. જો દયાભાવે આ દીન સેવકની ઝુંપડીમાં પધારી, ઝુંપડીને પાવન કરશે તો હું કૃતાર્થ થઈશ. આપના માટે હું ઉત્તમ રસોઈ તેમજ જગ્યાનો ખંદોબસ્ત કરી આપીશ.”

વૃદ્ધ તરફ પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી જોઈને સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“આપનું નામ શું છે ?”

“મ્હારું નામ ગિરજાપ્રસાદ છે.”

“ તમે તમારા પહેરવેશ તેમજ નામ ઉપરથી ગુજરાતી હો એમ લાગે છે. હું ધારું છું કે, અત્રે ગુજરાતી માણસોની સંખ્યા નજીવી જ હોવી જોઈએ. ”

“ હા; મહારાજ હું ગુજરાતી જ છું. અત્રે આખા શહેરમાં માત્ર દશ પંદર ગુજરાતી લોકો રહેતા હશે. ”

“ વારુ, આપ ક્યાં રહો છો ? ,

“ પાસે જ. સમુદ્રકિનારા ઉપર જ મ્હારું મકાન છે. પેલા આસમાની રંગના બંગલામાં જ અમે રહીએ છીએ. ”

“ તમે અત્રે શું કરો છો ? ”

“ મ્હને પેન્સન મળે છે. મ્હારો વડિલ પુત્ર અત્રેના સરકારી દવાખાનામાં ડૉક્ટર છે. ”

“ ડૉક્ટર છે ? વાહ-ધણી સારી વાત! કેમ ત્યારે હવે તમારો શો વિચાર છે, રામપ્રસાદજી ? ”

“ આ દયાળુ પુરુષ જ્યારે કૃપા કરીને આપણને આશ્રય આપે છે ત્યારે પછી આપણને એમને ત્યાં આશ્રય લેવામાં શી હરકત છે. વળી તેઓ અને હું ગુજરાતી જ છીએ તેથી તેમના સહવાસથી મ્હને વિશેષ આનંદ થશે. ”

ગિરજાપ્રસાદે રામપ્રસાદને પૂછ્યું:—“ આપનું નામ શું છે ? ”

“ મ્હારું નામ સંન્યાસી મહાત્માએ કહ્યું તે જ રામપ્રસાદ છે. ”

“ આપ બ્રાહ્મણ હશો. ”

“ જી, હા. ”

“ ત્યારે તો આપણે એક જ જાતિના છીએ. વિદેશમાં કવચિત્ આવી રીતે જાતિબંધુની સાથે અણધાર્યો મેળાપ થઈ જાય છે. હવે આપ મ્હારી સાથે ચાલો. ”

રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ હું અત્રે સ્નાન કરી લેવાને ઇચ્છું છું. આપને ખોટી થવાની જરૂર નથી. અમે આપે બતાવેલા બંગલામાં આવીશું. ”

ગિરજાપ્રસાદે કહ્યું:—“ ડીક ત્યારે, હું આગળ જઈને આપના માટે સઘળી વ્યવસ્થા કરી રાખું છું. ” આમ કહી સંન્યાસી મહાત્માને તથા રામપ્રસાદને વિનયપૂર્વક હાથ જોડીને ગિરજાપ્રસાદે કહ્યું:—

“ જો જો, જરૂર પધારજો. મ્હને આશા આપી નિરાશ ન કરશો. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ ના ના—અમે સ્નાન કરીને તરત જ આવી-

એ છીએ ! ”

પછીથી વૃદ્ધ ગિરજાપ્રસાદ પ્રસન્નમુખે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ મહારાજ ! પ્રથમ આપ સ્નાન કરી લ્યો. ત્યાં સૂધી હું મહારા સરસામાનની વ્યવસ્થા કરું. ”

“ બલે. ” કહીને સંન્યાસી મહાત્મા સ્નાન કરવા લાગ્યા.

રામપ્રસાદે પોતાની ઍગ ઉઘાડી તેમાંથી રુમાલ સાથે બાંધેલું નોટોનું પડીકું ખૂદાર કાઢ્યું, અને તે પોતાના પહેરેલા ધોતીઆની ઓટીમાં રાખ્યું. વેસ્ટના ખિસ્સામાંથી પરચુરણ તેમજ રોકડાં રૂપિયા ખૂદાર કાઢીને ઍગમાં નાખ્યા. પછીથી બદલવાને માટે ઍગમાંથી એક ધોતીઉં ખૂદાર કાઢ્યું. આ સઘળો પ્રકાર સંન્યાસી મહાત્માના જોવામાં આવ્યો.

મહાત્મા સ્નાન કરી કિનારા ઉપર આવ્યા, અને રામપ્રસાદ સ્નાન કરવાને ગયો. એક બે ડૂબકીઓ મારીને તેણે વસ્ત્ર બદલી નાખ્યું. પછીથી સાવધાનતાથી નોટોનું બંડલ ઍગમાં મૂકી દીધું. તેની આ કૃતિ પણ મહાત્માની તીક્ષ્ણદષ્ટિના જોવામાં આવી હતી !

પછીથી તેઓ બન્ને ગિરજાપ્રસાદના ઘર તરફ જવા નીકળ્યા. ગિરજાપ્રસાદ ખૂદાર ઓટલા ઉપર તેમની રાહ જોતા ઉભા હતા. ત્યાં બે પાટલા ગોઠવેલા હતા. એક પાટલા ઉપર તેમણે મહાત્માને ખેસાડ્યા અને બીજા ઉપર રામપ્રસાદને ખેસાડ્યો. પછીથી મહારાજના પગ તેમણે જાતે ધોયા અને રામપ્રસાદના પગ એક નોકર પાસે ધોવડાવ્યા.

મકાનમાં ખૂદારની પડસાળમાં એક નવો ચુલ્હો તૈયાર કરેલો હતો. લાકડાં, વાસણ તેમ જ બીજો સરસામાન પણ ત્યાં તૈયાર પડેલો હતો. અલ્પકાળમાં જ ઘરમાંથી એક બાળિકા આવી બે થાળીમાં સીધાનો સરસામાન મૂકી ગઈ.

રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ સીધાની જરૂર નથી બજાર તો પાસે જ છે. હું જઈને સઘળો સરસામાન ખરીદી—”

ગિરજાપ્રસાદે નમ્રતાથી કહ્યું:—“ વાહ ! એમ તે બને કે ? આપે કૃપા કરી મહારી બુંપડીને પવિત્ર કરી છે, અને આપ સરસામાન લાવો તે સારું કહેવાય કે ? એથી તો ઉલટું અમારે સરમાવું પડે. અમે જમી પરવાયાં છીએ તેથી જ અત્યારે આપની વ્યવસ્થા મહારાજશ્રીના બેગી કરવામાં આવે છે. ”

રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ આપે અમને જગ્યા આપીને અમારા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. હવે આપને વિશેષ કષ્ટ આપતાં અમને શરમ ઉપજે છે. પાસે પૈસા છે. હું બજારમાંથી જ સીધું લઇ આવું છું. ”

ગિરજાપ્રસાદે આગળ આવી તેનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ ના ના— એવું કાંઈ કરશો નહિ. આજે મ્હારા પુણ્યનો સંપૂર્ણ ઉદય થયો હશે તેથી જ આ સંન્યાસી મહાત્મા તેમ જ આપની મ્હારે ત્યાં પધરામણી થઇ છે ! જો તમે અમારા આતિથ્યને નહિ સ્વીકારો તો અમને અપાર દુઃખ થશે. ” આમ કહીને ગિરજાપ્રસાદે પોતાના બન્ને હાથ જોડ્યા.

આ સમયે સંન્યાસી મહાત્માએ કહ્યું:—“ ભાઈ ! હવે એમના જીવને આપણે વિશેષ દુભાવવો જોઈએ નહિ. શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે કે,

‘ મનઃ ક્ષુણ્ણં ન કર્તવ્યં મક્તેષુ સેવકેષુ ચ ’ લક્ષ્મી અને સેવકનું મન કદાપિ દુઃખવું જોઈએ નહિ. વળી આ લક્ષ્મી આપણું આતિથ્ય ક્યાં કરે છે ? તે તો મ્હારા દેવનું આતિથ્ય કરે છે. દેવને જે નૈવેદ્ય થશે તેનો જ પ્રસાદ આપણે સ્વીકારવાના છીએ ને ? ”

પછીથી રામપ્રસાદે પણ વિશેષ અડચણ દર્શાવી નહિ. સંન્યાસી મહાત્માએ જ રસોઇ બનાવી. દેવપૂજા આદિ યથાસાંગ આટોપ્યા પછી બન્નેએ ‘ પ્રસાદ ’ લીધો. દિવાનખાનામાં બે પલંગો બિછાવી બન્ને અતિથિઓને માટે વામકુક્ષીની વ્યવસ્થા કરી રાખવામાં આવી હતી. તેમનું ભોજન થઈ ગયા પછી તેઓ વામકુક્ષી કરવાને માટે પોતપોતાના પલંગમાં જઈને પડ્યા. ગિરજાપ્રસાદ પોતાના અંતઃપુરમાં આલ્યા ગયા.

સંન્યાસી મહાત્માએ પોતાના પલંગ ઉપર બેસીને કહ્યું:— “ આ બધો મહાપ્રભુ શંકરજીનો અનુગ્રહ છે. જ્યાં જ્યાં હું જઈ છું ત્યાં મ્હને બિંદુલ અડચણ પડતી નથી. આજે પહેલાં તો કોઈને ત્યાં જમવાની વ્યવસ્થા થશે કે કેમ તેની ચિંતા મ્હારા મનમાં ઉપજી હતી; પરંતુ પરમાત્માએ આપણી ઉભયની સઘળી વ્યવસ્થા કરી. ”

આમ કહીને મહાત્માજી ચલમ તૈયાર કરવા લાગ્યા. ધૂમ્રપાન કર્યો પછી તેઓ પલંગમાં આડા પડ્યા. રામપ્રસાદ પણ એક સિગાર પી શય્યામાં આડો થયો. પ્રવાસના શ્રમથી તેમજ મનની ચિંતાથી તે ધણો શ્રમિત થઈ ગયેલો હતો. અલ્પકાળમાં જ તે નિદ્રાધીન થઈ ગયો.

મહાત્માજીએ કહ્યું:—“ જય શંકર—શંકર—શંકર ! આજે જો સ્ટી-મરમાંથી ઉતરતાંની સાથે જ આગળ મુસાફરી કરવા હું નીકળ્યો હોત તો મ્હારે ઘણું દુઃખ વેઠવું પડત. વારુ રામપ્રસાદજી ! આજે ને આજે જ સ્ટીમરમાંથી ઉતરતાંની સાથે જો આપણે ખેલગામ તરફ જત તો ત્યાં ક્યારે પહોંચત ? ”

રામપ્રસાદ નિદ્રાધીન થઈ ગયેલો હોવાથી તેણે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. સંન્યાસી મહાત્માએ પુનઃ ધીમે સ્વરે કહ્યું:—“ રામપ્રસાદજી ! ઓ રામપ્રસાદજી ! ”

આ સમયે રામપ્રસાદે નાકનો અવાજ પણ કરવા માંડ્યો હતો. સંન્યાસી મહાત્મા થોડા સમય સૂધી એકાગ્રદષ્ટિથી તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા. ધીમે ધીમે રામપ્રસાદનો નાસિકાધ્વનિ ગંભીર થતો ગયો.

સંન્યાસી મહાત્મા સાવધાનતાથી ઊડી બહાર ગયા. ત્યાં કોઈ પણ માણસ નહોતું. ઘરના નોકર ચાકરો પણ સૂઈ ગયા હતા. આ સમયે દિવાનખાનાની ઘડિઆળમાં બેના ટકારા થયા.

આમતેમ દષ્ટિ ફેરવતાં સંન્યાસી મહાત્માએ પોતાની ઝોળીમાંથી એક તીક્ષ્ણ છરી બહાર કાઢી. તથા અદ્વપકાળમાં જ તેમણે રામપ્રસાદની બંગને એક ઠેકાણેથી ચીરી નાખી, પછીથી ભીંજાયેલા રુમાલ સાથે બાંધેલું નોટાનું પડીકું, રૂપિયા તથા પરચુરણ વગેરે તેમણે ઉંચકી લઈ પોતાની ઝોળીમાં નાખ્યું, અને બંગની કાપેલી બાજુને ભીંત સાથે રાખીને તેઓ સાવધાનતાથી અદ્વપકાળમાં જ એ સ્થાનેથી અદ્રશ્ય થઈ ગયા !

પ્રકરણ ૨૦ મું.

—:૦:—

આતિથ્યધર્મ

ધીમે ધીમે ચાર વાગ્યા. ડૉક્ટર સાહેબ દવાખાનામાંથી ઘેર આવી પહોંચ્યા તો તેમણે દિવાનખાનામાં બે પદ્મંગ બિછાવેલા જોયા. એ બે પદ્મંગો પૈકી એકમાં તેમણે કોઈ અપરિચિત પુરુષને સૂઈ રહેલો જોયો; પરંતુ બીજો પદ્મંગ ખાલી જોવામાં આવ્યાથી તેમને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું.

બરાબર આ સમયે ગિરજાપ્રસાદ પણ વામકુક્ષી કરી, હાથ મ્હાં ઘોઈ બહાર આવ્યા. ડૉક્ટરે તેમને પૂછ્યું:—“ પિતાજી ! આ ગૃહસ્થ કોણ છે ? ”

“ તેઓ ગુજરાતી છે. આપણા અતિથી છે. ઘણા સન્ન જણાય છે. તેઓ એક સાધુ મહાત્માની સાથે મુંબાઈ તરફથી આવેલી સ્ટીમરમાં ઉતર્યા હતા; પણ સાધુ મહાત્મા ક્યાં ગયા ? તેઓ અત્રે દેખાતા કેમ નથી ? ”

પિતાપુત્રના આ સંભાષણથી રામપ્રસાદની નિદ્રાનો ભંગ થયો પલંગમાં બેઠા થઈ એક વખત તેણે ડૉક્ટર તરફ જોયું. ”

“ કેમ રામપ્રસાદજી ! નિદ્રા પૂરી થઈ કે ? ” આમ કહીને ગિરજાપ્રસાદ મનમાં ને મનમાં હસવા લાગ્યા.

“ હા, ઘણી સારી નિદ્રા આવી ગઈ; પણ સંન્યાસી મહાત્મા ક્યાં ગયા ? ”

“ કદાચ તેઓ આટલામાં ફરવા ચાલ્યા ગયા હશે ! ” ગિરજાપ્રસાદે કહ્યું.

“ સંધ્યાકાળે અમારો અત્રેથી ઉપડી જવાનો વિચાર હતો; વારુ, પણ ફેટલા વાગ્યા છે ? ” આમ કહી ઝંઝાળમાંથી ધડીઆળ કાઢવાને માટે રામપ્રસાદે ઝંઝાળ આગળ ખસેડી. આ સમયે ઝંઝાળમાં ચીરો પડેલો જોઈને રામપ્રસાદ આશ્ચર્ય, ભય, ઉદ્વેગ આદિ વિકારોથી સ્તાંભિત બની ગયો. એકાએક તે બોલ્યો:—“ આ શું ? મ્હારી ઝંઝાળ ચીરી નાખી ? ”

ડૉક્ટર દેવપ્રસાદ અને ગિરજાપ્રસાદ રામપ્રસાદ પાસે જઈ ઝંઝાળ તપાસવા લાગ્યા. તેઓ પણ આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. ગિરજાપ્રસાદે કહ્યું:—“ અરે, આ શું થયું ? ”

તરત જ રામપ્રસાદે ઝંઝાળ ઉઘાડી તેમાંની સઘળી વસ્તુઓ સત્વર બહાર કાઢી. ઘોતીઆં, શર્ટ, કોટ, રુમાલ વગેરે બહાર કાઢી ખંખેરી જોયાં. પછીથી કપાળ ઉપર હાથ ઠોકી નિરાશાસૂચક સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ અરેરે ! ઘણું ખોટું થયું ! મ્હારા સર્વસ્વનો વિનાશ થઈ ગયો ! ”

“ શું થયું ? શું શું થયું ? ” દેવપ્રસાદે પૂછ્યું.

“ મ્હારા સર્વસ્વની ચોરી થઈ છે ! ”

“ શું શું અંદર હતું ? ” ગિરજાપ્રસાદે પૂછ્યું.

“ નોટો હતી-રૂપિયા હતા-પરચુરણ હતું; પરંતુ તેમાંની એક પણ પાઇ સિલ્કે રહી નથી ! ”

“ નોટો કેટલા રૂપિયાની હતી ? ” દેવપ્રસાદે પૂછ્યું.

“ થોડી ધણી હતી. હું હવાફેર કરવા નીકળ્યો હતો; તે સાથે તીર્થયાત્રા કરવાનો પણ વિચાર હતો. ”

આવો વિલક્ષણ પ્રકાર જોઇ બંને—પિતાપુત્ર વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં થોડા સમય સૂધી બેસી રહ્યા. પછીથી દેવપ્રસાદે પૂછ્યું:—

“ એ સંન્યાસી મહાત્મા કોણ હતા ? ”

એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ એની મ્હને પણ માહિતી નથી. આજે સ્થવારે જયગઢ આગળ સ્ટીમરમાં તેમની સાથે મ્હારી મુલાકાત થઇ હતી. માત્ર બે ત્રણ કલાકથી જ અમારી સોબત થઇ હતી. પોતે તીર્થયાત્રા કરતા રામેશ્વર સૂધી જવાના છે એમ તેમણે મ્હને જણાવ્યું હતું. મ્હેં તેઓ ધણા સજ્જન તેમજ સાધુ-પુરુષ હશે એમ વિચાર્યું હતું; તેથી મ્હેં તેમની સોબત કરી હતી. તેમની સોબતથી આવું પરિણામ આવશે એવી મ્હારા અંતરમાં કલ્પના સુદ્ધાં ઉપજી નહોતી. એ ભામટા વૈરાગીએ જ વિદેશમાં મ્હને મ્હોટા સંકટમાં નાખ્યો છે. ”

દેવપ્રસાદે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું:—“ આ નીચ કાર્ય એ ઢોંગી સાધુડાએ જ કરેલું હોવું જોઇએ. એ શયતાન સાધુએ તમને ફસાવવાના ઉદ્દેશથી જ તમારી સોબત કરી હશે. ”

આમ છતાં ગિરજપ્રસાદના ધર્મપ્રિય અંતરને આ વાત ઉચિત કિંવા સંભવિત લાગી નહિ. તેમણે પોતાનું મસ્તક હલાવીને કહ્યું:—
“ ના ના—એ તદ્દન અસંભવ છે. સાધુ મહાત્મા કાળાંતરે પણ આવું નીચ કાર્ય કરે નહિ. ઉંઘી ઉઠ્યા પછી તેઓ કદાચ આટલામાં ફરવા ગયા હશે. મ્હને લાગે છે કે, અદ્વકાળમાં જ તેઓ પાછા આવી પહોંચશે. ઘર ઉઘાડું જોઇને કોઈ બદમાશ ચોર આવીને જ ચોરી ગયો હશે. ” આમ કહી સાધુ મહાત્માને શોધવાને માટે ગિરજપ્રસાદ બહાર નીકળી પડ્યા.

દેવપ્રસાદે રામપ્રસાદ તરફ જોઇને કહ્યું:—“ પિતાજી ગમે એમ કહે; કિન્તુ આ કાર્ય એ સાધુડાનું જ છે એમાં કશો સંદેહ નથી. પિતાજીનો સ્વભાવ ધણો ભોળો છે. કોઈના મસ્તક ઉપર જટા, અંગ ઉપર વિભૂતિ કિંવા અન્ય કાંઈ એવું જ ચિહ્ન જોયું કે તરત જ તેઓ

એ માણસને મહાન સાધુ કિંવા સિદ્ધ પુરુષ સમજે છે. વળી તમારી સાથે જે ઠગ લકત આવ્યો હતો તેનો કાંઈ સરસામાન પણ અત્રે જોવામાં આવતો નથી. ”

રામપ્રસાદે કહ્યું:—“ તેની પાસે એક મ્હોટી ઝોળી હતી, તથા એક મ્હોટું વાઘાંબર, એક ચીમટો અને એક કમંડળ હતું. એ લુચ્ચો મ્હને ફસાવી પોઆરા ગણી ગયો છે ! ” આમ કહી રામપ્રસાદે પુનઃ એક નિશ્વાસ મૂક્યો.

રામપ્રસાદની આવી દયાજનક સ્થિતિ જોઈને દેવપ્રસાદે કહ્યું:—
“ તમે આટલી બધી ચિંતા શા માટે કરો છો ? ઘેર પત્ર લખીને તમે પૈસા મંગાવો. પૈસા આવતાં સૂધી તમે બેલાશક અત્રે રહો—અંતરમાં સહજ પણ સંક્રાંચ રાખશો નહિ. તમને કાર્ડ કવર હું આપીશ. ”

રામપ્રસાદ નિરુત્તર રહ્યો. દેવપ્રસાદે પુનઃ કહ્યું:—“ આ સંબંધીની પ્રથમ પોલિસને ખબર આપવી જોઈએ. નોટોના નાંખરો તમે નોંધી રાખેલા છે કે ? ”

“ દશ દશ રૂપિયાની સઘળી નોટો હતી. હશે, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. હવે પોલિસને ખબર આપવાની શી જરૂર છે ? વિના કારણ તમને ત્રાસ આપવો હું ઉચિત ધારતો નથી. ”

એટલામાં ગિરજપ્રસાદે પાછા આવીને કહ્યું:—“ સાધુ મહાત્માનો તો પત્તો જ લાગતો નથી ! ”

“ આટલા સમયમાં તો એ ભામટો ક્યાંય નાશી ગયો હશે ! ” દેવપ્રસાદે કહ્યું.

“ ના ના—નાશી તો નહિજ ગયા હોય. મંદિર બંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા હશે. ” ગિરજપ્રસાદે કહ્યું.

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ પિતાજી ! જો એ દેવદર્શન કરવા ગયો હોત તો તેની ઝોળી, ચીપીઓ, કમંડળ વગેરે પોતાની સાથે શા માટે લઈ જત ? ”

અંતે ગિરજપ્રસાદને શાન્ત થવું પડ્યું. એ દિવસે રામપ્રસાદને ગિરજપ્રસાદને લાંજ રહેવું પડ્યું. બીજા દિવસે તેણે ડૉક્ટર દેવપ્રસાદને કહ્યું:—“ મ્હારા આ ઘડીઆળની કિંમત સો રૂપિયા છે. એ આપની પાસે રાખીને મ્હને પચીસ રૂપિયા ઉછિના આપવાની કૃપા કરો. તમારો પિતાપુત્રનો મ્હારા ઉપર ધણો ઉપકાર થયો છે. મ્હારે

ત્યાંથી ક્યારે પૈસા આવી પહોંચશે તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. ત્યાં સુધી અત્રે રહી આપના ઉપર ભુલ્મ ગુજારવો હું યોગ્ય ધારતો નથી.”

દેવપ્રસાદે રામપ્રસાદનાં વચનો નહિ માનતાં કહ્યું:—“એકાએક સંકટયુક્ત થયેલા ગૃહસ્થને બે દિવસ અત્રે જમાડી પણ ન શકીએ તો પછી અમારા ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું સાર્થક શું ? આપને હાથ-ખરચ માટે જોટલા રૂપિયા જોઈતા હોય તેટલા આપવાને હું તૈયાર છું. મનમાં સંકોચ નહિ રાખતાં આપ અત્રેજ રહો. આપના રૂપિયા આવે એટલે આપ અમારી રકમ અમને બેલાશક પાછી આપજો.”

પિતાપુત્રના આગ્રહને રામપ્રસાદ અમાન્ય કરી શક્યો નહિ. તે જ દિવસે તેણે તેના વિશ્વાસપાત્ર કારભારી કૃષ્ણલાલને આ પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:—

“રા. રા. કૃષ્ણલાલ—સોનાપુર ગામના કારભારી.

રત્નાગિરીથી લિ૦ શુભેચ્છક રામપ્રસાદના યથાઘટિત વાંચશો. વિ. વિ. કે હું વિવિધ સ્થળોએ ફરતો ફરતો અત્રે આવી પહોંચ્યો છું. કાલે એક લામટાએ મ્હારી ઐંગ ચીરીને તેમાંથી સઘળા પૈસા ચોરી લીધેલા હોવાથી હું અત્રે મ્હોટા સંકટમાં રસાયો છું. માટે સો રૂપિયાનો મનીઑર્ડર નીચેના શિરનામે સત્વર મોકલી આપશો. ત્યાંની સઘળી હકીકત બજાવવાને માટે હું અધીરો બની ગયો છું; માટે વળતી પોષ્ટે સઘળો સવિસ્તર ખુલાસો લખશો. અત્રેના અન્ય વર્તમાન શુભ છે. કામકાજ લખશો. મનીઑર્ડરનું શિરનામું રા. રા. દેવપ્રસાદ ગિરજાપ્રસાદ. ડૉક્ટર. ઠે. સરકારી હૉસ્પિટલ. મુ. રત્નાગિરી કરન્વે, અને પત્ર લખો તેનું રા. ચંદ્રશંકર. C/o હેડ પોષ્ટઑફિસ. મુ. રત્નાગિરી, એવું શિરનામું કરશે જેથી હું પોતે પોષ્ટઑફિસમાં જઈ પત્ર લઈ આવીશ.

આ પત્ર લખી રામપ્રસાદ કાંઈક સ્વસ્થ થયો. અસ્તુ.

પ્રકરણ ૨૧ મું

વૃદ્ધની વ્યાકુળતા.

વિશ્વનાથ દેસાઈનું શરીર દિનપ્રતિદિન જેવી રીતે ક્ષીણ થતું હતું તે જ પ્રમાણે તેમનું મન પણ વિશેષ અસ્થિર થતું હતું.

જો કે ઉપરથી વિચાર કરનારને આ તેમનું વૃદ્ધાવસ્થાનું કારણ જણાતું હતું; પરંતુ ખરું કારણ વસન્તનું પાછો આવતો નહિ એ જ હતું. વસન્તના વિંગાગથી તેમના મન તેમ જ શરીર ઉપર અનેક આઘાતો થયા કરતા હતા. તેથી જ તેમનો ચ્હીડીઓ સ્વભાવ કાંઈક દૂર થયો હતો. ‘વસન્ત આજે આવશે, કાલે આવશે, ડોક્ટરી પરીક્ષામાં પાસ થયો છે તેથી હવે આબ્બા સિવાય નહિ જ રહે’ એમ વિચારીને વૃદ્ધ વિશ્વનાથ પોતાના દિવસો વ્યતીત કરતા હતા. કેટલીક વખત તો વસન્ત નહિ જ આવે એવી નિરાશા તેમના અંતઃકરણમાં ઉપજતી હતી. એ સમયની તેમની દારણ્ય વ્યથાનું વર્ણન માત્ર શબ્દોથી થઈ શકવું સર્વથા અશક્ય છે. એવા સમયે તેઓ સ્વગત કહેતા હતા કે:—“ હવે મ્હારે કેટલા દિવસ જીવવું છે ? મ્હારી અતુલ સંપત્તિ મ્હારી સાથે આવવાની છે કે ? આ સઘળી સંપત્તિ તો તેની જ છે. વસન્તની છે. મ્હારી હયાતીમાં જ મ્હારે સઘળી સંપત્તિ તેને સમર્પણ કરી દેવી જોઈએ. હું તેને તેડી લાવું છું, અને તેની મિલકત તેને સ્વાધીન કરી દઉં છું. જ્યારે મ્હારા લીધે તે સુખી થઈ શકતો નથી. ત્યારે હું જ સંન્યાસ સ્વીકારીને તીર્થયાત્રાએ નીકળી પડું છું.”

આવા વિચારો આવતાં જ તેઓ ‘ગાડી લાવો. હું જ સંન્યાસ લઈને ચાલ્યો જઈ’ છું’ એવું ધરનાં સઘળાં માણસોને તેમ જ નોકર ચાકરોને સુઢાં તેઓ કહેતા હતા. આવા પ્રસંગે જો કાંઈ સમય-સૂચક નોકર ગાડી લાવ્યો હોત તો વિશ્વનાથ દેસાઈ યમયાતનામાંથી મુક્ત થવાને માટે જાતે જ વસન્તને તેડી લાવવા ગયા હોત; પરંતુ એવું કદાપિ બન્યું નહિ.

આવી રીતે વિયોગની દુઃખદ લહર આવી ગયા પછી કવચિત્ તેમના અંતરમાં હઠ અને અભિમાનની લહર ઉછળી આવતી હતી, તથા તે વખતે તેઓ એમ સ્વગત કહેતા હતા કે:—“ લુચ્ચો ધણો જ નિષ્કુર છે. બાલ્યાવસ્થાથી તેને લાડ લડાવીને ઉછેર્યો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત જ હમણાં મ્હારે ભોગવવું પડે છે. જન્મથી જ લુચ્ચો કૃતમ્મ રહ્યો ! બલે, એની હરામખોરીનું ફળ એ છો ભોગવે ! હું શું કરું ! ” વળી અલ્પકાળ પછી તેઓ સ્વગત એમ વિચારતા હતા કે, ‘છોકરું કંછોરું થાય તો પણ કાંઈ માબાપથી બચ્યાંના ગુન્હા સ્હામું જોવાય છે ! એ મ્હારો એકનો એક પ્રાણાધિક પૌત્ર છે ! ”

હમણાં હમણાં તો વિશ્વનાથની નિરાશા ધણી વૃદ્ધિગત ચર્ચાગત

હતી. વસન્તના વિયોગે જ કદાચ એકાએક પોતાનો જીવ જશે તો અંતકાળે દુઃખનો પાર રહેશે નહિ એમ તેમને લાગતું હતું. જેમ જેમ તેમની નિરાશા તીવ્ર થવા લાગી તેમ તેમ વસન્ત ઉપર પોતાનો પ્રાણાધિક પ્રેમ છે એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. તથા તેમનો જીવ સવિશેષ આકુળ વ્યાકુળ બની જવા લાગ્યો.

વિશ્વનાથ દેસાઈની આવી સ્થિતિ હતી એવામાં એકાએક એક દિવસે રાત્રે એક વાગ્યાના અરસામાં એક નોકરે આવીને કહ્યું કે:-

“વસન્તરાય-ભાઈ આપને મળવા માટે આવ્યા છે.”

શય્યામાં સત્વર બેઠા થઈને આશ્ચર્યસૂચક સ્વરે વિશ્વનાથે કહ્યું:-
“કાણુ આવ્યું છે ? વસન્ત આવ્યો છે ?”

“ જી હા, વસન્તરાયભાઈ આવ્યા છે.” નોકરે ઉતર આપ્યો.

“વસન્ત આવ્યો છે ? ગમે તે આવ્યું હોય તેથી મ્હને શું ? જે આવ્યું હોય તેને એકદમ ધરમાંથી હાંકી કાઢો !”

બરાબર આ સમયે જ શયનમંદિરતું દ્વાર ઉઘડ્યું, અને વસન્તે અંદર આવી પહોંચ્યો. વૃદ્ધ વસન્તને જોઈ શક્યા. તેમણે વસન્તને અદ્ભુત ઐશ્વર્યયુક્ત બનેલો જોયો. વૃદ્ધના અંતઃકરણમાં રાત્રિદિવસ રમનારી ભૂતિ દીપકના અર્ધે અંધકારના મિશ્રપ્રકાશમાં ઘણી તેજસ્વી જણાતી હતી. વૃદ્ધના અંતઃકરણમાં અવર્ણનીય પ્રેમ ઉછળવા લાગ્યો; પરંતુ એ પ્રેમપ્રવાહને વૃદ્ધે પોતાના સ્વભાવ અનુસાર કઠોર સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખીને કહ્યું:-“કેમ, શું કામ છે ?”

વસન્તે અસ્પષ્ટ તેમ જ ભયભીત સ્વરે કહ્યું:-“દાદા !”

પ્રેમાવેગથી વિશ્વનાથે પોતાના હાથ પહોળા કર્યા હતા; પરંતુ પોતે કહે તે પહેલાં જ વસન્તે પોતાની પાસે આવીને બેઠી પડવું જોઈએ એમ તેમને લાગતું હતું ! પરંતુ વસન્ત દ્વાર પાસે જ ઉભો રહીને વાતચિત કરવા લાગ્યો તેથી તેમને નિરાશ થવું પડ્યું. તેમના પહોળા થયેલા હાથ નીચા વળી ગયા. તેમણે પૂછ્યું:-“તું કેમ આવ્યો છે ?”

“દાદા—”

વૃદ્ધના ધૈર્યનો અંત આવ્યો. તેમણે કહ્યું:-“તું ક્ષમા માગવાને આવ્યો છે કે ? ત્હારો મિળન નમ્ર થઈ ગયો કે ?”

“ના.”

“ત્યારે ત્હારે શું કામ છે ?”

જે વસન્તે પહેલપહેલાં “મ્હને આપના ચરણોમાં સ્થાન આપો.”

આમ કહ્યું હોત તો સધળું યથાસ્થિત થાત. ગરમ તથા ઉપર પાણી રેડતાં જેવી રીતે કાંઈ અસર નહિ થતાં ઉલટો એ તવો પોકાર કરી ઉઠે છે તેવી જ રીતે વસન્તનાં વચ્ચનોથી વિશ્વનાથની સ્થિતિ ઉલટી વિશેષ રોષપૂર્ણ બની ગઇ. તેમના અંતર ઉપર વસન્તનાં વચ્ચનોનું પ્રિદુક્ષ પરિણામ થયું નહિ. ઉલટો તેમનો સંતાપ વધી ગયો. તેમણે કહ્યું:—“ હું તને મ્હારા ચરણોમાં આશ્રય આપું ? તું હવે મુલાન બન્યો છે—પરીક્ષા પસાર કરી મ્હોટો ડૉક્ટર બન્યો છે. ત્હારા શરીરમાં જોઇએ એટલું બળ છે. ત્હારું મન આશાયુક્ત હોઇ તું ત્હારા બાવિ જીવનને ઉન્નત કરવાના વિચારો કરે છે. ત્હારા સંસારનો પ્રારંભ થઇને થોડા સમયમાં જ તને સ્ત્રી પુત્રાદિની પ્રાપ્તિ થશે. બુદ્ધિ તેમ જ કર્તાવ્યના અપાર બળથી તું પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવી શકીશ. આવા સમયે તું મ્હારી પાસે આશ્રય માગવાને આવ્યો છે ? ” અરુપકાળમાં જ પાછો વૃદ્ધનો કડક શ કંઠસ્વર બદલાયો. તેમણે પુનઃ મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—“ હવે ત્હારે કોઇની પરવાહ રાખવાની જરૂર નથી. હું વૃદ્ધ થયો છું. મ્હારાં નેત્રો ક્યારે મીંચાઈ જશે તેનો કશો નિશ્ચય નથી. મ્હારા સધળા દાંત પણ પડી ગયા છે. કાન ધીમે ધીમે બ્હેરા થતા જાય છે. નેત્રોનું તેજ ધટતું જાય છે. હવે હું થોડા દિવસનો જ આ જગતનો મહેમાન છું. મ્હારા એકના એક આધારને કોઇ કાપી નાખે છે. હું શક્તિહીન, આશ્રયહીન અને બળહીન બનતો જઉં છું. આ જગતમાં મ્હારી સંભાળ લેનાર કોઇ નથી. મ્હારે આશ્ર નથી, ઇષ્ટ નથી, પુત્ર નથી તેમ જ પૌત્ર પણ નથી ! જગતમાં હું એકલો જ છું એટલે પંઝી હું તને મ્હારા આશ્રયમાં લઉં—” વૃદ્ધના ઓછ ઉપર ‘કે તું મ્હને આશ્રયમાં લે ? ’ એવા ઉદ્દગાર આવ્યા; પરંતુ એ શબ્દોને ગળામાં જ દબાવી દબને તેમણે કહ્યું:—“ પરંતુ તું શા માટે આવ્યો છે ? ”

“ મ્હારા આગમનથી આપને આનંદ નહિ થાય એમ હું ધારતો હતો; છતાં હું નિરુપાયે લાચારીથી આપને એક વિનતિ કરવાને આવ્યો છું. મ્હારી વિનતિ આપને નિવેદન કરીને હું ચાલ્યો જઈશ.”

વૃદ્ધના અંતરમાં એ પ્રકારના વિચારો ઉપજતા હતા. તેમણે કહ્યું:—“ આવું બોલતાં તને કાણે શિખવ્યું ? મૂર્ખ ! તમે અહીંથી ચાલ્યા જવાનું કાણુ કહે છે ? ત્હારે જે કંઈ કહેવું હોય તે કહે, અને પછી જવું હોય તો જા. ”

વસન્તે બહીતાં બહીતાં કહ્યું:—“ વિવાહ જેવા મંગળ પ્રસંગે હું વડિલનો આશીર્વાદ અને અનુમતિ મેળવવાના હેતુથી આવ્યો છું. ”

વિશ્વનાથ શય્યામાંથી નીચે ઉતરી તરત જ “ સાવિત્રી સાવિત્રી ” બોલી ઉઠ્યા. વસન્તના આગમનથી ઘરનાં સભળાં માણસો જાગ્રત થયેલાં હતાં. સાવિત્રી સત્વર પિતાની પાસે આવી પહોંચી. તેને જોતાંની સાથે જ વિશ્વનાથે કહ્યું:—“ સાંભળ સાંભળ, ત્હારો ભાણેજ વિવાહ કરવાની સંમતિ અને શુભાશીર્વાદ લેવા આવ્યો છે. ” પછીથી વસન્ત તરફ જોઈને તેમણે કહ્યું:—“ મૂર્ખ ! ત્હારી આ ગદ્દાપચ્ચીસી છે તેથી જ તું આમ બોલે છે. ત્હેં જાતે જ સ્ત્રીને પસંદ કરી હોય એમ લાગે છે ! ઠીક છે, અમે વહુને પસંદ કરીએ એ માટે તું નારાજ હોઈશ. હવે કહે જોઈએ કે ત્હેં કેવી વહુ પસંદ કરી છે ? ” વસન્ત ઉત્તર આપવા જતો હતો એવામાં વૃદ્ધે પૂછ્યું:—“ ત્હારો ડૉક્ટરીનો ધંધો કેવો ચાલે છે ? ”

“ અઘાપિ હું ડૉક્ટરી કરતો નથી. ”

“ ત્હારે ત્હાઈં ખરથ કેવી રીતે ચાલે છે ? ” વૃદ્ધે પોતે જ પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું:—“ ત્હારે કાંઈ પુત્રહીન શ્રીમંતના ઘરજમાઈ થવું છે કે શું ? ”

“ ના, મ્હારા જેવી જ તેમની સ્થિતિ છે. ”

“ શું તેઓ ગરીબ છે ? ! ”

“ હા. ”

“ કાંઈ થોડી ઘણી આશા જેવું પણ છે કે નહિ ? ”

“ ના, કાંઈ નથી. ”

“ તેનો આપ છે કે ? તે શું કરે છે ? ”

“ આપ છે; પરંતુ તેઓ શું કરે છે એ હું જાણતો નથી. ”

“ તેના આપની સાથે પણ જ્યારે ત્હારી પૂરતી પિછાન નથી ત્હારે પછી તું તેની સાથે લગ્ન કેવી રીતે કરીશ ? આ સંબંધી તું મ્હને શું પૂછે છે ? એવી કન્યા સાથે લગ્ન કરી ઘેર ઘેર બિદ્લા માગવાનો ત્હારો વિચાર છે કે શું ? ”

“ મને તેમ હોય; પણ હું માત્ર આપનો આશીર્વાદ અને અનુમતિ મેળવવાને આવ્યો છું. હું આપને પ્રાર્થના કરોને કહું છું કે, આપ મ્હને અનુમતિ આપો. મ્હેં જે કન્યા પસંદ કરી છે તેની સાથે આપ મ્હારો કૃપાભાવે વિવાહ કરો. ”

“ એવી દરિદ્ર તેમજ બિખારિણી કન્યા સાથે હું કદાપિ ત્હારો વિવાહ નહિ કરી શકું ? ”

“ દાદા-દાદા ! ”

“ નહિ-હું ત્હારી વિનંતિ કદિ માન્ય કરી શકીશ નહિ. ”

નિરાશાથી વસન્ત તદ્દન મૂઢ બની ગયો. વૃદ્ધની મુખમુદ્રા તરફ તે શન્યદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. નિરાશાથી તે આત્મભાન ભૂલી ગયો. વિશ્વનાથ ઉત્તેજિત બની જઈને શયનમંદિરમાં ફરતા હતા. સાવિત્રી પણ સ્તબ્ધ બની જઈને શયનમંદિરના એક ખુણામાં ઉભી રહી હતી. વસન્ત સહજ શુદ્ધિમાં આવ્યો એટલે તે શયનમંદિરની બહાર જવા લાગ્યો. વૃદ્ધના અંતરમાં ‘ દાદા-દાદા ! ’ શબ્દે વિચિત્ર અસર કરી હતી. તેમના અંતરમાં પ્રેમ તથા અભિમાનનું તુમુલ્યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. વસન્તને શયનમંદિરમાંથી બહાર નીકળતો જોઈને તેમણે તેને પલંગ પાસે ખેંચી જઈને કહ્યું:—“ જાણ છે ક્યાં ? હવે હું તને જવા દઈશ એમ તું ધારે છે ? વસન્ત ! હજી ત્હારી પ્રેમકથા મ્હારે સંપૂર્ણ સાંભળવી છે ! ”

ગભરાઈ ગયેલા વસન્તે કહ્યું:—“ દાદા ! ”

“ કહે કહે-દાદા જ કહે ! ” વિશ્વનાથે આવેશમાં જ કહ્યું, “ હું ત્હારો દાદા છું. તું મ્હારો એકનો એક પૌત્ર છે. ” આ સમયે વસન્તની ગરીબાઈ પ્રદર્શિત કરતો પોષાક વૃદ્ધના જોવામાં આવ્યો. તેના માથાના વાળ રુદ્ધ થઈ ગયેલા જણાયા. આવો પ્રકાર જોવામાં આવ્યાથી દુઃખિત સ્વરે તેમણે કહ્યું:—“ અરેરે ! વસન્ત ! આ ત્હારી કેવી શોચનીય સ્થિતિ છે ! ત્હારા માથામાં નાખવાને માટે સુગંધિત તેલ સુદ્ધાં તું ખરીદી શકતો નથી ? ત્હારા નામને જાજે એવાં કપડાં પણ ત્હારી પાસે નથી ! સાવિત્રી ! સ્થવારે જ મ્હને ખે હજાર રૂપિયા આપો. એ રૂપિયા ખરચીને હું મ્હારા પ્રાણાધિક વસન્તને શણગારીશ ! ” આમ કહી પ્રેમાવેશમાં જ તેમણે વસન્તને ચુંબન કર્યું, અને કહ્યું:—“ બાઈ ! હવે ત્હારી સ્ત્રી કેવી છે તે તો કહે. ”

“ દાદા ! મ્હારી અને તેની દષ્ટિનું પ્રથમમિલન રાણીના બાગમાં થયું. પ્રથમ તો તેની સાથે લમ કરવાનો મ્હારો મિત્કુલ વિચાર નહોતો. પરંતુ પછીથી શું થયું તે કાણ જાણે ! મ્હારા મનમાં એકાએક તેની સાથે લમ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય થયો. એનું નામ શાન્તિલતા છે. હમણાં તે મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરે છે. મ્હે

તેને તેના પિતાની ગેરહાજરીમાં મ્હારો વિચાર જણાવ્યો. તે મ્હારી સાથે લગ્ન કરવાને રાજી છે. હવે આપ તેના પિતાને આ વાત પૂછી તેમની સંમતિ મેળવો એટલા માટે જ હું આપની પાસે આવ્યો છું. તેઓ + + ઠેકાણે રહે છે.”

“ત્યારે તો ત્હારી સ્ત્રી વિદ્વાન છે કે? પરંતુ તે આપણી જાતિની જ છે કે, પછી તું આજકાલના સુધારકોની માફક બીજી જાતિની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાને ઇચ્છે છે? જોજો બાઈ! આજકાલના આરંભમાં જ રમણીય દેખાતા પરંતુ પરિણામે લયંકર થતા સુધારાનો તું હિમાયતી થઈશ નહિ.”

“તે આપણી જાતિની હોય એમ મ્હને લાગે છે!”

“લાગે છે? મ્હને તો એમ લાગે છે કે તે અન્ય જાતિની હશે. આપણી બાલણી કન્યાઓ અઘાપિ મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરવા જતી નથી. તેકોઈ ખ્રિસ્તિ કિંવા અન્ય નીચ જાતિની હશે. મુંઝાઈના લોકો ઘણા બદમાશ અને અધર્મી હોય છે. વસન્ત ! એ નીચ જાતિની કન્યા નથી. એવી ત્હેં ખાત્રી કરી છે કે ?”

હવે વસન્ત રોષે બરાયો. તેણે કહ્યું:—“દાદા ! પાંચ વર્ષ ઉપર મ્હારા પિતાને આપે દુઃખી કર્યા, અને હવે આપ મ્હને તેમ જ મ્હારી બાવિ ધર્મપત્નીને દુઃખી કરવાને ઇચ્છો છો? હવે આપના આશીર્વાદની તેમ જ સંમતિની મ્હને આવશ્યકતા નથી. આજે આપના પ્રેમનો મ્હને સંપૂર્ણ પરિચય પ્રાપ્ત થયો છે મ્હને આપની સંપત્તિની પરવાહ નથી. હવે હું આ મકાનમાં પગ સુદ્ધા મૂકનાર નથી. મ્હને ક્ષમા કરજો—હું જઈ છું.” આમ કહીને વસન્ત ત્વરિતગતિથી સયન-મંદિરની બહાર નીકળી પડ્યો. તે અદ્રશ્ય થઈ ગયો એટલે વિશ્વનાથ એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“વસન્ત ! વસન્ત ! મ્હેં તને શું કહ્યું? વસન્ત ! તું પાછો આવ. અરે, એ જતો રહ્યો ! દોડો-દોડો—તેને કોઈ તેડી લાવો—આંધી લાવો. અરેરે ! મ્હારો વસન્ત પાછો મ્હને મૂકીને જતો રહ્યો !” આમ કહીને વૃદ્ધ વિશ્વનાથ એશુદ્ધ બની જઈ ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યા.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

સ્નેહ-બંધન.

રંગનાથ નિત્યનિયમાનુસાર સંખ્યા પૂજા કર્યાદિ નિત્ય ધર્મકર્મો આટોપીને પોતાની ઓરડીમાં જઈ સ્વસ્થતાથી બેઠો એટલામાં જ બંગલી પાસે એક ગાડી આવીને ઉભી રહ્યાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો. અદ્વકાળ માટે રંગનાથ વિચારમગ્ન બની ગયો; તે ઉડીને બારી પાસે ગયો તો બંગલીની બહાર એક બે ઘોડાની ગાડી આવી ઉભી રહેલી તેણે જોઈ. રંગનાથ સહજ ગભરાયો પણ ખરો. પોતાને ઓળખી જઈ કોઈ પકડવાને તો આવતું નથી ને? પોતે લગભગ દશ વર્ષ અગ્તાવાસમાં વ્યતીત કર્યો તો પણ કોણ તેને પુનઃ ઓળખી શક્યું? રંગનાથ ઉત્સુકતાથી બારીમાંથી જોવા લાગ્યો તો તેણે એક વૃદ્ધ તથા એક નોકર જેવા માણસને ગાડીમાંથી નીચે ઉતરેલા જોયા. એ પોલિસ નથી એવી ખાત્રી થતાં જ રંગનાથનો જીવ સહજ સ્વસ્થ થયો. અદ્વકાળમાં જ આ વૃદ્ધ રંગનાથની બંગલી પાસે આવી પહોંચ્યો. રંગનાથ ઘણો દિગ્મતવાન અને શરવીર પુરુષ હતો. ગમે એવા સંકટ પ્રસંગે તે પણ ભય નહિ પામતાં સંકટ મુક્ત થવાનો જ પ્રયત્ન કરતો હતો. નિત્યનિયમ પ્રમાણે તે ધર્મગ્રંથ વાંચવાને બેસી ગયો.

રંગનાથ પાસે તરત જ શાન્તિલતાએ આવી પહોંચીને કહ્યું:—

“પિતાજી! એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ આપને મળવા માટે આવ્યા છે.”

“તેં તેમને શું કહ્યું?”

“હું શું કહું? પિતાજીને ખબર આપું છું.” એમ જ તેં તેમને કહ્યું.

“ડીક છે, તેમને અહીં લઈ આવ.” રંગનાથે દિવ્ય શોભા-યુક્ત પ્રપ્રુષ્ઠમયી શાન્તિલતા તરફ જોઈને કહ્યું.

શાન્તિલતા બહાર ગઈ, અને તે વૃદ્ધ સાથે તેના કારકૂનને રંગનાથની ઓરડીમાં લઈ આવી. રંગનાથે નમસ્કાર કરી નમ્રતાથી કહ્યું:—“મહાશય! આ રાંકની ઝુંપડીમાં શા ઉદ્દેશથી પધાર્યા છો તે જણાવશો?”

વૃદ્ધ એક મર્મભેદક નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“કાર્યની પ્રસ્તાવના કેવી રીતે કરવી તેનો જ હું વિચાર કરતો હતો. સારું થયું કે, આપે જ પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછ્યો.”

રંગનાથ વૃદ્ધના મુખમંડળ તરફ જોઇ રહ્યો. વૃદ્ધે કહ્યું:—
 “આપને શાન્તિલતા નામની પુત્રી છે એવું સાંભળીને હું અત્રે
 આવ્યો છું. મ્હારો પૌત્ર અઘાપિ કુંવારો છે અને તે આપની પુત્રી
 સાથે લગ્ન કરવાને ઇચ્છે છે. મહાશય! આપ કાણુ છો તેમ જ હું
 કાણુ છું એ સંબંધીનો કાંઇ ખુલાસો થયા સિવાય હું આવી અસભ્ય
 રીતે મ્હારો હેતુ કિંવા ઉદ્દેશ નિવેદન કરું છું એ માટે આપ મ્હને
 ક્ષમા કરજો. મ્હારા પ્રાણાધિક પૌત્રનું નામ વસન્તરાય હોઈ ડૉક્ટરી
 પરીક્ષામાં તે પાસ થયેલો છે; જગન્નિયંતા નારાયણના અનુગ્રહથી
 એના લાગ્યમાં લક્ષ્મી અને સરસ્વતી-ઉલ્લસનો યોગ થયેલો છે. મ્હારી
 સાથે આવેલા માણસ મ્હારા મુનીમ છે. મ્હને વિશ્વનાથ દેસાઈના નામથી
 સર્વ ઓળખે છે.”

મુનીમે કહ્યું:—“ મુંબાઇમાં અમારી સાત પેઢીઓ છે. સર-
 કારી ઝંકની બરાબરી અમારે કરવી પડે છે. આપ આ નામ જા-
 ણતા જ હશે.”

રંગનાથ આ સઘળી હકીકત સાંભળતો હતો. વિશ્વનાથે કહ્યું:—
 “આજકાલના ઈંગ્રેજ શિક્ષણ મેળવી ચુકેલા તરુણોને જુના રીત-
 રિવાજો પસંદ પડતા નથી. ઘણી વખતે આપણા જેવા વૃદ્ધોને પણ
 અપમાન સહન કરીને શાન્ત રહેવું પડે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ
 આપણને આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ વર્તવું પડે છે. ક્રમે ક્રમે જુના
 રીતરિવાજોનો લંગ થવા લાગ્યો છે.”

અઘાપિ રંગનાથ શાન્ત હતો. શિષ્ટાચારને અનુસરી અંતે તેને
 બોલવું પડ્યું. તેણે કહ્યું:—“દેશકાળવર્તમાનાનુસાર પ્રાચીન રીતરિ-
 વાજો તૂટે છે, અને નવા અસ્તિત્વમાં આવે છે. કાળચક્રની ગ-
 તિ જ એવી છે.”

મુનીમે કહ્યું:—“હવે આપને જે વાત કરવામાં આવી એ સં-
 બંધી આપનો શો અભિપ્રાય છે?”

“ડૉક્ટર વસન્તરાયનું નામ મ્હારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.
 આપે કદાચ આપની મરજી વિરુદ્ધ જેવી રીતે વસન્તરાયની ઇચ્છાને
 માન આપ્યું છે તેવી જ રીતે મ્હારી ઇચ્છાને મ્હારે પણ માન આ-
 પવું જોઈએ. તે મ્હારા કરતાં હવે પોતાના હિતાહિતને સારી રીતે
 સમજી શકે છે. તેનો અભિપ્રાય પૂછ્યા સિવાય હું આપને કશો ઉત્તર
 આપી શકતો નથી. જેવી રીતે પતિ પોતાની પત્ની પસંદ કરે તેવી જ.

રીતે પત્નીએ પોતાનો પતિ પસંદ કરવો જોઈએ. બન્નેને સમાન હક્ક આપવા જોઈએ. ”

“ અમને અહીં લઈ આવી એજ આપની પુત્રી છે કે ? ”

“ જ હા. ”

એટલામાં શાન્તિલતાનું મુખકમળ દષ્ટિગોચર થઈને પુનઃ અદ્રશ્ય થઈ ગયું; પરંતુ રંગનાથે તેને અંદર બોલાવીને કહ્યું—“ બેટા ! અહીં આવ. આ વૃદ્ધ ગૃહસ્થને પ્રણામ કર. ”

શાન્તિલતાએ વૃદ્ધને પ્રણામ કર્યા. વૃદ્ધે તેનું આપાદ મસ્તક લક્ષ્યપૂર્વક નિહાળ્યું, અને “ સૌભાગ્યવતી થા. ” એવો આશીર્વાદ આપી કહ્યું:—“ કન્યા અમને પસંદ છે. જે ભાગ્યવાન યુવક આ કુસુમકળિકાને પત્ની તરીકે પ્રાપ્ત કરે તેને ઘણો સૌભાગ્યશાળી જ સમજવો જોઈએ. વસન્ત કહેતો હતો કે, શાન્તિલતા મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરે છે. ”

“ હા, એ વાર્તા યથાર્થ છે. ”

વિશ્વનાથે કહ્યું:—“ ત્યારે જે આપનો વિચાર અમારા જણવામાં આવે તો સારું. ”

રંગનાથે આ વિષયનો અંત લાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું:—“ એના લગ્ન માટે વિશેષ ઉતાવળ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. આ સંબંધીને નિર્ણય કરવાને માટે ત્રણ ચાર દિવસ સૂધી વિચાર કરવાની જરૂર છે. પછીથી હું આપને મ્હારો મત જણાવીશ. સકળ જન્મના સુખદુઃખના આ પ્રશ્નનો ઘણો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. ”

વિશ્વનાથે કહ્યું:—“ જો આપનું નામ જણાવે તો પુનઃ હું આપનો અભિપ્રાય પૂછવા આવી શકાય. ”

“ મ્હને સર્વ ગોવિંદપ્રસાદ કહે છે. આપ શ્રીમંત છો અને હું દરિદ્ર છું—કંગાલ છું. આપની સાથે હું કેવી રીતે સંબંધ સાધી શકીશ ? ”

વિશ્વનાથે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ ગોવિંદપ્રસાદ અહીં ગરીબ અને શ્રીમંતનો પ્રશ્ન જ નથી. જેની પાસે શાન્તિલતા જેવું રત્ન છે તે ગરીબ નથી, તથા જેની પાસે વસન્ત છે તે પણ ગરીબ નથી. આ સંબંધી આપ આપના અંતરમાં સહજ પણ સંકોચ રાખી શકો નહિ, આપણે બન્નેએ આપણાં બાળકોનું કાયમનું સુખ જોવાનું છે. જો આ સંબંધથી વસન્ત અને શાન્તિલતા સુખી થઈ શકતાં હોય

તો આપણે તેમના સુખની આડે આવવું જોઈએ નહિ. મ્હને ખાત્રી છે કે, મ્હારા વસન્તને આપ આપના ચરણોમાં આશ્રય આપશો જ.”

“આપ ચિંતા કરશો નહિ. મ્હારો વિચાર હું સત્વર આપને જણાવીશ.” આમ કહીને રંગનાથ પાસે જ પડેલા ધર્મઝંથનાં પૃષ્ઠો ઉલટાવવા લાગ્યો. આ પ્રકાર વિશ્વનાથના લક્ષ્યમાં આવ્યાથી તેમણે હવે અહીંથી વિદાય થવું ઉચિત વિચાર્યું. તરત જ ઉભા થઈને તેમણે કહ્યું:—“ગોવિંદપ્રસાદ ! હું ધારું છું કે, આપના કરતાં હું બે ચાર વર્ષે મ્હોટો હોઈશ. વસન્ત મ્હારા વંશનો માત્ર એક જ આધાર છે. જો આપ કદાચ મ્હારી વિનતિ અમાન્ય કરશો તો મ્હારા વંશનો વિનાશ થવાનો સંભવ છે. એમ થશે તો આ વૃદ્ધના અંતિમ દિવસો અપાર દુઃખમાં પસાર થશે. મ્હારાં વચનો પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખીને આપને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજો.”

“એ માટે આપ નિશ્ચિંત રહેજો.” રંગનાથે ઉત્તરમાં કહ્યું.

વિશ્વનાથ દેસાઈ પોતાના મુનીમ સાથે વિદાય થયા. અલ્પકાળમાં તેમની ગાડી ત્યાંથી અદ્રશ્ય થઈ.

શાન્તિલતાનો ગંભીર પ્રશ્ન હવે રંગનાથના અંતરમાં ઉપસ્થિત થયો. વિશ્વનાથ દેસાઈ સરળવેષથી આવ્યા હોય કિંવા છન્નવેષથી આવ્યા હોય તો પણ તેમનાં વચનો ઉપર વિચાર કરવો રંગનાથને આવશ્યક લાગ્યો. તે સ્વગત વિચારવા લાગ્યો:—“હવે થોડા જ દિવસમાં મ્હારી શાન્તિલતા પારકી થશે ! જેના સંમૂર્ણ પ્રેમના પ્રવાહમાં હું જ સ્નાન કરીને મંગળ થતો હતો એ પ્રવાહ હવે ખીજ દિશા તરફ વળશે. જે એકાંતિક પ્રેમની મ્હેં આશા રાખી હતી તે મૃમળળની માફક મ્હારી નજરથી અદ્રશ્ય થશે ! જે શાન્તિ મ્હને નવજીવન અને નવા સ્વર્ગનું દર્શન કરાવતી હતી તેજ શાન્તિ મ્હને નિર્માલ્ય કરીને અન્યને નવજીવન અને નવા સ્વર્ગનો ઉપભોગ આપશે ! હું પુનઃ કંગાલ તથા દુઃખી જ થવાનો ! એકલોને એકલો જ રહેવાનો ! વળી જો શાન્તિલતાને હું કુમારિકા રાખું તો તેથી પણ હું વિશેષ દુઃખ અનુભવી શકું તેમ છું. જે પ્રેમમાં સ્વાર્થનો અંશ માત્ર હોય છે તેને પ્રેમ કહી શકાતો જ નથી. આત્મત્યાગ—સ્વાર્થત્યાગ જ સત્ય પ્રેમ છે. વળી શાન્તિને યોગ્ય પતિ મેળવી આપીશ તો પણ હું દુઃખી રહેવાનો છું. આમ હોવાથી મ્હારે એ કુસુમકળિકાના સુખનો વિનાશ શા માટે કરવો જોઈએ ? તેને અપાર આનંદમાં રાખવી એ જ

મહારું કર્તવ્ય છે, તથા મહારે આટલી બધી આસક્તિ શા માટે રાખવી જોઈએ ? જ્યાં આસક્તિ હોય છે ત્યાં શાન્તિ હોતી નથી—ત્યાં તો દુઃખના ડુંગરો જ હોય છે. એટલા માટે જ નિષ્કામ થવું જોઈએ. ન્હાની વસ્તુથી બ્રહ્મપદ સુધી નિષ્કામ બુદ્ધિ જ રાખવી જોઈએ.

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્ય કર્મ સમાચાર ॥ અસક્તો હ્ય-
ચરન્ કર્મ પરમાપ્નોતિ પુરુષ : ' આવો ઉપદેશ આપીને ઈશ્વરે આપણી સમક્ષ જનકરાગ્નનું ઉદાહરણ મૂક્યું છે. ભારતરમણી મૈથિલી અર્પણ કરતાં તેમને દુઃખ થયું નહોતું; તેથી મ્હને પણ શા માટે દુઃખ થવું જોઈએ ? હજી હું અનાસક્ત નહિ પણ આસક્ત છું. હું ઇન્દ્રિયાધીન છું. અઘાપિ હું ઇન્દ્રિયો ઉપર સંયમ મેળવી શક્યો નથી. અઘાપિ હું પતિત—નરાધમ છું. હે પ્રભુ ! તમે મહારો ઉદ્ધાર કરો." આમ કહી વિચારમગ્ન અવસ્થામાં જ તેણે પોતાના બન્ને હાથ જોડ્યા. ઈશ્વરને વંદન કરી પુનઃ તે સ્વગત કહેવા લાગ્યો:—“ સકળ ધર્મેના પરિત્યાગ કરીને હું માત્ર તમારા એકલાને શરણે આવ્યો છું. હવે 'માથુચ' એવો નાબીકાર આપીને મ્હને મહારા પતિત્વથી મુક્ત કરો. ”

રંગનાથ આ સમયે અપૂર્વ શાન્તિ અનુભવી શક્યો. કાંઈ મહાન કાર્યમાં તે ફત્તેહમંદ થયો છે એમ તેને લાગ્યું. પુનઃ તે સુખદ અને શાન્તિપ્રદ વિચારોમાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

આવેલા અતિથિ કયા હેતુથી આવ્યા હતા એનો વિચાર સુદ્ધાં રંગનાથના અંતરમાં ઉપજ્યો નહિ. શાન્તિવ્રતા તેને જમવા બોલાવવાને ગઈ ત્યાં સુધી તે પોતાના વિચારોમાં તક્લીન બની ગયેલો હતો—જાણે કે તે સમાધિસ્થ થયો હતો; પરંતુ શાન્તિવ્રતાની મૂર્તિ નિકટ આવી પહોંચતાં જ તે પોતાના વિચારોમાંથી પૂર્વદેહસ્થિતિ ઉપર આવ્યો. જનક રાજાએ જેવી પ્રેમપરિપૂર્ણ દૃષ્ટિથી મૈથિલીનું અવલોકન કર્યું હશે તેવી જ પ્રેમપરિપૂર્ણ દૃષ્ટિથી રંગનાથે આ સમયે શાન્તિવ્રતાના આપાદ મસ્તકનું અવલોકન કર્યું. રંગનાથનાં નેત્રોમાં આનંદાશ્રુઓ આવ્યાં. શાન્તિવ્રતા તરફ એકાગ્રદૃષ્ટિથી જોઈ રહીને તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ આ નશ્વર જગતમાં જડભરતની માફક મ્હને બાંધી રાખનારું આટલું જ બંધન છે. જનક રાજા જેવી રીતે મુક્ત થયા હતા તેવી જ રીતે હું પણ મુક્ત થઈશ !”

ભોજનાદિ કરી રહ્યા પછી રંગનાથે શાન્તિલતાને કહ્યું:—

“ બેટા ! આજે આપણે આપણું મકાન બદલવાનું છે. તું સઘળાં કપડાંલત્તાં બાંધી નાખ. હું તારા પુસ્તકો વગેરે બાંધી નાખું છું.”

“ પિતાશ્રી, આજેને આજે જ જગ્યા બદલવી છે ? કાલે બદલીશું તો નહિ ચાલે ? ” શાન્તિલતાએ દીનમુદ્રાથી પૂછ્યું.

“ ના, સંકટ કાંઈ અગાઉથી ખબર આપીને આવતું નથી. આજેને આજે જ આપણે આ મકાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.” રંગનાથે નિશ્ચયાત્મક સ્વરે કહ્યું. સહવારે આવેલા ગૃહસ્થ સારા હેતુથી આવ્યા હો કિંવા ખોટા હેતુથી આવ્યા હો; તો પણ પોતે સુરક્ષિત થઈ રહેવું જોઈએ એવો રંગનાથે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હતો; છતાં પોતાના આ નિશ્ચયથી શાન્તિલતા નારાજ છે એવું જણાયાથી અલ્પકાળને માટે તે દુઃખિત થયો. તે પોતે વિચારવા લાગ્યો:— “ હવે મ્હને મ્હારા હિતાહિતની શી ચિંતા છે ? મ્હારા માટે તો વિશાળ બંગલો અને કેદખાનાની કોટડી સમાન છે; પરંતુ શાન્તિલતા માટે તેમ નથી. મ્હારા હિતને માટે નહિ; પરંતુ શાન્તિલતાના હિત માટે નિવાસસ્થાન બદલી નાખવાની આવશ્યકતા છે. જો કદાચ તેઓ કોઈ ખરાબ હેતુથીજ અહીં આવ્યા હોય અને સુયોગ સાધી મ્હને કેદ કરે તો મ્હારી જીવનાધિક શાન્તિની કેવી દુર્દશા થાય ? મ્હારી દુષ્કીર્તિ થાય, તથા મ્હારાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેને ભોગવવું પડે ! એમ થાય તો એ નિષ્કલંક ચંદ્રને કાચમનું ખત્રાસ ગ્રહણ લાગે. તેની પવિત્રતા લોકનિંદાથી અપવિત્ર લેખાય. તેના પવિત્ર, અનલિપ્ત, વિમળ તથા સુકુમાર જીવનને અસત્ય કલંક લાગે ! તથા એ પવિત્રતાના અધઃપાતનું કારણ હું જ થઉં. એટલા માટે મૃદુતા ધારણ કરવા કરતાં દઢનિશ્ચયી થવું જ ક્રિયસ્ફુર છે. શાન્તિલતા નારાજ થાય તો ભલે થાય; પરંતુ હું તેના જીવન ઉપર અસત્ય કલંક લાગેલું તો કદાપિ નહિ જ જોઈ શકું.” આવો વિચાર કરીને પુનઃ તેણે કહ્યું:— “ ના બહેન ! આપણે આજે જ સ્થાન બદલવું જોઈએ. ”

જો બીજો કોઈ પ્રકાર હોત તો શાન્તિલતા હક કરત; પરંતુ આ પ્રકારમાં પોતાની હક ચાલવાની નથી એમ તે જાણ્યુંથી હોવાથી તેણે પિતાની આજ્ઞા શિર ઉપર ચઢાવી, અને તે પોતાનાં કપડાંલત્તાં બાંધવા ચાલી ગઈ.

રંગનાથ શાન્તિલતાની ઓરડીમાં જઈ તેનાં પુસ્તકો એકઠાં કરવા લાગ્યો. એવામાં દેખણ ઉપર પડેલું વસન્તનું વિઝિટિંગ કાર્ડ (નામપત્રિકા) તેના હાથમાં આવ્યું. આ કાર્ડ અહીં ક્યાંથી આવ્યું? એવો વિચાર અંતરમાં ઉપજ્યાથી રંગનાથે શાન્તિલતાને પોતાની પાસે બોલાવીને નમ્ર સ્વરે પૂછ્યું:—“ જુદેન ! આ કોનું ટેકાણું છે ? અહીં આ કાર્ડ ક્યાંથી આવ્યું ? તહે તે શા માટે લીધું ? ”

સત્ય હકીકત છુપાવવાની શાન્તિલતાની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી. ઉલટું પિતાના આવ્યા પછીથી અત્યાર સુધીમાં એ હકીકત પિતાને નિવેદન નહિ કરી શક્યાથી તેનો જીવ બળ્યા કરતો હતો. તત્કાળ પિતાના ચરણોમાં નમી પડી અશ્રુધારાઓ વર્ષાવતાં વર્ષાવતાં તેણે કહ્યું:—“ એમાં મ્હારો કોઈ ખરાબ હેતુ હોય એમ મ્હને લાગતું નથી. આ વાત સહવારથી હું આપને કહી શકી નહોતી એ માટે મ્હારો જીવ બળ્યા કરતો હતો. સહવારમાં પેલા ગૃહસ્થ આવ્યા હતા અને હમણાં ઉપડવાની ગરબડ હોવાથી હું ચૂપ રહી હતી. જુઓ મહેં એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં પણ એ જ લખ્યું છે.” આમ કહીને શાન્તિલતાએ પોતાના પોલકાના ખિસ્સામાંથી એક પત્ર ખંઠાર કાઢ્યો, તથા રંગનાથના હાથમાં આપ્યો. એ પત્રમાં એવી હકીકત લખેલી હતી કે:—“ પિતાશ્રી આવ્યા છે. હું તેમના ચરણોમાં નમી પડી સઘળી હકીકત તેમને નિવેદન કરીશ, તથા તેમની પાસેથી પરવાનગી મેળવીશ. જો તેમની પરવાનગી નહિ મળે તો હું તમારી ઉલ્લખની મુલાકાત કરાવીશ. એજ વિનંતિ. લી૦ શાન્તિ.”

રંગનાથે પત્ર વાંચી સ્વગત કહ્યું:—“ પ્રકૃતિનો હક પ્રકૃતિ બળવે જ જાય છે ! ”

રંગનાથ સાત વાગ્યાના અરસામાં સઘળી વ્યવસ્થા કરી બાગમાં ગયો. ઉપડી જવાની સઘળી તૈયારી તેણે કરી હતી. અઘાપિ રાત્રિનો પૂર્ણ આધાર પ્રાપ્ત થયો નહોતો. પોતાના ઉપર કોઈ દેખરેખ રાખતું નથી એવી રંગનાથે ખાત્રી કરી લીધી. પછીથી જોવો તે બંગલી તરફ પાછો ફરવા લાગ્યો કે એક ન્હાનો પત્થર તેની પાસે આવીને પડ્યો. તેણે પાછા ફરીને જોયું તો એક બાળિકાને ત્વરિત ગતિથી પલાયન કરી જતી જોઈ. પછીથી તેણે પોતાના પગ પાસે પડેલો પત્થર ઉઘડી લીધો તો તેની સાથે એક કાગળ બાંધેલો તેના જોવામાં આવ્યો. રંગનાથે એ કાગળ સાવધાનતાથી ઓડી વાંચી

જોયો તો તેમાં “આઠ વાગ્યાની અંદર આ સ્થાનનો ત્યાગ કરો; નહિ તો અનર્થ ગુજરશે.” એવું લખેલું હતું. આ હકીકત વાંચતાં જ રંગનાથનું હૃદય પાણી પાણી થઇ ગયું. તેને એમ જ લાગ્યું કે, કોઇ દુષ્ટ મનુષ્ય પોતાને પિછાની ગયું હોવું જોઇએ—સ્હવારે આવેલા ગૃહસ્થ કોઈ બદમાશ જ હોવા જોઇએ.

વિચાર કરવાનો સમય નહોતો. રંગનાથે રસ્તા ઉપર જઈને એ જાડાની ગાડીઓ કરી અને શિવગંગા તથા શાન્તિલતાસહ તે બીજા મકાને ચાલ્યો ગયો.

સમસ્ત રાત્રિ તેને વિવિધ વિચારોમાં તથા પકેરો ભરવામાં પસાર કરવી પડી. પોતે પકડાશે તો શાન્તિલતા જેવા સુદુમાર પુષ્પનું શું થશે એ જ તેની મુખ્ય ચિંતા હતી. બરાબર પ્રભાતકાળના અરસામાં ભયંકર કોલાહલ થતો રંગનાથના સાંજળામાં આવ્યો. હવે તે ગભરાયો. “અરેરે ! મ્હારી હીનતાથી જ શાન્તિલતાનો વિનાશ થયોને?” એમ સ્વગત બોલી તે બારીમાંથી જોવા લાગ્યો તો આખી ચાલી તેણે અસંખ્ય મનુષ્યોથી ભરાઇ ગયેલી જોઇ. મનુષ્યોની ગિર્દીનો જ એ કોલાહલ હતો. રંગનાથે વિચાર્યું:—“મ્હારા ક્ષુદ્રદેહને સ્વાધીન કરવા માટે આટલાં બધાં માણસો આવ્યાં છે ? આટલો બધો કોલાહલ થાય છે ? !”

આ કોલાહલ શાનો હતો ?

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પ્રથમ તોફાન.

પ્રણયી વસન્ત યથા સમયે પોતાની પ્રણયિની તરફ જવા નીકળ્યો. પહેલાંની માફક આજે તેનું મન ઉત્સાહી નહોતું. તે તદ્દન નિરાશ બની ગયો હતો. તેના હૃદયમાં ગાઢ અંધકારનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું. આમ છતાં પ્રકાશનું એક સૂક્ષ્મ કિરણ કવચિત્ કવચિત્ ચમકતું હતું. તેનું જીવન ગાઢ નિરાશાના અંધકારમાં અથડાતું હતું.

વસન્ત વિચારમગ્ન અવસ્થામાં પોતાના પ્રિયસ્થાન તરફ જતો હતો. રસ્તામાં ચાલતા તોફાન તરફ તેનું લક્ષ્ય નહોતું. આજે તેણે

શાન્તિના પિતાના ચરણોમાં નમી પડી શાન્તિની લિલા માગવાનો પોતાના અંતરમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. અંતે તે બંગલી પાસે જઈ પહોંચ્યો તો બાગનું દ્વાર બંધ હતું. એ ત્રણ વખતે તેણે એ દ્વાર ઉપર હાથ ઠોક્યો અને હમણાં ઉત્તર મળશે એવી આશામાં ને આશામાં તે દ્વાર પાસે થોડા સમય સૂધી ઉભો રહ્યો; પરંતુ ઉત્તર ન જ મળ્યો. વસન્તે સૂક્ષ્મદષ્ટિથી તપાસ કરી તો બાગના પ્રવેશદ્વારને તાળું મારેલું તેના જોવામાં આવ્યું. વસન્ત એ નિર્જીવદ્વાર ઉપર અપાર ક્રોધે બરાયો. તે કમ્પાઉન્ડ કૂદીને બાગમાં ગયો. પપનસનો મંડપ અને અન્ય સડળ સ્થાનોએ તેણે તપાસ કરી; કિન્તુ તે તેની પ્રેમ-પ્રતિમાનું દર્શન કરી શક્યો નહિ. બાળે આ સૌંદર્યપૂર્ણ સ્થાન નિરતેજ જણાતું હતું.

વસન્તનું ક્ષીણ આશાકિરણ અદ્રશ્ય થઈ ગયું. તે શૂન્ય અંતઃકરણે લતાકુંજમાં બેઠો અને શોકવિહ્વળ બની જઈને બોલ્યો:—“શાન્તિ ! શાન્તિ ! અરેરે, અંતે તું મ્હારા પ્રત્યે નિર્દય જ થઈને ?”

વસન્તના મુખમાંથી આ ઉદ્ગારો મ્હાર નીકળ્યા કે તરત જ તેણે પોતાની પાસે જ કશો અવાજ થયેલો સાંભળ્યો. ઉન્મત્ત વસન્તને પોતાની પ્રણયદેવી આવે છે એવો ભાસ થયો. તે આશામાં ને આશામાં ઉભો થઈ અગ્રેસર થયો તો એક સ્ત્રીમૂર્તિ તેની નજરે પડી. વસન્ત તેને શાન્તિલતા સમજીને જ પોતાના બે હાથ પહોળા કરી તેને બેઠી પડવાને આગળ વધ્યો; પરંતુ એ સ્ત્રીમૂર્તિએ તરત જ સહજ પાછળ હટી જઈને કહ્યું:—“વસન્તરાય ! અહીંથી નાશી છૂટો. એક ક્ષણને માટે પણ અહીં રહેશો નહિ. તમારો જીવ જોખમમાં છે.”

સળગતા અગ્નિ ઉપર પુષ્કળ પાણી રેડવામાં આવતાં અગ્નિ જેવી રીતે દબાઈ જાય છે, અને ધુમાડો નીકળે છે તેવી જ વસન્તના મનની સ્થિતિ થઈ. તે તદ્દન નિરાશ થઈ ગયો. તેણે કહ્યું:—“ચંપા ! હવે મ્હારા જીવ ઉપર શું જોખમ આવવાનું છે ?”

“તે હું જાણતી નથી; પરંતુ તમે અત્યારે અહીં રોકાશો નહિ. બાળે તમારું ખૂન કરવાને સાત આઠ નિષ્કુર પિશાચો આવવાના છે. વસન્તરાય ! હું તમારા ચરણોમાં નમી પડીને કરગરું છું કે, તમે અહીંથી પલાયન કરી જાઓ. મ્હારે માટે ન પલાયન કરી જાઓ તો શાન્તિલતાને માટે તેમ કરો. વિના કારણ તમારો જીવ જાણી જોઈને ન ગૂમાવો.” આમ કહી ચંપા વસન્તનો એક હાથ

પકડી તેને ખેંચવા લાગી.

આ સમયે જ રસ્તા ઉપર લગભગ સાત આઠ માણસો વાતચિત કરતા સાંભળવામાં આવ્યા. ચંપાએ પુછકળ ગભરાઇ જઇને કહ્યું:—“વસન્તરાય ! હવે એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ન ગૂમાવો. જુઓ, નિષ્કુર રાક્ષસો આવી પહોંચ્યા છે. તમે મ્હારી પાછળ આવો. હું તમને સુરક્ષિત સ્થળે લઇ જઉં છું. એ નરરાક્ષસોએ તમારું લોહી પીવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. મ્હારો બાપ થોડા સાથીદારોને લઇ અહીં આવ્યો છે, તથા લૈરવાચાર્ય અને બીજા કેટલાક સાથીદારો નલિનકાન્તના મકાન તરફ ગયા છે. નાસો ! નાસો ! ”

અઘાપિ શો પ્રકાર છે તે વસન્ત સમજી શક્યો નહોતો. તે માત્ર એટલું જ સમજી શક્યો કે, ચંપા તેનું સંરક્ષણ કરવાને જ યથાસમયે આવી પહોંચી છે. તે ચંપાની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. બન્ને જણાં ભીંતનો આશ્રય લઈ દબાતાં દબાતાં બાગના ખુણામાં ગયાં. રસ્તા ઉપર જે માણસો આવી પહોંચ્યા હતા તેમની વાતચિત તેઓ સ્પષ્ટતાથી સાંભળી શકતાં હતાં. એક જણ બોલતો હતો કે “આજે આપણને ઘણો સારો સુયોગ મળી આવ્યો છે. આજે આપણે હિન્દુઓમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોમાં મુસલમાનો છીએ. આ તોશનમાં મ્હેં પેલા બદમાશ વસન્તનું તેમ જ મ્હારી ચંપાનું લોહી પીવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. વસન્ત અત્રે જ આવેલો છે. એ રાત્રે જો એ ચંડાળે આપણને ફસાવ્યા ન હોત તો આજે આપણે કેવા સુખમાં આપણો કાળ પસાર કરતા હોત ? ! ”

આ કંઠસ્વર કેશવલાલનો હતો એમ વસન્ત સમજી ગયો. કેશવલાલનાં વચનો સાંભળતાં જ તે કંપી ઉઠ્યો. તે ચંપાની પાછળ દબાતો દબાતો ચાલતો હતો. આ સમયે કેશવલાલનો એક સાથીદાર એ બાબુના કંપાઉંડને ફેદી અંદર આવ્યો. તે વસન્તને જોઈ શક્યો. વસન્તે તરત જ ચંપાની આગળ જઈ એ બદમાશને એક લાત મારી જમીનદોસ્ત કર્યો, અને તેના હાથમાંની ગુપ્તી પડાવી લીધી. બદમાશ માણસ જમીનદોસ્ત થઇ એક બૂમ મારી બેશુદ્ધ બની ગયો; તેથી કેશવલાલ અને તેના સાથીદારો પણ ચોતરફથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા; પરંતુ આ સમય દરમિયાન વસન્ત અને ચંપા ત્યાંથી પસાર થઈ ગયાં હતાં.

જમીનદોસ્ત થયેલો સાથીદાર ઘણા સમયને અંતરે શુદ્ધિમાં

આબો એટલે તેને કેશવલાલને કહ્યું:—“હરામખોર ! આજે પણ ત્હારી જ છોકરીએ આપણી સઘળી બાજી ધૂળધાણી કરી નાખી છે. ત્હારી છોકરીએ જ વસન્ત પાસે મ્હારી આવી દુર્દશા કરાવી છે. આજે હું જ્યારે ત્હારી ચંપાનો જીવ લઈશ ત્યારે જ પાણી પીશ એવી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું.”

ક્રોધવશ થયેલા કેશવલાલે ‘દીન દીન’નો અવાજ કરીને પોતાના સાથીદારોમાં લળી જઈ માર્ગમાં જતા આવતા પથિકાને ફટકારવા તેમ જ લૂંટવા માંડ્યા. સમસ્ત મુંબાઈમાં શુરુ થયેલો “મારો-કાપો” એવો બીપણુ ધ્વની ઉઠ્યારીને તેણે આ એકાન્ત સ્થળની શાન્તિનો પણ લંગ કર્યો. કેશવલાલનો આ ધ્વનિ સાંભળીને બીજા એ ચાર વિશેષ લક્ષ્ણોનો પણ તેના પક્ષમાં આવી લળી ગયા. જે આવનાર પથક હિન્દુ હોય તો કેશવલાલ અને તેના સાથીદારો મુસલમાન અને મુસલમાન હોય તો હિન્દુ બની જતા. રાત્રિનો આશ્રય મળ્યાથી તેઓ ઇચ્છામાં આવે એવું રૂપ ધારણ કરી શકતા હતા.

આમ કરવામાં કેશવલાલની લુચ્ચાઈ હતી. જે ત્રણ ગણેશોત્સવમાં તે મુસલમાનોની ગિર્દી જોઈ શક્યો, તથા તેમના બીપણુ તોશનનું પણ તેણે દર્શન કર્યું. તેમની આગળ સઘળી શોભાનો નાશ થતો હતો. મુસલમાનોની લાકડીઓ માત્ર મંડપમાંના માણસો ઉપર જ નહિ; પરંતુ સાક્ષાત દેવતા ઉપર ચાલતી હોવાથી તે ઉત્તેજિત બની મથો હતો. આવા તોફાનમાં મંડપમાંની કાચની હાંડીઓ, ઝુમ્મરો, પ્રચંડ આરસાઓ વગેરે સરસામાન પુટી જતો હતો. ક્ષણ કાળ પૂર્વે જ્યાં અપૂર્વ શોભાનો વિસ્તાર જોવામાં આવતો હતો ત્યાં અદ્ય કાળ પછી મનુષ્યજાતિની તામસી બુદ્ધિનું તોફાન શુરુ થયેલું જોવામાં આવતું હતું. આવા તોફાનમાં કેશવલાલ પણ પોતાના સાથીદારોસહ જતો હતો અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી વિવિધ પ્રકારનો કિમતી સરસામાન ઉપાડી જતો હતો. એક પોલિસ અમલદારે એક સમયે કેશવલાલને સાક્ષાત ગણપતિના હાથમાંની મૂલ્યવાન હિરાની મુદ્રિકા કાઢી જતાં પકડ્યો હતો; પરંતુ એ સમયે તે શેર હતો. પોતાના સાથીદારોની સહાયતાથી તેણે એ પોલિસ અમલદારને પરાજિત કરી પોતાનો માર્ગ સ્વચ્છ કર્યો હતો.

હમણાં પણ એવું જ તોફાન જ્યાં ત્યાં ચાલતું જોવામાં આવતું હતું. રાત્રે બહુમાથ લેકોનું તોફાન બીપણુ સ્વરૂપ ધારણ કરતું હતું.

સર્વત્ર “ મારો-મારોનો ગંભીર અવાજ સંભળાતો હતો. બદમાશો મ્યુનિસિપાલિટીનાં શનસો મુઠ્ઠાં ફેડી નાખતા હતા. વિજળીના તારો પણ તૂટતા હતા. રસ્તે જતી આવતી ટ્રાન્કેઓ અને ઘોડાગાડીઓ વારંવાર અથડાઈ અનેક અકસ્માતો થતા હતા. આવાં બીપણ્ય તોફાનો આગળ સરકારી પોલિસને પણ પરાજિત થવું પડતું હતું. બદમાશ લોકો પોલિસને પણ મારવામાં પાછી પ્હાની કરતા નહિ. આમ છતાં કેશવલાલનો હેતુ સૌથી જૂદો જ હતો. તે વસન્ત તેમ જ ચંપાને ઠાર મારી નાખવાને ઇચ્છતો હતો. બંગલી પાસે મધ્યરાત્રિ સૂધી તોફાન કરી કેશવલાલ અને તેના સાથીદારો મેળવેલી લૂંટ લઈ પસાર થઈ ગયા, તથા લૂંટેલો માલ અભય સ્થાને મૂકી તેઓ સૌ પુનઃ નવીન ઉત્સાહથી પ્રભાતકાળના લગભગ ચાર વાગ્યે કમાટીપુરામાં તોફાન કરવાને ઉપસ્થિત થયા.

— :(+): —

પ્રકરણ ૨૪ મું.

ચંપાનો આત્મોત્સર્ગ.

આ સમયે કમાટીપુરામાં ડોક્ટર નલિનકાન્તની ચાલી નીચે બદમાશોનું ભયંકર તોફાન શુરુ થયું હતું. મુસલમાનો અને હિન્દુઓની સખ્ત ઝપાઝપી ચાલતી હતી. નામદાર સરકારે હથિયારબંધીનો કાયદો કરેલો હોવા છતાં ઉદિત થતા સૂર્ય ભગવાનના પ્રકાશમાં તલવારો, બરછીઓ, ગુપ્તીઓ, રિવોલ્વરો અને પિસ્તોલો ચમકતી હતી. લાકડીઓ, પથરો આદિ અત્રે તો હવામાં જ ઉડતાં હતાં. મુસલમાનો ‘ દીન દીન ’ નો પોકાર કરતા હતા અને હિન્દુઓ ‘ ગળનન મહારાજની જય ’ નો પોકાર કરતા હતા. ધર્મની ઘેલ-છાથી ઉન્મત્ત બનેલા યવનો બેહોશ બની જઈ હિન્દુઓ ઉપર તૂટી પડતા હતા. બાળક, યુવક, વૃદ્ધ, વૃદ્ધા, યુવતી અને બાળિકા સૌના ઉપર તેમનો ભુદ્ધ ગુજરતો હતો.

ડોક્ટર નલિનકાન્ત જે ચાલીમાં રહેતો હતો તે ચાલીમાંનો પ્રત્યેક હિન્દુ પુરુષ પોતાના કુટુંબ પરિવારનું સંરક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. સહવારના છ વામતાં જ તોફાને ખણું બીપણ્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ગળનનના ઉત્સવનો મંડપ અને તેમાંની સઘળી સામગ્રીનો તો ક્યારનોય વિનાશ થઈ ગયો હતો. સંહારનું કાર્ય ચાલતું હતું

એવામાં એક તરણે ગજનનની મૂર્તિ ઉપાડી લીધી. આથી મુસ-
હ્માનોને પોતાનું અપમાન થયું છે એમ લાગ્યું. તેઓ વિશેષ પ્ર-
ત્યંક રૂપ ધારણ કરીને મારામારી કરવા લાગ્યા. અંતે ચાલીમાંના
સઘળા લોકોએ હુમલો કરનારાઓને હડસેલી ખહાર કાઢ્યા. રસ્તા
ઉપર બીણુ મારામારી થવા લાગી. તલવારનો જવાબ તલવારથી,
લાકડીનો જવાબ લાકડીથી અને પત્થરનો જવાબ પત્થરથી મળવા
લાગ્યો. અસંખ્ય પત્થરો અને લાગ્યા તૂટ્યા કાચો હવામાં ઉડવા
લાગ્યા. જખમી લોકો ઝૂમેઝૂમ પાડવા લાગ્યા. ફોલાહલ ધીમે ધીમે
અતિ વૃદ્ધિગત થયો. ચાલીમાંના લોકો પણ જે વસ્તુ હાથમાં આવે
તે ઉપાડી લઈ હુમલાખોરો ઉપર ફેંકતા હતા. આથી હુમલાખોરો
વિશેષ આવેશમાં આવી ગયા અને ચાલીના લોકોને તેમની ધૂષ્ટ-
તાની સખ્ત શિક્ષા કરવાનો તેમણે દંઢ નિશ્ચય કર્યો. તેઓ પોતાના
સાથીદારો પાસે નિસરણીઓ મંગારી ચાલી ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન
કરવા લાગ્યા; પરંતુ ચાલીના લોકો તેમને ધક્કા મારી જમીનદોસ્ત
કરવા લાગ્યા; તેથી હુમલાખોરો વિશેષ રોષે ભરાયા. અનેક મુસ-
હ્માનો નિસરણીઓ ઉપર ચઢી ચાલીની ખારીમાંથી ચાલીમાં ઉતર-
વાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તે સાથે તેઓ પોતાને અટકાવનાર મા-
ણસ ઉપર રિયોલ્વરનો પણ ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. ચાલીની પ્રત્યેક
ખારી પાસે બીણુ યુદ્ધ ચાલતું હતું.

આવી રીતે દશ વાગ્યા તો પણ તોફાન શાન્ત પડે એવું એક
પણ ચિહ્ન દેખાયું નહિ. આ સમયે હુમલાખોરો રસ્તાની એક બા-
જુએ હથિયારખંધ પોલીસપાર્ટીને જોઈ શક્યા; આમ છતાં તેઓ
આ સંહારકાર્યથી વિમુખ થયા નહિ; ઉલટા તેઓ વિશેષ ઉત્તેજિત
બની ગયા. એવામાં એક ગંભીર અવાજ થયો કે, “ફાયર.”

ખડખડ અવાજ થયો. બંદુકોનાં મ્હોં આકાશગામી થયાં. ધુમા-
ડાના ગોટગોટ નીકળ્યા, તથા બંદુકોના અવજથી સઘળી દિશાઓ
કંપી ઉઠી. પુનઃ હુકમ થયો. બંદુકોના અવાજ બંધ થયા. પુનઃ
એવો ગંભીર અવાજ થયો કે:—“ તોફાનનો અંત લાવીને જો સઘળા
હુમલાખોરો પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જશે તો દયાળુ સરકાર તેમને
તેમના સઘળા અપરાધોની માફી આપશે; પણ જો સરકારની આજ્ઞાને
અંગ કરી તેઓ અઘ્યાપિ તોફાન ચાલુ રાખશે તો તેમનો જીવ જશે!”

બરાબર આ સમયે એક મ્હોટી શીલા આવીને આ વાક્ય ઉ-

ચારનારના મ્હોં ઉપર પડી. તેનો ઘોડો ફટકો મારીને દૂર ખસી ગયો. હુમલાખોરોનો વિજય થયો. પોલિસપાર્ટી ઉપર પત્થરોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. અદ્વકાળમાં હુમલાખોરોએ પોલિસોની બંદુકો પણ સ્વાધીન કરી, અને તેઓ વિજયગર્વથી નાચવા લાગ્યા. એટલામાં પોલિસોમાં એક તરુણ પેઠો. તેનું હિન્દુત્વ નજરે પડતાં એકદમ પાંચ યવનો તેના ઉપર તૂટી પડ્યા.

તરુણના હાથમાં લાકડી હતી. તરુણ જોરથી લાકડી ફેરવીને આત્મરક્ષણ કરવા લાગ્યો. પોલિસો આ તરુણને બિલકુલ સહાયતા કરી શક્યા નહિ; છતાં તરુણ ગભરાયો નહિ તેમ જ તેની લાકડીનો વેગ ઓછો થયો નહિ. તરુણ લાકડી ફેરવતો ફેરવતો અપૂર્વ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરીને ચાલી તરફ આગળ વધતો હતો. હુમલાખોરો આ તરુણનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને અંતરમાં ને અંતરમાં તેને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. આટલા મ્હોટા સમુદાય સાથે ઝઝુમવાનું તેનું સાહસ અને હિમ્મત જોઈને હુમલાખોરો પણ ધણું આશ્ચર્ય પામ્યા. તરુણ જેમ જેમ ચાલી પાસે વિશેષ આગળ જવા લાગ્યો તેમ તેમ હુમલાખોરોનો સંતાપ વૃદ્ધિ-ગત થવા લાગ્યો. ચાલી જ્યારે દશ બાર હાથ દૂર રહી ત્યારે પણ તરુણની મજબુત લાકડી પૂર્ણવેગથી ફર્યા કરતી હતી. તરુણ જ્યારે ચાલીની છોક પાસે જઈ પહોંચ્યો ત્યારે તો હુમલાખોરોનો આવેશ વધી ગયો. તરુણના ઉપર પત્થરોનો સતત મારો થવા લાગ્યો. તરુણની લાકડીને હવે ઘણું પ્રતિરોધ થવા લાગ્યો. જાણે કે અપાર કૌરવસૈન્યમાં એકલો વીર અભિમન્યુ જ યુદ્ધ કરતો કેમ ન હોય ! ધીમે ધીમે લાકડીની ગતિ ધીમી પડવા લાગી; છતાં તરુણે હિમ્મતનો ત્યાગ કર્યો નહિ. પોતાનો માર્ગ મોકળો કરીને ઘણી બહાદુરીથી તે ચાલીના મુખ્યદ્વાર પાસે જઈ પહોંચ્યો. એ દ્વાર પાસે જઈ તેને અટ્ટેલી તે પાછો શત્રુઓ સાથે અતુલ પરાક્રમથી ઝઝુમવા લાગ્યો. બરાબર આ સમયે જ તરુણના ડાબા હાથમાં ઢાઢ શત્રુનું હથિયાર વાગ્યું, અને ધામાંથી લોહી વહી જવા લાગ્યું. હુમલાખોરોને આટલું જ જોઈતું હતું. એકાએક પાંચપચાસ લાકડીઓ તરુણની આસપાસ ઉછળવા લાગી. હવે બિચારા એકલા તરુણની લાકડી શું કરી શકે ? એ ચાર લાકડીઓની સાથે ટક્કર ઝીલતાં તેની લાકડી લાગી ગઈ. તરુણ નિઃશસ્ત્ર થતાં જ હીનવીર્ય બની ગયો. જ્યાં સૂધી તે આવેશમાં હતો ત્યાં સૂધી તેને પોતાની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન નહોતું; પરંતુ હવે જ્યારે તે અશસ્ત્ર બની ગયો ત્યારે તે પોતાની દૃષ્ટિ

સમક્ષ ધણે ભીષણ દેખાવ જોવા લાગ્યો. દરેક હુમલાખોરની મુખ-
મુદ્રા ઉપર તે વિકાળ કાળનું દર્શન કરી શકવા લાગ્યો. તે ચાલીના
દ્વારને અટલી અડગ રીતે વીરમૃત્યુ પામવાના નિશ્ચયથી ઉભો રહ્યો.

પરંતુ એટલામાં જ એક સ્ત્રી દ્વાર ઉઘાડી ખ્હાર નીકળી, તથા
તેણે તરુણને અંદર ખેંચી લીધો !

એ સ્ત્રીના અપૂર્વ સાહસથી જો કે સધળો જનસમાજ આશ્ચ-
ર્યચકિત બની ગયો હતો તો પણ તેમણે ચાલીમાં પ્રવેશ કરવાના આ
સુયોગને વ્યર્થ જવા દીધો નહિ. એ સ્ત્રી, તરુણને અંદર ખેંચી લઈ
દ્વાર બંધ કરવા ગઈ કે તરત જ પાંચ દશ હુમલાખોરો અંદર ધુસ્યા
અને એ શૂરવીર સ્ત્રીને જ ખેંચવા લાગ્યા. શત્રુઓના સપાટામાંથી
પોતાને મુક્ત કરનાર અમળા ઉપર આવું ભીષણ સંકટ આવેલું
જોઈને તરુણ ઉત્તેજિત બની ગયો, તથા અંદર આવેલા હુમલાખોરો
પૈકી એકના ઉપર તૂટી પડીને તેણે તેની લાકડી પડાવી લીધી.
પછીથી એ અમળાના સંરક્ષણાર્થે તરુણની લાકડી પુનઃ પૂર્ણવેગથી
ચલાવી લાગી.

એવામાં એકાએક ભયંકર ગડગડાટ થયો. ધુમાડાના ગોટેગોટા
નીકળીને આકાશમાં ઉંચે ચઢવા લાગ્યા. હુમલાખોરોનું લક્ષ્ય તે
તરફ ગયું નહિ. તેમને તો કાંઈ પણ ભોગે આ ચાલીમાં પ્રવેશ કરવો
હતો; વળી આ સમયે ચાલીનું મુખ્ય દ્વાર ઉઘાડું હતું; તેથી તેઓ
પ્રાણની પણ ફિકર નહિ રાખતાં દ્વાર તરફ આગળ વધવા લાગ્યા.
આ સમયે એ સ્થળે ઘણું ભીષણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. એક ગોળી
આવી ઉપરોક્ત સ્ત્રીના હૃદયને ભેદી ચાલી ગઈ. તે સાથે વસન્તને
પણ થોડું વાગ્યું. આવા ભીષણ યુદ્ધ પ્રસંગે પણ ખીજા છ તરુ-
ણોએ બહાદુરીથી ચાલીના પ્રવેશદ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો. એ છએ તરુ-
ણના હાથમાં પિસ્તોલો હતી. તેમણે પિસ્તોલો છોડી અંદર આવેલા
કેટલાક હુમલાખોરોનો જીવ લઈ ચાલીનું પ્રવેશદ્વાર બંધ કરી દીધું.
આ સમયે અસંખ્ય ઘોડેસ્વારોના આગમનથી હુમલાખોરો પણ
સહજ નિરાશ થઈ ગયા. અંતે અસંખ્ય પોલિસ સિપાહીઓને આ-
વેલા જોઈ કેટલાક હુમલાખોરો નાશી જવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે
રસ્તો ઓછી ગિર્દોવાળો થવા લાગ્યો. દશબાર પોલિસ ઘોડેસ્વારો
ચાલી પાસે આવીને નીચે ઉતર્યા ત્યારે ખીજા પોલિસો થોડે દૂર ઉભા
રહ્યા. અદ્યકાળમાં જ હુમલાખોરો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા.

હવે ધાયલ થયેલાઓની તમાસ થવા માંડી. ચાલીના માણ-સોની ગભરામણ ઓછી થઈ. તેઓમાંના કેટલાક, તરુણને તેમ જ તેનું સંરક્ષણ કરનાર ધાયલ થઈ પડેલી વીર બાળિકાને જૂદી જૂદી એકાન્ત ઓરડીમાં લઈ ગયા. ડૉક્ટર નલિનકાન્ત પોતે જ તેમની બન્નેની તહે-નાતમાં હાજર હતો. તરુણને થયેલો જખમ જખરદસ્ત નહોતો; તેને ટૂંક સમયમાં જ આરામ થાય એવી સંપૂર્ણ આશા હતી; પરંતુ બાળિકાને થયેલો જખમ ઘણો ગંભીર તેમ જ પ્રાણહારક હતો. તેના સમક્ષ વિકાળ મૃત્યુ જ આવીને જાણે કે ઉપસ્થિત થયું હતું. એ બાળિકા જો કે ચાલીનાં સઘળાં માણસોથી અપરિચિતા હતી; છતાં તેનું શરત્વ જોઈને સૌને અપાર આશ્ચર્ય ઉપજ્યું હતું. આથી ચાલીની સકળ સ્ત્રીઓ તેની શુશ્રુષા કરવાને હાજર થઈ હતી. ડૉક્ટર નલિન તેના ઔષધની વ્યવસ્થા કરતો હતો એવામાં એ અપરિચિતા બાળિકાએ નિર્બળ તથા મંદસ્વરે કહ્યું:—“એક વખત હું ડૉક્ટર વસન્તરાયનું દર્શન કરવાને ઈચ્છું છું. તેઓ અહીં આવી શકશે કે?”

બાળિકા તરફ જોઈને ડૉક્ટર નલિનકાન્તે કહ્યું:—“વસન્તરાયને જખમ થયો છે; તેથી તેઓ અહીં આવી શકશે નહિ.”

બાળિકાએ દુઃખ તેમ જ નિરાશાનો એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“મહારા અંતકાળ સમયે પણ મહારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાની ઇશ્વરની ભરણ નથી એમ જ હું ધારુ છું ડૉક્ટર ! હવે મહારે માટે આપ સહજ પણ શ્રમ સહન કરશો નહિ. આ પ્રસંગે મહેને આરામ થાય તેમ નથી.”

આ વાક્યોમાંની અપાર વિદ્વળતા જોઈને નલિનનું મન દ્રવિત થયું. તેણે પણ કરુણ સ્વરે કહ્યું:—“બહેન ! આવી રીતે દુઃખી ન થાઓ. હું વસન્તને તમારી પાસે લઈ આવું છું.”

એકાએક આનંદાવેશમાં આવી જઈ એ બાળિકાએ કહ્યું:—“આપ જ મહારા ઇશ્વર છો.”

ડૉક્ટર નલિન બહાર ગયો, તથા અલ્પકાળમાં જ વસન્તને તે ત્યાં તેડી લાવ્યો. વસન્તને આવેલો જોઈ એ સ્ત્રી ઉડી બેડી થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; પરંતુ જખમની અપાર વેદનાથી તે ઉડી બેડી થઈ શક્યા નહિ. આમ છતાં તેણે એક પણ નિઃશ્વાસ મૂક્યો નહિ. શય્યાવશ રહીને જ તેણે ક્ષીણસ્વરે કહ્યું:—“ડૉક્ટર વસન્તરાયની સાથે હું એકાન્તમાં વાતચિત કરવાને ઈચ્છું છું તેથી સૌ મહારા ઉપર કૃપા કરીને બહાર જાઓ.”

“મૃત્યુ સમયે તમારી પ્રત્યેક ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી એ અમારો ધર્મ છે. વીરબાળા ! તમે જ આજે વસન્તરાયના જીવનનું સંરક્ષણ કર્યું છે. પરમેશ્વરે જો આજે તમને મોકલ્યાં ન હોત તો મહારા પ્રાણાધિક મિત્ર વસન્તનું રક્ષણ થાત નહિ.” ડૉક્ટર નલિને કહ્યું.

બાળિકાએ પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:— “ડૉક્ટર ! આ પ્રશંસાને હું યોગ્ય નથી. હું નીચ છું—મહારું જીવન પાપાચરણો આચરવામાં પસાર થયું છે, આ જગતમાં હું પાપિણી છું.”

“તમારા ગતચરિત્રનો વિચાર અમારે શા માટે કરવો જોઈએ ? આજે તમે અમારા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. આત્મત્યાગિની દેવિ ! તમે પાપિણી હોઈ શકા જ નહિ.” નલિને અંતરોદ્ગાર કાઢ્યા.

પછીથી વસન્ત સિવાયનાં સઘળાં માણસો બહાર ચાલ્યાં ગયાં. જૂતાં જૂતાં નલિન એ ઓરડીનું દ્વાર બંધ કરતો ગયો. વસન્તને મૌન ધારણ કરીને ઉભો રહેલો જોઈ બાળિકાએ કરુણાજનક સ્વરે કહ્યું:— “વસન્તરાય ! તમે મૃતને ઓળખી શક્યા છો કે ? ”

“ના.”

“હું અભાગિની ચંપા છું ! ”

“કાણુ—તમે ચંપા છો ? ” વસન્તે અતિ આશ્ચર્ય પામી બાળિકાની મૃત્યુશય્યા પાસે જઈ તેનું એકમ્રદષ્ટિથી દર્શન કરતાં કહ્યું.

“હા—હું જ હું જ પાપિણી ચંપા છું ! ”

“ચંપા ! આજે તહે કંઈ સાહસ કર્યું છે ? આજે મહારો જીવ બચાવવાને માટે તહે ત્હારા જીવનો ભોગ શા માટે આપ્યો ? ”

“વસન્તરાય ! હું અબળા છું. મહારાથી શું સાહસ થઈ શકે ? વસન્તરાય ! જગતમાં મનુષ્યને જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારના સુખની આશા નથી હોતી ત્યારે તેને જીવવાનો કંટાળો નથી આવતો કે ? એનાં સકળ સુખનો—સકળ આશાઓનો નાશ થાય છે ત્યારે કોઈપણ રીતે દેહ ત્યાગવાની તેને ઇચ્છા નથી થતી કે ? ” ચંપાએ ઘણા જ ખિન્નસ્વરે કહ્યું.

“હા, ખરું છે; પરંતુ ત્હારે શા પ્રકારમાં નિરાશ થવું પડ્યું છે ? ત્હારા શા સુખનો નાશ થયો છે ? ” વસન્તે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“અત્યાર સૂધી હું નિરાશ જ બની ગયેલી હતી; પરંતુ હવે પુનઃ મૃતને આશા ઉપજી છે. હું સ્વર્ગમાં જઈને નક્ષત્ર થઈશ એટલે અપૂર્વ સુખ ભોગવી શકીશ. સ્વર્ગમાં તો નિરાશા નથી ને ? ત્યાં તો

સઘળી અલિલાપાઓ ફળિભૂત થાય છે ને ? ”

“હા, એવું કહેવાય છે તો ખરું.” ચંપાની કરુણામૂર્તિ જોઈ વસન્તનું અંતર દ્રવ્યું. તેનાં નેત્રોમાં દયાનાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેનો કંઠ રુંધાઈ ગયો. પ્રેમાવેશથી તેણે કહ્યું:—“પરંતુ ચંપા ! તું શાથી આશાભંગ થઈ છે ? મ્હારે માટે ત્હેં આવું સાહસ કેમ કર્યું છે ? ”

“વસન્તરાય ! લગભગ એ વર્ષ પૂર્વે એક દિવસે નવો પોષાક પહેરી ઓરડીનું દાર ઉઘાડું મૂકી તમે ફરવા જતા હતા, એ દિવસનું તમને સ્મરણ છે કે ? એ દિવસથી જ મ્હારા સાહસની શુરુઆત થઈ છે. એ દિવસે એ મ્હારું પહેલું જ સાહસ હતું. તમારી ઓરડીમાં આવી જ્યારે મ્હેં તમને મોહાધીન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે એ મ્હારું બીજું સાહસ હતું. પછીથી ત્રીજા સાહસ પ્રસંગે મ્હારી સઘળી કામનાઓનો અને સુખનો વિનાશ થયો. જ્યારથી તમે શાન્તિલતાને મ્હારા લાગ્યા ત્યારથી જ મ્હારા જીવનની સઘળી આશાની ધમારત જમીનદોસ્ત થઈ. એ દિવસથી જ મ્હને મ્હારું જીવન તુચ્છ જણાવા લાગ્યું. એ સમયે જ મ્હેં મ્હારું જે ચારિત્ર ગૂમાવ્યું હતું તે મ્હને સમજાયું. વસન્તરાય, દેહથી, મનથી, આચારથી તેમજ કુળથી હું તમારાથી ઉતરતી પંક્તિની છું એવું મ્હને તે દિવસે જ માલૂમ પડ્યું. હું આચારબ્રજા થઈ તેનું કારણ મ્હારાં માઆપ છે. હું પતિતા છું—બ્રજા છું. અરેરે ! હું કુલટા છું એવું મ્હેં જ્યારે તમારી શાન્તિલતાને જોઈ ત્યારે મ્હને માલૂમ પડ્યું. સુંગેલાં પુષ્પો દેવાચરના કાર્યમાં નહિ આવતાં નિરુપયોગી ઠરે છે—નિર્માલ્યવત્ લેખાય છે તેવી જ મ્હારી સ્થિતિ થઈ. સ્ત્રીઓનો એકનો એક અલંકાર કિંવા પ્રાણ જે પાતિવ્રત્ય અને કૌમાર્ય છે તેનો મ્હારે નીચતાથી ત્યાગ કરવો પડ્યો. હવે આ પાપિષ્ઠ જગતમાં જીવતી રહીને શું કરવાની હતી ? વસન્તરાય ! જે તમારી શાન્તિલતાની માફક દેહથી, મનથી અને આચાર વિચારથી હું પવિત્ર હોત તો—” આટલું બોલતાંમાં જ ચંપાનો કંઠ રુંધાઈ ગયો. તેનાથી વિશેષ બોલી શકાયું નહિ. અલ્પકાળપર્યન્ત સ્તબ્ધ રહ્યા પછી તેણે કહ્યું:—“સ્વર્ગના શાન્તિમય અને સુખમય રાજ્યમાં તો મ્હારી આશા પૂર્ણ થશે ને ? ”

“ચંપા ! અંતકાળે આવી માનસિક ચિંતા શા માટે કરે છે ? તું હવે પવિત્ર બાળિકા છે. અંતકાળે તું પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્મરણ કર; જેથી તું પરબ્રહ્મરૂપ થઈ જઈશ ! ”

“ ના ના—મ્હારે પરબ્ધરૂપ થવું નથી. જો હું પરબ્ધરૂપ થઈ જઈં તો મ્હારી આશા અપૂર્ણ રહે તેમ છે. ”

“ હવે ત્હારી શી આશા છે ? ” વસન્તે પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું.

“ મ્હારી માત્ર એક જ આશા છે. ”

“ શી ? ”

“ શાન્તિલતાની સાથે તમને આનંદથી વિહાર કરતા જોવાની. ” ગદ્ગદ તેમજ અસ્પષ્ટ સ્વરે ચંપાએ કહ્યું.

વસન્તે એક નિશ્વાસ મૂક્યો. ચંપાએ પુનઃ કહ્યું:—“ વસન્તરાય ! આમ નિરાશ ન થાઓ. હું તમારી દેવીનો પ્રેમપત્ર લઈ આવી છું. તે સાથે તેનું નવું ઠેકાણું પણ લાવી છું. શાન્તિલતાનો તમારા ઉપર એકનિષ્ઠ પ્રેમ છે. એ પ્રેમમાં તમે સદૈવ આનંદપૂર્વક સ્નાન કર્યા કરો એટલા માટે હું સ્વર્ગમાં તપશ્ચર્યા કરીશ. નક્ષત્ર થઈને હું તમારા પવિત્ર પ્રેમ તરફ સ્મિતમુખે જોઈ રહીશ. મ્હારા પોલકામાંથી તમે તમારી દેવીનો પત્ર કાઢી લ્યો; પરંતુ તે પહેલાં મ્હને એક વચન આપશો કે ? ”

“ ત્હારે શાનું વચન જોઈએ છીએ ? ”

દીનતાથી વસન્ત તરફ જોઈને ચંપાએ કહ્યું:—“ તમે એક વખત મ્હારી પાસે વચન લીધું હતું અને હવે મ્હને વચન નહિ આપો કે ? ”

વસન્તે કહ્યું:—“ ના ના—ચંપા ! આમ ન બોલ. નિરંતર ત્હેં મ્હારા ઉપર ઉપકારો જ કર્યા છે ! પછી હું તને શા માટે વચન ના આપું ? ” આમ કહીને વસન્તે ચંપાના હાથમાં પોતાનો હાથ મૂક્યો.

ચંપાને અપાર આનંદ થયો. આનંદથી તેના સ્વરમાં અપૂર્વ માધુર્ય આવ્યું હતું. તેણે કહ્યું:—“ અંતકાળે તમારા ખોળામાં મસ્તક રાખી, તમારા વદનચંદ્રની સુધાવૃષ્ટિમાં હું મ્હારા આ નશ્વર માનવદેહનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. મ્હારી આટલી ઇચ્છા તમે કૃપા કરી પૂર્ણ કરો. કહો કહો, તમારા ખોળામાં તમે મ્હારું મસ્તક મૂકશો કે ? ”

આ હૃદયદ્રાવક દેખાવ વસન્તથી જોઈ શકાયો નહિ. તેનાં નેત્રોમાંથી દુઃખાશ્રુધારાઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી. તેણે ચંપાનું મસ્તક ઉંચકીને પોતાના ખોળામાં મૂક્યું. સ્વર્ગીય આનંદમૃતનું પાન કરતાં કરતાં ચંપાએ કહ્યું:—“ મ્હારા પોલકામાંથી તમે દેવીનો પત્ર કાઢી

હ્યો. મ્હારો નિષ્ઠુર બાપ તમારો જીવ લેવાની ખટપટમાં છે. આ સંબંધીની ખબર મ્હેં શાન્તિલતાના પિતાને અને હિરાલાલ ફાજલ-રને આપી છે. હવે મ્હારું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે. હવે હું સુખેથી—પણ—”

ચંપાના ઓઠ હાલવા લાગ્યા, નેત્રોમાં દિવ્ય તેજ પ્રકાશવા લાગ્યું. આ કરુણાપૂર્ણ દેખાવનું દર્શન કરતાં કરતાં વસન્તનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેનાં નયનાશ્રુ ચંપાના ગાલ ઉપર પડ્યાં. એ અશ્રુના સંજીવનથી ચંપાનું જીવનકુસુમ ફાણુના માટે વિકસ્યું. મધુર હાસ્ય કરીને તેણે તુટકે સ્વરે કહ્યું:—“ વસન્તરાય ! હવે એક જ માગણી છે— માગું કે ? ”

અઘાપિ ચંપાનો જીવ તેની કાંઈ ઇચ્છા અપૂર્ણ હોવાથી સદ્ગતિ પામતો નથી એમ વિચારી વસન્તે કહ્યું:—“બેલાશક માગ.”

“ એક વખત મ્હને ‘ નાથ ’ કહેવાની રજા આપો ! ”

અંતકાળની વ્યાકુળતાથી કયા પાપાણુનું હૃદય દ્રવે નહિ ? વસન્ત ઘણા કામળ સ્વભાવનો હતો. તેમજ તે એવો કૃતમ્મ નહોતો કે ચંપાએ તેના ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારોને તે ભૂલી જાય. તેણે અશ્રુજળ વર્ષાવતાં કહ્યું:—“ ચંપા ! હવે તું ત્હારી કાંઈ પણ ઇચ્છાને અતૃપ્ત રાખીશ નહિ. ”

વસન્તનો હાથ પોતાના હૃદય ઉપર મૂકી ચંપા આનંદોત્કુલ મુખે વસન્તના તરફ જોવા લાગી. અંતર્ધર્મન થનારી દીપજ્યોતિ એકા-એક તેજસ્વી થાય છે, તેવી જ રીતે આલોકનો ત્યાગ કરી જનારી ચંપાના દેહ ઉપર અને મુખ ઉપર સ્વર્ગીય તેજ, સ્વર્ગીય આનંદ અને સ્વર્ગીય પવિત્રતા પ્રકાશવા લાગી. પોતાના હૃદય ઉપર વસન્તનો હાથ દેખાવી રાખી, તેના તરફ પ્રેમપૂર્ણ દષ્ટિથી જોઈ રહી ‘ નાથ—નાથ પ્રાણુ—ણુ—ના—થ ’ એવો મધુર જપ કરતાં કરતાં ચંપાનો આત્મા અક્ષય આનંદમાં વિલીન થયો, અને તેનું પાર્થિવ શરીર આ મૃત્યુલોકમાં!

U.P. 11

“जय बाबा भदने नाथ भद्रवानी रत्न बाबा” [१९४४]

પ્રંકરણ ૨૫ મું.

—:x:—

પ્રતિદ્વન્દ્વીને પ્રાણુદાન !

ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલો પ્રકાર બન્યો ત્યારે બરાબર સંખ્યા-
કાળનો સમય થયો હતો. અદ્યાપિ રસ્તા ઉપર મનુષ્યોની થોડી ઘણી
આવળ ચાલુ હતી. સઘળી દુકાનો, ગૃહસ્થોનાં મકાનો વગેરે બંધ
જોવામાં આવતું હતું. શ્મશાનભૂમિની બીપણ શાન્તિનો જ બજે કે
સર્વત્ર વિસ્તાર થયો હતો.

આકાશમાં ચંદ્રદેવ ઉદિત થયા હતા. સાત્વિક ચાંદની, પશ્ચિમના
રાજસ રક્તપ્રકાશ અને તામસી અંધકારનું યુદ્ધ ચાલુ થયું હતું.
અંતે રાજસ પ્રકાશનો પરાજય થતાં સત્વ તથા તમનું યુદ્ધ ચાલુ થયું.
તામસિક અંધકાર સાત્વિક ચંદ્રપ્રકાશની પરવાહ રાખ્યા સિવાય
સર્વત્ર પોતાની સત્તાને વિસ્તારવા લાગ્યો; તેથી હુમલાખોરો આનં-
દિત થવા લાગ્યા. હવે તેઓ અંધકારની સહાયતા મેળવવાને જ
ઇચ્છતા હતા. બંધ પડેલું તોફાન પુનઃ ચાલુ થાય એવાં ચિહ્ન જ-
ણાવા લાગ્યાં. મુસલમાનોએ દિવસના બાર કલાક હુમલો કરવામાં
પસાર કર્યો; હવે હિન્દુઓનો વખત આવ્યો. હિન્દુઓનાં ટોળેટોળાં
વૈર લેવાની વૃત્તિથી જુમામસ્જીદ તરફ જવા લાગ્યાં. રસ્તે જોટલા
હિન્દુઓ મળતા હતા તેમને તેઓ પોતાના પક્ષમાં લઈ લેતા હતા.
અહા ! એ કેવી બયંકર શક્તિ હતી ! કેવો બબ્બ એ દેખાવ હતો !
છતાં આ અદ્ભુત શક્તિનું ધ્યેય ઉદાત્ત નહોતું.

આમ છતાં ધ્યેયનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર નવલકથાની
કક્ષામાં નથી. વર્તુળના અને સ્પર્શરેખાના (Tangent) સંબંધ જો-
ટલો જ સંબંધ ઇતિહાસ અને નવલકથાનો છે. વર્તુળનો ભેદ જેવી
રીતે સ્પર્શરેખાથી કરી શકાતો નથી તેવી જ રીતે ઇતિહાસનો ભેદ
નવલકથાથી કરી શકાતો નથી; તેથી અમારે અમારી મર્યાદામાં જ
રહેવું જોઈએ.

નલિન તથા તેના સાથીદારોનો જીવ સ્વસ્થ નહોતો. રાત્રે કેવી
રીતે સંરક્ષણ કરવું તેના જ વિચારો તેઓ કરતા હતા; પરંતુ વ-
સન્ત તેમનામાં શામિલ થયો નહિ. ચંપાએ મૃત્યુ સમયે તેને જે
બીપણ હકીકત કહી હતી તે તેના અંતરમાં દૃઢ થઈ ગઈ હતી. વ-
સન્તને તેના પોતાના જીવનની બીતિ નહોતી; પરંતુ પોતે અહીં રહેવું

કે ઉપડી જવું એ પ્રશ્ન તેના અંતરમાં ઉપસ્થિત થયો હતો. માત્ર પોતાના લીધે જ ડોક્ટર નલિન અને તેના પરિવાર ઉપર પુનઃ સંકટ આવી પડશે એના કરતાં પોતે જ નલિનને ત્યાંથી પલાયન કરી જવું ઉચિત નથી કે ? વળી અલ્પકાળ પછી તેના અંતરમાં એવો વિચાર ઉપજ્યો કે, “ મહારા આશ્રયદાતાઓ ઉપર ભીષણ સંકટ આવી પડવાનો સર્વથા સંભવ હોવા છતાં, હું તેમનો ત્યાગ કરી જઈ તો મહારા માટે તેમના અંતરમાં કેવો વિચાર ઉપજે ? એ તો મહારી એક પ્રકારની કૃતમ્મતા જ લેખાય ! ” આવા વિચારો ઉપજતા હોવાથી વસન્ત કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરી શકતો નહોતો. અંતે જો પોતે આવી જ સ્થિતિમાં સમય વ્યતીત કરશે તો કદાચિત્ સૌના સર્વસ્વનો વિનાશ થશે એના કરતાં નલિનની સલાહ લઈ તે કહે એ પ્રમાણે વર્તવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આમ વિચારી તેણે નલિનને પોતાની પાસે બોલાવી તેને ચંપા સંબંધીની સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. નલિને વસન્તની ભીતિનો ઉપહાસ કરીને કહ્યું:—“ વસન્ત ! આજે રાત્રે તારા દુસ્મનો અત્રે નહિ જ આવે ! આ તોફાનના ઇતિહાસમાં વિશેષતઃ તારી બહાદુરીથી અને ચંપાના સાહસથી આપણી ચાલીનું નામ અતિ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. સરકારનું એ બાબત ઉપર સંપૂર્ણ લક્ષ્ય છે. થોડો પણ કોલાહલ થશે તો સરકારી ઘોડેસ્વારો આપણને સહાયતા કરવાને અવશ્ય આવી પહોંચશે. વસન્ત ! હું તને એકલાને કોઈ પણ સ્થળે જવા દેવાનો નથી. તારા લીધે મહારા ઉપર જો પુનઃ સંકટ આવી પડશે તો તેની મ્હને ચિંતા નથી; પરંતુ જો તારા દુસ્મનોને એમ માલૂમ પડશે કે તું અહીંથી અન્ય કોઈ સ્થળે પલાયન કરી ગયો છે તો તેઓ તારો પતો મેળવી તારા ઉપર ભુલ્મ ગુળ્યાં સિવાય રહેશે કે ? કદાચ આ ચાલીની આબુ-બાબુમાં તારો કોઈ શત્રુ તારા ઉપર દેખરેખ રાખવાને છુપાઈ રહ્યો હોય એ પણ સંભવિત છે. તને અત્રેથી નહિ જવા દેવામાં જ આપણું ઉભયનું કલ્યાણ છે. ”

વસન્તને નિરુપાયે નલિનનું કહેવું કબૂલ કરવું પડ્યું. તોફાન થયું તેના આગલે જ દિવસે દૈવયોગે નલિનના કુટુંબનાં સઘળાં માણસો એક સંબંધીને ત્યાં અમુક પ્રસંગ હોવાથી બહાર ગામ ગયેલાં હતાં. તેથી તેમની ચિંતા નહોતી. વસન્ત અને નલિન પાસે જ ચાલીનાં સઘળાં માણસો આવ્યાં હતાં અને તેમના નેતૃત્વ નીચે જ

સ્હવારનું તોફાન ચાલુ હતું. શત્રુઓ ચાલીને એ તરફથી ઘેરી લે છે એવું માલુમ પડતાં જ વસન્ત પાછલા રસ્તેથી પોલિસની મદદ લઈ આવવાને માટે ગયો હતો. સમસ્ત મુંબાઈમાં તોફાનો થતાં હોવાથી વસન્તને પોલિસની પૂરતી મદદ મળી નહિ. તે પાંચ પચીસ સિપાહી-ઓની દુકડી લઈને આવી પહોંચ્યો. એ પોલિસ દુકડીથી હુમલાખો-રોનું તોફાન બિલકુલ અટક્યું નહિ એમ અમે જણાવી ગયા છીએ. હુમલાખોરોનું લક્ષ્ય પોલિસ તરફ આકર્ષાને પોતાના સાહસથી, તે-મનું ચાલી ઉપર મારો ચલાવવાનું લક્ષ્ય પોતાના તરફ જ આકર્ષ-વાના હેતુથી વસન્તે લાકડી ફેરવવાનો પ્રારંભ કર્યો, તથા ઘણી જ બહાદુરીથી ચાલી પાસે જઈ પહોંચીને તેણે પોતાના ઉદ્દેશને થોડા ઘણા અંશે પશુ ફેવી રીતે પાર ઉતાર્યો એ સુઝ વાચકોને વિદિત જ છે.

રાત્રે પશુ હુમલાખોરો પુનઃ તોફાન કરશે એવી સૌને ધાસ્તી હતી જ; તથા વસન્તની હકીકત સાંભળવામાં આવતાં જ તેમની આ ધાસ્તી દૃઢ થઈ ગઈ હતી; પરંતુ હવે પોતાની ચાલી ઉપર સરકા-સ્તું પૂર્ણ લક્ષ્ય હોવાથી હુમલાખોરો કાંઈ કરી શકશે નહિ એમ તેમણે વિચાર્યું. આમ છતાં રાત્રે પોતાના સંરક્ષણાર્થે તેમની તૈયારી ચાલુ જ હતી.

તૈયારી શી થવાની હતી ? કોઈ સ્થળે કાંઈ મોર્ચા લગાવવાના નહોતા, કોઈ સ્થળે તોપો ગોઠવવાની નહોતી; તેમજ દારુગોળો ભરવાનો નહોતો. માત્ર ચાલીમાં પુષ્કળ મજબુત લાકડીઓ અને અસંખ્ય ન્હાના મ્હોટા પથરો એકઠા કરી રાખવામાં આવ્યા. પછી-થી ચાલીમાંની સઘળી સ્ત્રીઓને અને બાળકોને ચાલીના મધ્યભાગમાં સુરક્ષિતતાથી સૂવાડવામાં આવ્યાં. જખમી માણસોને એક એકાન્ત સ્થળે સૂવાડી તેમના ભોજનની તથા ઔષધાદિની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. તરુણ પુરુષો સશસ્ત્ર થઈને ચાલીનું સંરક્ષણ કરવાને ખેડા. થોડા સમય પછીથી પાસેની જ કોઈ ચાલી આગળ બીપણકોલાહલ થતો આ તરુણો સાંભળી શક્યા.

એવામાં એક ઘોડેસ્વારોની ટાળીને તેમણે ત્યાં આગળ આવી ગયેલી જોઈ. એ ઘોડાઓની ખરીઓનો અવાજ સંભળાતો બંધ થયો ન થયો એટલામાં જ પોલિસની હથિયારબંધ ટાળી “ કોઈ પશુ બાણી જોઈને પુનઃ તોફાન કરશે નહિ. સઘળી રૈયત પોતાની ચા-લીમાં સ્વસ્થ રહે તેના સંરક્ષણની કાળજી સરકારને છે ! ચાલીમાં

રહેતા લોકો જો ગેરકાયદેસર વર્તન ચલાવીને તોફાનના નિમિત્તરૂપ થશે તો સરકાર તેમને સજા કર્યા સિવાય છોડશે નહિ. સઘળા લોકોને સ્વસ્થ રહેવાની અને તોફાનમાં નહિ બળવાની સૂચના કરવામાં આવે છે. ” આમ કહીને ચાલી ગઈ.

પોલિસની ટોળીનાં ઉપરોક્ત વચનો સાંભળનામાં આવતાં જ નહિન પગેરેનું મન તદ્દન શાન્ત અને સ્વસ્થ થયું. સંકટની બીતિ દૂર થયાર્થી સઘળી ચાલીમાં શાન્તિ અને શિથિલતા ઉત્પન્ન થઈ. પોતાનું પહેરો બરવાનું કાર્ય છોડી દઈને સઘળા તરુણો દિવસે બનેલા બીષણ પ્રસંગ સંબંધીની ચર્ચા કરતા કરતા નિદ્રાવશ પણ થયા. લગભગ બાર વાગ્યાના અરસામાં સર્વત્ર સંપૂર્ણ શાન્તિનો વિસ્તાર થયો. જો કોઈ અપરિચિત માણસ આ સમયે આ ચાલી પાસે આવી ચઢે તો દિવસે અહીં બચકર તોફાન થયું હશે એવી કલ્પના સુદ્ધાં તેના અંતરમાં ઉપજવાનો સંભવ નહોતો.

રાત્રે બાર વાગ્યાના અરસામાં છુપાઈને ચાલી તરફ આવતા લગભગ વીસ માણસોને આ પ્રમાણે લાગ્યું પણ ખરું. ચાલી પાસે આવી ત્યાં તદ્દન શાન્તિ જોઈને તેઓ પૈકીના એક માણસે બીજા એક માણસને કહ્યું:—“ ભૈરવ ! જો આપણા બીજા સાથીદારો સત્વર આવી પહોંચે તો કેવું સારું ! ”

“ પા કલાક સુધી આપણે રાહ જોઈએ. પછીથી આપણું જ રાજ્ય છે. ” ભૈરવાચાર્યે ઉત્તર આપ્યો.

“ હું તો એમ જ કહું છું કે, આવો સુયોગ આપણને પુનઃ પ્રાપ્ત થવાનો નથી. આપણે સત્વર આપણું કાર્ય શુરુ કરી દેવું જોઈએ. ” એક જણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ ત્યારું કહેવું ખરું છે; તો પણ જો એ હુમલાખોરોની આપણને સહાયતા મળે તો આપણું કાર્ય સહેલું થાય તેમ છે; એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે તેમના ઉપર ગુન્હો ઓઢાડી ગચ્છાંતિ કરી જઈએ તેમ છીએ. જો એક પત્થરથી બે પક્ષી મારી શકાતાં હોય તો શા માટે ના મારવાં ? ”

“ એમજ કરવું જોઈએ. આજે સહવારે ચંપાએ તથા વસન્તે મ્હને એટલો બધો માર્યો છે કે હું મ્હારું વૈર લીધા સિવાય મ્હારા ક્રોધાગ્નિને શાન્ત કરી શકું તેમ નથી. કેશવલાલ ! મ્હારો ત્યારી, પુત્રીને મ્હારી પત્ની બનાવવાનો વિચાર હતો; પણ તેના અંતરમાં

વસન્તનું જૂત ભરાયું છે તેથી હું બળી જઈ છું । ”

ધન્ય છે કેશવલાલ જેવા કૂર પિતાને તથા ભૈરવાચાર્ય જેવા તેના સાથીદારને । । જેમને આપણે રાક્ષસ કહીએ છીએ તેમનામાં પણ આવી તિરસ્કારણીય પશુવૃત્તિ ભાગ્યે જ જેવામાં આવે છે. માનવજાતિમાં કેશવલાલ અને ભૈરવાચાર્ય નિષ્કુર નરપિશાચોજ હતા એમ કહીએ તો એમાં સહજ અતિશયોક્તિ નથી

આ સમયે બીજી પંદર વીસ માણસોની ટોળી ચુપકીદીથી કેશવલાલની ટોળીમાં આવીને ભળી ગઈ. એ ટોળીમાં એક ઊંચો પુરુષ હતો. તે એ ટોળીથી જાણે કે અલગ હોય એમ લાગતું હતું; છતાં તેની જુદાઈને કાંઈ જાણી શકતું નહોતું. પહેલી અને બીજી ટોળીના આગેવાનની ઓળખાણ થતાં જ તેમણે એકબીજાને સાવધ રહેવાની સૂચના કરી. કાર્યની શરૂઆત કરવાની પ્રત્યેક માણસ તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેઓ તોફાન ચાલુ કરવાની તૈયારીમાં હતા એવામાં પોલિસ સિપાઈઓનાં અભયવચનો પુનઃ સાંભળવામાં આવ્યાં; તે સાથે પોલિસની ટુકડી એ તરફ આવતી હોય એમ પણ લાગ્યું. પોલિસોનું હસવું અને ઘોડેસ્વારોનું દોડવું લુચ્ચાઓના સાંભળવામાં આવતું હતું. સઘળા હુમલાખોરોએ ઘોડાની ખરીઓનો અને પોલિસના જૂટોનો અવાજ કાનના સૂક્ષ્મ પડદાને સૂક્ષ્મ રીતે પણ સંભળાતો બંધ થાય ત્યાં સુધી પોતાના શ્વાસોચ્છવાસનો પણ જાણે કે નિરોધ કર્યો હતો. પોલિસ ટુકડીના ચાલ્યા ગયા પછી સઘળા પાછા ઉઠ્યા. સંકેતદ્વારા તેમણે એક બીજાને અગ્રેસર થવાની સૂચના કરી. કેશવલાલ, ભૈરવાચાર્ય વગેરેની પાછળ સૌ ચાલીના દાદર ઉપર ચઢવા લાગ્યા. પ્રથમથી અલગ રહેનારો ઊંચો પુરુષ માત્ર નીચે જ ઉભો રહ્યો. સઘળા દુબટા ચાલી ઉપર જઈને પોતાના દુબટા કાર્યને શરૂ કરતા હતા એવામાં બીજા એ માણસો નીચે આવી પહોંચ્યા, કેશવલાલ તથા તેના સાથીદારોએ નીચેના ત્રણ માણસોને પોતાના પક્ષના જ છે એમ વિચારી તેમને ઉપર આવવાનો સંકેત કર્યો. નવા આવેલા એ માણસો ક્ષણપર્યંત કાંઈ વિચાર કરીને ઉપર જવા લાગ્યા એટલે પેલા ત્રીજા ઊંચા પુરુષે તેમને દાદર ઉપર ચઢવા દીધા નહિ.

ચાલીના જગમગથી આ પ્રકાર કેશવલાલના જેવામાં આવ્યો નહિ; તે માત્ર એટલું જ સમજી શક્યો કે, નીચેના ત્રણ પુરુષો ઉપર આવ્યા નથી. પોતાના સાથીદારોને ઉત્તેજિત કરવાના હેતુથી

કેશવલાલે ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું:—“ આપણી સાથે જે મશાલો છે તે સળગાવો. આપણા જેવા બહાદુર પુરુષોએ અંધકારમાં નહિ લઢતાં પ્રકાશમાં જ લઢવું જોઈએ. વીર અંધુઓ ! હુમલો શુરુ કરો. બારણાં ફેંડી નાખો અને દિવસના વૈરની પૂર્ણ વસુલાત લ્યો. દીન-દીન ! ! ”

પ્રત્યેક ઓરડીના દ્વાર ઉપર મળખુત લાકડીઓના ફટકા પડવા લાગ્યા. શાન્તિથી સૂઈ રહેલા તરુણો બારણાં ખખડતાંની સાથે જ ઉઠી ઉભા થયા. જાણે કે આકાશમાં વિજળીનો પ્રચંડ ગડગડાટ થતો હોય એવો તેમને લાસ થયો. જે આ સમય દરમ્યાન હુમલાખોરો ઓરડીઓનાં બારણાં ભાંગી નાખી અંદર પ્રવેશ કરી શક્યા હોત તો આલીમાંના પ્રત્યેક મનુષ્યનો જીવ જાત. જાણે કે નિર્જીવ બારણાં જ પોતાને સહાયતા કરવાના હેતુથી હુમલાખોરો સાથે યુદ્ધ કરતાં હતાં. આલીમાંનાં માણસો બેશુદ્ધ જેવાં બની ગયાં હતાં તો પણ તેઓ જૂદાં પડી ગયેલાં નહોતાં. પ્રહાર અને ફેલાહલ સાંભળવામાં આવતાં જ તેમની સમક્ષ સંકટનું વિકાળ સ્વરૂપ ઉપસ્થિત થયું, અને તેથી જ તેઓ મરણિયા થઈ હુમલાખોરો વિરૂદ્ધ ઝડપવાને તૈયાર થયા.

આકાશમાં ક્ષીણ આંદની પ્રકાશી રહી હતી. ચંદ્રદેવ પશ્ચિમાકાશમાં ઉતરી ગયા હતા તેથી આલીની તરફ અંધકારનો જ વિસ્તાર થયેલો હતો. કેશવલાલની આજ્ઞા થતાં જ મશાલો સળગી, અને ‘દીન દીન’ નો પોકાર કરી નિષ્કુર નરરાક્ષસો તોફાન કરવા લાગ્યા.

નીચે ઉભા રહેલા ત્રણ માણસોને આજ્ઞા કરીને કેશવલાલે કહ્યું:—“ હું સર્વનો સરદાર છું મહારી આજ્ઞા પ્રત્યેક માનવી જ જોઈએ. ” આમ કહી ઉપર દર્શાવેલા ઉંચા પુરુષને ઉદ્દેશીને કેશવલાલે પુનઃ કહ્યું:—“ ઓ લાંબા ઉંટ ! તું આલીના દાદર પાસે પહેરો ભર. ”

આમ છતાં પહેરો ભરવા તરફ એ માણસનું દુર્લક્ષ્ય જોઈને કેશવલાલે નીચે આવી તેની સાથે ઉભા રહેલા બીજા માણસનો હાથ પકડીને પૂછ્યું:—“ તું કાણ છે ? ”

આવો પ્રશ્ન થતાં જ એ માણસે ઉંચું જોયું. સળગતી મશાલના પ્રકાશની સહાયતાથી કેશવલાલ તેની મુખમુદ્રા સ્પષ્ટતાથી જોઈ આશ્ચર્ય તેમજ ભય પામી મ્હોટેથી બોલી ઉઠ્યો:—“ ઓ બાપરે ! આ તો હિરાલાલ ફોજદાર છે ! ”

એ હિરાલાલ ફોજદાર જ હતો. હિરાલાલ ખરો સમરધીર

હતો. તેના એકલાની વિરુદ્ધ ચાળીસ હુમલાખોરો હોવા છતાં તે સહજ પણ ગભરાયો નહિ. પોતાની ગભરામણથી ઉલટું પોતાના ઉપર સંકટ આવી પડશે એમ તે સારી રીતે જાણતો હતો. કેશવલાલની અને તેની દષ્ટિનું મિલન થતાં જ તે પોતાના હૃદય ઉપર હાથ મૂકી એક મહાન બહાદુર પુરુષની માફક દૃઢતાથી ઉભો રહી પોતાના પ્રકટ થયાનું કેવું પરિણામ આવે છે એ તે જોવા લાગ્યો, તથા એનું પરિણામ ઈષ્ટ જ આવ્યું. હિરાલાલનું નામ સાંભળવામાં આવતાં જ સઘળા હુમલાખોરો લયલીત બની જઈ પલાયન કરી જવાનો સુયોગ શોધવા લાગ્યા; પરંતુ એવામાં નિષ્કુર ભૈરવાચાર્યે કેશવલાલની પાસે આવી તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું:—“ કેશવલાલ ! સેનાપતિ કિંવા સરદારે કદાપિ ગભરાવું જોઈએ નહિ. સિંહે શિયાળથી શા માટે ડરવું જોઈએ ? આપણે ચાળીસ જણા છીએ. એકલો હિરાલાલ આપણને શું કરી શકવાનો છે ? ”

“ બસ ! મારો—દુશ્મનને મારો ! ” એવો ધ્વનિ સર્વના સાંભળવામાં આવ્યો. વીરમૂર્તિ હિરાલાલના ઉપર ચોતરફથી લાકડીઓ ઉછળી; છતાં હિરાલાલ સહજ પણ ડગ્યો કિંવા ગભરાયો નહિ. તેની મુખમુદ્રાનો ભાવ યતકિંચિત્ પણ બદલાયો નહિ. તે એક પર્વતની માફક અચળતાથી ઉભો રહ્યો. આથી કેશવલાલના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ગર્જના કરીને કહ્યું:—“ મહારા દુશ્મનનો જીવ હું જાતે જ લઈશ. હું જ તેનો કાળ છું. સાચીદારો ! તમે તમારું કાર્ય ચાલવા દો. ”

આ વચનોથી હુમલાખોરોના અંતરમાં પુનઃ ધૈર્ય ઉપજ્યું, આ સમય દરમ્યાન ચાલીમાંના તરુણો બહાર નીકળી આવ્યા. વસન્ત અને નલિન એક જ ઓરડીમાં હતા. તેમણે જેવું ઓરડીનું દ્વાર ઉઘાડ્યું કે તરત જ ઓરડીના દ્વારપર લાકડી ઠોકનારો માણસ પાછળથી ધક્કો આવવાથી ઓરડીના ઉમરા ઉપર પટકાઈ પડ્યો. વસન્ત અને નલિન પોતાની લાકડીના પ્રહારથી તેના બરાબર સત્કાર કરી છત્રમાં આવ્યા. વસન્તની પાછળ નલિન હતો. બન્નેની લાકડીઓ પૂર્ણવેગથી ફરતી હતી. આ સમયે નીચે ઉભા રહેલા હિરાલાલને વસન્ત જોઈ શક્યો.

કેશવલાલ અને ભૈરવાચાર્ય હિરાલાલ ઉપર તૂટી પડ્યા. હિરાલાલ તેમની સાથે લઢ્યો નહિ. તેણે તેમનો પ્રતિકાર સુદ્ધા કર્યો

નહિ. કેશવલાલ અને લૈરવાચાર્યે મળજીત દોરડાથી હિરાલાલના ખન્ને હાથ પાછળથી દાદરના કંઠરા સાથે બાંધી દીધા. પછીથી કેશવલાલે કહ્યું:—“ કેમ ફોજદાર સાહેબ ! મ્હારો છરો વિશેષ પસંદ છે કે લૈરવનો ? તમને ઇચ્છામરણુ આપવાને હું ઇચ્છું છું.”

હિરાલાલે તિરસ્કૃત હાસ્ય કરીને માત્ર અધરદંશ કર્યો. તેણે કશેા ઉત્તર આપ્યો નહિ. આ ઉપહાસથી કેશવલાલે ચ્હીડાઇ હિરાલાલની છાતી ઉપર મુક્રો મારીને કહ્યું:—“ શયતાન ! ત્હારા રાઇ રાઇ જેવડા દુકડા કરી નાખવા જોઇએ. લે હું મ્હારો છરો મારીને જ ત્હારો જીવ લઉં છું.”

આમ કહી હાથમાં છરો લઇ કેશવલાલ આગળ ધસ્યો, હિરાલાલે પુનઃ સ્મિત કર્યું. કેશવલાલે છરાવાળો હાથ ઉંચો કર્યો; પરંતુ એક માણસે તેના ઉંચા થયેલા હાથને દબતાથી પકડીને કહ્યું:—“ સરદાર સાહેબ ! મ્હારી ગરીબની એક વિનતિ છે.”

પોતાનો હાથ પકડનાર માણસ તરફ જોઇને, હાથ છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કેશવલાલે કહ્યું:—“ કેમ રે ઉંટ ! ત્હારી શી વિનતિ છે?”

“ સરકાર ! આ ગરીબ સૈનિકની આપને એક વિનતિ છે.”

આવા સંમાન કરતાં કેશવલાલને બીજું આથી વિશેષ કેવું સંમાન જોઇતું હતું ? તેણે કહ્યું:—“ ત્હારી શી વિનતિ છે ? ”

“ આપના જેવા સરદારે આ નીચ સિપાહીના લોહીમાં હાથ ભીંજવી આપના બહાદુર હાથને કલંકિત કરવો જોઇએ નહિ.” ઉંચો પુરુષ આ પ્રમાણે બોલતો હતો; છતાં પોતાનું મ્હોં કેશવલાલ તથા હિરાલાલ જોઇ શકે નહિ એવો પ્રયત્ન તે કરતો હતો. તેણે વિશેષમાં કહ્યું:—“ આ નીચ સિપાહી સાથે મ્હારે લગભગ વીસ વર્ષથી દુસ્મનાવટ છે એ દુસ્મનનો આજે હું મ્હારે હાથે જ જીવ લેવાને ઇચ્છું છું. મ્હારી આટલી વિનતિ આપ માન્ય કરશે જ એવી મ્હને ખાત્રી છે. મ્હારું વૈર લેવાની આપ મ્હને આજ્ઞા આપો જેથી નિરંતર હું આપનો ગુલામ થઇને રહીશ.”

આ પ્રશંસાથી કુલજીજ થયેલા અને હિરાલાલના અપાર ધૈર્યથી ઠરી ગયેલા કેશવલાલે લૈરવાચાર્ય તરફ જોઇને કહ્યું:—“ કોઇની પશ્ચ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવી એ આપણો ધર્મ છે. (એ ઉંચા પુરુષ તરફ જોઇને) જા, તું ત્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર. (લૈરવ ! તરફ જોઇને) જો લૈરવ ત્હારો કદો શત્રુ વસન્ત અહીં હાજર છે ! ”

છળમાં ઉભેલો વસન્ત આ સધળો પ્રકાર જોઇ શક્યો. પેલો ઉંચો પુરુષ હિરાલાલને ખેંચી જાય છે એમ તે જોઇ શક્યો. આ કાર્યથી તેના અંતરમાં અપાર ક્રોધ ઉપજ્યો. તે દાદર પાસે આવી નીચે ઉતરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; કિન્તુ દશબાર હુમલાખોરોએ તેને ઘેરી લીધો.

ઉપરોક્ત ઉંચો પુરુષ હિરાલાલને ચાલીની પાછલી બાજુએ લઇ ગયો. પછી તેણે કહ્યું:—“હિરાલાલ ! અંધકારમાં ક્રોધ પણ કાર્ય કરવું ઉચિત નથી; એટલા માટે હું મ્હારી પાસે મીણુખત્તી છે તે સળગાવું છું. તમે સાવધ થાઓ. ”

આમ કહી એ પુરુષે મીણુખત્તી સળગાવી, મીણુખત્તી ડાઘા હાથમાં પકડીને તેણે હિરાલાલને કહ્યું:—“ હિરાલાલ ! મ્હને ઓળખો છો કે ? ”

હિરાલાલે તેના તરફ દષ્ટિ ફેંકી. ક્ષણ કાળના માટે તેની કૂર મુદ્રા ઉપર આશ્ચર્ય અને ભય ચમક્યો; પરંતુ બીજી જ ક્ષણે તેની મુદ્રા પુનઃ ગંભીર, શાન્ત અને તિરસ્કારપૂર્ણ થઇ. તેણે ઉત્તરમાં કહ્યું:—“ રંગનાથ ! આજે તું બેલાશક ત્હારું વૈર લે ! ”

રંગનાથે પોતાના ખિસ્સામાંથી મ્હોટું ચપ્પુ ખસાર કાઢી તેનું પાતું ઉઘાડવા માંડ્યું. હિરાલાલે તિરસ્કારસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ ત્હારા જેવા અધમાધમ લુચ્ચા ડગને માટે આ શસ્ત્ર જ ઉત્તમ છે ! ”

રંગનાથે હિરાલાલના બાંધેલા હાથ છોડી નાખીને કહ્યું:—“ હિરાલાલ ! તમે મુક્ત થયા છો—તદ્દન સ્વાધીન થયા છો. તમારા સાથીદારોની માફક તમે પણ મુક્ત છો. ”

આ સમયે હિરાલાલ પોતાના આશ્ચર્યને છુપાવી શક્યો નહિ. તે આશ્ચર્યસૂચક મુખમુદ્રાથી રંગનાથ તરફ જોઇ રહ્યો. રંગનાથે કહ્યું:—“ હિરાલાલ ! આજે આ તોશાનમાં હું મ્હારો જીવ નહિ બચાવી શકું એમ મ્હને લાગે છે; છતાં જો આજે હું જીવતો રહીશ તો હું ગોવિંદપ્રસાદના નામથી x x x ૧-૨-૩ નંબરના મકાનમાં તમને મળીશ ! ”

હિરાલાલે સંતપ્ત થઇ, ઓઝ સાથે દાંત પીસીને કહ્યું:—“ યાદ રાખજો; મ્હારી સાથે ત્હારો સંબંધ છે ! ”

રંગનાથે પ્રશાન્ત વૃત્તિથી સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ હિરાલાલ ! તમારે મ્હને કાંઇ કહેવું પડે તેમ નથી. હું સધળું સમજું છું. તમે સત્વર અર્ધિથી પદ્માયન કરી જાઓ. તમારા માટે વિશેષ સમય

સુધી અત્રે રોકાવું ઉચિત તેમ જ શ્રેયસ્કર નથી. ”

આમ છતાં હિરાલાલે પૂછ્યું:—“ ગોવિંદપ્રસાદ નામ, કેમ ? ક્યા નંબરની ચાલી કહી ?

“ એક બે ને ત્રણ નંબરની ? ” રંગનાથે ઉત્તર આપ્યો.

“ રંગનાથ ! થોડા દિવસો ઉપર કેશવલાલે તને જ કેદ પકડ્યો હતો કે ? ”

રંગનાથે વિના વિલંબે ઉત્તર આપ્યો:—હા. ”

“ ત્યારે હવે હું ત્હારી પાસે જીવનદાન મેળવવાની અભિલાષા રાખતો નથી. ત્હારા હાથથી મ્હારો જીવ જશે તો એ મ્હારાથી વેદાશે; પરંતુ બદનામી ભરેલું જીવન હું સહન કરી શકીશ નહિ. ત્હારા હાથમાંના ચપ્પુથી તું બેલાશક મ્હારું હૃદય ચીરી નાખ. ” આમ કહી રંગનાથે જે હાથમાં ચપ્પુ પકડ્યું હતું તે હાથ હિરાલાલે પોતાની છાતી પાસે ખેંચવા માંડ્યો.

“ હિરાલાલ ! તમે વીર પુરુષ છો. તમે આમ અકળાઈ ન જાઓ. જાઓ જાઓ, તમારા હાથે અઘાપિ લોકકલ્યાણનાં અનેક કાર્યો થવાનાં છે. જુઓ, તોશન ધીમે ધીમે વિશેષ બીષણ સ્વરૂપ ધારણ કરતું જાય છે માટે સત્વર નાશી જાઓ. ”

અંતે રંગનાથના અપાર આગ્રહથી હિરાલાલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. હિરાલાલ ખરેખર ચાલ્યો ગયો છે એવી ખાત્રી કર્યા પછી રંગનાથ ચાલીના આગળના ભાગમાં ગયો અને જે સ્થાને બીષણ તોફાન ચાલતું હતું એ સ્થાને તેણે પ્રવેશ કર્યો. એ સ્થાને નલિન અને વસન્ત ઉપર ઘણો જીલ્મ ગુજરતો હતો. ત્યાં જઈને પોતાની ભીમશક્તિથી કેશવલાલને પાછળ કાઢી, હુમલાખોરોને હંફાવી લોહીથી ભીંજાવવા ચપ્પુનું કેશવલાલને દર્શન કરાવી રંગનાથે કહ્યું:—“ કેશવલાલ ! નરાધમ ! આ નિશાની જો. ” આમ કહીને તેણે પોતાનો તે દિવસે ખાળેલો હાથ કેશવલાલને ખતાવ્યો.

હિરાલાલનું ખૂન કરનાર ગોવિંદપ્રસાદ—ઉર્ફે રંગનાથના ઉપર વસન્ત ધસ્યો. અઘાપિ તે રંગનાથને ઓળખી શક્યો નહોતો. વસન્તે રંગનાથને જેવો લાકડીનો સપ્ત ફટકો ઉગાડ્યો કે તરતજ રંગનાથે એ ફટકાને પોતાના હાથ ઉપર ઝીલી લીધા, અને તેણે કહ્યું:—“ વસન્ત રાય ! હું તમારો દુશ્મન નહિ; પણ મિત્ર છું. હું તમને સહાયતા કરવાને માટે જ આવ્યો છું. ”

વસન્તની લાકડી સ્થિર થઇ. તેણે રંગનાથ તરફ જોઇને કહ્યું:—
“કાણુ, ગોવિંદપ્રસાદ ? ના ના—સર્વથા અશક્ય વાત ! તમે ગોવિં-
દપ્રસાદ નથી જ ! તમે હિરાલાલના ખૂની છો ! ” આમ કહીને વસન્તે
પોતાની લાકડી પુનઃ ઉંચકી. જ્યાં ત્યાં કોલાહલ, લૂંટાલૂંટ અને મા-
રામારી શરૂ થઇ.

બરાબર આ સમયે બીજી વિશેષ ઘોડેસ્વારોની ટુકડી આવી
પહોંચી. હુમલાખોરોના રંગમાં લંગ થયો. હુમલાખોરોને પોતાનો
જીવ બચાવવાનો સુયોગ પણ પ્રાપ્ત થયો નહિ. ત્યારે કેશવલાલની
ધમ્મજા અતૂટ રહેશે કે શું ? ભૈરવાચાર્ય તેનું વૈર નહિ લઇ શકે કે
શું ? ના ના—કોલસાને ફેંકી દઇએ તો પણ તે તેની કળાશ તો
લગાડી જ જવાનો ! ભૈરવાચાર્ય અને કેશવલાલે પોતાની પિસ્તોલો
ઢાઢી વસન્ત તરફ છોડી. વસન્ત જમીનદોસ્ત થયો. નલિન અને
રંગનાથ ઉપર પણ ધણો જુદમ ગુજર્યો. રંગનાથ પોતાની બીમશ-
ક્તિથી લટકે લટકે એવામાં પોલિસોની બંદુકો ફુટી અને એકાએક
તોફાન શાન્ત થઇ ગયું !

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સ્થિત્યંતર.

ઉપર્યુક્ત બનાવ બન્યા પછી હિરાલાલનામાં ધણું સ્થિત્યંતર
થઈ ગયું હતું. રંગનાથે ઉદારતાથી આપેલું પ્રાણદાન લઇને તે લટકતો
લટકતો સમુદ્ર કિનારા ઉપર ગયો. સમુદ્ર કિનારાના શીતળ વાસુ
તથા ગંભીર જળગર્જનાએ હિરાલાલની અસ્વસ્થાને દૂર કરી તેના અં-
તરને શાન્તિ દઇ શુદ્ધિમાં આણ્યું. હિરાલાલે વિશાળ સમુદ્રના જળ-
તરંગો તરફ જોયું. પછીથી આકાશ તરફ અને અંધકાર તરફ તેણે
જોયું, તથા તેણે પોતાના મન સાથે જ ખિન્નહાર્ય કર્યું. પોતાના
હૃદય આકાશની અને વિશ્વની એ સમયની સમાન સ્થિતિ જોઇને તો
તેને હસવું નહિ આવ્યું હોયને ? હિરાલાલ એક પથ્થર ઉપર બેઠો,
અને પછીથી તે કપાળ ઉપર હાથ મૂકી વિવિધ પ્રકારના વિચારો
કરવા લાગ્યો.

જો કે હિરાલાલના મનની આજે વિકૃતિ થઈ હતી; એ તે પોતે

જ કબૂલ કરતો હતો; પરંતુ એ વિકૃતિનું સ્વરૂપ તે સમજી શકતો નહોતો. તેના અંતરમાં નવીન બાવનાઓ ઉપજી હતી, અને તેની તેને બીતિ લાગતી હતી. એ બાવનાનું આવિષ્કરણ કરીને એની શી રૂપરેખા છે એ જોવાને માટે હિરાલાલ આ એકાન્ત સ્થળે જઈ બેઠો હતો. આજ સુધીનો એનો રસ્તો સરળ, સીધો, અને સાદો હતો; પરંતુ આજે એ રસ્તામાં જ તે બીજા રસ્તાને જોઈ શક્યો. આ બંને માર્ગમાંથી હવે કયા માર્ગે જવું એ પ્રશ્ન તેના અંતરમાં ઉપસ્થિત થયો, અને તેના પરિણામે જ તેનું મન અસ્વસ્થ બની ગયું. તેમાં બેઠેલી વાત એ હતી કે એ બંને માર્ગનું અંતિમ પરસ્પરથી ધણું વિરુદ્ધ હતું. અત્યારની તેની રિચિતિ દયાગ્રનક હતી. બદમાશના હાથે જે વખત પ્રાણુદાન સ્વીકારવું, તેના ઉપકારકશ્રુને લઈ તેનો બદલો વાળવો. કેદખાનું અને કાયદાને પદાઘાત કરનાર નીચની સમતાને ગમે તો નિરુપાયે પણ જઈ બેસવું, પોતાના ઉપકારકશ્રુને ફેડવા માટે એની લુચ્ચાઈને તું મુક્ત છે એવું કહી પ્રોત્સાહન આપવું, જે સરકારનું અન્ન પોતે ખાય છે એમનાથી બેઠમાન થવું, પોતાના સ્વાર્થ માટે કાયદાનો ભંગ કરવો આદિ પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રકારોનું મિલન ક્યાંથી થઈ શકે? એ બંને વિરુદ્ધ માર્ગોમાંથી યશ અને કદ્માણુ આપે એવો કયો માર્ગ છે તેનો વિચાર કરવામાં હિરાલાલ તન્મય બની ગયો.

રંગનાથને છોડી દેવો એ પણ ખોટું હતું અને તેને સમાજમાં સ્વતંત્રતાથી ફરવા દેવો એ પણ ખોટું હતું. પહેલા યોગથી કર્તવ્ય-ભંગનો દોષ તેના શિરપર આવતાં પતિત રંગનાથ કરતાં પણ હિરાલાલ વિશેષ પતિત થાય તેમ હતું. બીજા યોગથી બદમાશ તેના દેખતાં કાયદાની છાતી ઉપર બેલાશક નાચતો રહે અને હિરાલાલ નિર્બળ થઈ તેના તરફ જોઈ રહે એમ હતું! બંને યોગથી હિરાલાલને નુકસાન જ હતું—તેની ઉજ્જવળ કારકિર્દીને હમ્મેશાંને માટે કલંક લાગે તેમ હતું. કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય કરવામાં હિરાલાલનું અધઃપતન જ નિર્માણ થયેલું હતું.

પોતે માત્ર પોતાના જ સ્વાર્થ માટે સમાજ, દેશ અને સરકારનો ઘાત નથી કરતો કે? ઉપકારનો બદલો અપકારથી વાળવો એ પણ ઘાત નથી કે? ત્યારે હવે કયો માર્ગ સ્વીકારવો? માત્ર પોતાની સરકાર પ્રત્યેની ફજનો ભંગ કરતાં રંગનાથ ન્યાયદેવતાનો ઉપહાસ કરે

તેમ હતો. પરમેશ્વરે હિરાલાલને શાસ્ત્ર તરીકે અને રંગનાથને શાસિત તરીકે જ ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તકરાર સિવાય અમલ બજાવણી કરવાનો કાયદોનો હક્ક બન્ને ઉપર સરખો હતો. બન્ને જણા પોતપોતાના કાયદાના ગુલામ હતા; પરંતુ તેઓ બન્ને જણા હવે કાયદાને પદાધાત કરે એવી સ્થિતિમાં આવ્યા હતા. આ અનિષ્ટ નહોતું કે? બન્નેમાંથી એકેને શિક્ષા ન થાય એ વિચિત્ર નહોતું કે? કાયદા ઉપર પદાધાત કરનાર રંગનાથ સમાજમાં આનંદથી ધરે અને હિરાલાલ તેને બોધને બેઠેલાન થઈને સરકારનો મોટો પગાર ખાય એ ઉચિત છે કે? ના ના—એ તો ધણું ખોટું કહેવાય! ત્યારે હવે કરવું શું?

હિરાલાલની સમક્ષ રંગનાથની ભૂતિ ઉભી રહી. રંગનાથ અદ્રશ્ય થતાં સધળો પૂર્વ—ઈતિહાસ સિનેમાનાં ચિત્રો પ્રમાણે તેના નેત્રો સમક્ષ ઉપસ્થિત થવા લાગ્યો. જે સત્ય તેને ખોટું અને ઢોંગવાળું જણાતું હતું તે જ સત્ય અત્યંત ઉજ્જવળ સ્વરૂપથી તેની સમક્ષ ખડું થયું. અન્ય રંગનાથને માટે આત્માર્પણ કરનાર, તેની દષ્ટિ સમક્ષ હું તેનો શત્રુ ઉભેલો હોવા છતાં ગાડીવાળા માટે પોતાના દેહની આહુતિ આપવાને તૈયાર થયેલા, નિરપેક્ષ, ઉદાર, નિઃસ્વાર્થી, દાનશૂર, અક્ષય, સદય, અત્યંત કામળ તથા નિર્મળ અને પ્રેમળ એવા હરિપ્રસાદની વિભૂતિમાં રંગનાથનું રૂપાંતર થયેલું જેતાં જ હિરાલાલ શરમાઈ ગયો. વિમળ સદ્-ગુણોના શોભતા સિંહાસન ઉપર માધવનો અડધો ચોરનારને બિરાજેલો બોધને હિરાલાલનું અંતર તરફડવા લાગ્યું. અધર્મી, ચોર, લકંગા વગેરેના સ્વભાવમાં કાળાંતરે પણ ફર્ક પડતો નથી એવો પોલિસ અમલદાર હિરાલાલનો ભૂમિતી પ્રમાણે દૃઢ સિદ્ધાંત હતો. કોલસાને ગમે એટલો ધોવામાં આવે તો પણ તે કાળો જ રહેવાનો અને કાળાશ લગાડવાનો! પરંતુ અપકાર ઉપર ઉપકાર કરનાર, તિરસ્કાર તર્ફ સદયનાથી વર્તનાર, દેષને દૂર કરી પ્રેમ ઉપર વિજય મેળવનાર રંગનાથરૂપી કોલસાનું રૂપાંતર પ્રકાશિત કિરણો ફેંકનારા તેજોમય અમિક્ષા જેવું હિરાલાલને જણાયું. આથી વીસ વર્ષની કામગિરીથી દૃઢ થયેલો તેનો ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત તરત જ બદલાઈ ગયો. ગમે એટલી મુશ્કેલી વેડીને પણ એક કંગાલ કેદી—એક પતિત વ્યક્તિ વિભૂતિ પદને પહોંચી છે એવું તેને પોતાના મન સાથે આજે કમૂલ કરવું જ પડ્યું; પરંતુ એ વ્યક્તિ રંગનાથ—પોતાને બે વખત પ્રાણદાન આપનાર રંગનાથ છે, એવું બોધને તેને ધણું ખોટું લાગ્યું.

પોતાના સહયુજોનો દુર્લેઘ કાટ રંગનાથે પોતાની પાસે ખડો કર્યો નથી કે શું ? પવિત્રાચરણથી તેણે કાયદાના બાલાની ધારને પણ જુદી નથી કરી નાખી કે શું ? તેને કેદ કરતાં—વિભૂતિપદ ઉપરથી ખેંચી લેતાં કાયદો નહિ લાજે કે શું ? કાયદો પશુના જેવો મૂર્ખ છે એમ જ હિરાલાલને લાગ્યું. માલિકે ‘છૂઃ’ કર્યું એટલે ઈમાની પણ મૂર્ખ ફૂતરો ગમે તે મનુષ્યના અંગ ઉપર ધસે છે તે જ પ્રમાણે કાયદો પણ ગમે એવા માણસને દુઃખ દે છે. અગ્નિમાં દાહકતા સિવાય બીજી કોઈ સ્થિતિ હોવાનો સંભવ નથી તે જ પ્રમાણે કાયદામાં જોડ-જાત્રા, શિક્ષા, દંડ, ફટકા અને અંતે પ્રાણવિસર્જન સિવાય બીજી કશી ગતિ નથી. હિરાલાલે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, જે પ્રમાણે પિનલકોડે ચોરીને શિક્ષા તરીકે સૂચવી છે તે પ્રમાણે નીતિને બક્ષિસ આપવાની સૂચના તેણે કેમ કરી નથી ? લુચ્ચા, લક્ષ્મી રંડીયાજી પુરુષોને તે બચંકર શિક્ષા કરે છે તે પ્રમાણે પાતિવ્રત્યાદિ સહયુજોનું ઇનામ આપવાની સૂચના તેણે કેમ નથી કરી ? ખૂન કરનાર ખૂનીના દેહનું પ્રાયશ્ચિત્ત કાયદાથી જેવો જુદામ ગુજરીને આપવામાં આવે છે તેવી જ રીતે પ્રાણુરક્ષણ કરનારને માટે કાયદો બોખડો કેમ છે ? પિનલકોડ અપૂર્ણ છે એમ જ હિરાલાલને લાગ્યું. શિક્ષા કરવામાં કાયદાની દૃષ્ટિ ઘણી પહોંચેલી છે—અરે કાયદાને એ સિવાય અન્ય દૃષ્ટિ જ નથી. રંગનાથ જેવી વિભૂતિને કાયદાએ વંદન સુદ્ધાં કરવું જોઈએ. આ વંદન કરવાનું તો દૂર રહ્યું; પરંતુ સખ્ત કાયદો તેને પવિત્રતાના ઉચ્ચત્વ ઉપરથી નીચે ખેંચી લાવી, તેને નીચતાના મહાસાગરમાં ડૂબાડવાને તૈયાર થાય છે. રંગનાથના આજ સુધીના પવિત્ર સંતચરિત્રની કાયદાને સહજ પણ લાગણી નથી ? રંગનાથ હવે કંગાલ કેદી નથી—તે આ મૃત્યુલોકમાં અપૂર્વ મહાત્મા સ્વરૂપ જ છે.

આવા અસંખ્ય વિચારોથી હિરાલાલનું મસ્તક ભમી ગયું. તેના બન્ને કાનોમાં ધમધમાટ થવા લાગ્યો. ઉપકાર કરનાર ઉપર ઉપકાર જ કરવો જોઈએ એમ વ્યવહાર કહેતો હતો, અને નીતિ તેને અનુમોદન આપતી હતી; પરંતુ કાયદો એ પ્રકારને માન્ય કરતો નહોતો ! રંગનાથે પોતાને પ્રાણુદાન ન દીધું હોત તો જ સારું થાત. એ સમયે પોતાને મારી નાખવાનો તેને સંપૂર્ણ હક્ક હતો, તથા તે પોતાનો હક્ક સહેલાઈથી બજાવી શકત; પરંતુ તેણે એ હક્ક બજાવ્યો નહિ. કેશવલાલના સાથીદારોને એ સમયે પોતે બોલાવ્યા હોત તો પોતાના દેહનું બળિદાન

તે જ હાથ અપાયું હોત અને આવી માનસિક યાતનામાંથી પોતાની મુક્તિ થઇ હોત; પરંતુ હવે એવો વિચાર કર્યાથી શું ફળ હતું ? રંગનાથે એ વખત મ્હારો જીવ બચાવેલો હોવાથી તેનો જીવ લેવો એ નામદર્પણું છે । અને જો હું સરકાર કિંવા નોકરી પ્રત્યે એમમાન થઉં તો એ પણ નામદર્પણું છે । ત્યારે હું પુનઃ જઉં ? રંગનાથને પકડી તેને કાયદાને સ્વાધીન કરું ? આ સમયે કોઇ અવ્યક્ત ધ્વનિ હિરાલાલના અંતરમાં થયો કે “શાહખાશ શાહખાશ ? પ્રાણુદાતાના ઉપકારના ઝલમાંથી આવી રીતે જ મુક્ત થજો ! શું રંગનાથ પણ તેના ઉપર કરેલા ત્હારા અપકારનો બદલો અપકારથી જ ન વાળી શકત કે ? રંગનાથના ઉપર ત્હેં કેટલી વખત અપકાર કર્યા છે ? તેના સુખ ઐશ્વર્યને ત્હેં અપકારોના પ્રચંડ અગ્નિથી ખાળી ખાકસાર કરી નાખ્યું છે. ત્હેં જ તેને કાળાપાણીની સગ્નએ મોકલ્યો હતો. ત્હારા લીધે જ અનાથિની સ્નેહલતાનું પકાળે શોચનીય મૃત્યુ નીપ-જ્યું છે ? એ મહાત્માનો પીછો પકડીને ત્હેં તેને અંધકારમાં જ રહેવા દીધો છે. રંગનાથે ત્હારો શો અપરાધ કર્યો હતો ? શા માટે ત્હેં રંગનાથને જીવનપર્યંત દુઃખના અગાધ સમુદ્રમાં ડૂબાવી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ? ત્હારી માશક દેહધારી રંગનાથને પણ વિકાર નહિ હોય કે ? તેને સુખ મેળવવાની આશા નહિ હોય કે ? જો અદ્વૈતકાળ પૂર્વે ચપ્પુથી રંગનાથે ત્હારો જીવ લીધો હોત તો તેનું એ કાર્ય અન્યાયયુક્ત ગણાત કે ? ત્હારા ખૂની તરીકે એ પકડાય તેમ નહોતો તથા ત્હારા મૃત્યુથી જગતમાં કોઈ તેને દુઃખ દેનાર નહોતો; છતાં તેણે ત્હારું ખૂન કર્યું નથી. જેવાની સાથે તેવા અગર તો ચાલ એવા થઇએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ એવો ન્યાય એણે ગ્રહણ કર્યો નથી. અપકારને ઉપકાર, કૂરતાને દયાશીલતા, કૃતધ્નતાને કૃતચતા જ તેણે અમલમાં મૂકી છે, હવે હિરાલાલ, કહે જોઇએ કે બદમાશ કોણ છે ? પતિત કિંવા નરાધમ કોણ છે ? રંગનાથ કે તું ? કર કર-રંગનાથને તું કાયદાને સ્વાધીન કર. પોતાની કૃતચતા આવા કાળા સ્વરૂપમાં જગતને દર્શાવીને તેને તું ઉદાહરણ આપ રંગનાથના ઉદાહરણ કરતાં ત્હારા ઉદાહરણને લોકો વિશેષ ત્વરાથી ઉંચકી લેશે. હિરાલાલ ! કહે કે કોણ બદમાશ છે ? કોણ નરાધમ છે ? ”

હિરાલાલનો નિર્ણય ન જ થયો. વિચારોની પ્રબળતાને લીધે તેનું અંગ બળી જવા લાગ્યું. પોતાના ખિસ્સામાંથી હાથરુમાલ

કઠીને તે વાયુ ખાવા લાગ્યો. એવામાં તેણે એમ સાંભળ્યું કે, “શા-હખાશ ? હવે આગળ જઈશ નહિ-હું તને જવા પશુ નહિ દઉં ! મ્હારું ખિસ્સું ગરમ થયા સિવાય ત્હેં ખૂન કર્યું છે એ વાત હું છુપાવીશ નહિ.”

આ વચનો સાંભળી હિરાલાલ પુનઃ જાતિસ્વભાવ ઉપર ગયો. જાતિસ્વભાવનું પરિવર્તન લાગ્યે જ થાય છે. હિરાલાલની સકળ ઇન્દ્રિયો અવજેન્દ્રિયમાં લીન થઈ એટલે પુનઃ તે રૂપિયાનો ખડખડાટ થતો સાંભળી શક્યો. હિરાલાલ જે સ્થાને બેઠો હતો ત્યાંથી ઉડી જે તર્ફથી આ વચનો સાંભળવામાં આવ્યા તે તર્ફ એ જવા લાગ્યો તો પુનઃ તેણે સાંભળ્યું કે;—“ મ્હારા ખિસ્સાં જે પ્રમાણે ગરમ થશે તે પ્રમાણે હું તને મદદ કરીશ. પ્રાપ્તિનો અડધો ભાગ લેવાનો જ મ્હારો દૃઢ નિયમ છે. તું મ્હને અડધો ભાગ આપી દે એટલે ખૂનને બેમાલૂમ કરવાનું કામ આ બહાદુર કરશે.”

હિરાલાલ ચિત્રની માફક સ્તબ્ધ બની ગયો. પુનઃ તે રૂપિયાનો ખડખડાટ સાંભળી શક્યો. આથી વિશેષ સમય સુધી તે સ્તબ્ધ રહી શક્યો નહિ. વાઘની માફક દબાતો દબાતો અને ઉપર્યુક્ત વાર્તાલાપ કરનાર મનુષ્યોથી છુપાતો છુપાતો તે તેમના તર્ફ જવા લાગ્યો. વાતચિત કરનારા માણસો પાસે જઈ પહોંચતાં એક માણસને કાંઈ ભાર ઉચકીને ઉભેલો અને બીજાને તેની સાથે વાત કરતાં ઉભેલો તે જોઈ શક્યો. ભાર ઉચકી ઉભા રહેલા માણસને બીજા માણસે કહ્યું;—“આ-ટલાથી મ્હારું સમાધાન કેવી રીતે થશે ?”

ભારવાળા માણસે શાન્તિથી કહ્યું;—“ કેશવલાલ ! આવી રીતે તું મ્હને ન સતાવ. મ્હને મ્હારા માર્ગે જવા દે. જે હું ખૂની હોઈશ તો મ્હારો જવાબદાર હું જ છું. મ્હારી પાસેની સિદ્ધક મ્હેં તને આપી દીધી છે. હવે તને આપવા જેવું મ્હારી પાસે કાંઈ નથી. ”

“ અસત્ય બોલવું એ તો ત્હારા મ્હારા જેવા ચોર લોકોનો હ. ખેશાનો નિયમ છે. ત્હારા પ્રાણની તું જે કિંમત આપે છે તેના કરતાં ત્હારે સોગણી વધારે નહિ તો દશગણી વધારે આપવી જ જોઈએ.”

“ કેશવલાલ ! મ્હને જવા દે. હું ત્હારા પગે પડું છું તું મ્હને દયાભાવે જવા દે.”

“ સીધી આંગળીથી કદાપિ બી નીકળતું જ નથી. તું ત્હારા કર્મનું ફળ ભોગવ.” આમ કઠીને કેશવલાલે ‘ખૂન-ખૂન’ કઠીને ખૂમ પાડી.

આ બૂમ પડતાંની સાથે જ હિરાલાલ તેમના ઉપર એક વામની માફક પ્રબળ પરાક્રમથી તૂટી પડ્યો. તેણે એ બન્ને માણસોના હાથ પકડીને કઠોર સ્વરે કહ્યું:—“તમે બન્ને મ્હારા કેદી છો.”

આ અવાજ સાંભળી અતિ આશ્ચર્ય પામીને કેશવલાલે કહ્યું:—“કાણુ ? પિશાચ હિરાલાલ કે ? ચાર કલાક ઉપર તો ત્હારા શત્રુએ તને મારી નાખ્યો હતો. તું પાછો સજીવન થયો કે શું ? ભૂત-ભૂત-ભૂત !”

આમ બૂમો મારી બેસાવધ રહેલા હિરાલાલના હાથ ઉપર છરા નો ધા કરી નરાયમ કેશવલાલે પોતાનો હાથ છોડાવી લીધો. પછીથી તે પલાયન કરી જવા લાગ્યો. હિરાલાલને પણ તેની પાછળ જતો જોઈને બીજા માણસે કહ્યું:—“હિરાલાલ ! કેશવલાલના કરતાં હું મહત્વનો કેદી છું. એને જવા દો અને આ રંગનાથને જ કેદ કરો !”

રંગનાથનું નામ સાંભળવામાં આવતાં જ હિરાલાલ પોતાના હાથ ઉપર થયેલા ધાની વેદના સુદ્ધાં બૂટી ગયો. અંધકારમાં આંખો ફાડીને હિરાલાલ રંગનાથ તરફ જોઈ રહ્યો. વચ્ચે વચ્ચે પોતાના લોહીથી બીંજતા હાથને ઝટકારીને હિરાલાલે કહ્યું:—“રંગનાથ ? કાણુ રંગનાથ ? !”

હિરાલાલને હાથ ઝટકારતો જોઈને રંગનાથે કહ્યું:—“હિરાલાલ ! તમારા હાથને જખમ થયો છે કે શું ? જો જખમ થયો હોય તો પાટો બાંધવા દો.” આમ કહી પહેરેલા ધોતીઆમાંથી કપડું ફાડી હિરાલાલના હાથ ઉપર પાટો બાંધતાં રંગનાથે કહ્યું: “આજે પ્રભાતકાળથી જ હું મ્હને પોતાને તમારો કેદી સમજી છું, અને એટલા માટે જ મ્હેં તમને મ્હારા મકાનનો પત્તો આપ્યો હતો. જો કે એ સમયે જ હું તમને સ્વાધીન થયો હોત; પરંતુ એ સમયે મ્હારું કાર્ય પૂર્ણ થયું નહોતું.”

હિરાલાલે નીચે પડેલા બોળ તરફ જોઈને કહ્યું:—“આ શું છે ? તું શું કરે છે ?”

“એ સંબંધી જ હું તમને વિનાંતિ કરું છું. એને ઘેર પહોંચાડવામાં કૃપાભાવે તમે મ્હને મદદ કરો.”

ધીમે ધીમે હિરાલાલનું આશ્ચર્ય વૃદ્ધિગત થતું હતું. તેણે નીચું જોઈને કહ્યું:—“આ માણસને હું ઓળખું છું; એ મરી ગયો છે કે શું ?”

“ના એ બિચારો તોફાનમાં જખમી થયો છે.”

“હું નથી ધારતો કે એ જીવતો હોય.”

“હિરાલાલ ! અધાપિ એ જીવે છે. એના જ જીવનની બિજા હું માગું છું. મહેને મદદ કરી એને ઘેર પહોંચાડો અને પછીથી તમે મહેને બેલાશક કેદ કરો. પછી હું તમારો તાબેદાર છું.”

હિરાલાલે રંગનાથ તરફ નહિ જોતાં કહ્યું:—“મહેને લાગે છે કે, આ યુવકનું નામ વસન્તરાય દેસાઈ છે. એને તેના દાદાને ત્યાં પહોંચાડવો છે કે શું ?”

“હું એના દાદાને ઓળખતો નથી. હમણાં તેને મ્હારે ત્યાં લઈ જવાને હું ઇચ્છું છું.” રંગનાથે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“વિશ્વનાથ દેસાઈ નામના નામાંકિત શ્રીમંત ગૃહસ્થનો એ પૌત્ર છે. પરમ દિવસે જ તે ઘેર ગયો હતો અને લગ્ન સંબંધીની તકરાર થયાથી એ ઘેરથી નાશી ગયો હતો એવી મહેને તેના વડિલ માર્ફત ખબર મળી હતી. ડીક, એને ત્હારે ઘેર લઈ જવો છે ને ? વારું, હું ગાડી લઈ આવું છું.” આમ કહી હિરાલાલ ચાલ્યો ગયો.

અલ્પકાળમાં જ હિરાલાલ ગાડી લઈ આવ્યો. રંગનાથે અને તેણે વસન્તને કંચકી ગાડીમાં સૂવડાવ્યો. અને ત્યાર પછી તેઓ બન્ને જણા ગાડીમાં બેસા. હિરાલાલે ગાડીવાળાને ઠેકાણું કહ્યું એટલે ગાડી ચાલી નીકળી. ગાડીમાં વસન્ત બેશુદ્ધાવસ્થામાં જ સૂઈ રહ્યો હતો. રંગનાથ નિર્વિકાર અને શાન્ત હતો. હિરાલાલ અસ્વસ્થ હતો તો પણ શાન્ત ધારણ કરી બેસી રહ્યો હતો.

યથાસ્થાને ગાડી જઈ પહોંચતાં જ રંગનાથે ઉત્સાહથી હિરાલાલને કહ્યું:—“ઘર આવી પહોંચ્યું છે. હવે ગાડી ઉભી રખાવો.”

ગાડી ઉભી રહી. રંગનાથે વસન્તને કંચકી લીધો, અને તે નીચે ઉતરી ઘર તરફ જવા લાગ્યો. હિરાલાલ પણ ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. ચાલીની અંદર માળ ઉપર જઈ પહોંચતાં જ હિરાલાલ એકાએક ત્રણ નંબર જોઈ શક્યો. તેણે ત્યાં જ ઉભા રહીને કહ્યું:—“રંગનાથ ! હું ગાડીવાળાને રોકી રાખું છું. તું સત્વર આવજો.”

લગભગ પાંચ મિનિટ પછી હિરાલાલ પાસે જઈને રંગનાથે કહ્યું:—“હિરાલાલ ! હજી પણ મ્હારી તમને એક વિનંતિ છે.”

હિરાલાલે શૂન્ય મનથી પૂછ્યું:—“શી વિનંતિ છે ?”

“વસન્તની આવી સ્થિતિ તેના દાદાને જણાવવી જોઈએ. વસ-

ન્તનો જીવ ઘણી સંદેહયુક્ત સ્થિતિમાં હોવાથી ડૉક્ટરની તથા સેવા શુશ્રુષાની વ્યવસ્થા જેમ અને તેમ સત્વર કરવા માટે તેમને જણાવવું જોઈએ. હિરાલાલ ! કૃપાભાવે તમે મ્હારી આટલી વિનંતિ માન્ય કરશો કે ? ”

હિરાલાલે નીચું જોઈ રહીને જ ઉત્તર આપ્યો:—“ ડીક છે, ચાલો. આપણે બન્ને જણા વિશ્વનાથ દેસાઈ પાસે જઈએ. ”

પુનઃ બન્ને જણા ગાડીમાં બેઠા. ગાડી વિશ્વનાથ દેસાઈના નિવાસસ્થાને જઈ પહોંચી એટલે હિરાલાલે રંગનાથને કહ્યું:—“ જા, ત્હારે જે કહેવું હોય તે સત્વર કહી આવ. હું ત્હારી રાહ જોતો અહીં ઉભો રહું છું. ”

હિરાલાલનું આજનું વિચિત્ર વર્તન જોઈ રંગનાથના અંતરમાં અતિ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું; પરંતુ વિચાર કરવાનો એ સમય નહોતો. દ્વારમાં પ્રવેશ કરી તે સત્વર બંગલામાં ગયો. પોતાને જે હકીકત કહેવાની હતી તે કહીને રંગનાથ ખ્હાર આવ્યો તો તેણે ગાડીને કિંવા હિરાલાલને ત્યાં જોયો નહિ.

આ સમયે પ્રભાતકાળના ચાર વાગ્યા હતા. અઘાપિ સર્વત્ર અંધકારનો વિસ્તાર થયેલો જોવામાં આવતો હતો. એ બીજણ અંધકારમાં રંગનાથે ‘ હિરાલાલ-હિરાલાલ ! ’ કહીને ખૂબો મારી, પરંતુ કોઈ તેની પાસે આવ્યું નહિ. રંગનાથનો કંઈસર વાયુમાં ભળી ગયો. એવામાં જ બંગલામાંથી બે ગાડીઓ નીકળી. એ બન્ને ગાડીઓ કમ્પાઉન્ડની ખ્હાર આવી એટલે તેમાંની એકમાંથી વિશ્વનાથ દેસાઈ નીચે ઉતર્યા અને તેમણે રંગનાથને પોતાની ગાડીમાં બેસાડી લઈ ગાડી પુનઃ આગળ દોડાવવાની ગાડીવાળાને આજ્ઞા કરી.

પરંતુ હિરાલાલ ક્યાં ચાલ્યો ગયો ?

પ્રકરણ ૨૭ મું.

આંતરિક પ્રેમનો પ્રકાશ.

ગત પ્રકરણમાં નિવેદન કરેલી હકીકત બન્યાને થોડા દિવસો વીતી ગયા. બળભળી ઉઠેલું મુંબાઈ પુનઃ શાન્ત થયું.

વસન્તની માફક ડૉક્ટર નલિનને પણ પોતાને ત્યાં તેડી લાવી ‘ જનાથે તેમની સેવા શુશ્રુષા કરવા માંડી હતી. ચાલીમાં રહેતાં માણ-

સોએ પણ રંગનાથને પોતાનાથી બની શકે એટલી સહાયતા કરી હતી; છતાં આ કાર્યમાં પોતાનું નામ જાહિર નહિ થઇ જવા દેવાની સાવધાનતા રંગનાથે રાખી હતી. ધર્માદા અને સરકારી હોરિપટલોમાં જઈ પડેલાં જખમી અને બિમાર માણસોને માટે શાન્તિલતા નામની શ્રીમંત પુત્રીના નામથી મ્હોટી મ્હોટી બક્ષિસો આપવામાં આવી; પરંતુ એ બક્ષિસો આપતી વખતે હિન્દુ અને મુસલમાનોનો સહજ પણ ભેદભાવ રાખવામાં આવ્યો નહિ.

વસન્તના પુનર્જીવનના સમારકને માટે વિશ્વનાથ દેસાઈએ પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચવા માંડ્યું હતું; પરંતુ પોતાના દાનની રકમ કરતાં પણ રંગનાથે વિશેષ રકમનું દાન કર્યું છે એવું જ્યારે તેમના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેમના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહિ. વળી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી રંગનાથે દાન કર્યું નથી એમ જ્યારે તેમના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેને માટે તેમના અંતરમાં વિશેષ માન ઉપજ્યું.

ડૉક્ટર નલિનને બે ચાર દિવસમાં જ આરામ થઇ ગયો હતો તેથી વસન્તના ઔષધાદિનું કાર્ય તેણે કરવા માંડ્યું હતું. ઘેરથી તે હમ્મેશાં વસન્તની તબિયત જોવા આવતો હતો. અને પોતાના મિત્ર-ધર્મને સર્વોંશે બજાવતો હતો.

શાન્તિલતા જેવી પ્રેમમયી પરિચારિકાની શુશ્રુષાથી વસન્તને પણ આરામ થતો હતો એ જણાવવાની જરૂર રહે છે કે ? તેના પ્રેમામૃત સિંચનનો ગુણ વિશેષ હતો કે, સિવિલ સર્જનના અ-મોઘ ઔષધનો ગુણ વિશેષ હતો એ વિશ્વનાથ દેસાઈ સમજી શકતા નહોતા. સિવિલ સર્જનને પણ કાંઈ નહિ પૂછતાં તેમણે શાન્તિલતાના સ્નેહને જ વિશેષ ગુણદાતા ગણ્યો. શાન્તિલતા પ્રત્યેક ક્ષણે સિવિલ સર્જનનો ઉપકાર યાદ કરતી હતી એ વિશ્વનાથ દેસાઈ જોતા હતા અને સાંભળતા હતા. વિશ્વાસનાથ દેસાઈએ પણ સિવિલ સર્જન તથા શાન્તિલતાનો આભાર માન્યો, અને તેમને બન્નેને સંતુષ્ટ કરવાનું વચન સુદ્ધાં તેમણે આપ્યું. સિવિલ સર્જનને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને તેમણે સંતુષ્ટ કર્યો. પછીથી શાન્તિલતાને શી બક્ષિસ આપીને પ્રસન્ન કરવી એ પ્રશ્ન તેમની પાસે ઉભો રહ્યો. પોતાના બડબડીઆ સ્વભાવને અનુસરીને આ સંબંધી તેમણે એક દિવસે રંગનાથને પૂછ્યું પણ ખરું; પરંતુ રંગનાથે ઉત્તર આપ્યો:—“ મ્હારી શાન્તિલતા અહ્વસંતુષ્ટ છે. આપની અક્ષય સેવાનો લાભ તેને મળશે એટલે તે સંતુષ્ટ થશે.”

વિશ્વનાથ દેસાઈએ હસીને કહ્યું:—“ગોવિંદપ્રસાદ ! વસન્તના દેહ ઉપર અર્થાત્ મ્હારી સમસ્ત સંપત્તિ ઉપર શાન્તિલતાનો સંપૂર્ણ હક્ક છે. હવે તે જ મ્હારી સંપત્તિની અધિકારિણી છે. રાજ્યાધિપતિ થયેલા વિશ્વમિત્રને તેમના જ રાજ્યમાંના ધનની દક્ષિણા આપીને દાતા બનનાર હરિશ્ચંદ્રના જેવા દાનશૂર બનવાની અમારી આ કૃતિ છે, કેમ નહિ વારું ?”

રંગનાથનો અને વિશ્વનાથ દેસાઈનો આવો વિનોદ ચાલતો હતો. વિશ્વનાથ વસન્તનો વિનોદ કિંવા હા મસ્કરી કરતાં પણ સંક્રાંચતા નહિ. વસન્તને ઉદ્દેશીને વિશ્વનાથે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“વસન્ત ! ત્હારા ભાગ્યના ભાનુને પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશેલો જોઈ હું હરખાઉં છું. જો ત્હારા જેટલી મ્હારી ઉમ્મર હોત તો ત્હારી અને મ્હારી વચ્ચે આ અર્વાચીન શાન્તિલતા માટે યુદ્ધ થયું હોત અને રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં આપણું બન્નેનું નામ અમર થયું હોત !”

વસન્તના અંતરમાં આનંદના અસંખ્ય તરંગો ઉછળતા હતા; પરંતુ તેના દાદા જ્યારે તેની સાથે વિનોદ કરતા હતા ત્યારે તે શરમથી સંક્રાંચતો હતો. તે શરમાઈ જઈ કાંઈ બોલવા જતો તો વિશ્વનાથ તેના મુખ ઉપર હાથ દાખીને કહેતા હતા કે:—“ડૉક્ટર વસન્તરાય ! ત્હારા લગ્ન માટે મ્હેં સંમતિ ન આપી તેથી મ્હારો ત્યાગ કરી તું નાશી ગયો, કેમ ? તું કોધે બરાબ મ્હારો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઈશ એમ હું પ્રથમથી જ ધારતો હતો. આ વૃદ્ધ દાદાના માટે ત્હારા અંતરમાં સહજ પણ ઢાગણી નથી. તને મ્હારી દયા આવતી નથી એમ હું સ્પષ્ટ સમજી શક્યો છું. ત્હારી દયા પ્રાપ્ત કરવાને માટે શો ઉપાય કરવો તેનો મ્હેં મ્હારા મનને પ્રશ્ન પૂછ્યો તો તેણે એવી સલાહ આપી કે:—“ગભરાવાનું કારણ નથી. શાન્તિલતાની મોહિની વસન્ત ઉપર નાખો. શાન્તિલતાના સસ્મિત મુખ-ચંદ્રનું કિરણ આ કઠોર ચંદ્રકાન્ત ઉપર નાખો એટલે આપોઆપ તેનું રૂપાંતર થઈ જશે. તેનું પાપાણુ જેવું નિષ્કુર હૃદય પણ દ્રવશે, અને તમારા ઉપર એ થોડો ધણો પ્રેમ પણ કરશે. આટલું કરવા છતાં પણ જો તેના હૃદયમાં પ્રેમ ન ઉપજે તો પછી તેનો કાન પ-કડીને ‘કેમ ભાઈ ? હવે આવી નિર્દયતા શા માટે કરે છે ?’ એવો પ્રશ્ન પૂછવો. છતાં વસન્ત ! તું મ્હારી પરીક્ષા કરવામાં બૂલ્યો છે. ત્હારે શાન્તિલતા સાથે લગ્ન કરવું છે ? વાહ ! એના જેવી આનંદદાયિની

વાત ખીજી ક્યી હોઇ શકે ? એ તો દૂધમાં સાકર બળવા જેવી આ-
નંદજનક વાત જ લેખાય. તને સંપૂર્ણ આરામ થઇ જાય એટલે
તું આનંદથી શાન્તિલતાની સાથે લગ્ન કરી સુખી થજે. કાંઈ પણ
રીતે તને સુખી થયેલો જોવાને જ હું ઇચ્છું છું.”

પ્રેમવ્યાકુળ બનેલા દાદા તરફ જોઇને વસન્ત કહેતો હતો
કે:-“ દાદા ! ”

આ બે અક્ષરો સાંભળી પ્રેમોન્મત્ત બનેલા દાદા કહેતા કે:-“ બેટા !
હવે તો મ્હારા ઉપર તને દયા ઉપજી છે કે ? મ્હારા ઉપર તને પ્રેમ
ઉપજ્યો છે ને ? ”

આવા સમયે ઉભયનાં નેત્રોમાં સ્નેહાશ્રુજળ ભરાઈ આવતું હતું.
બન્નેનો કંઠસ્વર રુદ્ધ થઈ જતો હતો. શુદ્ધ સ્નેહના આવેગથી બન્નેનાં
હૃદય વ્યાકુળ બની જતાં હતાં. પ્રથમ નયનેન્દ્રિયથી તેઓ એક ખીજનું
આકર્ષણ કરતા હતા તત્પશ્ચાત્ બન્ને જણા પ્રેમાવેગથી એક ખીજને
દબતાથી ભેટી પડતા હતા.

આના જ એક સમયે વસન્તની રૂમમાંથી બહાર નીકળી વિશ્વનાથે
રંગનાથ પાસે જઈને કહ્યું:-“ લગ્નનું મુકુર્ત જેમ બને તેમ સત્વર
કરાવવાની મ્હારા વસન્તની ઇચ્છા છે. હવે કહો જોઈએ કે તમે તમારી
એકની એક કન્યાને કન્યાદાનમાં શું આપવાના છો ? ” આમ કહીને
વિશ્વનાથ દેસાઈએ હાસ્ય કર્યું.

રંગનાથે વિશ્વનાથના આ વિનોદના ઉત્તરમાં કહ્યું:-“ ત્રણ લા-
ખ ને પચાસ હજાર રૂપિયા.”

“ મ્હારા વિનોદાત્મક પ્રશ્નોનો ઉત્તર પણ તમે વિનોદાત્મક જ
આપ્યો છે ! ” વિશ્વનાથે રંગનાથનું કહેવું અસત્ય વિચારીને કહ્યું.

“ ના જી-આપ ભૂલો છો. વિનોદમાં પણ હું કદાપિ અસત્ય
વચન ઉચ્ચારતો નથી.” આમ કહી રંગનાથે એક ખાંધેલું પુસ્તક
ઘઈ આવી વિશ્વનાથ દેસાઈના હાથમાં આપીને કહ્યું:-“ વિશ્વનાથ
દેસાઈ ! આ જીઓ-આ ચોપડી જોવાથી મ્હારી સંપત્તિનો આપને
સહજ ખ્યાલ આવશે ! એમાં થોડી રોકડ રકમ પણ છે.”

વિશ્વનાથ દેસાઈએ એ પુસ્તક છોડી જોયું તો તેમાંથી હજાર
રૂપિયાની અઢીસો; પાંચસો રૂપિયાની સો. અને સો રૂપિયાની પાંચસો
નોટો મળીને ત્રણ લાખ પચાસ હજાર રૂપિયાની રકમ નીકળી પડીથી
રંગનાથે કહ્યું:-“ મ્હારી શાન્તિલતાની સંપત્તિ માત્ર આટલી જ છે.

હું આશા રાખું છું કે મ્હારી ગરીબ કન્યાને આપ આશ્રય આપશો.”

વિશ્વનાથ દેસાઈના આશ્રયનો તો પાર જ રહ્યો નહોતો. તેમની આશ્રયસૂચક મુખમુદ્રા જોઈને રંગનાથે પુનઃ કહ્યું:—“દેસાઈજી ! આપ આશ્રય પામશો નહિ. આ સંઘળી સંપત્તિ મ્હારી જ છે અને તે હું મ્હારી શાન્તિને સમર્પણ કરું છું.”

આશ્રયનો ભાવ કાંઈક દૂર થયા પછી વિશ્વનાથે કહ્યું:—“એક વખત ભાગ્ય ખુલે છે એટલે ચોતરફથી આશ્રયની જ વૃદ્ધિ થાય છે. વસન્તનામાં આટલી બધી પરિક્ષકશક્તિ હશે એમ હું ધારતો નહોતો. આ સંઘળી પૂર્વે એક વખત મ્હું તેને પૂછ્યું હતું છતાં તેણે દબતાવી એવો ઉત્તર આપ્યો હતો કે, શાન્તિલતા કદાચ ગરીબ હશે તો પણ હું તેની સાથે જ લગ્ન કરીશ.”

આવી રીતે રંગનાથના મકાનમાં અતિથય આનંદનું નૃત્ય થતું હતું. ઠરાવેલો લગ્ન દિવસ પણ જેમ જેમ પાસે આવી પહોંચવા લાગ્યો તેમ તેમ વિશ્વનાથ દેસાઈનો આનંદ અતિ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો.

વસન્ત અને શાન્તિલતાની સ્થિતિ સ્નેહવિકસિત અતિ પવિત્ર પ્રુષ્પોના જેવી હતી; પરંતુ રંગનાથના અંતરમાં કેવા વિચારો ઉપજતા હતા એની કલ્પના કોઈ કરી શકે છે કે ?

આડત્રીસ વર્ષ ઉપરના રંગનાથ, ત્યાર પછી હરિપ્રસાદના સ્વરૂપમાંના રંગનાથ, અને હમણાંના દશ વર્ષોમાંના રંગનાથનાં ઉત્ક્રમણ ચિત્રો જો એકાદ ચિત્રકારે ચિતર્યા હોત તો તે કેવાં મનોરમ થઈ હોત ? પોતાનાં બાણેજોને માટે શિક્ષા માગનારા; પરંતુ જગતનો તિરસ્કાર પામેલા રંગનાથનું પહેલું ચિત્ર સરળતા, નૈતિક સંતાપ અને બેદરકારીના વિકારનું પ્રેક્ષકને દર્શન કરાવત. કેદખાનામાંના ચિત્રમાં દયા, ધર્મ, તથા શાન્તિના લોહીમાં સ્નાન કરીને રક્તવૃક્ષ થયેલી કૂરતા, તિરસ્કાર; અનીતિ આદિ વિકારોનું સ્પષ્ટતાથી દર્શન થાત. એ સમયે રંગનાથ તામસી સ્વભાવનું અને રાક્ષસી સંપદનું તુલાસ્થાન જ બન્યો હતો. હરિપ્રસાદના સ્વરૂપમાં બીજા અધિકારમયી તામસી વિકારોની રાત્રિનો અંત થઈ, રાજસગુણ સૂર્યનો ઉદય થયો હતો. એ સમયે ગૂમ થતા દુર્વિધાર અને ઉગતા અધિકારનો સંઘર્ષ તેના ચિત્રમાં માલુમ પડી આવ્યો હોત. પછીનાં દશ વર્ષનું ચિત્ર જો આલેખવામાં આવ્યું હોત તો રંગનાથનું ચિત્ર સંપૂર્ણ સત્વગુણથી તેજોમય બનેલું જ જોવામાં આવત હવે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની તેની

મહત્વાકાંક્ષા નહોતી, તેમ જ દુઃખની ચિંતા પણ નહોતી; છતાં પોતાના સાનિધ્યથી બીજાને દુઃખ ન થાય એવી જ તેની ઇચ્છા હતી.

દૈવી સંપદનાં લક્ષણો ધીમે ધીમે તેની કસોટીમાં માલૂમ પડી આવ્યાં હતાં. રંગનાથ ધીમે ધીમે નિષ્કામ અને સંયમી થયે જતો હતો. જગતનાં બંધનોમાંથી તે મુક્ત થયે જતો હતો. માત્ર શાન્તિલતાનું એકલીનું જ બંધન રહ્યું હતું, તથા એ બંધનમાંથી મુક્ત થતાંની સાથે જ રંગનાથનું ઐહિક કર્તવ્ય પૂર્ણ થાય તેમ હતું. આટલા માટે જ શાન્તિલતાનું અક્ષય કલ્યાણ પોતાની નજરે થાય એવી જ તેની ઇચ્છા હતી. લગ્ન પશ્ચાત્ પોતાના ભૂતચરિત્રનો દાઢ તેને લાગે નહિ અને તેથી તેના આનંદનો તથા આયુષ્યનો વિરસ ન થાય એટલા માટે તેણે સધળો પ્રકાર વસન્તને કહી સંભળાવીને તેના પ્રેમની કસોટી કરવાનો રંગનાથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. પોતાના ભૂતચરિત્રના કાળજીથી વસન્તનું પ્રણયપ્રકાશિત મન જો મલિન બની જાય તો આનંદ, હર્ષ, સમાધાન, તૃપ્તિ આદિનો ભંગ થયાથી ભગ્નહૃદય થયેલી શાન્તિલતાને સંભાળવાને અને તેના વિરસ થયેલા મનને ઇશ્વરી ભક્તિનો રસાસ્વાદ લેવાનું શિખવવા માટે પોતાને સંસારમાં રહેવું જ જોઈએ, એવો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરીને રંગનાથ સંધ્યાકાળના અરસામાં વસન્તની ઓરડીમાં ગયો. ઓરડીમાં એક દીપક પ્રકાશનો વિસ્તાર કરી રહ્યો હતો. વસન્ત પશ્ચિમ દિશાની બારી પાસે એક આરામ ખુરસીમાં પડ્યો પડ્યો સાંધ્યપ્રકૃતિનું મનોહર દર્શન કરી રહ્યો હતો.

પગલાંનો અવાજ સંભળાતાં જ વસન્તે પાછળ દૃષ્ટિ ફેરવી તો તેણે રંગનાથને જોયો. વસન્તે તરત જ ખુરસી ઉપરથી ઉઠી તેનો હાથ પકડી પ્રેમસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“પિતા ! બે દિવસથી હું આપની રાહ જોયા કરું છું. આ બે દિવસમાં મહારી પાસે આપ મિલકુલ કેમ આવ્યા નહિ ? મહારા ઉપર આપની આટલી બધી અવકૃપા કેમ છે ?”

“વસન્તરાય ! હવે હું તમારી પાસે ન આવું એમાં જ કલ્યાણ છે.” વસન્તની પાસે પડેલી ખુરસી ઉપર બેસતાં રંગનાથે કહ્યું.

“આપ આમ કેમ બોલો છો ? આપ મહારા પિતાતુલ્ય છો. આપના મહાન ઉપકારનો યત્કિંચિત્ બદલો હું જીવનપર્યન્ત આપની સેવા કરીને પણ વાળી શકું તેમ નથી.” ગદગદ કંઠે વસન્તે કહ્યું.

“વસન્તરાય ! મ્હારે તમને એક વાત કહેવાની છે. હું પતિત છું, - ગુ-હેગાર છું. કાળાપાણીની સળ પામી નાસી છુટેલો કંગાલ કેદી છું.”

વિદ્યુતની પ્રચંડ ગર્જના થઇ કે શું ? પૃથ્વીના એકાએક બે કડકા થઇ ગયા કે શું ? સૂર્ય ચંદ્રના અસ્તિત્વનો વિનાશ થયો કે શું ? શોભામય સંસાર શોભાશૂન્ય સંસાર બની ગયો કે શું ? વસન્તના હૃદય ઉપર ક્રોધએ તિક્ષણ અસ્ત્રથી ધા કર્યો કે શું ? વસન્ત આટલો બધો કેમ ગભરાઇ ગયો ?

રંગનાથ શાન્તિથી કહેવા લાગ્યો કે. - “વસન્તરાય ! આ દેહને અઠાર વર્ષ કેદખાનામાં પસાર કરવાં પડ્યાં છે. મ્હારા કપાળ ઉપર નીચ બદમાશની છાપ લાગેલી છે.”

“એટલે ?” વ્યાકુળ બની જઇ વસન્તે પૂછ્યું. - “પિતા-પિતા ! આજે તમે આ શું બોલો છો ?”

“વસન્તરાય ! આમ ગભરાઈ ન જાઓ. હું પાગલ કિંવા ઉન્મત્ત બની ગયો નથી. સઘળી સત્ય હકીકત હું તમને નિવેદન કરું છું હું સળ પામીને નાસી છુટેલો કેદી છું !”

વસન્તને એમજ લાગ્યું કે, ગોવિંદપ્રસાદના શરીરમાં બૂત કિંવા પ્રેતે પ્રવેશ કર્યો છે, યા તો પોતે જ ક્રોધ સ્વપ્નનું દર્શન કરે છે. ત્યારે હવે સત્ય સ્થિતિ કયી છે ? વસન્તે પૂછ્યું કે. “પિતાજી ! તમે ગોવિંદપ્રસાદ જ મ્હારી સાથે વાતચિત કરો છો કે ?”

“ના.” રંગનાથે કહ્યું. - “હું ગોવિંદપ્રસાદ નથી તેમ જ શાન્તિલતાનો જન્મદાતા પિતા પણ નથી. નદીના પુરમાં બે તરફના પ્રવાહો એક ઠેકાણે મળી જાય છે અને પુનઃ બીજા પુરમાં છૂટા થઇ જાય છે એવો જ મ્હારો તથા શાન્તિલતાનો સંબંધ છે. શાન્તિલતાની માતા પાસે હું શાન્તિને સુખી કરવાને માટે વચનથી બંધાયેલો હતો તેથી જ શાન્તિનું મ્હેં તેની બાળાવસ્થાથી પ્રતિપાલન કર્યું છે. સહવાસનો ગુણ ધણો અમલકારિક છે. શાન્તિલતાનો સહવાસ થતાં જ હું આસક્ત થયો. મ્હારો તેના ઉપર અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ બેઠો. તે મ્હારા જીવનની વિશ્રામસ્વર્પિણી જ થઇ. શાન્તિલતાને તેની માતાએ પોતાના અંતકાળ સમયે મ્હારે સ્વાધીન કરેલી હોવાથી માતા તેમ જ પિતાનાં સકળ કર્તવ્યો મ્હારી ઉપર જ આવી પડ્યાં. એ પવિત્ર કર્તવ્યો મ્હેં પાર પાડ્યાં છે. હવે તે તમારી

ગૃહલક્ષ્મી થવાની છે તેથી મ્હારે એના સંબંધીની સધળી હકીકત તમને જણાવી દેવી ઉચિત છે. જો હમણાં હું આ હકીકત તમને ન જણાવું અને લગ્ન થયા પછી કદાચ એ હકીકત તમે જાણી શકો તો તમારા બન્નેના આયુષ્યનો ધાત કરવાનું ભયંકર પાપ મ્હને લાગે.”

વસન્ત એક ગાંડા માણસની માફક રંગનાથના મ્હોં તરફ જોઈ રહ્યો. રંગનાથે કહ્યું:—“હું પતિત છું, હીન છું; તો પણ શાન્તિલતાનો જન્મ ઉચ્ચ કુળમાં થયેલો છે. તે બ્રાહ્મણ કન્યા છે. મ્હેં તમને ત્રણ લાખ પચાસ હજાર રૂપિયાની જે સંપત્તિ બતાવી છે તે શાન્તિલતાની માતાની જ છે. એમાંની એક પાંચ પણ મ્હારી નથી. એ સધળી સંપત્તિ હું શાન્તિલતાને જ સમર્પણ કરીશ. મ્હારું પોતાનું કુળ પણ આજ સૂધી નિષ્કલંક હતું; પરંતુ પરમેશ્વરે મ્હારા જેવા પાપીને એ પવિત્ર કુળમાં જન્મ આપીને એ કુળને કલંકિત કર્યું છે. મ્હારે લીધે તમારા અને મ્હારી પ્રાણપ્રધિકા શાન્તિલતાના સુખને હાનિ ન થાય, આપણે એક બીજાને તિરસ્કારદષ્ટિથી ન જોઈએ, અખિલ સમાજ પણ તમને બહિષ્કૃત ન કરે એવી ઇચ્છાથી જ પ્રથમ હું તમારાથી અલગ રહેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; પરંતુ વિધાતાના લેખ કદાપિ વ્યર્થ થતા નથી. ભાગ્યચક્રની ગતિને કોઈ અટકાવી શકતું નથી. જ્યારે શાન્તિલતાની સ્થિતિ પણ મ્હેં તમારા જેવી જ થયેલી જોઈ ત્યારે મ્હારા સધળા ઉપાયો વ્યર્થ થયા; તથાપિ ઉચ્છૃંખલ મનનો વિકાર કાળક્રમે દૂર થશે વિચારી મ્હેં અજ્ઞાતવાસ સ્વીકાર્યો, અને જેટલી કાળજીથી ચોર દ્રવ્યની સંભાળ રાખે તેથી પણ વિશેષ કાળજીથી હું શાન્તિલતાને સંભાળવા લાગ્યો. કેશવલાલની ચંપાદારા હું તમારી હિલચાલ ઉપર હમ્મેશાં લક્ષ્ય રખાવતો હતો. તમારી પ્રેમોન્મત્તતાને વૃદ્ધિગત થતી જોઈને, તથા શાન્તિલતાની સ્થિતિ દુઃખમય થતી જોઈને મ્હેં મેડિકલ કૉલેજમાં જઈ તમારી વર્તણૂકની ખાત્રી કરી લીધી. યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ડૉક્ટર નલિનદારા પણ થોડી ઘણી આવશ્યક માહિતી મેળવી લીધી. એવામાં એકાએક તમારા દાદા વિશ્વનાથ દેસાઈએ મ્હારી પાસે આવી ચઢી તમારી સાથે શાન્તિનું લગ્ન કરવા માટે મ્હારી સંમતિ માગી; પરંતુ એ સમયે મ્હેં સ્પષ્ટ સંમતિ આપી નહિ; છતાં વિધિઘટના તમને ઉભયને એક બીજાની તરફ ખેંચે છે એવી જ્યારે મ્હારી દૃઢ ખાત્રી થઈ ત્યારે મ્હેં એ વાતમાં સંમતિ દર્શાવી. તમે ડૉક્ટર નલિનદારા

ન્તની આલીમાં તોફાનમાં સપડાયા છે. એવી હકીકત મને ચંપાએ જણાવી હતી, અને તેથી જ હું તમને સહાયતા કરવાના હેતુથી ત્યાં ઉપસ્થિત થયો હતો. ”

“ પરંતુ આ સઘળી હકીકત કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? ”

“ પ્રયોજન એટલું જ છે કે, તમારું મ્હારી શાન્તિની સાથે લગ્ન થયા પછી જો કોઈ માણસ આ હકીકત તમને નિવેદન કરે તો તમારો પ્રેમ અદ્રશ્ય થઈ જાય. તમારી-પતિપત્ની-વચ્ચે તિરસ્કારનો આવ ઉપજે. તમારું બન્નેનું જીવન દુઃખમય થાય. મ્હારી શાન્તિલતા તરફ તમે તુચ્છકારપૂર્ણ દષ્ટિથી જુઓ અને એ સુકુમાર કામળ રાજહંસિણીનું જીવન દુઃખમય થાય એવું ન બને અને તમને ઉભયને દુઃખી કરવાનું મહાપાપ મને ન લાગે એટલા માટે જ આ સઘળી હકીકત આજે હું તમને કહું છું. ”

વસન્તે દબતાથી કહ્યું:—“ આપ ગમે તે હો, કિન્તુ શાન્તિલતા મ્હારી ધર્મપત્ની જ રહેશે. મત્સ્યનો પાણી સાથે જેવો સંબંધ છે તેવો જ મ્હારો તેની સાથે સંબંધ છે. શાન્તિલતાનું જીવન એ જ મ્હારું જીવન છે. ”

“ તમારું કહેવું ખરું છે. મ્હારી યુવાવસ્થામાં હું ગમે એટલો બદમાશ કિંવા નરાધમ હોઉં તો પણ પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ ઉમ્મરમાં મ્હારે મ્હારાં પાપોમાંથી સર્વાંશે મુક્તિ મેળવવી જ જોઈએ. એ માટે મ્હેં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે. સત્ય, ધર્મ, દયા, શાન્તિ અને ઈશ્વર-ભક્તિના યોગથી મ્હારાં પ્રથમનાં પાપો બાળી નાખવાનો નિશ્ચય કરીને હું નિરંતર સદ્ગુરુના ઉપદેશાનુસાર વર્તતો આવ્યો છું. વસન્તરાય ! આવી સ્થિતિમાં તમે મ્હારી શાન્તિલતાનો સ્વીકાર કરવાને ઇચ્છો છો કે કેમ એ પ્રશ્ન હું પૂછું કે ? ”

એટલામાં ઓરડીનું દાર ખખડ્યું અને શાન્તિલતાની સર્વાંગ-સુંદર તેજોમયી મૂર્તિ, પ્રકાશનો વિસ્તાર કરતી એ ઓરડીમાં આવી. તેના એક હાથમાં ઔષધપાત્ર હતું. અંદર આવતાં જ હાથમાંની ક-લગીઓના ગુલાબ પુષ્પો પણ શરમાઈ જાય એવું મનોહર અને મં-જુલ હાસ્ય કરીને તેણે પ્રેમપૂર્ણ દષ્ટિથી વસન્ત તરફ એક કટાક્ષ ફેંક્યો. પછીથી રંમનાથ તરફ વળી પોતાના હાસ્યથી તેને હસાવીને તેણે કહ્યું કે:—“ પિતાશ્રી ! આજે તમે જ ઔષધ આપો. મ્હારા હા-થનું ઔષધ મારું કડવું લાગે છે. ”

રંગનાથે ઔષધપાત્ર હાથમાં લેતાં પૂછ્યું:—“ બહેન ! આ કલગીઓ કેને માટે બનાવી છે ? ”

“ પિતાજી ! એક તમારા માટે અને બીજી..... ” શરમને લીધે શાન્તિલતાએ આટલા જ શબ્દો બોલી નીચું જોયું.

ક્ષણે ક્ષણે વસન્ત અને શાન્તિલતાની વચ્ચે મોહનાસ્ત્રનો પ્રયોગ ચાલવા લાગ્યો. આ જલિમ અસ્ત્રનો પ્રથમ પ્રયોગ રાણીના બાગમાં જ વસન્ત ઉપર થયો હતો. વસન્ત આજે પણ એ મોહનાસ્ત્રનો ધા ખાઈ બેશુદ્ધ જેવો બની જવા લાગ્યો. રંગનાથે કહેલી સઘળી હકીકત તેના સ્મૃતિમંદિરમાંથી અદ્વપકાળમાં જ જાણે કે અદ્રશ્ય થઈ. શાન્તિલતાના સુકુમાર અને લલિત સૌન્દર્યમાં તે લીન બની ગયો. શાન્તિલતાના સ્મિત હાસ્યે તેને હસાવ્યો. બન્નેનાં મુખક્રમણો ઉપર ઉષાની સુરમ્ય અંગકાન્તિ પ્રકાશી નીકળી. રંગનાથે ધરેલો ઔષધનો ખાલો હાથમાં લઈ, શાન્તિલતા તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહી વસન્ત ઔષધી પી ગયો. પછીથી ખાલી ખાલો તેણે જમીન ઉપર મૂક્યો.

શાન્તિલતાએ ખાલો ઉંચકી લીધો; પરંતુ ખાલો ઉંચકતી વખતે તેના હાથમાંની એક કલગી વસન્તના ચરણો પાસે પડી ! શાન્તિલતા ખાલી ખાલો લઈ મંદગતિથી ઓરડીમાંથી સ્મિતવદને ચાલી ગઈ. શાન્તિલતાના ગયા પછી વસન્ત તરફ જોઈને રંગનાથે પૂછ્યું:—“ ત્યારે હવે આપનો શો વિચાર છે ? ”

“ મ્હારો નિશ્ચય જ્યારે મ્હારા પ્રાણનો નાશ થશે ત્યારે જ શરશે. ગોવિંદપ્રસાદ ! આપ આપની યુવાવસ્થામાં ગમે એવા હો; પરંતુ આપ મ્હારા પ્રાણદાતા છો, તદ્દનુસાર આપની પુત્રી મ્હારી પ્રાણદાયિની છે. મ્હારા દેહ, મન અને જીવન ઉપર તમારો ઉભયનો સંપૂર્ણ હક્ક છે. તમારી ગુપ્ત જીવનકથા મ્હારી પાસે તદ્દન સુરક્ષિત રહેશે, તથા તમે જેવી રીતે મ્હારા પૂજ્ય છો તેવા જ પૂજ્ય નિરંતર રહેશો. ”

કાંઈ પણ ગુપ્ત રાખવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. હવે જીવતા રહેવાની અભિલાષા નથી. હવે મ્હારા દેહ ઉપર મ્હને મમતા નથી.”

“ માત્ર મ્હારે માટે નહિ તો તમારી શાન્તિને માટે પણ તમારે જીવતા રહેવું જોઈએ. મરકાર દરબારમાં દાદાજીની સારી પિછાન છે. તેમની બલામણુથી આપને સહેલાઈથી માફી મળી શકશે.”

“સરકારની દૃષ્ટિથી હું મૃત છું. માત્ર હિરાલાલ સિવાય મ્હને ઓળખવાને અન્ય કોઈ સમર્થ નથી. હું જીવતો હોવા છતાં મૃત સમાન છું વસન્તરાય ! કાલસા અને હિરા એક જ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ હિરો તે હિરો અને કાલસો તે કાલસો જ હોય છે. હું કાલસો છું. મ્હારું સત્ય નામ ગોવિંદપ્રસાદ નહિ; પરંતુ રંગનાથ છે. તમે રંગનાથનું નામ સાંભળ્યું છે કે ?”

“દશ આર વર્ષ ઉપર વર્તમાનપત્રમાં મ્હેં એ નામ વાંચ્યું હોય એમ મ્હને લાગે છે.”

“ત્યારે હું એ જ રંગનાથ છું.”

બરાબર આ સમયે જ એક માણસે ત્યાં આવી પહોંચીને જુરસાથી કહ્યું:—“હા, એ જ આ રંગનાથ છે ! હરિપ્રસાદ શેઠની પાંચલાખ રૂપિયાની ચોરી કરનારો જ આ રંગનાથ છે ! માત્ર આઠ આનાના પૈસા માટે એક સુકુમાર બાળકને છેતરનારો જ આ રંગનાથ છે. મ્હારી પ્રાણાધિકા પુત્રીને છુપી રીતે ઉપાડી જનારો જ આ નરાધમ રંગનાથ છે ! અદ્વકાળ ઉપર હિરાલાલનું લોહી પી પોતાની લોહીતૃપ્તિ શાન્ત કરનારો જ આ રંગનાથ છે ! કાળા પાપાણીની સજ્જ પામી પડાયન કરી જનારો જ આ કેદી રંગનાથ છે ! રંગનાથ ! તું મ્હારો કેદી છે. નાસી ગયેલા કેદીને પકડી સરકારને સ્વાધીન કરવાનો અધિકાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને છે. હવે તું કહે કે મ્હારી શાન્તિલતા ક્યાં છે ? વસન્ત આ આવનાર વ્યક્તિને તરત જ ઓળખી ગયો. તેણે હેતુક્રાંતિ પૂછ્યું:—“કેશવલાલ ! શાન્તિલતા ત્હારી કોણ છે ?”

“એ મ્હારી પુત્રી છે. મ્હારી ગુલામ અને ચંપાની તે સાવકી બહેન છે !”

“અરે રે ! કેશવલાલ ! સ્વર્ગસ્થ થયેલી સાધ્વી સતી રનેહતતાના ઉપર તું આવું કલંક ન મૂક. શાન્તિલતા ત્હારી પુત્રી નથી.” રંગનાથે કહ્યું.

“નહિ નહિ, હું સત્ય જ કહું છું કે, એ મ્હારી પુત્રી છે. જે સ્તનપાનથી ગુલામ અને ચંપા મ્હારી થઈ એ જ સ્તનનું પાન કરી શાન્તિલતા મ્હોટી થઈ છે. બદમાશ ! તું શા સાહસથી મ્હારું કહેવું નાકૂલ કરે છે ?” કેશવલાલે ક્રોધસ્રવકસ્વરે કહ્યું.

“તું પારકાની પુત્રી ઉપર ત્હારો હક્ક બેસાડવા જાય એ કામ કમળ કરે ખરું કે ?” રંગનાથે પણ સહજ આવેશમાં જ પૂછ્યું.

“ રંગનાથ અને વસન્તરામ, હું તમને ત્રણ વાત અત્રે કહું છું. તેમાંની તમને કાવે તે વાત માન્ય કરજો. પહેલી વાત એ છે કે તમે મહને વીસહજાર રૂપિયા અહીં ગણી આપો. બીજી વાત એ છે કે, જો તમારે રૂપિયા ન આપવા હોય તો શાન્તિલતાને મ્હારે સ્વાધીન કરો. આ બન્નેમાંથી એક પણ વાત તમે કબૂલ ન કરતા હો તો રંગનાથને મ્હારી સાથે કેદખાનામાં આવવું પડશે. હું તેને સરકારને સ્વાધીન કરી બક્ષિસ તરીકે ઘણી સારી રકમ મેળવી શકું તેમ છું. કહો જોઇએ કે, હવે તમારો શો વિચાર છે ? ”

વસન્તે ઉત્તર આપ્યો:—“ નરાધમ કેશવલાલ ! અમે ત્હારી એક પણ વાત કબૂલ કરવાને ઇચ્છતા નથી. તું મ્હારા મકાનમાંથી સત્તર આલ્થો જ, નહિ તો તને જ નાસી ગયેલા કેદી તરીકે હું કેદ પકડાવીશ. જ, ચંપાની સ્મૃતિને લીધે જ તને પ્રાણુદાન દેવામાં આવે છે. ”

“ હું સારી રીતે સમજું છું કે, સહેલાઈથી તમે કદાપિ મ્હારું કહેવું કબૂલ નહિ કરો. મ્હારી ચંપાનું વૈર લેવાને માટે જ હું અત્રે આવ્યો છું. હું તમને મારીશ યા તો આત્મહત્યા કરીને તમને ફાંસીને માંચડે ચઢાવીશ. વસન્ત ! મ્હારા મૃત્યુનો આરોપ તમારા ઉપર આવે એવી સઘળી વ્યવસ્થા મ્હેં કરી રાખી છે. કહો, હવે તમારો શો વિચાર છે ? ” આમ કહી કેશવલાલે પોતાના ખિસ્સામાંથી રિવૉલ્વર કાઢીને કહ્યું:—“ વસન્ત, કહો જોઇએ કે, મ્હને તમારે વીસહજાર રૂપિયા આપવા છે કે, તમારે મ્હારા ખૂનના ગુન્હેગાર કરી ફાંસીને માંચડે ચઢવું છે ? ”

“ અમારે કાંઈ કરવું નથી. નિર્દોષ મનુષ્યને સમસ્ત ત્રિજીવનમાં કાંઈનો પણ ભય નથી. ” વસન્તે શાન્તિથી ઉત્તર આપ્યો.

“ ઠીક, તો હું મ્હારા વૈરની વસુલાત કેવી રીતે લઉં છું તે જુઓ. ” આમ કહીને રંગનાથ તરફ કેશવલાલે રિવૉલ્વર છોડી આખી ઝોરડી ધુમાડાથી ભરાઈ ગઈ. વસન્ત તેમ જ રંગનાથ બન્નેને મારી નાખીને આત્મહત્યા કરવાનો કેશવલાલનો વિચાર હતો; પરંતુ ધુમાડો ઓછો થતાં તેણે માત્ર રંગનાથને જ જમીનદોસ્ત થયેલો જોઇને આવેશમાં જ કહ્યું:—“ વસન્ત ! ત્હેં મ્હને દુઃખ દેવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. આજે તું પણ રંગનાથનો સોળતી થઇ આલોકનો ત્યાગ કરી પરલોકમાં પહોંચી જ. ”

આમ કહી કેશવલાલ જેવો વસન્ત તરફ રિવૉલ્વર છોડવા જતો

હતો કે તરત જ તેને કાઢની લાત વાગવાથી તે જમીનદોસ્ત થઈ ગયો. ઇશ્વરના અનુગ્રહથી વસન્તના જીવનનું રક્ષણ થયું.

કેણે કેશવલાલને લાત મારી જમીનદોસ્ત કર્યો ?

પ્રકરણ ૨૮ મું.

સ્વર્ગગમન.

આવનાર વ્યક્તિને તરત જ કેશવલાલ ઓળખી ગયો, અને તેના મુખમાંથી “ હિરાલાલ ” એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા. એ હિરાલાલ જ હતો. કેશવલાલે ઉઠી બેઠા થવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેની કમરમાં એવી સખ્ત લાત વાગી હતી કે તે બેઠો ન જ થઈ શક્યો. તરત જ કેટલાક સિપાહીઓની સહાયતાથી હિરાલાલે કેશવલાલને કેદ કર્યો અને ધાયલ થયેલા રંગનાથને એક એકાન્ત સ્થાને લઈ જઈ શય્યામાં સૂવાડ્યો.

*

*

*

*

રંગનાથને ધણો લયંકર જખમ થયો હતો. તેની સેવામાં શાન્તિલતા, વસન્ત, ડૉક્ટર નલિન, વિશ્વનાથ અને હિરાલાલ પણ હતા. રંગનાથે હિરાલાલને ઓળખ્યો નહોતો, તથા તેને ઓળખવા જેટલી શુદ્ધિમાં પણ તે નહોતો. ત્રીજે દિવસે રંગનાથ શુદ્ધિમાં આવ્યો. એ સમયે તેણે હિરાલાલને ઓળખીને કહ્યું:—“ હિરાલાલ ! આજકાલ કરતાં ધણા દિવસોથી હું તમારી તપાસ કરું છું. હું તમારો કેદી છું. તમારા હાથે જ મ્હારો અંત આવે એવી ઇચ્છાથી હું સરકારમાં હાજર થયો નથી. હું તમારો જ કેદી છું. આ પવિત્ર સ્થાન મ્હારા જેવા પાપીને માટે યોગ્ય નથી. મ્હને ઉચ્ચકીને મ્હારા નિવાસસ્થાને લઈ જાઓ. ”

માત્ર હિરાલાલનાં જ નહિ; પરંતુ સૌનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી. હિરાલાલે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ રંગનાથ—હરિપ્રસાદ—ગોવિંદપ્રસાદ ! તમારા જેવી વિભૂતિ કાયદાની શક્તિ બહારની છે. તમને કોણ પાપી કહે છે ? અમૃતને ઝેર કોણ કહે છે ? સૂર્યદેવને અંધકારની સંજ્ઞા કોણ આપે છે ? રંગનાથ ! બે વખત તમે મ્હને પ્રાણુદાન આપ્યું છે. તમારો ઉપકાર હું આ જીવનમાં વાળી શકું તેમ નથી. ”

રંગનાથે વિરક્તિસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“હિરાલાલ ! આમ બોલ-
શો નહિ. તમે આજ સુધી તમારું સરકાર પ્રત્યેનું કર્તવ્ય નિમજ્જ-
લાલીથી બળવ્યું છે. મ્હારો ધર્મ તેમ જ મ્હારું કર્તવ્ય મ્હેં
બળવ્યું છે. જો તમારી જગ્યાએ હું હોત તો મ્હારે પણ તમારી
માફક જ વર્તવું પડ્યું હોત.”

ગદગદ કંઠે હિરાલાલે કહ્યું:—“ના ના—રંગનાથ ! મ્હેં ત-
મારા અનેક ઉપકારોનો બદલો અપકારોથી જ વાળવાનો અઘાપિ-
પર્થન્ત પ્રયત્ન કર્યો છે. દ્વેષ કરનાર પ્રત્યે તમે પ્રેમ દર્શાવ્યો છે.
તમારો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કરનારને તમે બે વખત જીવનદાન દીધું
છે. રંગનાથ તમે મહાત્મા છો અને હું જ નરાધમ—નરરાક્ષસ છું.
રંગનાથ ! તમે તમારું અવશિષ્ટ જીવન સુખમાં પસાર કરી શકા,
તથા વસન્ત અને શાન્તિલતાનું એક ખીજાંની સાથે સ્નેહલગ્ન થાય
એવીજ હવે મ્હારી આંતરિક ઇચ્છા છે.”

“હિરાલાલ ! હું હવે નિરાશ અને નિર્બળ બની ગયો છું.
હવે જો મ્હારી કાંઈ પણ આશા હોય તો તે પ્રાણવિસર્જનની છે.
પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ અને સદ્ગુરુ સ્નેહજ્યોતિએ મ્હને તેમના
ચરણોમાં સ્થાન આપ્યું છે. હિરાલાલ ! તમે મ્હારા પ્રાણદાતા મિત્ર
થયા છો. એ કરતાં અધિક આનંદજનક પ્રકાર મ્હારે માટે બીજો
કયો હોઈ શકે ? અત્યાનંદનો લાંડાર ઈશ્વરે મ્હને સ્વાધીન કર્યો છે.
હવે મ્હારે શી વાતની ખોટ છે ?

“તમને કાંઈ પણ વાતની ખોટ નહિ હોય; પરંતુ અમને તો
છે ને ? સદ્ગુરુ સ્નેહજ્યોતિની યોજનાથી નેકનામદાર ગવરનર સા-
હેબે તમને તમારા સંઘના પૂર્વદોષોમાંથી મુક્ત કર્યા છે; એટલું
જ નહિ પણ તમે શાન્તિલતાના નામથી જે મ્હોટી રકમ ગરીબોની
સેવા શુશ્રુષા માટે દાન કરી છે એ માટે તમારું જાહિરમાં અભિ-
નન્દન કરીને તમને તમારો પ્રથમનો ખિતાબ અને અધિકાર અર્પણ
કરવાનું ફરમાન તેમણે કાઢ્યું છે. એ ફરમાન તમને નિવેદન કર-
વાનું માન સદ્ગુરુ સ્નેહજ્યોતિએ જ મ્હને આપેલું છે. વળી શાન્તિ-
લતાના પિતાની શોધ કરવાની પણ મ્હેં ઘણી ખટપટ કરવા માંડી
છે, અને સદ્ગુરુનું એવું કહેવું છે કે, શાન્તિલતાના પિતાનો પત્તો
અદ્વકાળમાં જ લાગશે. એ હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં પણ પ્રસિદ્ધ
થાય, એવી વ્યવસ્થા સુદાં મ્હેં કરી છે. મહાનુભાવ ! તમે મ્હને

બ્રાહ્મદાન આપ્યું એટલે હું શરમાઈ જઈને સમુદ્રના અગાધ જળમાં મહારા દેહની આકૃતિ આપવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; કિન્તુ એવામાં સદ્ગુરુ સ્નેહજ્યોતિએ પ્રકટ થઈને મ્હને આત્મહત્યાના મહાપાપમાંથી બચાવ્યો, અને આ માનનું નિમિત્ત માત્ર મ્હને બનાવ્યો. ”

રંગનાથ ઉપર આ સમયે અમૃતનો અભિષેક થતો હતો. તેના મુખ ઉપર વિમળ જ્યોતિ પ્રકાશી રહી હતી. તેનાં નેત્રોમાં આનંદ-શુભ્રો ભરાઈ આવ્યાં હતાં. રંગનાથનો કંઠસ્વર શ્રદ્ધ થયો હતો; પરંતુ તેમાં અર્વાચીન મોહકતા આવી હતી. તેણે કહ્યું:—“ સદ્ગુરુએ પોતાનું બિરદા રાખ્યું છે. તેમણે આ કંગાલ કેદીને પાપમુક્ત કિંવા પાવન કર્યો છે. ગુરુદેવ ! તમારી પ્રીતિની તેમ જ દયાની તુલના જ થઈ શકે તેમ નથી. હિરાલાલ ! હવે મહારી એક વિનંતિ છે ! ”

“ શી વિનંતિ છે, વારું ? ”

“ જ્યાં સુધી મહારી શાન્તિલતાના પિતાનો પત્તો ન લાગે ત્યાં સુધી તેના પિતાનું પદ તમારે સ્વીકારવું. ”

“ એ સંબંધી તમે તદ્દન નિશ્ચિંત રહો. તમારી આજ્ઞા હું શિર ઉપર ચઢાવું છું. ”

“ આ સમ્રાજી અમૃત વાણીથી સંસારમાં પડવાને મ્હને પુનઃ મોહ ઉપજે છે; પરંતુ હવે મોહાધીન થવાની આવશ્યકતા નથી. મહારા સ્વપ્નનો હવે ભંગ થવાનો નથી. હવે હું બ્રહ્માનંદમાં જ સમરસ થઈ જઈશ. આવા અપાર આનંદમાં જ જો મહારા જીવનનો અંત આવશે તો હું અક્ષય આનંદલોકમાં જ જઈ રહીશ. હિરાલાલ ! વીસ વર્ષ ઉપર આવા ભાગ્યોદયનો દિવસ આવશે એમ હું ધારતો નહોતો. વસન્ત, શાન્તિલતા ! મહારાં બચ્ચાંઓ ! તમે આમ આવો. એક વખત મ્હને તમારું સંપૂર્ણ દર્શન કરવા દો. વસન્ત ! શાન્તિલતા જ મહારો આત્મા તેમ જ મહારું ચૈતન્ય છે. તેને હું તમારે સ્વાધીન કરું છું. તમે બન્ને જણાં પ્રકૃતિ પુરુષ પ્રમાણે અબેદ પ્રેમથી સંસારમાં રહો. ઇશ્વરના ઉપર તમે નિરંતર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખજો. જો સદ્ગુરુનું અભય અને હિરાલાલનું ક્ષમાદાન મ્હને ન મળ્યું હોત તો અંતકાળે મહારા જીવની સત્વર મુક્તિ થાત નહિ. હવે હું અપાર આનંદ તેમ જ તૃપ્તિથી આલોકનો ત્યાગ કરીશ. તમે બન્ને જણાં અરસપરસના પ્રેમમાં લય થઈ જાજો; પરંતુ ક્વચિત્

કવચિત્ આ વૃદ્ધ વડિલનું સ્મરણ કરતાં રહેજો; કિન્તુ તેથી તમારા અખંડ આનંદનો ભંગ થવા દેશો નહિ. તમે બન્ને જણાં એક વખત મળે બેટો. ” બન્ને જણાં રંગનાથને ભેટયાં, એટલે રંગનાથે તેમના ઉભયના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી તેમને ઉભયને શુભાશીર્વાદ આપ્યો.

બરાબર આ સમયે સદ્ગુરુ સ્નેહજ્યોતિ અને વિશ્વનાથ દેસાઇ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, તથા રંગનાથ પાસે ઉભા રહી સ્વામી સ્નેહજ્યોતિએ તેના મસ્તક ઉપર હસ્ત મૂકાને કહ્યું:—“ વત્સ ! મ્હારી તપશ્ચર્યા ખરેખર સફળ થઇ છે. જગન્નિયંતા નારાયણ, આ રંગનાથના ચરિત્રથી તું અખિલ જગતને:—

॥ અપિચેત્સદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાક્ ॥

॥ માધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યાસતો હિ મઃ ॥૧॥

॥ ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શાશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ॥

॥ કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥૨॥

સદ્ગુરુ સ્નેહજ્યોતિને વંદન કરી તેમનો મંગળમય આશીર્વાદ સ્વીકારીને રંગનાથનો વિભૂતિમાન આત્મા આલોકનો ત્યાગ કરી આવ્યો ગયો. એ સમયે એ સ્થાને એક પ્રકારની ગંભીર, પણ આનંદની અને માંગલ્યની ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી શાન્તિ ઉત્પન્ન થઇ. એ સ્થાને મધુર તેમજ સૌમ્ય પ્રકાશનો વિસ્તાર થઇ રહ્યો. ચંદ્રના પીયૂષ કિરણોનું આકાશયાન કરીને, રંગનાથના પવિત્ર આત્માને તેમાં અધિષ્ઠિત કરીને ભગવંતના દેવદૂતો તેને શાશ્વચ્છાંતિ ધામમાં લઇ ગયા.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

પત્રવ્યવહાર.

પ્રિય પાઠકમંધુ ! રંગનાથના જીવનના અંત સાથે હવે આપણી આ નવલકથાનો અંત આવ્યો છે; પરંતુ કેટલાંક અન્ય પાત્રોની હકીકત અને કાર્યપ્રણાલીનું વર્ણન નિવેદન કરી આપણે આ નવલકથાની સમાપ્તિ કરીશું. હજી એક વખત આપણે રામપ્રસાદ અને કૃષ્ણજ્ઞાલની પાસે જવાની જરૂર છે.

રવામી રમેહાત્યાનિયે તેના મસ્તકપર હસ્ત મૂકીને કહ્યું, "ત્રસ !
 મદારી તપશ્ચર્યા ખરેખર સફળ થઈ છે."

૧૫૭૨૨૮

રામપ્રસાદે રત્નાગિરીથી કૃષ્ણલાલને જે પત્ર લખ્યો હતો તેનો ઉત્તર છ સાત દિવસમાં આવી પહોંચ્યો. કૃષ્ણલાલે પોતાના પત્રમાં દશ દશ રૂપિયાની માત્ર બે જ નોટો મોકલી હતી, તથા તેણે પત્રમાં લખ્યું હતું કે “આપે કલ્યાણપુરનો ત્યાગ કર્યો તેને બીજો જ દિવસે હું ચાણુમાં ગયો. ત્યાં જતાંની સાથે જ સ્વામજીને યશોદાની સાથે ફરિયાદ કરવા માટે ચાણુમાં આવેલો મહેં જોયો. મહેં તરત જ દોનદાર સાહેબની મુલાકાત લઈને તેમને પાંચસો, જમ્નાદારને સો અને બીજા માણસોને સો રૂપિયા આપી આપણો માર્ગ નિષ્કંટક કરી નાખ્યો. આ કાર્ય માટે મ્હારે સાતસો રૂપિયા ખર્ચવા પડ્યા. દોનદાર સાહેબે સ્વામજીની ફરિયાદ લખી નહિ લેતાં ખોટી ફરિયાદ કરવાનો તેના પર કેસ માંડવાનો બચ દર્શાવીને તેને હાંકી કાઢ્યો; પરંતુ હમણાં મ્હારા જાણવામાં એમ આવ્યું છે કે, સ્વામજી યશોદાને સાથે લઈને સતારાના મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ પાસે ફરિયાદ કરવાને ગયો છે; તેથી ત્યાંનો બંદોબસ્ત કરવાને મ્હારે પણ હમણાં ને હમણાં સતારા જવું જોઈએ. આપે આપેલા હજાર રૂપિયા પૈકી હવે મ્હારી પાસે માત્ર ત્રણસો રૂપિયા સિલ્લકે છે. એ ત્રણસો રૂપિયા તથા વસુલાતમાં આવેલા બસો મળી પાંચસો રૂપિયા લઈને હું સતારા જઈશું. વિશેષ સિલ્લક નહિ હોવાથી આ પત્ર સાથે માત્ર વીસ જ રૂપિયા આપને મોકલ્યા છે. સતારામાં જે કાંઈ બનશે તે પત્રદાર હું આપને લખી જણાવીશ. ઘર તરફ આવવાની હમણાં આપ ઉતાવળ કરશો નહિ; કેમ કે સતારાની કોર્ટમાંથી વોરંટ નીકળવાનો ધણો સંભવ છે.”

આ પત્ર વાંચતાં રામપ્રસાદના બચનો પાર રહ્યો નહિ. તેનું મુખમંડળ મલિન બની ગયું. શું કરવું એ તેને સ્પષ્ટ નહિ. ગિરજાપ્રસાદે તેની પાસે આવીને પૂછ્યું:—“ઘર તરફના સંબંધો સમાચાર તો કુશળતાપૂર્ણ છે ને?”

કંપિતસ્વરે રામપ્રસાદે ઉત્તર આપ્યો કે:—“હા, ઠીક છે; પરંતુ છોકરાએ એમ લખ્યું છે કે, “હમણાં સિલ્લકે વિશેષ રકમ નથી; થોડા દિવસમાં સવક કરીને મોકલી આપીશ.”

ગિરજાપ્રસાદે કહ્યું:—“એ માટે આપ બિલકુલ ચિંતા કરશો નહિ. આપના પૈસા આવી પહોંચે ત્યાં સુધી આપ બેલાશક અને રહો. પૈસા આવે એટલે ઘર તરફ જાઓ.”

“એમ ક્યાં સિવાય છુટકો જ નથી.” રામપ્રસાદે એક ગાદ નિશાસ મૂકીને કહ્યું.

એક દિવસ ગયો, બે દિવસ ગયા, ત્રણ દિવસ ગયા પણ સતારાથી કૃષ્ણલાલનો પત્ર આવ્યો નહિ. પત્ર આવતાં જેમ જેમ વિશેષ વિલંબ થતો હતો તેમ તેમ રામપ્રસાદની ઉત્કંઠા અને વ્યાકુળતા વૃદ્ધિગત થતી હતી “કૃષ્ણલાલે સતારા જમીને શું કર્યું? મ્હારા ઉપર વૉરન્ટ નીકળ્યું છે કે?” આવી ચિંતાથી રામપ્રસાદ અસ્થિર બની ગયો હતો. એક ક્ષણને માટે પણ તે પોતાના અંતરમાં શાન્તિ મેળવી શકતો નહોતો. પોષ્ટના સમયે દરરોજ પોષ્ટઓફિસમાં જઈ ઉત્સુકતાથી તે પોતાનો પત્ર આવવાની રાહ જોતો હતો; પરંતુ પત્ર નહિ આવતાં તે ધણો જ નિરાશ બની જતો હતો. બરાબર છઠ્ઠા દિવસે સ્થવારે તેને એક રજીસ્ટર્ડ પત્ર મળ્યો. ડૉક્ટર એ દિવસે કોષ્ટ કાર્યાર્થે ખૂબ ગામ ગયા હતા. ગિરજાપ્રસાદ સમુદરનાં કરવા ગયા હતા. આ એકાન્તનો લાભ લઈ રામપ્રસાદે આવેલો પત્ર ફાડ્યો.

પત્રમાંથી સો રૂપિયાની એક નોટ ખૂબ નીકળી. કૃષ્ણલાલે એક વિસ્તૃત પત્ર લખ્યો હતો. તેની હકીકત આ પ્રમાણે છે:—

“શ્રીમાન્ માન્યવર.....ની સેવામાં સવિનય નિવેદન કે, આપને અગાઉનો પત્ર લખી હું સતારા ગયો. ત્યાં જતાં જ મ્હારી પિછાનવાળા એક વકિલને હું મળ્યો તો તેમની માર્ગદર્શિત એવું જાણવામાં આવ્યું કે, તે જ દિવસે યશોદાને સાથે લઈ શ્યામજી ફરિયાદ કરવા આવેલો છે, તથા તેણે એક પ્રસિદ્ધ વકિલ પણ કર્યો છે. આ હકીકત મ્હારા જાણવામાં આવતાં જ હું એ પ્રખ્યાત વકિલની પાસે ગયો, અને તેને દ્રવ્ય લોભ સુદ્ધાં દર્શાવ્યો. અંતે એ વકિલે પૂછ્યું:—“ત્યારે મ્હને તમે શું કરવાને કહો છો?” મ્હેં ઉત્તર આપ્યો:—“વિશેષ કાંઈ નહિ, એની ફરિયાદ કોષ્ટ પણ રીતે ખોટી ઠરે એવો રસ્તો આપ કરો.” વકિલે કહ્યું:—“એ તો ધણું બયંકર કામ છે. તમારે માટે હું પોતે જ સંકટમાં ફસાઈ પડું તો? કદાચ એમ કરવા જતાં મ્હારી સનંદ પણ રદ થઈ જવાનો સંભવ છે.” આમ છતાં મ્હેં તેમને જ્યારે અત્યાચાર કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું:—“જો તમે મ્હને હજાર રૂપિયા રોકડા આપતા હોય તો હું આ કેસ ડિસમિસ કરાવું!” પછી મ્હેં ધણા કાલાવાલ કરી વકિલ સાહેબને રૂપિયા પાંચસો લેવાની કબૂલત ઉપર આપ્યા. એ પૈકી અઢીસો રૂપિયા તો મ્હારે

એ જ વખતે આપવા પડ્યા. અંતે તેમણે મ્હને કહ્યું:—“ આજે કચેરીમાં આવી જ્યારે તેણે મ્હને વકિલપત્ર આપ્યું ત્યારે પોણાબાર વાગી ગયા હતા. ફોજદારી ફરિયાદ દાખલ કરવાનો વખત પસાર થઈ ગયો હતો. ફરિયાદ લખીને જ્યારે હું કોર્ટમાં લઈ ગયો ત્યારે ‘વખત જતો રહ્યો છે’ કહીને મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે ફરિયાદ લીધી જ નહિ. હવે એ ફરિયાદ આવતી કાલે જ દાખલ થશે. ” આ ખુલાસો સાંભળતાં મ્હારા અંતરમાં ધીરજ ઉપજી મ્હેં મૂળ ફરિયાદીનો મુસદ્દો જ વકીલ સાહેબ પાસે માગીને વાંચી લીધો. એમાં સઘળા હકીકત સંક્ષિપ્તમાં લખેલી છે. મધ્યરાત્રિ વીતી ગયા પછી જ શ્યામજીએ તાળું તોડીને યશોદાને મુક્ત કરી છે એવી હકીકત એ મુસદ્દામાં લખેલી છે; પરંતુ બીજા કોઈ માણસનો એમાં ઉલ્લેખ થયેલો નથી. એ મુસદ્દો વાંચીને મ્હેં મ્હારે હાથે જ એ કાગળને ફાડી નાખ્યો અને વકિલ સાહેબને કહ્યું:—“ વકિલસાહેબ ! હવે આપ બીજી એક એવી નવી ફરિયાદ લખો કે જે વાંચતાંની સાથેજ મેજસ્ટ્રેટ ફાડી નાખે અને ડિસમિસ કરી નાખે. પછી આવતી કાલે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એ ફરિયાદ ઉપર યશોદાના અંગુઠાની છાપ લઈ લ્યો એટલે થયું ! ” વકિલ સાહેબે કહ્યું:—એ માટે તમે હવે સહ જ પણ ચિંતા કરશો નહિ ! આજે કચેરીમાં બે કોરા કાગળો ઉપર યશોદાના અંગુઠાની છાપ લઈ રાખી હતી. એક કાગળમાં જ ફરિયાદ પૂર્ણ લખાયાથી બીજા કાગળની કાંઈ જરૂર પડી નથી. એ કાગળ ઉપર નવી ફરિયાદ લખી શકશો; પરંતુ એમાં શી હકીકત લખવી ? ” પછીથી અમે બન્ને એ વિચાર કરી આ પ્રમાણે ફરિયાદ લખી:—“ મ્હારું નામ યશોદા છે. હું અમુક જ્ઞાતિની હોઈ અમુક માણસની વિધવા છું. હું કલ્યાણપુરના જન્મીનદારને ત્યાં કેટલાક મહિનાથી નોકરી કરું છું. જન્મીનદાર મહાશયનો સ્વભાવ ઘણો ક્રોધી છે તેમના ખમીસનાં સોનાનાં બટનો ચોરાયાથી તેમણે અન્યાયથી ચોરીનો સંશય મ્હારા ઉપર લાવીને મ્હને ચાણામાં મોકલવાનો બય દર્શાવવા માંડ્યો; આથી ‘ મ્હારે તમારી નોકરી કરવી નથી’ એમ કહીને મ્હેં મ્હારો ચઢેલો પગાર માગ્યો; પરંતુ જન્મીનદારે મ્હારો પગાર નહિ આપતાં મ્હને પોતાના મકાનમાંથી હાંક કાઢી. દર મહિનાના ત્રણ રૂપિયા લેખે ચાર મહિનાના બાર રૂપિયા મ્હારા તેમના ઉપર ચઢેલા છે. હું ચાણામાં ફરિયાદ કરવા ગઈ હતી; પરંતુ ફોજદાર સાહેબે મ્હારી ફરિયાદ દાખલ કરી

નહિ. એથી કોર્ટને મ્હારી એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, અન્યાયથી મ્હને ભય દર્શાવવા બદલ અને વિનાપરાધે મ્હને ગાળો દીધા બદલ પિન-લોકાડની ૫૦૬ અને ૫૦૪ કલમ અન્વયે સમન્સ કિંવા વૉરંટ કાઢીને આરોપીને હાજર કરી મ્હારો ન્યાય કરવો. ”

પછીથી વકિલ સાહેબે મ્હને કહ્યું:—“ એવા બે ત્રણ સાક્ષીદારોનાં નામ લખી આપો કે જેઓ સાક્ષી બાક્ષી આપવાનો પ્રસંગ આવે તો તે તમારા માલિકને અનુકૂળ થઇ પડે એવી સાક્ષી આપે ! ” તેમના કહેવા પ્રમાણે મ્હેં આપણા બે ત્રણ નોકરોનાં નામ લખાવ્યાં. વકિલ સાહેબે કહ્યું:—“ આવતી કાલે આ ફરિયાદ દાખલ કરીને યશોદાનો સોગન ઉપર જવાબ લેવો પડશે; પરંતુ હું તેને એવા પ્રમો પૂછીશ કે જેથી સત્ય હકીકત જાહિર નહિ થાય અને કેસ તરત જ ડિસમિસ થઇ જશે ! ” બીજો દિવસે થયું પણ તેમજ. ફરિયાદ ડિસમિસ થઈ ગઇ અને સત્ય વાત ગુમ જ રહી. મેંજસ્ટ્રેટ તરત જ યશોદાને એવો ઉત્તર આપ્યો કે:—“ આ ફરિયાદ ફોજદારીમાં નહિ ચાલી શકે. ત્હારી મરજી હોય તો દીવાનીમાં જઈને દાખલ કર. મ્હેં મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ થયું, આ કેકાણે તો ઇશ્વરકૃપાથી બચ્યા. ” પરંતુ બહાર આવ્યા પછી સ્થામળ વકિલ સાહેબની સાથે તકરાર કરવા લાગ્યો. તેણે તેમને કહ્યું:—“ તમે ખરી હકીકત કેમ પૂછી નહિ ? ” વકિલ સાહેબે તેને ઉત્તર આપ્યો:—“ સઘળી સત્ય હકીકત ફરિયાદમાં લખેલી હતી એટલે પૂછવાનું શું હતું ? ” અંતે સ્થામળના અંતરમાં વકિલની સત્યતા માટે સંશય ઉપજ્યો. બીજો દિવસે તે તેમની વિરુદ્ધ એફિડેવિટ કરીને નવી ફરિયાદ દાખલ કરવાને માટે અહીંના સઘળા વકિલોને ત્યાં ફર્યો; પરંતુ સઘળા વકીલોએ તેને એવો ઉત્તર આપ્યો કે:—“ અમે અમારા ધંધાવાળા માણુ સને કદાપિ ખરાબ કરી શકીશું નહિ. વકિલની વિરુદ્ધ અમે ફરિયાદ દાખલ કરી શકીએ તેમ નથી ! ” અંતે ઉપરોક્ત વકિલ વિરુદ્ધ કાંઈ બોલવું નહિ યા લખવું નહિ એવી શર્તથી એક મજબ્બીમારુ વકીલે વકિલાતનામું લીધું. બીજો દિવસે એ નવીન ફરિયાદ વાંચીને મેંજસ્ટ્રેટ સાહેબે તે દાખલ કરી લીધી. સાક્ષીદારોના જવાબો ઉપરથી ફરિયાદ ખરી છે એવી જો તેમની ખાત્રી થશે તો આરોપી ઉપર સમન્સ નીકળશે; નહિ તો ફરિયાદ પુનઃ ડિસમિસ થશે. દશ દિવસ પછી ફરિયાદની સુનાવણીની મુદત પડી છે વચ્ચે વિશેષ અવકાશ રહેલો.

નથી. હવે આપના મહાન શત્રુ આ સ્યામજીનો જ નાશ કરવાનો મહે-
મ્હારા મન સાથે નિશ્ચય કર્યો છે; એને દૂર કરીએ તો યશોદા તર-
ફથી ફરિયાદ કરનાર કોઈ રહે નહિ. સ્યામજીને કોઈ એક બીજા નવીન
સંકટમાં ધસાવી આ કાર્યમાંથી અલગ કરવાની ઘણી જ આવશ્યકતા
છે. ફાજદાર સાહેબને મળીને એ સંબંધીની સઘળી ખટપટ હું કરું
છું. આપે મ્હને જે એક હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા એમાંના સાત-
સોની શી વ્યવસ્થા કરી એ મહેં આપને લખી જણાવું છે. એમાંના
માત્ર ત્રણસો જ રૂપિયા મ્હારી પાસે સિલ્લકે હતા. એ ત્રણસો અને
વસુદાતના આવેલા બસો મળી એકંદરે પાંચસો રૂપિયા લઈ હું
સતારા આવ્યો હતો. એ પૈકી અઢીસો રૂપિયા અહિં વકીલને આ-
પવા પડ્યા છે, અને આ પત્રની સાથે સો રૂપિયાની એક નોટ આ-
પને મોકલી આપું છું, તથા અહીંનો ખાવા પીવાનો, રહેવાનો તેમ જ
પોષ્ટ વગેરેનો મ્હારો ખર્ચ એકંદરે દશ રૂપિયા સવાનવ આના થયો
છે. હવે મ્હારી પાસે માત્ર એકસો ઓગણચાળીસ રૂપિયા પોણા સાત
આના સિલ્લકે છે! હું અહીંથી આજે જ સોનાપુર જઈ ફાજદાર
સાહેબને મળીને સ્યામજીને ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું. જો કોઈ પણ
રીતે આપ આરોપી ઠરે તો આપને ઓછામાં ઓછી પાંચ સાત
વર્ષની સખ્ત મજૂરીની સજા થયા સિવાય રહે નહિ. તેથી સ્યામજીને
સપડાવવાની ઘણી જ જરૂર છે. યશોદાનો બંદોબસ્ત કરવાને પણ
થોડી ઘણી રકમની જરૂર પડશે. સુનાવણીના દિવસે યશોદા કે સ્યામજી
હાજર ન થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કરીશું એટલે કેસ ડિમિસ થઈ
જશે. પછીથી કોર્ટ દ્વારા આપના શિર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું સં-
કટ આવી પડવાની સંભાવના નથી, અને આપ સહેલાઈથી ઘર તર-
ફ પાછા આવી શકશો; તેથી આ દીન સેવકની આપને એટલી જ
વિનંતિ છે કે, આપણા કમ્પ્લાયુપુરના કારભારી ઉપર આપ વળતી
પોષ્ટ એક પત્ર લખી મ્હને આઠસો રૂપિયા અપાવવાની વ્યવસ્થા
કરશો. જો આ કાર્યમાં વિલંબ થશે તો આપના સંકટને અટકાવી
શકાશે નહિ. હું આપની પાછંએ પાછનો ચોખ્ખો હિસાબ રાખું છું!
હું જેમ બનશે તેમ ઓછું ખર્ચ કરીશ એ માટે આપ સહજ પણ
ચિંતા રાખશો નહિ. આપના કુશળ વર્તમાન વારંવાર લખી જણા-
વવાની કૃપા કરશોજી. કામસેવા બેલાશક દરમાવશો.”

કૃષ્ણલાલનો આ પત્ર વાંચતા રામપ્રસાદની ઘણીખરી ચિંતા

દૂર થઈ, તથા પોતાના વિશ્વાસુ સેવકની સક્ષમશુદ્ધિ અને પ્રભુકાર્યદક્ષતાની તેણે પોતાના મન સાથે લણી પ્રથંસા કરી. તરત જ તેણે કૃષ્ણલાલને પ્રત્યુત્તર લખ્યો કે:—“કારભારીજીને આજે જ પત્ર લખી હું તમને એકહજાર રૂપિયા આપવાને જણાવું છું. કેસના કામ માટે આકસો રૂપિયા તમારી પાસે રાખી બાકીના બસો રૂપિયા મહેને વળતી પોષ્ટે રજીસ્ટર્ડ પત્રમાં મોકલી આપશો. હમણાં હું અત્રે જ રહેવાનો છું. જે અહીંથી બહારઆમ જવાનું થશે તો તરત જ હું તમને લખી જણાવીશ. ત્યાં જે કાંઈ બને તે વિના વિલંબે લખી જણાવશો.”

આ પ્રમાણે પત્ર લખી રામપ્રસાદે તે જ દિવસની પોષ્ટમાં રવાના કરી દીધો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ગરીબના ઉપર ગુજરેલો જીવન.

એક દિવસે સહવારે પ્રાતર્વિધિ આટોપીને શ્યામજી પોતાની ઓરડીમાં પલંગ ઉપર બેઠો બેઠો ધૂમ્રપાન કરતો હતો. એવામાં સત્તર અઢાર વર્ષની ઉમ્મરના તેના મ્હોટા છોકરાએ તેની પાસે આવીને મૂંજતા સ્વરે કહ્યું:—“બાપા-બાપા ! આપણે ઘેર પોલિસ સિપાહી આવ્યા છે. ”

આ વાક્ય સાંભળવામાં આવતાં શ્યામજીના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે કહ્યું:—“તું શું કહે છે ? આપણે ઘેર પોલિસ સિપાહી આવ્યા છે ? નાના-તું ખોટું કહે છે. આપણે ઘેર પોલિસ શા માટે આવે ? ”

છોકરાએ કહ્યું:—“શા માટે આવે તે હું શું જાણું ? હું હમણાં બહાર જતો હતો; આપણા ઘરની પાસે જ પોલિસ હિલા રહ્યા હતા. તેમણે મહેને કહ્યું:—“હમણાં ઘરમાંથી બહાર નીકળવાનો કાષ્ટને માટે પણ હુકમ નથી ! ”

એવામાં શ્યામજીની ગૃહિણીએ ગલરાષ્ટ્ર જઈ, પતિ પાસે આવીને કહ્યું:—“સાંભળો છો કે ? આપણે ઘેર સિપાહીઓ આવ્યા છે. ”

તરત જ શ્યામજી ઉડી ઉભો થયો અને તેણે કહ્યું:—“કમ, સિપાહી શા માટે આવ્યા છે ? ”

“મહેને એની શી ખબર? હું પાડોશીને ત્યાં જતી હતી એટલે સિપાહીએ મહેને કહ્યું:—“ ધરમાંથી બહાર નીકળવાનો ફોજદાર સાહેબનો હુકમ નથી. ”

શ્યામજી બન્ને તરફનાં બારણા પાસે જઈ આવ્યા તો તેણે બન્ને તરફનાં દાર પાસે પોલિસ સિપાહીઓને આવી ઉભા રહેલા જોયા. શ્યામજીએ તેમના આગમનનું કારણ પૂછ્યું તો ઉત્તરમાં એક સિપાહીએ કહ્યું:—“ હમણાં ફોજદાર સાહેબ આવશે; કાંઈને પણ બહાર નીકળવા દેવાનો હુકમ નથી.”

“પરંતુ થયું છે શું તે તો કહો?” શ્યામજીએ પૂછ્યું.

“તમારે જે કાંઈ પૂછવું હોય તે ફોજદાર સાહેબ આવે એટલે તેમને પૂછજો. અમને તમારી સાથે વાતચિત કરવાની રજા નથી.”

શ્યામજી મ્હોટી ચિંતામાં પડી ગયો. ધીમે ધીમે તે આંગણામાં જઈને ઉભો રહ્યો તો તેની આઠ દશ વર્ષની કન્યાએ તેની પાસે આવીને કહ્યું:—“ બાપા ! આપણા ઘરની પછીત જ્યાં આગળ તૂટી પડેલી છે ત્યાં પણ એક સિપાહી ઉભો રહ્યો છે !”

શ્યામજીએ ત્યાં જઈને જોયું તો આ વાત તેને ખરી લાગી. ત્યાં આગળ પણ એક સિપાહી ઉભો રહેલો હતો !

શા માટે પોતાને ત્યાં પોલિસનું શુભાગમન થયું હશે તેનો કશો નિર્ણય શ્યામજી કરી શક્યો નહિ. આજનો વિલક્ષણ પ્રકાર જોઈને ધરનાં માણસો ગભરાઈ ગયાં. સ્ત્રીમંડળનાં નેત્રોમાંથી તો અવિરલ અશ્રુધારાઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી.

એટલામાં મામાસાહેબ ઘોડેસ્વાર થઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા ! તેમની પાછળ બીજા બે સિપાહીઓ પણ દોડતા દોડતા આવતા હતા. તે પૈકી એકની ખાંધ ઉપર એક ન્હાની પેટી હતી, જેમાં ઘણા ફેરા કાગળો, શાહીનો ખડીઓ તથા હાંડર આદિ લેખનસામગ્રી હતી. મામાસાહેબ આવી પહોંચ્યા એટલે ત્યાં ઉભેલા સિપાહીએ આશ્ચર્યથી તેમના તરફ જોઈને પૂછ્યું:—“ કેમ મામાસાહેબ ! આપ જ પધાર્યા કે ? ફોજદાર સાહેબ નથી આવવાના કે શું ?”

ધીમેથી મામાસાહેબે તેમને કહ્યું:—“ તેઓ આવવાના નથી. મહેને જ તેમણે મોકલ્યો છે. હું પોતે જ આજકાલ ફોજદાર સાહેબનું સંધનું કામકાજ કરું છું.” પછીથી મામાસાહેબે સ્વગત કહ્યું:—“ આજે હું સૌને દસાવું નહિ તો પછી ‘મામો’ શાનો ?”

મામાસાહેબની સાથે આવેલા સિપાહીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા એટલે તેમણે સ્યામજીને બોલાવ્યો. સ્યામજીએ બહાર આવી મામાસાહેબને સલામ કરી.

મામાસાહેબે પૂછ્યું:—“ત્હારું નામ શું છે?”

સ્યામજીએ પોતાનું નામ કહ્યું.

“આ ઘર ત્હારું છે કે?”

“જી હા.”

“બીજું કોઈ ત્હારા આ ઘરનું બાગીદાર છે કે?”

“ના જી.”

“આજે હમણાંને હમણાં ત્હારા ઘરની જડતી લેવાની છે. ઘરમાં જે કોઈ બેરા હોય તેમને બહાર કાઢ.”

“કેમ, ફોજદાર સાહેબ! ત્હારા ઘરની જડતી આપ શા માટે લ્યો છો?”

“ત્હારા ઘરમાં ચોરીનો માલ છે, એવી અમને ખબર મળી છે.”

એવામાં રામજી પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. સ્યામજીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું:—ફોજદાર સાહેબ! આપ શું કહો છો? ત્હારા ઘરમાં ચોરીનો માલ છે? નાના-તદન ખોટી વાત! આપને કાણે આવી ખોટી હકીકત જણાવી છે.”

મામાસાહેબે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી તિરસ્કારસચ્ચક સ્વરે કહ્યું:—“આ ખબર અમને કાણે જણાવી છે એ તને કહેવાને માટે અમે કાંઈ બંધાયલા નથી!”

એક સિપાહીએ મામાસાહેબનો ઘોડો પકડી રાખ્યો. બીજા સિપાહીને તેમણે કહ્યું:—“પાડોશમાંના કોઈ બે ઇસમોને પંચનામાને માટે બોલાવી લાવ!”

પછીથી મામાસાહેબે રામજીના તરફ આંગળી કરી સ્યામજી તરફ જોઈને કહ્યું:—“આ ઇસમના ઘરમાં ચોરી થઈ છે, અને ચોરાયેલા માલ ત્હારા મકાનમાં છે એવી ખબર અમને મળેલી છે. જો ત્હારી વિશેષ ખરાબ ચવાની ઈચ્છા ન હોય તો ચોરીનો માલ ક્યાં છે એ તું પોતે જ અમને બતાવ. જો તું નહિ જ બતાવે તો અમે ત્હારા મકાનની જડતી લઈશું.”

સ્યામજીએ ખિનહાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ફોજદાર સાહેબ! આપને ત્હારા મકાનની જડતી લેવી હોય તો ખુશીથી લ્યો. ચોરીના

માલ સંબંધી હું કંઈ જાણતો નથી. મહારા કાંઈ દુશ્મને જ આપને આવી ખોટી ખબર આપી છે.”

પછીથી રામજી તરફ જોઈને તેણે કહ્યું:—“જાણ તમે કાણ છો ? તમારું નામ શું છે ? તમારું ઘર ક્યાં આવેલું છે ?”

તરતજ મામાસાહેબે રામજી તરફ કોંધકટાક્ષ ફેંકીને કહ્યું:—
“ચૂપ રહે; તું કંઈ બોલીશ નહિ !”

શ્યામજીએ અવગાંધી કહ્યું:—“બહે, આપ એને કંઈ ન બોલવા દેશો. મહારા ક્યાં દુશ્મને મહારા ઉપર આવો અસત્ય આરોપ મૂક્યો છે એ વાત કંઈ મહારાથી ગુમ રહેવાની નથી. જ્યારે એ વાત મહારા જાણવામાં આવશે ત્યારે વિના કારણ મહારી આખર લીધા બદલ હું આપની પાસે જ ફરિયાદ કરવા આવીશ. ફોજદાર સાહેબ ! એ બાબતોનો ન્યાય આપને જ કરવો પડશે ! આપ મહારા મકાનમાં આવો. સધળા પેટી પટારાની કુચીઓ હું આપને સ્વાધીન કરું છું. આપની ઇચ્છાનુસાર આપ બેલાશક સધળી તપાસ કરો. ”

ઐટલામાં આડોશ પાડોશના ત્રણ ચાર માણસો આવી પહોંચ્યા. તેઓ અશિક્ષિત ખેડૂતો હોવાથી, મામાસાહેબને જ ફોજદાર સાહેબ સમજી, તેમને સલામ કરી એક બાજુએ ઉભા રહ્યા. મામાસાહેબે, કમળ, ખડીઓ, હાલ્ડર વગેરે જહાર કાઢી તેમનું પ્રત્યેકનું નામ બખી લીધું. અંતે તેમણે કહ્યું:—“અમારે આ ઘરની જડતી લેવાની છે. તમે સૌ સાક્ષીઓ છો તેથી મહારી સાથે આવો.”

પછીથી મામાસાહેબે શ્યામજીના મકાનમાં પ્રવેશ કરી ઘણી ચોક-સાઈથી સધળી વસ્તુઓની તપાસ કરી. એવામાં પેલી તૂટેલી પછીત આગળ પડેલી બે મોટી કાઠીઓ પાછળથી મામાસાહેબે ફેટલાંક વાસણો જહાર કાઢ્યાં. એ વાસણો જેતાંની સાથે જ રામજી બોલી ઉઠ્યો:—“ફોજદાર સાહેબ ! આજ મહારાં ચોરાયલાં વાસણો છે. જુઓ, આ સંધાવેલી તપેલી હજી તરત જ ઓળખી શકાય છે !”

થોડા સમય સુધી રામજી તરફ જોઈ રહીને મામાસાહેબે કોંધ-સૂચકસ્વરે શ્યામજીને કહ્યું:—“કેમ શ્યામજી ! તું મોટો સંતમહાત્મા યા તો સાધુ થતો હતો ને ? ત્યારા ઘરમાંથી આ શું નીકળ્યું ? તું આવોજ શાહુકાર છે કે ?”

કાઠીઓની પાછળથી વાસણ નીકળેલાં જોઈને બિચારો શ્યામજી તો આશ્ચર્ય તેમજ બચ્ચા બાન ગૂમાવી બેઠો હતો. તેની દૃષ્ટિકોણ

ઉપર તેને વિશ્વાસ જ ખેસતો નહોતો. થોડા સમય સુધી તે કાંઈ ખેલ્યો નહિ. અંતે મહાકળે કંપતાં કંપતાં તેણે કહ્યું:—“આ કાંઈ મહારા કદા દુશ્મનનું જ કાર્ય છે ! મહને સંકટમાં ફસાવવાના હેતુથી જ આ વાસણો અહીં કાંઈએ છુપાવી રાખ્યા હશે !”

મામાસાહેબે તિરસ્કારસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“હજી પણ તું તહારો ગુન્હો કબૂલ કરતો નથી, કેમ ? ચોરીનો માલ છુપાવી રાખ્યો છે અને પાછો શાહુકારનો દિકરો થવા જાય છે ?? ચોર-બદમાશ ! હવે તને તહારા આ નીચ કાર્યની કેવી સખ્ત શિક્ષા થાય છે તે તો જો !”

આ વચનો સાંભળતાં સ્વાભિમાની શ્યામજીના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. લાલચોળ આંખો કરી ક્રોધથી કંપતા સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ખબરદાર ફેજદાર સાહેબ ! વિના કારણ મહને ગાળો દેશો નહિ. જે કાંઈ ખોલો તે મ્હોં સંભાળીને ખોલજો.”

મામાસાહેબે તુચ્છતાથી કહ્યું:—“વાહરે વાહ ! ચોરી કરીને પાછો શિરજોરી ચલાવે છે ? ન્હાને મ્હોડે મહારા જેવા મ્હોટા સરકારી અમલદારનું અપમાન કરતાં સહજ પણ સંકોચાતો નથી કેમ ?? અત્યા મહબ્બત ? જોયા શું કરે છે ? આ બદમાશના હાથમાં ખેડી નાખ.” આમ કહી મામાસાહેબે સ્વગત કહ્યું:—“હવે સારો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. હજી પણ પેલા કારભારી પાસેથી ખીજી વિશેષ રકમ મેળવી શકાશે.”

મહબ્બતખાન નામના સિપાહીએ શ્યામજીને એક ધકકા માર્યો. શ્યામજી બીંત સાથે અફળાયો. એ બીંતને એક ચુંક બાલેલી હતી. તે શ્યામજીના ખરડામાં વાગવાથી તેના ખરડામાંથી બોલી નીકળવા લાગ્યું. પછીથી તરત જ મહબ્બતખાને તેના હાથમાં હાથકડી પહેરાવી દીધી. શ્યામજીના કુટુંબની સ્ત્રીઓ થોડે દૂર ઉભી રહીને સજ્જનયને ચાલતો પ્રકાર જોઈ રહી હતી. આ સમયે તેમણે સૌએ ઉચ્ચ-સ્વરે આક્રંદ કરવા માંડ્યું.

મામાસાહેબે હાથમાંની મજાસુત લાકડી જોરથી જમીન ઉપર પછાડી આગાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ચૂપ રહો એકદમ !” આમ કહીને તેમણે ખરાબ બાષામાં તેમને ગાળો દેવા માંડી. પોતે કાણુ છે એ વાત આ વખતે મામાસાહેબ સર્વોંશે ભૂલી ગયા. આજે તેઓ અતિ ઉત્તેજિત બની ગયા હતા !

હવે આ સઘળું વર્તન સ્યામજીથી સહન કરી શકાયું નહિ. તેણે ઉચ્ચસ્વરે આવેશમાં જ કહેવા માંડ્યું:—“ઓ નિબુર બદમાશ ! મ્હોં સંભાળીને બોલ—જૈરાનું અપમાન ન કર. જે સતારા જી ત્હારા ઉપર ફરિયાદ કરી હું તને કેદખાનામાં ન પહોંચાડું તો મ્હારું નામ સ્યામજી નહિ, સમજ્યો ? આ ન્યાયપરાયણ ઇંગ્રેજ સરકારનું રામરાજ્ય છે. અન્યાયયુક્ત વર્તન અહીં કોઇથી ચલાવી શકાય તેમ નથી.” સ્યામજીનાં બન્ને નેત્રોમાંથી ક્રોધની અને ક્ષોભની જવાળા બ્હાર નીકળતી હતી.

સ્યામજીનાં છેવટનાં વચનો સાંભળતાં મામાસાહેબનું કાળજી કંપી ઉઠ્યું. પોતાને પોતાના આ કૃત્યનું કદાચ દારુણ પ્રાયશ્ચિત્ત બોગવવું પડશે એવો વિચાર અંતરમાં ઉપજતાં જ તેમનું ક્રોધપૂર્ણ મુખમંડળ મલિન બની ગયું; પરંતુ ક્ષણ માત્રને માટે જ આમ બન્યું: પુનઃ તેમણે ઉત્તર પધારણ કર્યું. નિબુરતાથી તેમણે કહ્યું:—“ મહાબ્બત ! હાથ માંડના મ્હોં ઉપર જે ચાર ફટકા.” આમ છતાં સ્યામજીને હવે વિશેષ મારવાનું સાહસ મહાબ્બતખાન કરી શક્યો નહિ. સ્ત્રીમંડળ પુનઃ ઉચ્ચસ્વરે રુદન કરવા લાગ્યું.

આવો હૃદયભેદક પ્રકાર જવામાં આવ્યાથી રામજીના અંતરમાં પણ દયા ઉપજી. અશ્રુ ગદગદકંઠે તેણે કહ્યું:—“ફાજદાર સાહેબ ! એને છોડી દો, આ વાસણો મ્હારાં નથી !”

મામાસાહેબે આંખો ફાડીને કહ્યું:—“ ત્હેં શું કહ્યું ? ! ”

પ્રથમના કરતાં પણ વિશેષ દૃઢ સ્વરે રામજીએ કહ્યું:—“ એ જ કે, આ વાસણો મ્હારાં નથી. તમે આ બિચારાને છોડી દો ! ”

મામાસાહેબે ગર્જના કરીને કહ્યું:—“ શું આ વાસણો ત્હારાં નથી ? ત્યારે ત્હેં પહેલાં એમ કેમ કહ્યું કે, આ વાસણો ત્હારાં છે ? ”

“ પહેલાં હું ખોટું બોલ્યો છું.”

મામાસાહેબે પોતાના સુરને સપ્તમ પર ચઢાવીને કહ્યું:—“ત્યારે શું તું મ્હારી પાસે ખોટું બોલ્યો છું ? હવે તો હું ત્હારા ઉપર જ કેસ ચલાવીશ. તને સાત વર્ષની સજા મળુરી સાથેની કેદ કરાવીશ ! મહાબ્બત ! હાથકડી લાવ જોઇએ.”

જે કે ખીજી હાથકડી સાથે આણેલી નહોતી તો પણ મહાબ્બત તેની પાસેની ઝગમાં હાથકડી શોધવાનો ઢોંગ કરવા લાગ્યો.

રામજીએ પૂછ્યું:—“ ખોટો ઉત્તર આપવાથી કેદની સજા થાય છે કે ? ”

મામાસાહેબે કહ્યું:—“ શા માટે કેદની સજા ન થાય ? પોલિસને ખોટો ઉત્તર આપ્યાથી મિષ્ટાન જન્મવાને મળે છે, સમજ્યો ? મહબ્બત ! પહેરાવ સાલાને હાથકડી. ”

રામજીએ પોતાના બન્ને હાથ જોડીને કંપતાં કંપતાં કહ્યું:—“ ફોજદાર સાહેબ ! ત્યારે તો એ વાસણો મ્હારાં જ છે ! ” આમ કહી તે આકાશ તરફ ઉંચું જોષ્ટને ઉભો રહ્યો.

મામાસાહેબે કાગળ ઉપર વાસણોની યાદી કરી, તથા એ યાદી ઉપર સાક્ષીદારોની સહીઓ લીધી. કદાચ રામજી પાછો ‘ વાસણુ પોતાનાં નથી એમ કહે એવા સંશયથી તેના અંગુઠાની છાપ પણ એ યાદી ઉપર લેવામાં આવી.

મામાસાહેબે યાદી તૈયાર કર્યા પછી ઉચ્ચસ્વરે કહ્યું:—“ અહીં તો હવે બધું ઠીક થયું. હવે એક સિપાહી આ વાસણુ ખાંધી લ્યો. મહબ્બત ! આરોપીની કમરને દોરડાથી ખાંધ અને પછી એને આપણી સાથે લઈ ચાલો. જો એ કાંઈ લુચ્ચાઇ કરે કિંવા પલાયન કરી જવાનો પ્રયત્ન કરે તો એને ફટકારવામાં પણ સંકોચાશો નહિ. જો થાણામાં ગયા પછી એ પોતાનો ગુન્હો કબૂલ નહિ કરે તો તેનાં હાડકાં ખોખરાં કરીને પણ ગુન્હો કબૂલ કરાવવામાં આવશે ! ચાલો, દોરડું જલદી ખાંધો ! ”

મહબ્બતખાને દોરડું ખૂદા કાઢ્યું. આ પ્રકાર જોષ્ટને સ્ત્રી-મંડળે પુનઃ ઉચ્ચકંઠે રુદન કરવા માંડ્યું. આ સમયે એક વૃદ્ધ પુરુષે મામાસાહેબને એક ખાળુએ લઈ જઈને કહ્યું:—“ ફોજદાર સાહેબ ! કાંઈ ઉપાય હોય તો કરો—નહિ તો ખિચારો ગરીબ માણસ માર્યો જશે ! ”

“ પણ હું શો ઉપાય કરું ? ”

“ ખિચારાને સ્ત્રી છે. એ કચ્ચાં બચ્ચાં છે. એમનું સૌનું સત્યાનાશ વળી જશે; માટે ગરીબ માણસના ઉપર દયા કરો—એને ખિચારાને છોડી દો. ”

“ દયા કરવાનો મ્હને શો અધિકાર છે ? કાયદો કાંઈ મ્હેં કયો છે ? હું સરકારનું નિમક ખાઉં છું ! જે સરકારની આજ્ઞા વિરુદ્ધ વર્તે તેના ઉપર હું કેવી રીતે દયા કરી શકું ? ! ”

“ ના ના ફોજદાર સાહેબ ! આમ ન બોલો. આપ જ ગરીબ માણસના માખાપ છો. આપ ધારો તે કરી શકો તેમ છો. ”

“આવી નિરુપેક્ષી વાત સાંભળવાનો મ્હને અવકાશ નથી. કાંઈ કામની વાત કહેવી હોય તો બેલાચક કહો !”

૨૬ આસપાસ દષ્ટિ ફેરવોને કહ્યું:—“ફાજદાર સાહેબ ! આનો કેટલામાં છુટકો કરશો ?”

“છુટકો કરી શકાય એમ મ્હને તો લાગતું નથી. ઠીક છે—એ સંબંધી પછી વિચાર કરીએ છીએ. પ્રથમ હું જે કાંઈ કહું તે લક્ષ્ય-પૂર્વક સાંભળો. હું ધણા જ કડક સ્વભાવનો અધિકારી છું. જે કાંઈ હું એક વખત કહું છું તે ક્યાં સિવાય રહેતો નથી; છતાં જે મ્હને માત્ર સો રૂપિયા આપતા હો તો હું તેને બાંધેલું દોરું છોડાવી તેની હાથકડી કાઢી નખાવી મ્હારી સાથે લઈ જઉં. ગુન્હો કબૂલ કરાવવાને માટે હું તેને કાંઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ દર્શાવી નહિ. અમે માત્ર એને થાણામાં લઈ જઈને રાખીએ એટલે થયું. વળી મ્હને આટલી રકમ આપશો તો એનાં સર્ગા બહાલાને હું મળવા પણ આવવા દર્શાવું.”

હા ના કરતાં અંતે સાઠ રૂપિયા રોકડા લઈને મામાસાહેબે સ્થામળની કમર ઉપરનું દોરડું છોડાવી નખાવ્યું, અને તેના બન્ને હાથ-માંની હાથકડી પણ કઢાવી નાંખી. પછી તેઓ સ્થામળને સાથે લઈ ચાલ્યા ગયા. રસ્તે જતાં જતાં તેમણે સ્વમત વિચાર્યું:—“આ મામા-સાહેબની બુદ્ધિ પણ અજગ છે ! મ્હેં આ મરીબ માણસોને તેમ જ ચોલિસખાતાને સુદ્ધાં છેતર્યું છે. હજી પણ આ કાર્યમાંથી વિશેષ પ્રાપ્તિ થાય એવી આશા છે. મરતાં મરતાં મ્હારી બહેન મ્હારા ઉપર આટલો ઉપકાર જ કરતી ગઈ ! નહિ તો ફાજદાર સાહેબ તો કળિયુગમાં સત્યુગના સાક્ષાત ધર્મરાજ જ છે ! તેમના કારભારમાં મ્હને એક પાઈ પણ મળવાનો સંભવ નહોતો !”

બીજે દિવસે મામાસાહેબે કૃષ્ણલાલને એવો પત્ર લખ્યો કે:—
“સ્થામળ પૈસાદાર માણસ જણાય છે. તે ફાજદાર સાહેબને રૂપિયા આપી છુટી જવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; પરંતુ મ્હને હસો રૂપિયા અપાવવા-નું કબૂલ ક્યાંથી સ્થામળના ઉપર ૪૧૧ કલમ પ્રમાણે કેસ થયો છે. પછી જે કાંઈ બનશે તે હું લખી જણાવીશ.”

પ્રકરણ ૩૧ મું.

અગીઆરમા બૃહસ્પતિ !

આજે પુનઃ કાળીચૌદસ હતી. આજે કૃષ્ણલાલને કમ્પાજીપુર જવાનું હતું. આજે રાત્રે જાડુની પેટી ઉઘાડીને માતા સિદ્ધેશ્વરીની કૃપાથી અંદરના રૂપિયા ચારમણા થયેલા નર્મદાને બતાવવાની કૃષ્ણલાલની ઇચ્છા હતી !

રહવારે ઉઠી, પ્રાતર્વિધિ આટોપીને કૃષ્ણલાલ કચેરીનું કામ કરવાને માટે બેઠો. એવામાં એક સિપાહીએ આવીને તેના હાથમાં એક પત્ર આપ્યો. પત્ર વાંચતાં જ તેને માલૂમ પડ્યું કે, કોઈ જરૂરી કામ પ્રસંગે મામાસાહેબે તેને થાણામાં બોલાવ્યો છે.

તરત જ કામકાજ બંધ કરીને કૃષ્ણલાલ ઘોડેસ્વાર થઈને થાણામાં જઈ હાજર થયો. આ પ્રસંગે પણ ફોજદાર સાહેબની સાથે તેની મુલાકાત થઈ નહિ. એક બાજુની એક એકાન્ત ઓરડીમાં શાઆમાં પડ્યા પડ્યા મામાસાહેબ ધૂંત્રપાન કરી રહ્યા હતા.

કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“આજે એકાએક મ્હને કેમ યાદ કર્યો, મામાસાહેબ ?”

“કહું છું. જુઓ સાંભળો, સ્થામજીના કેસની મુદત આવી પહોંચી છે.”

“સાક્ષી બાક્ષી તો ચોક્કસ છે ને ?”

“અરે શું કપાજી ચોક્કસ છે ? ફરિયાદીનું જ ઠેકાણું નથી !”

કૃષ્ણલાલે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું:—“એટલે ?”

“એટલે શું ? બાકીના સાક્ષીઓને મ્હેં બરાબર શિખરો રાખ્યા છે. કાલે રામજીને બોલાવી લાવવા માટે મ્હેં એ વખત માણસને મોકલ્યો હતો. તેણે પાછા આવીને મ્હને કહ્યું કે, રામજી ઘરમાં છે જ નહિ, તથા તે ક્યાં ગયો છે એ હકીકત એના ઘરનું કોઈ પણ જાણીતું નથી !” આજે પ્રભાતકાળે પુનઃ મ્હેં માણસને મોકલ્યો હતો તથા તેની સાથે તમારા નામનો એક પત્ર આપીને એમ કહ્યું હતું કે, જો રામજી ન મળે તો આ પત્ર કારભારી મહાશયને આપજો. રામજી આજે રહવારે પણ મળ્યો નથી. દિકરો કોઈ રથને પલાયન કરી ગયો હોય એમ લાગે છે !”

કૃષ્ણલાલે ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યું:—“શું આજે પણ એ મળ્યો .

નથી ! ! મામાસાહેબ ! તમે શું કહો છો ? આજે પ્રભાતકાળે તો મહેં તેને નદી ઉપર જોયો છે ! એ દિકરો ધરમાં જ છુપાઈ રહ્યો હશે એમ મને લાગે છે ?”

“ પરંતુ આ એક મોટી વિચારવા જેવી વાત છે કે નહિ, કૃષ્ણલાલ ?”

“ એમાં વિચારવાનું શું હતું ? મહારી સાથે એ સિપાહીએ આપો; એટલે અદ્વપકાળમાં જ હું એ હરામખોરને આપને સ્વાધીન કરીશ. ”

“ પરંતુ આવા નામદં ફરિયાદીથી કેસ કેવી રીતે ચાલી શકશે !”

“ સ્યામજીએ તો એને પોતાના પક્ષમાં નહિ લીધો હોય ?”

મામાસાહેબે ઉત્તર આપ્યો:—“ ના ના—મને તો એમ લાગતું નથી. જે દિવસે રામજીને સાથે લઈને હું સ્યામજીના ગામમાં તેના મકાનની જડતી લેવા ગયો હતો એ સમયે ત્યાંનું મહારું નરસિંહ સ્વરૂપ જોઈને તે તદ્દન ગભરાઈ ગયો હોય એમ લાગે છે. એ દિવસે સ્યામજીના મકાનમાંથી મહેં જ્યારે વાસણો શોધી કાઢ્યાં અને સ્યામજીને જ્યારે ખૂબ ધમકાવ્યો ત્યારે રામજીએ કહ્યું કે:—“ ફાજદાર સાહેબ ! એને છોડી દો—આ વાસણો કાંઈ મહારાં નથી !” પછીથી મહેં જ્યારે ખોટી ફરિયાદ કર્યાં બદલ તેને કેદમાં મોકલવાનો બચ દર્શાવ્યો ત્યારે જ એ દિકરો રસ્તાપર આવ્યો ! હવે મને એવી ચિંતા રહે છે કે કોર્ટમાં ગયા પછી એ પાછો ફરી ન જાય એટલે થયું ! નહિ તો મહારી ફજોતીનો પાર રહેશે નહિ. ફાજદાર સાહેબનો મહારા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે !”

“ શું કહો છો મામાસાહેબ ! એ દિકરાની શી શક્તિ છે કે કોર્ટમાં ફરી જાય ? હું એને બરાબર ઠેકાણે લાવી રાખીશ.”

“ હા, કોઈ પણ રીતે આ કાર્ય હવે તેની સહાયતાથી પાર ઉતારવું જોઈએ. ”

“ ઠીક ત્યારે હું જઈ છું અને શુક્તિ પ્રયુક્તિથી એને આપની ખાસે મોકલું છું. ”

સોનાપુર જઈને તરત જ કૃષ્ણલાલ રામજીને ઘેર ગયો. ધણી લાંકા મારવામાં આવી ત્યારે જ રામજીનો મોટો છોકરો બહાર આવ્યો તથા તેણે કહ્યું:—“ આજે રહવારના મહારા આપા બહાર ગયા છે. ”

“ ક્યાં ગયા છે ?”

“હું જાણતો નથી, સાહેબ.”

“વારું, તે ઘેર પાછા ક્યારે આવવાના છે?”

“તે પણ હું જાણતો નથી.”

રામજી ઘરમાં જ છુપાઈ રહેલો હોવો જોઈએ એવી કૃષ્ણલાલની દૃઢ માન્યતા હતી; તેથી તે આંગણમાં જઈ ઉચ્ચસ્વરે બોલવા લાગ્યો:—“કેમ, ત્યારે હવે શું કરવું છે? રામજીએ આ ધણી અડચણ ઉભી કરી છે. પરમ દિવસે સતારે કેસ છે. રામજી ફરિયાદી છે, અને આજે એ દિકરો પલાયન કરી ગયો છે. હવે તેને શું સમજાવવું અને શિખવવું? વિરુદ્ધ પક્ષના વકિલો એને ગુંચવણ ભરેલા પ્રશ્નો પૂછશે એટલે એ શો જવાબ આપશે? એ ક્યાં ગયો છે? ક્યારે ઘેર પાછો ટળવાનો છે? કાલે ને કાલે અહીંથી નીકળશે તો જ વખતસર સતારા જઈ પહોંચશે ને? આજ સૂધીમાં મહેં આવો મૂર્ખ માણસ ખીજે એકપણ જોયો નથી જો વખતસર તે કોર્ટમાં હાજર નહિ થાય તો તરતજ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ વૉરંટ કાઢશે અને કોર્ટનો સિપાઈ આવીને તેના હાથમાં હાથકડીઓ નાખી, ધક્કા મારતો મારતો તેને સતારા લઇ જશે. સરકારના વૉરંટને અમાન્ય કરવું એ કાંઈ સામાન્ય વાત છે? કોર્ટનો સિપાઈ કાલે વૉરંટ લઈને આવશે અને રામજી જો તેને નહિ મળે તો રામજીની દુર્દશા થશે. એ ગયો તો બલે ગયો; પરંતુ ઘેર કહીને જતાં શું થયું? સાક્ષી આપવા જવું છે એમાં આમ ખિંકણ ખિલાડીની માફક શા માટે છુપાઈ જવું જોઈએ? એ ઘેર આવે એટલે ઘરમાં પગ મૂકવા દેતાં પહેલાં તેને મ્હારી પાસે મોકલજો નહિ તો એના શિર ઉપર મ્હોટું સંકટ આવી પડશે!”

આવી રીતે લાંબુ બાપણ કરીને કૃષ્ણલાલ પોતાની કચેરીમાં આજ્યો ગયો. સ્નાન બોજન આટોપીને કૃષ્ણલાલે વામકુક્ષી કરવાને માટે શય્યામાં અંગ નાંખ્યું; પરંતુ “રામજી હમણાં આવી પહોંચશે એવા વિચારથી તેને સહજ પણ નિદ્રા આવી નહિ. મધ્યાહ્નકાળે ઉઠી એક બળદગાડીમાં બેસીને તે કલ્યાણપુર ગામ તરફ રવાના થયો. છતાં રામજી આવે તો તેને તરત જ થાણામાં મોકલી દેવાની તે પોતાના નોકરને આજ્ઞા કરતો ગયો.

સંધ્યાકાળના અરસામાં કૃષ્ણલાલે કલ્યાણપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. જતાંની સાથે જ તે નર્મદાને મળ્યો, તથા ઉભયનું દષ્ટિમિલન થતાં જ એક ખીજાંએ એક ખીજાંને અભિનન્દન કર્યું.

ધીમે ધીમે રાત્રિનો સમય થયો. કૃષ્ણલાલે રાત્રિનું જન્મવાનું સોનાપુરથી જ સાથે આપ્યું હતું; તેને તેણે ઈન્સાફ આપી દીધો. પછીથી તે ધૂત્રપાન કરવા લાગ્યો. એવામાં પોતાની પાસે કમ્મ આવતું હોય એવો ભાસ થવાથી તેણે દાર ઉઘાડીને કહ્યું:—“ આવ આવ—નર્મદા !”

અંદર પ્રવેશ કરી, પ્રવેશદ્વાર બંધ કરી નર્મદાએ કૃષ્ણલાલના તરફ ક્રોધકટાક્ષ ફેંકીને કહ્યું:—“ આ તમારી કેવી અકલ છે? દાર ઉઘાડું રાખવામાં શો વાંધો હતો ?”

“ તું આટલી બેલી આવીશ એમ હું ધારતો નહોતો. આજે તું આટલી બેલી કેવી રીતે આવી.”

“ જમીનદાર મહાશય બહાર ગામ ગયેલા હોવાથી મને આઠે પ્રહરનો હવે અવકાશ છે. ”

પછી થોડા સમય સુધી બન્ને જણાં સ્તબ્ધ બેસી રહ્યાં. આ પ્રકાર આપણા સુચતુર બુદ્ધિવિશારદ કૃષ્ણલાલને પસંદ પડ્યો નહિ. પહેલાંના રૂપિયા ચારગણા થયા છે એવું જોઈને આજે નર્મદા પણ પોતાના થોડા ઘણા રૂપિયા પેટીમાં રાખશે એવો કૃષ્ણલાલનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો. આથી તેણે પૂછ્યું:—“ નર્મદા ! તું ધોયલું વસ્ત્ર પહેરીને આવી છે !”

• “ હા—હવે તમે પેટી ઉઘાડશોને ?”

“ જરા થોભ; દશ તો વાગવા દે. વિશેષ રાત્રિ થયા સિવાય માતા સિદ્ધેશ્વરીની ડાકિણી શાકિણીઓ કંઈ કરવા નીકળતી નથી. આજે જો માતાજી પ્રસન્ન મુખે આપણા તરફ જુએ તો જગતમાં આપણા જેવું ભાગ્યશાળી બીજું કોણ હોઈ શકે ? આપણે ભ્રમ કરીને કુબેરભંડારી જ થઈ જઈએ ! તું બેસ, હું ધોતીઉં બદલી માતાજીનું ચરણામૃત લઈ આવું !”

સવાની ઓરડીમાં જઈને કૃષ્ણલાલે પોતાનું લાલ વસ્ત્ર પહેર્યું. પછીથી એક કમંડળમાં તેણે સાથે આણેલી દારુની ખાટલી ખાલી કરી, અને તેમાં બીજું એટલું જ પાણી રડ્યું. દારુની વાસ અદ્વપકાળમાં જ આખા મકાનમાં ફેલાઈ ગઈ. એ કમંડળમાં બે ન્હાની વાડકીઓ નાખી કમંડળ નર્મદાની પાસે મૂકીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ નર્મદા ! આ ચરણામૃતમાં બે ન્હાની વાડકીઓ છે, તેનાથી આપણે ચરણામૃત પીવા માંડીએ. ”

“માતાજીનું ચરણામૃત તમે લાવ્યા ક્યાંથી?”

કમંડળ તરફ ભક્તિપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ નમસ્કાર કરીને કૃષ્ણ-લાલે કહ્યું:—“એ તીર્થ ધણે દૂર આવેલું છે. કામરૂપ નામનો એક દેશ છે. ત્યાં માતાજીનું નિવાસસ્થાન છે. એ મૂર્તિનું ચરણામૃત એક સિદ્ધપુરુષ લાવ્યા હતા. તેમાંનું થોડું આજે તેમણે મ્હને કૃપા-ભાવે આપ્યું છે.” આમ કહી એક વાડકી અડધી ભરી કૃષ્ણલાલે નર્મદાને આપી અને બીજી પોતાની વાડકી તેણે પૂરી ભરી. પોતાની વાડકી ખાલી કરીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“જય માતા સિદ્ધેશ્વરી!” કહીને પી નાખ.”

વાડકી મ્હોં પાસે લઇ જઇ, મ્હોં મરડીને નર્મદાએ કહ્યું:—
“ઓ બાપ! આની તો ઘણી દુર્ગંધ આવે છે!”

કૃષ્ણલાલે પોતાના પાંડિત્યને પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું:—“ચૂપ ચૂપ તું તો માંડી છે. માતાજીના ચરણામૃતનું આવું ભયંકર અપમાન કરાય કે? આ દુર્ગંધ નહિ; પણ સુગંધ છે. કામરૂપની દેવીની મૂર્તિ નીચે એક કુંડ છે. એ કુંડમાંનું જ આ ચરણામૃત છે. એનું બીજું નામ મોહમદિરામૃત પણ છે. દેવીના કુંડમાં પુષ્પો, ગિલ્વપત્ર આદિના ઢગલા પડ્યા રહેતા હોવાથી તેની જ આરી સુવાસ આવે છે. ડાળા હાથથી નાક ડાખી જમણા હાથથી ગટગટાવી જા.”

કૃષ્ણલાલના ઉપદેશાનુસાર ચરણામૃત લઇ વાડકો નીચે મૂકી નાક મ્હોં બગાડી નાંખીને નર્મદાએ કહ્યું:—“રામ રામ—આ તે કેવી વિચિત્ર સુગંધ! છી:—છી:—!”

કૃષ્ણલાલે પુનઃ વાડકી ભરીને કહ્યું:—“નર્મદા! આ શું કહેવાય? તું છી: છી: કહે છે? આ ચરણામૃત કોનું છે એ તું જાણે છે? કામરૂપિણી દેવીનું સામર્થ્ય કેટલું છે એની તને કલ્પના પણ છે કે?” આમ કહીને પુનઃ તેણે મદિરાપાત્રમાંથી એક ઘુંટડો પીધો. પછી ગળા ઉપર હાથ ફેરવી, બન્ને હાથ જોડીને તેણે કહ્યું:—“હે માતા કામરૂપ-વાસિની સિદ્ધેશ્વરિ! મ્હારી નર્મદાના આ ભયંકર અપરાધની આપ તેને ક્ષમા આપજો—આપનું દયામયી નામ સાર્થક કરજો. નર્મદા ઘણી ભોળા અજ્ઞાન સ્ત્રી છે. તમે તેના ઉપર સહજ પણ રોષ રાખશો નહિ!”

કૃષ્ણલાલનું આવું કાર્ય જોવામાં આવતાં નર્મદાને થોડો ભય અને થોડું આશ્ચર્ય પણ લાગ્યું. હતચુદ્ધિ માણસની માફક તે ખેંચી જ રહી. થોડા સમય પછી કૃષ્ણલાલે પોતાની વાડકી પૂર્ણ ભરી અને

નર્મદાની પોણી બારી. નર્મદાએ કહ્યું:—“ ના ના મ્હારે ન જોધએ-
હું હવે પીવાની નથી.”

“વાહ વાહ ! એમ તે થાય કે ? જો તું માતાજીના ચરણામૃત-
નો અસ્વીકાર કરીશ તો તેઓ ત્હારા ઉપર ક્રોધે બરાશે. પહેલી વખતે
ત્હેં છી:-છી: કહીને મહા હાલુ પાપ કર્યું છે. ત્હારા આ પાપથી
આપણા રૂપિયા ચારગણા થવાને બદલે જો અદ્રશ્ય જ નહિ થઈ જાય
તો માતાજીનો આપણા ઉપર હું મહાન ઉપકાર થયો સમજશ !
વળી જો ચાર ઘણા રૂપિયા થશે તો સત્તર આપણું શુભલભ પણુ
થઈ જશે-અને આપણે મ્હોટાં શ્રીમંત બની જઈ ગાડીઓમાં બેસી વાડી
ઓમાં ફરીશું. હવે આ માતાજીનું પરમ પવિત્ર ચરણામૃત પી તું ત્હારા
જીવને સ્વસ્થ કર !”

નર્મદાએ નિરુપાયે ચરણામૃત પીધું । પછી તેણે કહ્યું:—“ તમે
કહો છો કે ચરણામૃત પીને જીવ સ્વસ્થ કર; પરંતુ મ્હારું તો કાળજી
બળી જાય છે. વળી ધીમે ધીમે માયું પણુ ફરતું હોય એમ લાગે છે !”

“એમ થવું જ જોઈએ । કામરૂપની સિદ્ધેશ્વરી સૌના કરતાં જ-
અત અને અપાર શક્તિવતી દેવી છે । બીજી બધી દેવીઓ એમનાથી
ઉતરતી છે. મુંબાદેવી, કાલ્હાપુરની મહાલક્ષ્મી અને અમ-
દાવાદની બદ્રકાળી આદિ દેવીઓ પણુ આ મહાન દેવી આગળ કશી
ગણનામાં નથી. ત્હેં મુંબાદેવીનું દર્શન કર્યું છે કે ?”

“ના.” નર્મદાનાં નેત્રયુગલ આ સમયે ઉજ્જવળ થયેલાં હોઈ
તેનું નાક તેજસ્વી બની ગયું હતું. તેનો શ્વાસોચ્છવાસ ત્વરાથી ચા-
લતો હતો.

કૃષ્ણલાલે પ્રેમપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:—“ આપણું લાભ થઈ જવા દે.
એટલે હું તને મુંબાદેવી, મહાલક્ષ્મી, કામરૂપની સિદ્ધેશ્વરી આદિ દે-
વીઓનું દર્શન કરાવીશ । ”

નર્મદાનો સ્વર અસ્પષ્ટ બની ગયો. તેણે કહ્યું:—“ આપણું-લ-
ભન - ક્યારે થશે ?”

ઔષધ બરાબર લાગું પડયું છે એવી કૃષ્ણલાલની ખાત્રી થઈ
ગઈ. મનમાં ને મનમાં હસીને તેણે કહ્યું:—“ જો માતા સિદ્ધેશ્વરી
આપણા ઉપર કૃપા કરશે તો લગ્નની ચિંતા શી છે ? આ મહિનો
તો ગયો. માગશર પણુ આવી પહોંચ્યો. એટલા ટૂંક સમયમાં કશી
તૈયારી થઈ શકે એમ નથી. વળી પોષ મહિનામાં હિંદુનાં લગ્ન થતાં

નથી એટલે મહા મહિનામાં આપણે લમ કરીશું. ”

પુનઃ મહાપાન ચાલુ થયું. નર્મદાએ પણ માતાના ચરણામૃતને પ્રેમથી પીવા માંડ્યું. આવી રીતે રાત્રિના દશ વાગ્યા એટલે કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“બહાલી નર્મદા ! હવે વિલંબ કરવાની જરૂર નથી. તું હવે ધૂપ કર. પહેલાંની માફક સધળી તૈયારી કર.” નર્મદાએ ઉડી લથડીઆ ખાતા ખાતા કૃષ્ણલાલે સૂચવેલાં કાર્યો મહા મુશિયતે કર્યા. પછીથી લાકડાની પેટી બહાર લાવીને કૃષ્ણલાલે આશ્ચર્યસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ઓ બાપરે ! આ શું ? !”

નર્મદાએ મલરાધ જઇને પૂછ્યું:—“કેમ શું થયું ?”

“પેટી ધણી ભારે થઇ ગઇ છે.”

“જોઉં જોઇએ ?” કહી કૃષ્ણલાલની પાસેથી નર્મદાએ પોતાના હાથમાં પેટી લઇ એ ત્રણ વખત હલાવી જોઇ. પેટીમાંના રૂપિયા ખડખડવા લાગ્યા !

પછીથી પહેલાંની માફક કૃષ્ણલાલે માતા સિદ્ધેશ્વરીનું સ્મરણ કરી નર્મદા પાસે પેટી ઉઘડાવી તો તે રૂપિયાથી ભરેલી હતી ! કૃષ્ણલાલ અધીરતાથી રૂપિયા ગણી તેની ઢગલીઓ કરવા લાગ્યો. અરાબર બસો ને આઠ રૂપિયા થયા હતા. એકે એકો થયો નહિ તેમજ એકે વધ્યો પણ નહિ. પછી કૃષ્ણલાલે બંને હાથ જોડી ઉચું મ્હોં કરીને કહ્યું:—“હે માતા સિદ્ધેશ્વરિ ! તમે આજે આ દીનભક્તની લાજ રાખી છે. આ સેવક ઉપર નિરંતર આવી જ કૃપા રાખજો.”

નર્મદાને તેના આઠ રૂપિયા ગણી આપી, બીજા રૂપિયા અંદર જઇને કૃષ્ણલાલે પોતાની દ્રેઝરીમાં મૂકી દીધા. પછીથી બહાર આવીને તેણે કહ્યું:—“નર્મદા ! પુનઃ થોડી લિમડાની જાલ ઉખેડી લાવ ! ગયે મહિને ત્રીસ રૂપિયા પગાર મળ્યો હતો. તેમાંથી પંદર રૂપિયાનું માસિક ખરચ થયું, હવે અને પંદર રૂપિયા મ્હારી પાસે સિફલકે રચા છે. ગયા વખતના રૂપિયામાંના પણ દશ રૂપિયા પડ્યા છે. હવે એ પચીસ રૂપિયા પેટીમાં નાંખું છું તે આવતે મહિને સો થઇ જશે. પછી એકંદરે આજના બસો અને હવેના સો રૂપિયા મળી ત્રણસો રૂપિયામાં આપણું સ્નેહલક્ષ ધણી જ ધામધૂમથી થઇ જશે !”

હાથમાં દીવો લઇને કૃષ્ણલાલ નર્મદાની સાથે મકાનની બહાર આવેલા લિમડા પાસે ગયો. પ્રથમની માફક નર્મદાએ લિમડાની જાલ દાંતથી ઉખેડી. પછીથી બંને જણાં પાછાં મકાનમાં આવ્યાં. કૃષ્ણલાલે

પોતાના પચીસ રૂપિયા પેટીમાં મૂક્યા એટલે નર્મદાએ કહ્યું. “મહારા પચ્ચ થોડા રૂપિયા પેટીમાં મૂકશો કે ?”

“હા શા માટે નહિ ? ત્યારા રૂપિયા ચારમણા થાય એમાં મહેને પણ લાભ છે ને ? જા, તું ત્યારે જેટલા રૂપિયા મૂક્યા હોય એટલા લઈ આવ.”

“હું થોડી રકમ મહારી સાથે જ લેતી આવી છું.”

“થોડી” શબ્દથી કૃષ્ણલાલને ધણું માફું લાગ્યું; છતાં પોતાનો મનોભાવ ગુમ રાખીને તેણે કહ્યું:—“વારું જેટલા લાવી હોય એટલા મૂક.”

તરત જ એક કાચળીમાંથી સો રૂપિયા કાઢી નર્મદાએ કૃષ્ણલાલના હાથમાં આપ્યા. પછીથી તેણે કહ્યું:—“અંદર નોટો મૂકી હોય તો ચારમણી થાય ખરી કે ?”

“હા હા—શા માટે ન થાય ?” આનંદિત થઈને કૃષ્ણલાલે ઉતર આપ્યો, અને કહ્યું:—“નોટો તો શું; પરંતુ અંદર નાળિયેર મૂક્યું હોય તો ચાર નાળિયેર પણ થઈ જાય !”

તરત જ નર્મદાએ દશ દશ રૂપિયાની દશ નોટો કૃષ્ણલાલના હાથમાં આપી. કૃષ્ણલાલે નર્મદાના બસોં અને પોતાના પચીસ મળી એકંદરે બસોપચીસ રૂપિયા પેટીમાં મૂક્યા. નર્મદાએ કહ્યું:—“એકંદરે નવસો રૂપિયા થશે ને ? મહારા આઠસો અને તમારા સો । કેમ ખરું ને ?”

“માના સિદ્ધેશ્વરીની આપણા ઉપર અપાર કૃપા છે એટલે એમ થવું જ જોઈએ. હવે હું પેટી બંધ કરું ને ?”

“હજી પણ કાંઈ નાખવું છે ?”

“ના.”

“ગિનીઓ બીનીઓ નથી ?”

“ના.”

કૃષ્ણલાલે પેટી બંધ કરી, પ્રથમના જેવી સધળી વિધિ કરી. અંતે નર્મદાએ કહ્યું:—“વારું, હવે હું જઈ છું. તમે સોનાપુરથી પુનઃ અહીં ક્યારે આવશો ?”

“આવતી કાળી ચાદશની રાત્રે મહારે આવવું જ પડશે. અવકાશ મળશે તો વચ્ચે પણ એકાદ વખત આવી જઈશ.”

“હીક, તમે મંત્રનો જાપ બરાબર કરજો.” આમ કહીને નર્મદા લાંથી આલી મઈ.

નર્મદાના વિદાય થયા પછી પ્રવેશદારને બંધ કરી કૃષ્ણલાલે પુનઃ એક વાક્યી ભરીને ચરણામૃત પીધું. ત્યારપછાત રૈતરંજી ઉપર આડો પડી તે સ્વગત કહેવા લાગ્યો:—“ એક ભણુમાં જ મહેં બસો રૂપિયા પ્રાપ્ત કર્યા છે. આ કૃષ્ણલાલનો હમણાં અગીઆરમો બૃહ-સ્પતિ જ છે. એકાદ સારા જ્યોતિષશાસ્ત્રીને પૂછવું જોઈએ કે હજી આ દશા કેટલા દિવસ સુધી ચાલવાની છે ? ”

પ્રકરણ ૩૨ મું.

પિતા પુત્રિનું મિલન.

અઘાપિપર્યન્ત રામપ્રસાદે રત્નાગિરીનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. બીજા થોડા રૂપિયા કૃષ્ણલાલ પાસેથી આવી પહોંચ્યા પછી બહાર-ગામ ઉપડી જવાનો તેનો વિચાર હતો. વળી રત્નાગિરીમાં પોષ્ટનું સુખ હતું તેથી પણ ત્યાં રહેવું રામપ્રસાદે ઉચિત વિચાર્યું હતું.

શાન્તિલતા સંબંધી ફોજદાર હિરાલાલે જાકિર વર્તમાનપત્રોમાં ખબર છપાવી હતી. એ હકીકત આ મુજબ હતી:—

રૂપિયા એક હજારનું ઇનામ.

શાન્તિલતા નામની એક પંદર વર્ષની બાળિકાના પિતાનો પત્તો લાગતો નથી. આ બાળિકાની માતાનું નામ સ્નેહલતા છે. સ્નેહલતા કોઈ કુળવાન પુરુષની પત્ની હોય એમ લાગે છે; છતાં શાકરણુથી તેનો તેના પતિથી વિયોગ થયો હતો એ હકીકત જાણવામાં આવી નથી. હમણાં સ્નેહલતા પણ જીવતી નથી; તેથી જ કોઈ શાન્તિલતાના પિતાનો ચોક્કસ પત્તો મેળવી આપશે તેને ઉપર દર્શાવેલું રૂપિયા એક હજારનું રોકડ ઇનામ આપવામાં આવશે. શાન્તિલતાનો જન્મ તેના મોસાળમાં જ થયો હતો. તેનું મોસાળ + + + ગામમાં છે. વધુ વિગત મેળવવી હોય તેણે નીચેને શિરનામે લખવું એટલે જોટલી હકીકત જાણવામાં આવશે એટલી હકીકત જાણવામાં આવશે.

મિ૦ હિરાલાલ

પોલિસ કમીસનર સાહેબની આદિશ.

મુંબાઈ.

ઉપરની જાહિરખબર એક દિવસે રામપ્રસાદના વાંચવામાં આવી. વર્તમાનપત્રમાં આ હકીકત વાંચી જોતાંની સાથે જ તેના અંતરમાં આનંદ તેમ જ શોક ઉપજ્યો. પોતાની પુત્રીનો પતો લાગ્યાથી જો કે તે આનંદિત થયો; પરંતુ પ્રેમમયી સાખી સતી શાન્તિલતાના સ્વર્ગવાસથી તેના સખ્ત દુઃખનો આઘાત થયો. સઘળી પૂર્વકથા તેના સ્મરણમાં આવવા લાગી. પોતાનાં મહાપાપોને પરિણામે જ હમણાં પોતાને આટલું બધું દુઃખ ભોગવવું પડે છે એમ જ તેને લાગ્યું; પરંતુ શાન્તિલતા સંબંધીની સઘળી માહિતી પોલિસ કમિસનર સાહેબની આદિસમાં હિરાલાલને પૂછવાની હોવાથી એમ કરવાનું સાહસ એકાએક તેનાથી કરી શકાયું નહિ; કેમ કે જો પોતાના નામ ઉપર આરોપ સાબિત થયો હોય તો મુંબાઈની પણ પોલિસ પોતાને પકડ્યા સિવાય રહે નહિ એમ રામપ્રસાદ ધારતો હતો. આથી ‘ચોરની મા ઢાઠીમાં મ્હોં ધાલીને રડે’ એવી જ એની સ્થિતિ થઈ હતી. કન્યાને મળવાને માટે શું કરવું અને કેવી રીતે મુંબાઈ જવું તેનો કશો નિર્ણય એ કરી શક્યો નહિ.

અંતે શાન્તિલતાના શુભ લગ્નનો દિવસ પાસે આવી પહોંચ્યો. દેવપ્રસાદ અને વસન્ત મુંબાઈમાં સાથે જ વિદ્યાભ્યાસ કરતા હોવાથી ઉભય વચ્ચે ધણો સ્નેહ સંબંધ હતો. વસન્તના લગ્ન પ્રસંગે દેવપ્રસાદના ઉપર આમંત્રણપત્રિકા આવી; એટલું જ નહિ પરંતુ આ શુભપ્રસંગ ઉપર મિત્રમંડળ અને કુટુંબ પરિવારસહ પધારવાને માટે વસન્તે દેવપ્રસાદને એક જૂદો અત્યાગ્રહસૂચક પત્ર પણ લખ્યો.

અંતે દેવપ્રસાદે રિપોર્ટ કરી દશ દિવસની રજા મેળવી તથા મુંબાઈ જવાના આગલે દિવસે રાત્રે તેણે રામપ્રસાદને કહ્યું:—“રામપ્રસાદભાઈ ! આપ મ્હારી સાથે મુંબાઈ આવશો કે ? ત્યાં મ્હારા એક સ્નેહીનું લગ્ન હોવાથી મ્હારે જવાનું છે. ”

રામપ્રસાદે એક માઠ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“દેવપ્રસાદભાઈ ! જો કે મ્હને તમારી સાથે આવવાને કશી હરકત નથી; પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે હું હાલ રામેશ્વર તરફ જવાને ઇચ્છું છું. ”

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“હમણાં રામેશ્વર જવા જેવી મોસમ નથી. જળી તમારી પ્રકૃતિ અત્રે આવ્યા પછી દિનપ્રતિદિન સિથિલ થતી જોવામાં આવે છે; તેથી મ્હારા મત પ્રમાણે તો તમે મુંબાઈ આવો તો સારું. ”

અતે કૃષ્ણીક આનાકની ક્યાં પછી સમપ્રસાદ દેવપ્રસાદની સાથે જવાને સંમત થયો.

ખીજે દિવસે જ દેવપ્રસાદ અને સમપ્રસાદ સ્ટીમરમાં બેસી મુંબાઇ તરફ રવાના થયા. રત્નાગિરીથી જતી વખતે સમપ્રસાદે પોતાની પોષ્ટ પોતાને મુંબાઇ મળે એવો બદોબસ્ત કર્યો હતો. અસ્તુ.

+ + + +

વસન્ત અને શાન્તિલતાના શુભ લગ્નનો દિવસ પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. ચોપાટી ઉપર આવેલા એક વિશાળ મકાનમાં બહાર-ગામથી આવેલા મહેમાનોનો ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. મહેમાનોની સંભાળ રાખવાનું કામ વસન્તના જીવજન મિત્ર નલિને ઉપાડી લીધું હતું. એ મકાનને શણગારવામાં નલિને કાષ્ઠપણુ જાતની કમીના રાખી નહોતી. ત્રણ દિવસ પછી જ લગ્નનું મુહૂર્ત હતું. દેવપ્રસાદની સાથે સમપ્રસાદ જ્યારે મુંબાઇ આવી પહોંચ્યો અને ઉપર્યુક્ત મકાનમાં ઉતર્યો ત્યારે તેની ખાત્રી થઇ કે, તેની જ પ્રાણાધિકા પુત્રી શાન્તિલતાની સાથે શ્રીમંત્રપુત્ર વસન્તનું લગ્ન થવાનું છે; પરંતુ જે આ સમયે પોતે જાહિર થશે તો કદાચ મુંબાઇની પોલિસ પોતાને પકડશે એવો તેના અંતરમાં ભય ઉપજ્યો હવે શું કરવું એના તે મ્હોટા વિચારમાં પડી ગયો.

x x x x

કપટી કૃષ્ણલાલ સોનાપુરની તેને કચેરીમાં બેઠો બેઠો આવેલી પોષ્ટ તપાસતો હતો. કૃષ્ણલાલને વર્તમાનપત્રો વાંચવાની જાણાસા હોવાથી તે પોતાના જમીનદાર મહાશયના ખર્ચે એક દૈનિક પત્ર મંગાવતો હતો. આજની પોષ્ટ વાંચી જોયા પછી કૃષ્ણલાલે વર્તમાનપત્ર વાંચવા માંડ્યું. સૌથી પ્રથમ પોલિસ ખાતામાં બનેલા બનાવો વાંચવાનો કૃષ્ણલાલનો અભ્યાસ હતો. તે વાંચી રહ્યા પછી ‘નવી જાહિરખબરો’ ના મહાળા નીચે તેણે શાન્તિલતા સંબંધીની જાહિરખબર જોઈ. ‘એક હજાર રૂપિયાનું ઈનામ’ એ વાક્ય વાંચવામાં આવતાં જ તેણે એ જાહિરખબર વાંચી જોઈ. નર્મદાએ તેને જે હકીકત કહી હતી તે હકીકત ઉપરથી તેમ જ પોતાના જમીનદાર મહાશય સાથે થયેલી વાતચિત ઉપરથી તે સમજી શક્યો કે, આ જાહિરખબર પોતાના જમીનદાર મહાશયની પુત્રી સંબંધીની જ હોવી જોઈએ. જે પોતે શાન્તિલતાનો પત્તા મેળવી આપશે તો પો-

તાને સારી બક્ષિસ મળશે એમ રામપ્રસાદે કહેલી હકીકત પણ તેને યાદ આવી. તે સાથે આ જાહિરખખરમાં જાહિર થયેલું ઇનામ મેળવવાના લોભનો પણ તે ત્યાગ કરી શક્યો નહિ. આથી તેણે પણ મુંબાઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે એમ જ ધારતો હતો કે, અધાપિ રામપ્રસાદ રત્નાગિરીમાં જ હશે તેથી આ કાર્ય પોતે સહેલાઈથી કરી શકી ઉભયપક્ષ તરફથી સારો લાભ મેળવી શકશે !

ઘટનાપ્રવાહ આવી વિચિત્ર રીતે જ વહા કરે છે. એ પ્રવાહમાં મનુષ્ય ક્યાં તણાઈ જશે અને તેની કેવી સ્થિતિ થશે તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી. આવી રીતે ઘટનાચક્રના વિચિત્ર પ્રવાહમાં તણાતો તણાતો લોભી તેમજ ધુર્ત કૃષ્ણલાલ મુંબાઈ જઈ પહોંચ્યો અને પોલિસ કમીસનર સાહેબની ઑફિસમાં જઈ તે હિરાલાલને મળ્યો. પોતે અગાઉ જેલયાત્રા કરી આવેલો હોવાથી પોલિસખાતાનું કામ પણ માણસ પોતાને ઓળખી ન શકે એ હેતુથી તેણે પોતાનું નામ બદલ્યું હતું.

હિરાલાલ એક આરામ ખુરસી ઉપર પડ્યો પડ્યો ધૂંપાન કરતો હતો. રંગનાથનું મૃત્યુ થયાથી તેના હૃદય ઉપર સખ્ત આઘાત થયો હતો. તેની કૂરતાદર્શક મુખમુદ્રા હવે ગંભીર બની ગઈ હતી. તેના અસંખ્ય વિચારો તેમજ સિદ્ધાંતો રંગનાથના આદર્શજીવનથી ફેરવાઈ ગયા હતા.

કૃષ્ણલાલે આવી હિરાલાલને સલામ કરી. હિરાલાલે પાસે જ પડેલી એક ખુરસી ઉપર બેસવાનું કહી, કૃષ્ણલાલના આપાદમસ્તકનું નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં તેણે પૂછ્યું:—“ તમે કાણ છો ? તમારે અત્રે શા માટે આવવું પડ્યું છે ? ”

“ હું શાન્તિલતાના સંબંધી આપને કેટલીક હકીકત કહેવા આવ્યો છું.”

હિરાલાલે અતિ આનંદિત બની જઈને કહ્યું:—“ તમે શાન્તિલતાના નિકટના સંબંધી થાઓ છે કે શું ? ”

“ ના જ-હું શાન્તિલતાના પિતાનો નોકર છું; પરંતુ આપ પ્રથમ આપે દર્શાવેલી હજાર રૂપિયાની ઇનામની રકમ મળેને આપવાને કબૂલ થાઓ એટલે હું સધળો ખુલાસો કરીશ.”

“ ઇનામની રકમ તમને આપવાને કશો વાંધો નથી; પરંતુ તમારે અમને સધળી વિશ્વાસપાત્ર માહિતી જણાવવી પડશે. હવે તમારે જે

કહેવું હોય તે બેલાશક કહો.”

“ જુઓ સાહેબ ! શાન્તિલતાના પિતાનું નામ રામપ્રસાદ છે. તેઓ કલ્યાણપુર ગામના જમીનદાર છે. એમની પાસે અઢકળ સંપત્તિ છે. અનેક નોકરો મુનીમો તેમજ કારભારીઓ તેમની સત્તા નીચે કાર્ય કરે છે. તેમની જમીનદારીમાં સોનાપુર નામનું ગામ છે. ત્યાંનો હું કારભારી છું. મહારા જમીનદાર હમણું થોડા સમયથી તેમની શારીરિક પ્રકૃતિ ઠીક નહિ હોવાથી હવાફેર કરવા માટે ખુદાર ગામ ગયા છે. ઘણું કરીને તેઓ રામેશ્વર તરફ જ ગયા છે. દૂરંક સમયમાં તેમના કુશળ વર્તમાનનો પત્ર આવવાની સંભાવના છે. શાન્તિલતાનાં માતા રનેહલતાને શાન્તિલતાનો જન્મ થતાં પહેલાં અમારા જમીનદાર મહાશયે તેમના પિયરમાં મોકલી દીધાં હતાં. પછીથી તેમણે તેમને કદાપિ તેડાવ્યાં નહોતાં. જમીનદાર મહાશયે આમ કેમ કર્યું હતું તે હું જાણતો નથી. વળી જો મહારી આ હકીકત ઉપર આપને વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો આ હકીકતની સત્યતા સંબંધીની આપ કલ્યાણપુર જઈને ખાત્રી કરી જુઓ.”

આનંદિત બની જઈને હિરાલાલ આ સઘળી હકીકત સાંભળતો હતો. કૃષ્ણલાલની હકીકત પૂર્ણ થતાં જ તેણે કહ્યું:—“ વારું, હમણું તમે મહારી સાથે ચાલો. પછીથી આપણે શું કરવું તેનો નિશ્ચય કરીશું.”

*

*

*

*

મધ્યાહ્નકાળનો સમય હતો. ખુદાર ગામથી આવેલા મહેમાનો જમવા બેઠા હતા. વિશ્વનાથ દેસાઈ, વસન્ત અને નલિન પણ ત્યાં હાજર હતા. સૌ જમી પરવારીને દિવાનખાનામાં પાનસોપારી ખાતા બેઠા હતા. એવામાં કૃષ્ણલાલને સાથે લઈને હિરાલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને વિશ્વનાથ દેસાઈને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું:—“ મહાશય ! આપણો સઘળો શ્રમ સાર્થક થયો છે. ખુદેન શાન્તિલતાના પિતાનો પત્તો લાગ્યો છે. આ આવનાર બંધુ શાન્તિલતાના પિતાના કારભારી છે.”

રામપ્રસાદ પણ આ સમયે દિવાનખાનામાં હાજર હતો. હિરાલાલનાં ઉપરોક્ત વચનો સાંભળી આશ્ચર્યચકિત તેમજ ભયભીત બની જઈને તેણે આવનાર વ્યક્તિ તરફ જોયું. તેને જોતાંની સાથે જ એ કૃષ્ણલાલ છે એમ તે તરત જ સમજી ગયો. કૃષ્ણલાલની દૃષ્ટિ

પણ રામપ્રસાદની દષ્ટિ તરફ મર્ધ. આ સમયે રામપ્રસાદ અને કૃષ્ણ-લાલની સ્થિતિ સમાન જ હતી.

હિરાલાલનાં વચનો સાંભળી અપાર આનંદિત બની જઈને વિશ્વનાથ દેસાઈએ પ્રકુલ મુખે કહ્યું:—“ ત્યારે શાન્તિલતાના પિતાને આપણે સત્વર અહીં બોલાવી આ શુભકાર્ય કરી નાખવું જોઈએ. ”

હવે રામપ્રસાદથી સ્થિર બેસી રહેવાયું નહિ. તેણે આવેશમાં ને આવેશમાં જ ઉઠી ઉભા થઈ હિરાલાલ અને વિશ્વનાથ દેસાઈ પાસે જઈને કહ્યું:—“ મહાશય ! મહારા અપરાધની મ્હને ક્ષમા કરજો. હું જ હતભાગિની શાન્તિનો પિતા છું. દૈવયોગે હું મહારા સ્નેહીની સાથે અત્રે ખેંચાઈ આવ્યો છું. લાવો, લાવો—એક વખત મહારી શાન્તિ-લતાને મહારી પાસે લાવો, તથા તેને બેટી મ્હને મહારી હૃદયવ્યથાને શાન્ત કરવા દો. ”

તરત જ વિશ્વનાથ દેસાઈએ શાન્તિલતાને ત્યાં તેડાવી. પિતા-પુત્રીનું પંદર સોળ વર્ષ પછી મિલન થયું ! આ મિલન પ્રસંગે ઉપ-જેલા આનંદનું વર્ણન કરવા જેવા શબ્દો શબ્દકોષમાં પણ નહિ હોવાથી એની પાઠકોએ કલ્પના જ કરી લેવી એવી સવિનય વિનંતિ છે.

રંગનાથ ગોવિંદપુરનો રહેવાસી હોવાથી તેમ જ ગોવિંદપુરના કેટલાક સભ્ય, શ્રીમંત અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોની સાથે વિશ્વનાથ દેસાઈનો સ્નેહસંબંધ હોવાથી તેમને પણ આ શુભપ્રસંગે નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. ગોવિંદપુરના સ્વર્ગસ્થ જમીનદાર રામકૃષ્ણની સાથે વિશ્વનાથનો ધણો ગાઢ સ્નેહસંબંધ હતો. તેથી તેમણે રામકૃષ્ણના પુત્ર કાન્તિલાલને પણ કુટુંબ પરિવારસહ આ પ્રસંગે મુંબાઈ આવવાનો દૃઢ આગ્રહ કર્યો હતો. કાન્તિલાલના આવ્યા પછી પોતાનું પોગળ ખુલ્લું થઈ જશે અને પોતે કરેલાં અઘટિત કાર્યોની સખ પોતાને સહન કરવી પડશે એવી આપણા કૃષ્ણલાલને કલ્પના પણ નહોતી.

યથાસમયે કાન્તિલાલ આવી પહોંચ્યો. વિશ્વનાથ દેસાઈએ સધળા ગૃહસ્થોની સાથે તેની ઓળખાણ કરાવી. અંતે કૃષ્ણલાલની સાથે કાન્તિલાલની ઓળખાણ કરાવતાં વિશ્વનાથે કહ્યું:—“ આ ગૃહ-સ્થ બંધુની કૃપાથી જ મહારી શાન્તિલતાનું તેના પિતાની સાથે મિલન થયું છે. અમે સૌ તેમના અપાર આભાર નીચે છીએ. તેઓ મહારી શાન્તિલતાના પિતાના કારભારી છે. ”

આ વાક્યો સાંભળી ક્રાન્તિલાલ કાંઈ બોલ્યો નહિ. તે કૃષ્ણલાલને સારી રીતે પિછાનતો હતો; તેમજ અનાથ સ્વામીના ઉપર મુજરેલા જીવનની હકીકત પણ તેના જાણવામાં આવી હતી; તેથી થોડા સમય સુધી ચૂપ રહ્યા પછી તેણે હિરાલાલને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ મહાશય ! આપ આ ગૃહસ્થને એકદમ કેદ કરો. હું તેમના ચરિત્રથી સંપૂર્ણ માહિતગાર છું. તેમના ગુન્હાઓની સઘળી હકીકત હું આપને યથા-સમયે જણાવીશ.”

સર્વના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહિ. હિરાલાલે રામપ્રસાદનો શો વિચાર છે તે જાણવાના હેતુથી તેના તરફ જોયું; કિન્તુ રામપ્રસાદના મુખમંડળ ઉપરથી તેનો શો વિચાર છે એ તે સમજી શક્યો નહિ. અંતે ક્રાન્તિલાલે રામપ્રસાદને સઘળી હકીકતથી વાકેફ કર્યો. સઘળું રહસ્ય ખુલ્લું થયું અને રામપ્રસાદની હૃદયવ્યથા ધણે અંશે ઓછી થઈ. પછી તેમની ઉભયની આગાથી હિરાલાલે કૃષ્ણલાલને કેદ કર્યો. જેવી કરણી તેવી જ પાર ઉતરણી એ કહેવત અંતે સત્ય થઈ અને આવી રીતે પિતાપુત્રીનું સ્નેહમિલન થયું !

ઉપસંહાર.

યથાસમયે ધણી જ ધામધૂમથી વસન્તની સાથે આપણી નવલ-નાયિકા શાન્તિલતાનું શુભલગ્ન થઈ ગયું. લગ્ન પ્રસંગે રંગનાથે સ્વાધીન કરેલી ત્રણલાખ અને પચાસ હજાર રૂપિયાની મિલકત શાન્તિલતાને સમર્પણ કરવામાં આવી.

રામપ્રસાદને પુત્રસંતાન નહિ હોવાથી તેમજ તેની ચિત્તવૃત્તિમાં થયેલા અસંભવનીય પરિવર્તનના પરિણામે પુનર્લગ્ન કરવાની તેની ઇચ્છા નહિ હોવાથી વસન્તને ઘરજમાઈ તરીકે પોતાને ત્યાં રાખવાની તેની ઇચ્છા હતી; પરંતુ વિશ્વનાથ દેસાઈ પણ હવે વસન્તને એક લાલુના માટે પણ સહવાસવ્યુતકરવાને ઇચ્છતા નહિ હોવાથી અંતે રામપ્રસાદને તેની ઇચ્છામાં નિરાશ થઈ, પુત્રીને શ્વસુરપક્ષમાં વિદાય કરવી પડી. લગ્ન પ્રસંગે તેણે પણ શાન્તિલતાને પુષ્કળ રકમ સમર્પણ કરી.

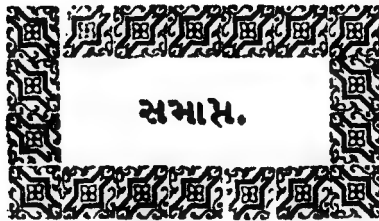
કેશવલાલને આંદામાન બેટમાં કાથી ફટવાની જીવનપર્યન્તની સજા થઈ. કાળિકા અને ગુલાબ સ્ત્રીજાત હોવાથી તેમના અપરાધો બહુ દયાળુ સરકારે તેમને ક્ષમા આપી હતી. કૃષ્ણલાલના ઉપર પણ

અનેક ગુન્હાઓ સાબિત થવાથી તેને પણ પુનઃ સાતવર્ષની સખ્ત કેદની સજા થઇ.

સ્વામજી પાસેથી મેળવેલા રૂપિયા તેમ જ કૃષ્ણલાલ પાસેથી મેળવેલા રૂપિયા મામાસાહેબને પાછા ઓઠવા પડ્યા.

પોતાની પુત્રીના ઉપર કરેલા રંગનાથના અપાર ઉપકારોના ચતુર્કિંચિત્ બદલા તરીકે અને રંગનાથના સ્મરણાર્થે રામપ્રસાદે પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કરીને શુબ્ધાઇમાં 'રંગનાથ અનાથ કન્યાવિદ્યાલય' નામક સંસ્થાની સ્થાપના કરી.

બિચારી નર્મદાની કૃષ્ણલાલ સાથે પુનર્લગ્ન કરવાની આશા સફળ થઇ નહિ, અસ્તુ.

સમાપ્ત.

નીતિ, રીતિ, પુન્ય, પાપ, પરોપકાર વગેરેનું જ્ઞાન દર્શાવનારી અને અનેક ભયંકર લોકભરમાથી ભરપૂર સંસારને સોના સમાન બનાવનારી આ સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા પર ગ્રાહકોની જખરી લૂટ પડી છે.

તરણ તપસ્વિની.

ભાગ ૧-૨

આ નવલકથામાં ગર્વિષ્ટ મનુષ્યોને કામ ક્રોધ, મોહ, લોભ, મદ તેમજ મત્સર વગેરેનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સાધુના વેષમાં ફરતા શયતાનો કેવી પ્રપંચગળ પાથરી ભોળાં મનુષ્યોને ભરમાવે છે, તેનો આખેહુખ ચિતાર વાંચતાં વાંચકોને અનહદ આનંદ સાથે અપૂર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેશે નહિ. તે ઉપરાંત ભોળા હૃદયના શ્રીમંત યુવકોની ખરાબ સોગતથી કેવી પાયમાલી થાય છે, વશદાર મિત્રો કેવા હોય છે, સતી સાધ્વી પત્ની કેવી હોય છે, પરોપકાર કેવી રીતે કરી શકાય છે એ વગેરે હકીકતથી ભરપૂર. પ્રથમ ભાગમાં ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપવામાં આવેલાં છે, બન્ને ભાગ જુદા બાંધવામાં આવેલા છે. પૂઠું પાકું સોનેરી, કાગળ ગ્લેઝ ઉંચા છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૩-૦-૦ પોસ્ટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુબે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ.

સંતસ શયતાન

અથવા

કામાંધનાં કાળાં કામ

(એક અદ્ભુત ઐતિહાસિક નવલકથા)

કામથી અંધ થયેલા મનુષ્યો આ જગતમાં કયું બીજા કાર્ય નથી કરી શકતા ? જગતને હગવા માટે ધર્મનિકેતનો સ્થાપી પાપનો પ્રચાર કરનારા, મુખમાં રામ જગલમાં છુરી લઈ ફરનારા, હાથમાં માળા ગળામાં વિષની જ્વાળાને છૂપાવી રાખનારા, સત્યનો આડંબર ધારી કેવળ અસત્યનો જ વિસ્તાર કરનારા અને પોતાના દગાથી નિરપરાધી, સરળ અને ભોળાં માણસોનાં ગળાં રેંસનારા આ પૃથ્વીપર અનેક મનુષ્યનામ ધરનારા પિશાચો પડેલા છે અને તેવાજ એક મનુષ્ય પિશાચ તથા માનવી પિશાચિકાનું આ નવલ કથામાં એક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. ધર્મનિકેતનમાં ધર્મની ભાવનાઓથી આવતી પતિવ્રતા પ્રમદાઓને કેવી રીતે પાપપંથમાં દોરી જાય છે તથા ન્યાયાધીશ મહાશય કામલોલુપતાને આધીન થઈને કેવાં કેવાં કાળાં કામો કરે છે, નરનારીઓની કેવી દુર્દશા કરે છે, લક્ષ્મીની લાલચથી લલનાઓ કેવી રીતે પોતાની પવિત્રતાનો વિક્રય કરે છે, ધર્મને માટે ધાર્મિક નરો કેવાં કેવાં અસહ્ય કષ્ટો વેઠે છે, બાતા પોતાની સહોદરાપર શી રીતે આસક્ત થાય છે તેમનાં અધાર્મિક લમ થતાં ઇશ્વર કેવો અઘોરિક બચાવ કરે છે વગેરે વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખ આ નવલકથામાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે પૃષ્ઠ ૪૦૦ મુદ્ર ૨-૦-૦ મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે. ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

રાક્ષસોની રતિકીડા

અથવા

પિશાચોની પાપલીલા.

આ માયામય સંસારમાં થતા અનેક પાશવિક અનાચારો, શક, શયતાન, હત્યાકારી, નરધાતક, દુઝાયાળ આદિનાં અનેક કાર-સ્થાનોનું આ એક બીજા ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. એક તરફ પિશાચપતિ પોતાની પાપવાસનાને તૃપ્ત કરવા માટે નાના પ્રકારનાં પડ્યંત્રો રચતો આવે છે, અનેક પતિવ્રતા કામિનીઓના ધર્મનો ભંગ કરવાની યેષ્ટા કરતો આવે છે તો બીજી બાજુએ શક્તિસ્વરૂપિણી નારી પોતાના નારીધર્મનું ગૌરવ જાળવવા માટે સતીના સતી-ત્વનો પ્રભાવ દર્શાવવા માટે મહાન પ્રયત્નો કરતી આવે છે અને પિશાચની પાથરેલી પ્રપંચલીલાનો જડમૂળથી નાશ કરી નાંખે છે.

માયાવી માનિનીના ભથંકર બેઠો, ઐયારો અથવા લુચ્ચાઓની લુચ્ચાછઓ, તિલસ્માતી મકાનોમાં થતાં કારસ્થાનો, એક આર્થ-સંઘનાની આદર્શ શરવીરતા, ધર્મપરાયણતા અને પોતાના પતિને પિશાચોના જાળમાંથી મુક્ત કરવાની અજબ યુક્તિઓ વગેરે વાંચીને ખરેખર તબિયત ખુશ થયા વિના રહેતી નથી. શૃંગાર અને હાસ્ય-રસ પણ તેટલોજ કુટી કુટીને ભરવામાં આવ્યો છે કે જે વાંચતાં દિલ આનંદથી હિલરાય છે અને મનનો બધો શોક દૂર થાય છે.

૫૪ ૩૨૫ પાકું પૂકું મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦ લખો:-

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃણે. ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

ભવાનીનો ભોગ

અથવા

રાજપૂતોનો રણુ-માદ !

(ઐતિહાસિક નવલકથા.)

(લખનાર—ત્રાંબકલાલ જીવરાજ જોશી)

આ એક ઐતિહાસિક નવલકથા છે વીર શૃંગાર અને કરુણા રસથી ભરપૂર છે. પ્રેમની પ્રતિસ્પર્ધામાં બે વીર બાળકો પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવાને પણ તૈયાર થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત શરા રાજપૂતો પોતાની વીરતાનો પરિચય આપી તલ્વારના યુદ્ધથી લોહીની નદીઓ વહેવડાવે છે. નિષ્કુર હૃદયનો કાકો પોતાના ભત્રીજાનું રાજપાટ છીનવી લઈને તેને બીખારી બનાવી દે છે, તેમ છતાં પણ તે પાપાત્માની વૃત્તિ તૃપ્ત ન થવાથી અનેક પ્રકારનાં કારસ્થાનો રચાવી તેને બહુજ હેરાન કરે છે. એક તરફ રાક્ષસ અને બીજી તરફ દેવનું ચારિત્ર્ય જોતાં સર્વ કોઈના મનમાં શોક અને ગમગીની થયા સિવાય રહેતી નથી. વીર અને ધર્મપરાયણ રાજપૂતો પ્રતિજ્ઞાને માટે પોતાના જીવપર આવીને તલ્વારની બાજી ખેલે છે. પવિત્રહૃદય રાજપૂત બાળાઓ વીરતાને જ વરનારી હોય છે. પણ રૂપમાં મોહાંધ નથી થતી આદિ સર્વ બનાવો વાંચતાં પૂર્વ સમયના રાજપૂતોના ગૌરવનું સ્મરણ થઈ આવે છે અને આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા માંડે છે. પૃષ્ઠ ૩૫૦ પાકું રૂપેરી પૃષ્ઠ. છતાં મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુટે—ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

જુની આંખે નવો તમાશો ! ચાલુ જમાનાનો યથાર્થ ચિતાર !

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

માણુહારક મૃગબળ.

કર્તા:—રા. નારાયણ વિસનજી ઠક્કર.

ચાલુ સમયમાં ચાલતા નિંદ્રા સુધારા, ગાડીવાડીના વૈભવ ખાતર ગમે એવા શ્રીમંત પતિ મેળવવાની લાલમા, શ્રીમંતોનાં મૃત્યુ સમયે થતા વીલના કલ્પનામાં પણ ન આવે એવા બનાવોથી ભરપૂર નવલકથા. પ્રણયદર્શન, વિકાર અને વિવેક, સુધામાં હલાહલ, શરીર બદમાશોની ટોળી, સત્યનિષ્ઠા, અબળાનું સાહસ, ભયંકર પ્રપંચબળ, નિશાચરોનો ગૃહપ્રવેશ, ગુલાબની પ્રેમપત્રિકા, ભાગિરથીની ભયંકરતા, અધઃપાતનો આરંભ, કપિંજલાનો કાળ અને સુલોચનાની અદ્રશ્યતા વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં તમે જુની આંખોએ નવીન તમાશો જ જોઈ શકશો. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૩૨૦, ચાર સુંદર ફોટો-ગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું રૂપેરી પૂઠું; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦

રત્ન કેંકણ

અથવા દશલાખનો દલ્લો. સુપ્રસિદ્ધ 'મિલિયન ડોલર મિસ્ટરી' અથવા દશલાખનો દલ્લો

નામક વસ્તુ ઉપરથી આ નવલકથા રચવામાં આવી છે. લક્ષ્મીના લોભથી લુચ્ચાં માણસો આ જગતમાં નિર્દોષ મનુષ્યો ઉપર પણ કેવો હૃદયભેદક બુદ્ધિ ગુજારે છે, ભાગ્યચક્રના અદ્ભુત ચક્રના પરિણામે નિર્દોષ માણસને પણ કેટલું બધું દુઃખ સહન કરવું પડે છે, એક અબળા પણ દ્રવ્યલોભની લાલસાથી પ્રબળા બની કેવાં રોમાંચ ઉપજાવે એવાં કારસ્થાનો કરે છે, શુદ્ધ સ્નેહનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે, ધર્મનો જય અને પાપીઆનો પરાજય કેવી રીતે થાય છે આદિ અનેકવિધ વિષયોનું શાબ્દિક ચિત્ર જોવું હોય, તો આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો. પાકું રૂપેરી નામનું પૂઠું પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૩૨૫. છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

૨૧. મજલાલ જાદવજી હક્કરકૃત સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા.

રાગધેલા રજપૂતો

યાને

સતીઓનું શૂરાતન.

ભાગ ૧-૨ જો.

આ નવલકથા એટલી બધી આકર્ષક અને રસિક છે કે, માત્ર એક જ મહિનામાં તેની પાંચસો નકલો ખપી ગઈ છે. જે રજુશ્વરા રજપૂતોએ, જનની જન્મભૂમિની સ્વતંત્રતાને માટે પોતાનાં અમૂલ્ય જીવનો રણક્ષેત્રમાં સમર્પણ કર્યા હતાં, જે સતી સાધ્વી રજપૂતાણીઓએ યુદ્ધમાં ભાગ લઈ શત્રુઓને હંકારી પોતાના અપૂર્વ શૂરાતનથી સર્વને અતિ આશ્ચર્ય ઉપજાવ્યું હતું, વગેરે વિષયોથી ભરપૂર, મનહર છપાઈ પાકું સોનેરી પૂઠું; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૧

ખૂન કે જાદૂ?

આ ડિટેક્ટીવ નવલકથા એટલી અદ્ભુત છે કે વાચક તેના પ્રવાહમાં ખેંચાતાં સમજી શકશે નહિ કે પોતે જે બનાવ વાંચે છે તે ખરેખરો બનાવ હશે કે જાદુનો કોઈ પ્રયોગ હશે? લગ્નને દિવસે જ એક કુમારિકા બાળા ગુમ થાય છે અને તેની પથારી લોહી લોહાણુ થયેલી જોવામાં આવે છે. એ બનાવ ઘણો ભેદભર્યો હોઈને સંજીવચંદ્ર નામનો ડિટેક્ટીવ તેની પાછળ પડીને જીવને જોખમે જે તપાસ ચલાવે છે અને ગુન્હો કરનારાઓને શોધી કાઢે છે, તે વાંચતાં તમારાં રૂવાટાં ઉભાં થયા વિના રહેશે નહિ! લગભગ ૨૦૦ પૃષ્ઠ સાથે પાકું પૂઠું. મુલ્ય રૂ. ૧. મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

આદ્યુત તેમજ લયંકર બનાવેથી ભરપુર ચમત્કારિક નવલકથા

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર.

ભાગ ૧-૨

આ નવલકથામાં ધર્મ, નીતિ, સત્ય અને સ્વદેશપ્રીતિ વગેરેનો અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે. રામનગરની બુદ્ધી, નિષ્ઠુર પિશાચિની રાણી કાળરાત્રિનાં પાપકાર્યોની કથા વાંચનાં વાંચતાં રોમાંચ ખડાં થયા સિવાય રહેશે નહિ. વક્રાદાર મિત્ર નરેન્દ્ર પોતાના મિત્ર-ધર્મને કેવાં મહાન સંકટો વેડી પાળે છે, મોહની પ્રબળતાથી અમળા ગણાણી સ્ત્રી પ્રબળા બનીને કેવાં પૈશાચિક પાપકાર્યો કરે છે, વગેરેનો રસિક ચિતાર આ નવલકથામાં છે. બંને ભાગ સંકેદ ચીકણા કાગળ ઉપર છાપેલા છે, અને બંને ભાગની પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૭૫૦ છે. લાયબ્રેરીને શોભાવે એવાં પાકાં સોનેરી પૂઠાં છે; છતાં બંને ભાગની કિંમત માત્ર રૂ. ૩-૮-૦ વી. પી. પોપ્ટેજ બુક. લખો:—

છપાય છે !

છપાય છે !!

સંસાર સંગ્રામ.

(સંસારિક નવલકથા)

લખનાર:—ત્રંબકલાલ જીવરાજ જોશી

સોના જેવા સંસારને ધૂળમાં મેળવી દેનાર પિશાચિની પ્રેમદાઓ કેવાં કેવાં કારસ્થાન અને કાળાં કામ કરે છે. ધર્મપરાયણા સાધ્વી સતીઓ સંકટના પહાડો તૂટી પડવા છતાં કેવી અડગ અને અચલ રીતે પતિલક્ષિમાં લીન રહે છે, સ્વાર્થસાધુ સગાંબહાણાંઓ પોતાના સ્વાર્થને પૂર્ણ કરવા માટે કેવી કેવી દગાબાજીઓ રચે છે. કામાંધ જનો પોતાની કામતૃણ્યને પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશથી સતી સાધ્વી લલનાઓને ફેટલી ગંધી પીડિત બનાવે છે. આદિ સર્વ વિષયો આ નવલકથામાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ૫૮ ૭૫૦ પાકું પૂઠું રૂ. ૨.

બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુપટે, ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે પુસ્તકાલય
તરફથી

નવી પ્રકટ થયેલી સચિત્ર નવલકથાઓ
અને બીજાં ઉપયોગી પુસ્તકોનું સંક્ષિપ્ત

સૂચિપત્ર

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

MAHADEV RAMCHANDRA JAGUSHTI.

BOOKSELLER & PUBLISHER

Three Gates, -AHMEDABAD.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

સને ૧૯૧૭

સંવત ૧૯૭૩

અમદાવાદ.

બી ગ્રુન્ડાલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં—શા. સોમાલાલ મંગલદાસે બાંધ્યું.

સચિત્ર નવલકથા

લતા અને લલિતા.

ભા. ૧-૨-૩-૪

લખનાર સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

લતા અને લલિતા એ બે બહેનો હોવા છતાં જૂદા જૂદા રંગ ઢંગમાં અને જૂદા જૂદા સ્વભાવની માતાઓના સહવાસમાં ઉછરવાથી તેમનામાં જે ફરક જોવામાં આવે છે તેનું દિગ્દર્શન આ નવલકથામાં કરી શકાય છે. અંગ્રેજ કુમારિકાના પ્રેમદર્શનથી હિંદુ છોકરી ઉપર કેવી અસર થાય છે, જેનવાયલા પુત્રને ચોક્કસ કુમારિકા સાથે પરણવાની ફરજ પાડનાર પિતા તેનું કેવું માફું પરિણામ મેળવે છે અને રાજવંશીઓમાં કેવી કેવી લિજ્જત ભિન્ન પ્રકૃતિઓ જોવામાં આવે છે તે સધળું તેના પ્રથમ ભાગમાં આવે છે. બીજા ભાગમાં વાર્તાના નાયકનું એક વાનપ્રસ્થ જોગીરાજ સાથેના સહવાસનું તથા સૂર્યસિંહ શોભના અને રમાના સ્નેહદર્શનનું ચિત્ર આવે છે. સ્વર્ગમાંથી નંદિનીના પત્રો વાંચવા જેવા છે અને તે વાંચકને પરલોકનું ભાન કરાવે છે. વાર્તાનો દરેક ભાગ અત્યંત રસિક છે અને ચારે ભાગોમાં સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. સુંદર છપાઇ, ઉચ્ચ કાગળ, પાકું સોનેરી સુશોભિત પૃકું, દરેક ભાગનાં પૃષ્ઠ ૨૦૦. કિંમત દરેક ભાગની ૦-૧૫-૦ મુજબ રૂ. ૩-૦-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ હરવાળા-અમદાવાદ

અત્યુત્તમ ઐતિહાસિક નવલકથા

કાશ્મીર અને કેસરી

(બીજી આવૃત્તિ)

લેખક:—ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

જે સમયે યુરોપ-કેસરી નેપોલિયન બોનાપાર્ટ પોતાની વીરતાથી આખા યુરોપને ગળવી-ધૂળવી રહ્યો હતો, તેજ સમયે હિંદુસ્તાનમાં પંજાબ-કેસરી મહારાજ રણજીતસિંહનું નામ ગાજી રહ્યું હતું. રણજીતસિંહને અફઘાનો સાથે ધણીવાર ઝપાઝપી થઇ હતી અને કાશ્મીર પ્રાન્તને માટે તો ચાર વાર સ્વારીઓ લઇ જવી પડી હતી, જેમાં છેલ્લી સ્વારીમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો, અને તે વિજય એટલો તો દૃઢ હતો કે પુનઃ અફઘાનો રણજીતસિંહના જીવનકાળપર્યંત કાશ્મીર સામે ઉચ્ચ માથું કરીને જોઇ શક્યા નહોતા. રણજીતસિંહની વીરતા, દીવાન હરિદાસની દેશભક્તિ, સહજરામનું શૌર્ય, મહેશ્વરની દીનતા, કનકપ્રભાની કરુણાજનક સ્થિતિ તથા શાહબંદી જૈનજનો સીખ સરદાર ઉપરનો પ્રેમ ઇત્યાદિ આકર્ષણીય ચિત્રોને વીર, કરુણા તથા શૃંગારરસથી એવી સુંદર રીતે આલેખવામાં આવ્યા છે કે વાંચકની નિદ્રાસા એક પછી એક પ્રકરણ વાંચવાને ઉશ્કેરાતી જાય તેમ છે. પૃષ્ઠ ૨૫૦ પાકું પૃષ્ઠ કીંમત રૂ. ૧.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ત્રણ હરવાળા-અમદાવાદ

સચિત્ર !

સચિત્ર !

વિધિવિખ્યાત નવલકથાકાર નૃપજી ડબ્લ્યુ. એમ.
રેનોલ્ડ્સન કૃત 'ગ્રોન્ડ સ્ટેચ્યુ' નામક ચમત્કારિક
કિંવા અદ્ભુત નવલકથાનું સરળ, રસિક અને
આકર્ષક રૂપાંતર.

પિશાચ્યમંદિર

પ્રયોજક:—રા. ચુનીલાલ વર્દમાન શાહ

આ નવલકથા એટલી તો હૃદયગ્રાહી અને ચમત્કારિક છે કે, પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે જીતાસારસની જાણે કે સરિતાજ વહેતી હોય એવો સહજ ભાસ થાય છે. વળી ગુજરાતી વાંચકોને વાંચવામાં વિશેષ સરળતા પડે એ માટે પ્રયોજકે મૂળ ઇંગ્રેજ વસ્તુ-સંકલનાને ઘણી કુશળતાથી ગુજરાતીમાં ઉતારી છે; આમ હોવાથી વાંચતાં બિરુલ કંટાળો ઉપજવાનો ભય છે જ નહિ. અરણ્યમાં અત્યાચાર, કિલ્લાનો ગુમબેદ, ભયાનક ચક્રયંત્ર, કેદમાં સપડાયેલી કુમારિકા, શ્વેત આકૃતિ, ચક્રયંત્રવાળું ભોંયરું, પ્રેમપ્રસંગ, પુણ્યમંદિર કે પિશાચ્યમંદિર ? વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં આહાર નિંદ્રાનું સર્વથા વિસ્મરણ થઈ જાય તેમ છે. માત્ર એટલું જ નહિ પરંતુ આ નવલકથા વાંચતાં પ્રથમ વખતે પાત્રો પ્રત્યે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ભાવ બીજી વખત વાંચતાં ઘણો સ્પષ્ટ થતો હોવાથી તેના મૂળ લેખક જ આ નવલકથાને બે વખત વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરે છે. આ નવલકથામાં ફોટો ઝીંકોનાં પાંચ મનહર ચિત્રો આપેલાં છે. પાકું રૂપેરી પૃષ્ઠ, મોટી સાઇઝનાં પૃષ્ઠ ૨૫૦ છતાં કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુડે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

તથા દરવાજા—અમદાવાદ

જુની આંખે નવો તમાશો !

ચાલુ જમાનાનો યથાર્થ ચિતાર !

સચિત્ર સામાજિક સર્વોત્તમ નવલકથા

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

પ્રાણહારક મૃગજળ

કર્તા:—રા. નારાયણ વિસનજી ઠક્કર

ચાલુ સમયમાં ચાલતા નીંદ્રા સુધારા, ગાડીવાડીના વૈભવ ખાતર ગમે એવા શ્રીમંત પતિ મેળવવાની લાલસા, શ્રીમંતોનાં મૃત્યુ સમયે થતા વીલના કદપનામાં પણ ન આવે એવા બનાવોથી ભરપૂર નવલકથા. પ્રભુચરણ, વિકાર અને વિવેક, સુધામાં હલાહલ, શરીર બદમાશોની ટોળી, સત્યનિષ્ઠા, અખળાનું સાહસ, ભયંકર પ્રપંચજળ, નિશાચરોનો ગૃહપ્રવેશ, ગુલાબની પ્રેમપત્રિકા, ભાગિરથીની ભયંકરતા, અધઃપાતનો આરંભ, કર્પિજલાનો કાળ અને સુલોચનાની અદ્રશ્યતા વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં તમે જુની આંખોએ નવીન તમાશો જ જોઈ શકશો. ભાષામાં, વિચારમાં અને વસ્તુસંકલનામાં આ નવલકથા અત્યુત્તમ છે. રા. ઠક્કરની નવલકથાઓની વિશેષ પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા નથી જ. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૩૨૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું રૂપેરી પૂઠું; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦.

લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુજી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

વિધવિખ્યાત નવલકથાકાર જ્યોત્ ૩૦૬૫. એમ. રેનોદડની
અતિ લોકપ્રિય નવલકથા “ફાસ્ટ” નો અવિકલ

ગુર્જર અનુવાદ

સચિત્ર !

સચિત્ર !

ભયંકર લઢ્ર

અથવા

કેવળ ૨૪ વર્ષના ક્ષણલંગુર સંસારભાટે !

અનુવાદક, રા. નારાયણ વિસનજી ડકકુર

આ સંસારના ક્ષણલંગુર ભોગવિલાસની લાલસાથી મહત્વાકાંક્ષાના પ્રવાહમાં તણાઈને ક્ષુદ્ર માનવી પિશાચના દાસત્વને સ્વીકારીને આ જગતમાં કેવા કમકમાટી ઉપજાવનારાં કુકૃત્યો કરે છે, અને જ્યારે પિશાચની નરકમર્ત્યામાં પડવાનો પ્રસંગ તેમનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો રહે છે તે સમયે તેમની કેવી દયાજનક દુર્દશા થઈ જાય છે એનું જો તાદસ્ય શાળિક ચિત્ર જોવું હોય તો તે કેવળ આ અદ્ભુત નવલકથામાં જ દેખાશે, લિન્સડોર્ફ દુર્ગના ગુપ્ત બેદો, બેદોનો પ્રકાશ, જીર્ણ પત્રમાંનો લેખ, આનંદોત્સવ, ઉત્સવનો લંગ, પ્રાતઃશ્રાદ્ધ ને પ્રતિહિંસા, પ્રેમપરીક્ષા, નારંગવાટિકા, ભયંકર બેદ વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં ધણુ જ આશ્ચર્ય અને આનંદ ઉત્પન્ન થાય તેમ છે. નવલકથાના શૌખીનોને આ નવલકથા એક વખત વાંચી જોવાની ખાસ બલામણુ છે. આ નવલકથાનો મૂળ લેખક રેનોદડ છે અને અનુવાદક ડકકુર નારાયણ છે એટલે ગ્રંથની અધિક પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. મ્હોટી સાધજનાં પૃષ્ઠ ૩૦૦, રૂપેરી નામ તથા પાંચસુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રોવાળી આ નવલકથાની કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ છે. લખો:-

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુડે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

નવી રસિક સચિત્ર નવલકથા ! હમણાંજ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

કુંગાલ કેદી

અથવા

સ્નેહ—અંધન

પ્રયોજક:—શ. દ્રમલાલ જાડવજી ઠક્કર.

આ નવલકથામાં સુખદુઃખના પડછાયા, સ્વામી સ્નેહ-જ્યોતિનું આદર્શ સાધુજીવન અને દૈવી પરોપકાર, હૃતભાગ્ય રંગનાથની સ્થિતિનું અને જીવનનું દર્શનના પથ ન કરી શકાય એવું અસંભવ પરિવર્તન, પોલિસ અમલદારોની નિષ્કૃતા, સંપત્તિનો સદુપયોગ, નિરાધાર સ્નેહલતાના જીવનનો અકાળે આવેલો શોચનીય અંત, શાન્તિલતાના કષ્ટની પરિસ્થિતિ, અપૂર્વ વાતસલ્ય સ્નેહ, કૃષ્ણલાલનાં કુટિલ કારસ્થાન, શ્રીમં-તોની શક્તિ અને વિદ્યાસમિયતા, નર્મદાની પ્રાણહારક આશા, પાપિષ્ઠ તેમજ લુચ્ચા કેશવલાલની અને પાપિષ્ઠા કાળિકાની કુટિલતા, સતી સાખીની શીયળપ્રીતિ, સ્વરૂપચંદ ટોપીવાળાની નીચતા, અચરિત્ર, પિશાચિનીનો આવિર્ભાવ, રતીમરમાંથી સમુદ્રમાં સમાધિ! આદિ અનેકવિધ આકર્ષણીય ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ. મ્હોટી સાર્થકતાં પૃષ્ઠ ૨૫૦. ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, આકર્ષક છપાઈ, ચીકણા સફેદ કાગળ, પાકું રૂપેરી પૂઠું; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટ

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

ચમત્કારિક હૃદયવિદારક ઘટનાઓથી ભરપૂર

સાંસારિક નવલકથા

દગાબાજ દુનિયા

પ્રયોજક, રા. પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર

આ નવલકથાની વસ્તુસંકલના એવી તો અદ્ભુત, પરંતુ સંબંધિત છે કે, પ્રત્યેક પૃષ્ઠે વાચકની જીભાસા વૃદ્ધિગત થાય તેમ છે. પત્નીનું ગૂમ થવું, રેલ્વે ટ્રેનમાં સંન્યાસીના મૃતદેહનું તણાઈ આવવું, સ્ટેશન માસ્તર કૃષ્ણલાલે સંપત્તિના લોભથી પોતાના જીવનને બદલી નાખવું, વીસમી સદીના લોકોને જેન્ટલમેન કેશવલાલનાં અને નાટકની સુડેલ સીતાનાં કુટિલ કાર-સ્થાનો, સાંખી સતી નિર્મળાનો દૈવી અને આદર્શ સ્વામી-સ્નેહ, કઠોર વૈધવ્યજીવન, સંન્યાસીના જીવનનું ગુપ્ત રહસ્ય, પાપનો પશ્ચાત્તાપ, સંતાનસ્નેહ, કારભારીની કાર્યકુશળતા, લોકચર્યા અથવા ગામડાનું ગેઝેટ, પ્રયંડ નિરાશા, ચોરને પો-ટલે ધૂળની ધૂળ આદિ અનેક રસિક, ચમત્કારિક અને બોધક વિષયોથી ભરપૂર. આ નવલકથા પૂર્વે જ્યારે ઇન્ડિયન લાય-લિસ્ટમાં ક્રમશઃ છપાતી હતી ત્યારે વાચકવર્ગનું ઘણું જ આકર્ષણ કરી શકી હતી. મહોટા કદનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૨૦ મનહર છપાઈ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું લાય-બ્રેરીને શોભાવે એવું રમણીય પૂઠું. આ નવલકથાનાં ચિત્રો જોઈ તમે 'અપૂર્વ' શબ્દ જ ઉચ્ચારશો. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ આજેજ મંગાવો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

રોમાંચ ઉપભવે એવી દુઃખપૂર્ણ અને હૃદયવિહારક
ઘટનાઓથી ભરપૂર સચિત્ર, રસિક, બોધક
અને જ્ઞાનોત્સેજક નવલકથા.

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા

અથવા

આદર્શ વિધવા

અનુવાદક:-રા. પ્રજલાલ બલવંત ઠક્કર

આ નવલકથા એક સર્વોત્તમ બંગાળી નવલકથાનો અનુવાદ છે. આ નવલકથા સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં એટલી બધી લોકપ્રિય થઈ પડી છે કે, તેનું ઇંગ્રેજી, હિન્દુસ્તાની વગેરે ભાષામાં પણ ભાષાંતર થયું છે. ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાથી એક કંગાલ દીનદરિદ્ર કુટુંબને કેટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે તેનો આ નવલકથામાં ઘણો જ આકર્ષક ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. સતીના જીવનનો હૃદયભેદક અંત, નિષ્કુર નરેન્દ્રનાથની પ્રમળ વિકાસવાસના, વિશ્વેશ્વરની સાધુતા અને પરોપકારિતા, લેણદારોનો જીવન, કઠોર વૈધવ્યવ્રત, લગ્નને બદલે ચિતા, સેવાધર્મ અને કર્તવ્યમહિમા, પાપિષ્ઠની પાપયાત્રના, સતીનો સંદેશો ! પાષાણ ઉપર ઉપદેશરૂપ જળસિંચન, સંસારમાં સ્વર્ગની દેરી, દેવી અન્નપૂર્ણાની સ્થાપના વગેરે વિષયોનું શાબ્દિક ચિત્ર વાંચતાં વાંચતાં તમે અશ્રુજળને અટકાવી શકશો નહિ. મનુષ્યજીવનમાં કઈની પરિસીમાનું દર્શન કરવું હોય તો આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૦૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું રૂપેરી બાઇન્ડીંગ છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦. લખો:-

મહાદેવ રામચંદ્ર બગુજી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

આશ્ચર્યનો મહાસાગર !

ચમત્કારોનો ભંડાર !

આશ્ચર્યયુક્ત અસંખ્ય ઘટનાપૂર્ણ સામાજિક સચિત્ર નવલકથા !

પિશાચિની કે પ્રમદા ?

પ્રયોગક:—દા. પ્રજલાલ ભટ્ટવશ ઠક્કર

આ નવલકથામાં એક પછી એક એવા ભાષણ આશ્ચર્ય-જનક ચમત્કારિક પ્રસંગોનું શાબ્દિક ચિત્ર આંકવામાં આવ્યું છે કે, આ વાર્તા સંપૂર્ણ વાંચ્યા સિવાય તમારી જાણના અંત આવશે નહિ. ભૂતપ્રેતના ભયંકર ઉપદ્રવના લીધે ઉપજતું જમમૂલક દુઃખ, મહામાયાનું જગમાં રૂપી જવાથી નિપજેલું મૃત્યુ, સુંદરી લીલાવતીની ખિમારી, પ્રેમની હરિકાઈ, યુવકનો આત્મસંયમ, વિધવાની વિરહવેદના, ધડથી જૂદું ચંદ્ર ગયેલું મસ્તક, સ્મશાનભૂમિમાં પિશાચોનું પાપમંડળ, સંન્યાસીનું અફણત શિક્ષણ, વિદેશિનીના જીવનનો ભેદ, પ્રણયનિરાશા, માયાજાળ, દીવાની યુવાની, ભેદનું ખુલવું, પ્રમદાનું પુનર્મિલન, પાપનો પસ્તાવો, સોખતની અસર વગેરે વિવિધ વિષયોથી પરિપૂર્ણ. સાંસારિક જ્ઞાન મેળવવું હોય, ચમત્કારપર ચમત્કાર જોવા હોય, સંયમનું માહાત્મ્ય અને સુખ નિહાળવું હોય તો આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ- ૨૬૦, સુંદર છપાઈ, ચાર મનહર શેટાઆફિક ચિત્રો; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦. લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર ભગુણે

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

રસિક સામાજિક નવલકથા !

સચિત્ર !

સચિત્ર !!

સ્વર્ગમાં શયતાન

પ્રયોજક:—રા. વ્રજલાલ જાડવજી ઠક્કર

ઉપરથી મહાત્મા જેવા દેખાતા અને સંસારમાં સાધુ લેખાતા; પરંતુ હૃદયમાં હળાહળ ભરી રહેલા પુરુષો પોતાના ઉપર ઉપકારો કરનારનું પણ કેવું ભયંકર અનિષ્ટ કરે છે, દ્રવ્ય-લોભથી કેટલીક વખતે મનુષ્ય પિશાચનું સ્વરૂપ ધારણ કરી કેવાં પૈશાચિક અને રૂંવાં ખડાં કરે એવાં નિષ્કુર કાર્યો કરે છે, સાખી સતી નારી પ્રાણાન્તે પણ પોતાના સતીત્વ ધનનું કેવી રીતે સંરક્ષણ કરે છે, પત્નીપ્રાણ પતિ પોતાની પત્નીના વિયોગે કેવો દુઃખમગ્ન રહે છે, જે સંપત્તિથી સંસારપર ઉપકાર કરી શકાય છે એજ સંપત્તિનો દુરુપયોગ થતાં સ્વ-ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોને કેવાં બીપણ સંકટો સહન કરવાં પડે છે, ખોટાં મૃત્યુપત્ર કેવી રીતે તૈયાર થાય છે એ વગેરે અનેક રસિક, ચમત્કારિક અને આકર્ષક ઘટનાઓથી ભરપૂર નવલકથા સ્વર્ગમાં શયતાન અવસ્ય વાંચ્યા. આ નવલકથા સ્ત્રીઓના હાથમાં પણ વિના સંકોચે મૂકી શકાય એવી નિર્દોષ અને જ્ઞાનદાયિની છે. આ નવલકથા પ્રત્યેક સાહિત્યશાખીન ગૃહસ્થ-ને વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. મોટી સાઇઝનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૦૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો મનહર છપાઇ, પાકું રૂપેરી લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું આકર્ષક પૂઠું; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃણે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ હરવાળ—અમદાવાદ

આધુનિક આર્યસંસારનો તાદરશ ચિતાર !

સંસાર કે નરકાગાર ?

(સામાજિક સચિત્ર નવલકથા)

પ્રયોજક:—રા. વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

આજકાલના કહેવાતા સુધારકોનું આંતરજીવન કેવું પાપ-પૂર્ણ અને શોચનીય છે, જ્ઞાનશૂન્ય વિધવાઓ ધર્મશિક્ષણના અભાવે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી કેવી રીતે પાપિષ્ઠા થાય છે, ખરાબ સોજતથી કેવું ભીપણ દુઃખ ભોગવવું પડે છે, વેશ્યા-વિલાસથી અંતે કેવી પાયમાલી, ખાનાખરાબી થાય છે, સહધર્મિણીનો ત્યાગ કરી પરદારમાં પ્રીતિ રાખનાર યુવકોની કેવી દુર્દશા થાય છે, મદ્યપાનના વ્યસનથી મનુષ્યજીવન કેવું અધમ થાય છે, સંશયાધીન પુરુષોનો સંસાર કેવો નરકાગાર સમાન હોય છે, પાપપૂર્ણ મહત્વાકાંક્ષા રાખવાથી જીવનનો કેવો વિનાશ થાય છે અને આજકાલના કહેવાતા સુધારક-મન્યો કેવું પરોપદેશે પાંડિત્ય ચલાવે છે એનો આબેહુબ ચિતાર આ નવલકથામાં સાદી, સરળ પરંતુ રસિક ભાષામાં ચિતરવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, બાળિકા, વૃદ્ધ અને વૃદ્ધા સર્વને માટે આ નવલકથા ઉપદેશરૂપ થઈ પડવા ઉપરાંત આનંદ આપનારી નિવડે તેમ છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગ-લગ ૨૫૦, સુંદર છપાઈ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું રૂપેરી પૂઠું; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

જોશી ત્રાંબકલાલ જીવરામ કૃત રસિક નવલકથા.

કલન્દરનીકટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર.

આર ફોટોગ્રાફિક સુન્દર ચિત્રો સહિત.

આ પુસ્તકમાં નવીન નવીન વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ભયંકર ખૂનરેણ અને લોહીની નદીઓ બહેવડાવનારાં દૃશ્યોનો આમેહુઅ યિતાર આપે તેવાં કેટલાંક પાત્રો આ નવલકથાની રંગભૂમિપર કામ કરીને વાંચનારને કવચિત્ સંલિત બનાવી દે છે તો કવચિત્ થરથર કંપાવી મૂકે છે. નીચ અને શયતાન દોસ્તો કેવી દુઃખાખાજીથી પોતાના દોસ્તનો ધાત અથવા ખૂન કરે છે, સ્વાર્થને વખતે તેમનાં દૃશ્ય કેવાં પાષાણુ જેવાં બની જાય છે તથા અંતે એવા દુરાત્માઓની કેવી દુર્દશા થાય છે તે સર્વ વિષયો વાંચતાં વાંચકની આંખો-માંથી આંસુની ધારા બહેવા માંડે તેમ છે. કામળ હૃદયની કામિનીઓ પ્રેમને માટે કેટલાં બધાં સાહસો વેડીને, જીવનનું બલિદાન આપવાની તૈયારી કરીને તે અન્ય પુરૂષના પ્રેમને સંપાદન કરે છે, એ વાંચતાં વાંચતાં શરીરમાં કવચિત્ કંપનો આવિર્ભાવ થાય છે તો કવચિત્ માત્ર શિથિલ થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત મહાત્માઓના ચમત્કાર, પિશાચોની પાપલીલા, પિતાએ પિશાચનું સ્વરૂપ ધારીને કન્યાને ભોંયમાં દટાવવી, દીવાનની દુષ્ટતા, પાપીનો ભયંકર જુદમ, જસૂસોની બહાદુરી, શયતાની ચક્કર, ભોંયરામાંનાં ભેદ ભરેલાં કુકર્મો, મનુષ્યના અવતારમાં પેદા થયેલ શયતાનો, અમૃતમાં હળાહળ ભરનારી ભામિનીઓ, છુપી કટારીનું પરાક્રમ આદિ સર્વ વિષયો વાંચતાં આ સંસાર એ ખાંડાની ધાર જ છે એવો સર્વને ભાસ થયા વિના રહેશે નહિ. પૃષ્ઠ ૩૦૦ પાકું પૂઠું મૂલ્ય ૧-૮-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજે, બુકસેલર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

ભારતીય વીર યોદ્ધાઓનાં પરાક્રમોનો તાદૃશ્ય
ચિતાર દર્શાવતી ઐતિહાસિક નવલકથા.

કમળાદેવી

આ નવલકથામાં ભારતીય વીર રજપૂત જાતિનાં પ્રખળ
પરાક્રમો, પ્રેમ, વિરહ, સંયોગ વિયોગ વગેરેના વિવિધ પ્રસંગો,
સ્વદેશ ભક્તિનું માહાત્મ્ય, મોહની માયાજાળ, આત્મોત્સર્ગ
વગેરેનું ઉત્તમ પ્રકારે આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. સંસારને
સ્વર્ગીય સુખમય બનાવવાને માટે આ નવલકથા એક વખત
આપના કુટુંબમાં અવશ્ય વંચાવો. ઇતિહાસના જ્ઞાન સાથે
આનંદ મેળવવો હોય, રણુશૂરા રજપૂતોની સ્વદેશભક્તિનું
દર્શન કરવું હોય, માયાજાળમાં ફસાવાથી ભોગવવા પડતા
દુઃખને જોવું હોય, પાપીઓનાં પાપનું ભીષણ પરિણામ નિર-
ખવું હોય તો આ નવલકથા આજેજ મંગાવીને વાંચો. સુંદર
સફેદ ચીકણા કાગળ પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૪૦૦ પાકું સોનેરી
પૃષ્ઠ, મનહર છપાઇ છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦

લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

૧૮૫૭ ના બળવાને લગતી સચિત્ર ડિટેક્ટિવ નવલકથા !

અસંખ્ય ભેદ ભરમોથી ભરપૂર

બાગે શયતાન

અથવા

તસ્વારનું તૂટાન

(પ્રયોજક:-રા. ચંબકલાલ જીવરાજ જોશી.)

આ નવલકથામાં હિન્દમાં ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં થએલા ભયંકર પ્રાણહારક બળવાનો તાદસ્ય ચિતાર ચિતરેલો હોઈ, તે ઉપરાંત નાનાસાહેબ અને તાતીઆ ટોપીની અનેક ગુપ્ત બાબતોને પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. નાનાસાહેબની જાલિમ અને હૃદયભેદક નિષ્કુરતા, તાતીઆ ટોપીનું કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવું અદ્ભુત ચાતુર્ય, ડિટેક્ટિવ રામપાલ-સિંહની કાર્યકુશળતા, ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ક્રિનિંગની નિપુણતા, ગોર્ડન નામક ઇંગ્રેજની હૃદયદાયક સ્થિતિ, હેલનનું હૃદયભેદક ખૂન, ફ્રાન્સ દેશના મેકેયર નામના એક શયતાન લૂંટારાનાં ભીષણ કાવત્રાં, સ્ટીફનનો સ્વર્ગીય પ્રેમ, આર્યબાબા મેંનાની સ્વદેશભક્તિ, અગ્નિમાં ભોગ આદિ વિષયો વાંચતાં અશ્રુઓમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થામ તેમ છે. આ નવલકથામાં વીર, શૃંગાર અને કરુણા આદિ સર્વ રસોનો સમાવેશ થયેલો છે. મ્હોટી સાર્થકતા પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૩૦, ચાર સુંદર ફોટો-ગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું ફેપેરી પૂઠું કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટ

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

તૈયાર છે. નવીન સચિત્ર નવલકથા. તૈયાર છે.

મુરાદેવી

અથવા

મૌર્યવંશના અભ્યુદયનો આરંભ

(એક ઐતિહાસિક નવલકથા.)

(પ્રયોજક:—ચંપકલાલ જીવરાજ જોશી.)

આ પુસ્તકમાં મગધદેશના રાજકર્તાઓનો સંપર્ક હેવાલ આપવા ઉપરાંત, નંદવંશનો નાશ કરીને મહાશુદ્ધિમાન અને કૌટિલ્યવિદ્યાવિશારદ ચાણક્યદેવે મૌર્યવંશની સ્થાપના શી રીતે કરી, ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાધિકાર અપાવવા માટે મલયપુરની રાજનંદિની મદાકિનીએ કેવા કેવા યત્નો કર્યા હતા, મહારાણી મુરાદેવીના કંકણની ચોરી થતાં રાજા ધનનંદની કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ હતી, મિત્રધર્મ બળવવા માટે પહાડી રાજા સમરકેતુએ કેવી દક્ષતા દર્શાવી હતી; ચાણક્યે પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા માટે ભયંકર પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરીને 'બ્રહ્મ-બળથી બ્રહ્માંડ પણ ડોલી શકે છે' એ સૂત્રને સિદ્ધ કરવા માટે શા શા ભયંકર ઉપાયો ચોળ્યા હતા, તે સર્વ વિષયોનું ઘણીજ સરળતાથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. મુરાદેવીના નામપરથીજ મૌર્યવંશના રાજાઓનું નિકંદન નીકળી ગયું તે-મજ સરણાગતને નિભાવવા માટે રાજા સમરકેતુએ ભયંકર યુદ્ધ આરંભ્યું, તડિતા નામક એક મનોહારિણી માનિનીએ રાજાના ચિત્તને ડોલાવીને પ્રલયકાળને ખેંચી લાવવાનો આરંભ કર્યો આદિ સર્વ ઘટનાઓ વાંચતાં ભારતના પૂર્વ ઇતિહાસનું તેમજ નૈતિક સિદ્ધાંતોનું સારું જ્ઞાન મળી શકે તેમ છે. સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના હાથમાં પણ આ પુસ્તક વિના સંકોચે વાંચવા આપી શકાય તેમ છે. પ્રથમ ભાગની કિ. ૧-૮-૦ પૃષ્ઠ ૩૭૫.

મળવાનું ઠેકાણું—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટ

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર, ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

સચિત્ર સામાજિક નવલકથા. હુમણાંજ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

કમનસીબ લીલા

આજકાલના ઠેળવાયલા યુવકને અમુકજ કન્યા સાથે પરણવાની ધરજ પાડવાથી તેનાં સગાં બહાલાંઓને તેમજ તેને પોતાને કેટલું બધું દુઃખ વેડવું પડે છે, અંતે તેમનો સંસાર કેવો વિપમય બની જાય છે તેમજ માત્ર ફેશન અને બહારના આડંબરવાળી ઉચ્છ્રંખલ સ્વેચ્છાચારિણી અબળા સાથે વિવાહ કરવાની પ્રાણુહારક મહત્વાકાંક્ષા રાખનાર યુવકોની કેવી ખાનાખરાબી અને પાયમાલી થાય છે, પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે તેઓ કેવાં કમકમાટી ઉપજે એવાં કુટિલ કાર્યો કરે છે, સમજી યુવકોનું શું કર્તવ્ય છે, આદર્શ જીવન કેવું હોવું જોઈએ વગેરે અનેક સાંસારિક ઘટનાઓ તાદ્રસ્ય દષ્ટિ સમક્ષ ઉભી જ હોય એવું વર્ણન આલેખવામાં આવ્યું છે. સંયોગ વિયોગના પ્રસંગો, વિરહવેદના, પ્રેમની નિરાશા, સ્નેહમાં સંકટ વગેરે રસિક ચિત્તાકર્ષક વિષયોથી ભરપૂર મ્હોટી સાધરણનાં ૫૪ સંખ્યા ૨૮૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું રૂપેરી પૂઠું છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦ લખો:-

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ

રા. નગીનદાસ મંછરામકૃત રસિક નવલકથાઓ મધુર મધુરી અથવા મુંબાઈની મોહિની

અલખેલી મુંબાઈની આકર્ષણીય મોહિનીનું દિગ્દર્શન કરી તેમનાં કામળબાણની વિલાસી યુવકો ઉપર કેવી રામબાણ અસર થાય છે, અને પરનારીના પ્યારથી તેમની કેવી પાયમાલી તેમજ ખાનાખરાબી થાય છે, એક આદર્શ આર્ય બ્યબાણનું શું કર્તવ્ય છે, વફાદાર મનુષ્ય આત્મત્યાગનું હિતમ દષ્ટાન્ત કેવી રીતે દર્શાવે છે વગેરે રસમય અને ચમત્કારિક બનાવોથી ભરપૂર. મ્હોટી સાંઘડનાં લગભગ ૨૫૬ પૃષ્ઠ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો ગ્લેજ કાગળ મનહર છપાઈ પાકું રૂપેરી પૃષ્ઠ, કિંમત રૂ. ૧—૮—૦.

લકતાણી કે લામટી ?

નટવરના સુપ્રસિદ્ધ લેખક નગીનદાસ મંછરામ કૃત આ નવિન પુસ્તક છે. આમાં ચાલુ જમાનાનો સારો ચિતાર આપ્યો છે. આમાં એક વાચક ગૃહસંસાર, લકતાણીને નામે ચાલતા લામટાવેડા, એક રસોઈઆ બાલણની લંપટતા વગેરે બનાવો સારા આલેખાયેલા છે. હાસ્યરસ પણ ભરપૂર છે. સાથે ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. કાગળ ઉંચા લાય-એરીને શોભાવે તેવા, પાકું રૂપેરી નામનું પૃષ્ઠ છતાં કિંમત રૂ. ૧—૮—૦ પોસ્ટેજ માફ.

રા. નરભેશંકર પ્રાણજીવન દ્વે એમ. એ. કૃત નવલકથા

સુંદર અને વિધાનંદ અને પ્રેમનો ચિતાર (આવૃત્તિ બીજી)

આ નવલકથામાં તેના વિદ્વાન લેખકે સાંસારિક ધટનાઓનું એવું આબેહુબ આલેખન કર્યું છે કે જે વાંચતાં વાંચક મુગ્ધ બની જાય તેમ છે. શુદ્ધ રસેહ, વિષયવાસના, આશ્ચર્યજનક કિન્તુ સંભાવત બનાવો વગેરે વાંચતા મનરંજન થાય તેમ છે. બે સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. મ્હોટી સાંઘડનાં ૫૪, લગભગ ૨૦૦, સુંદર સફેદ કાગળ, પાકું રૂપેરી બાઈન્ડીંગ છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧—૪—૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર ભગુણે, બુકસેલર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

જીવનનો રક્ષક !

સાચો માર્ગદર્શક !

ઈન્ડીઅન

પીનલકોડ

(બીજી આવૃત્તિ)

કર્તા:—શ્રી ૦ ચતુર્ભુજ માણકેધર ભટ્ટ

ઇડર સ્ટેટના માજી જ્યુડીશીયલ સેક્રેટરી અને સેસન્સ જજ

ફોજદારી ગુન્હાઓમાંથી આત્મરક્ષણ કરવા, મારામારી વગેરેથી બચવા, કેવા પ્રકારની મારામારી મહાબ્યથા ગણાય છે? ગર્ભપાત, મનુષ્યહરણ, ગુલામી, વિશ્વાસઘાત, ચોરાયલી મિલકત લેવા બાબત, ડગાઇ, ખોટા બનાવટી ખતો, નોકરી કરવાના કરાર તોડવાના ગુન્હા, લગ્ન સંબંધીના ગુન્હા, ચલણી નોટો, ધમકી, આપરૂ લેવા બાબત વગેરે દરેક બાબતો સંબંધીની કલમો તથા તેના વિસ્તૃત અને માર્ગદર્શક ખુલાસા આપેલા છે. એ ઉપરાંત એવા કેસો ઉપર જૂહી જૂહી હાઇકોર્ટોએ ચુકાદા આપેલા છે એ સધળો હેવાલ વિસ્તારથી આપેલો હોવાથી, ફોજદારી ગુન્હાઓમાં આવેલા માણસો, ક્રાઈ સંબંધીનું કામકાજ કરનાર, પોલિસ અધિકારીઓ, મેજિસ્ટ્રેટો, ઇન્ફેન્ટ્રી નહિ જાણનાર વકીલો, દેશી રાજ્યના ન્યાયાધીશો વગેરેને આ ગ્રંથ ખાસ ઉપયોગી છે. આ કાયદો તદ્દન નવો એટલે ૪. સ. ૧૯૧૬ માંજ બહાર પડેલો છે. કાગળ ગ્લેજ ઉંચા, પાકું સોનેરી પૃષ્ઠ, છતાં આ મોટા રામાયણ જેવડા ગ્રંથની કિંમત માત્ર રૂ. ૭—૦—૦ છે. પોષ્ટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ હરબાબ-અમદાવાદ

રૂપીયા સવામાં ઇંગ્રેજી શિખવું છે ?

થોડા વખતમાં થોડી મહેનતે જરૂર જોડણું ઇંગ્રેજી શિખનાર

આજકાલ સર્વ જાગૃતોમાં અને સર્વ ઠેકાણે ઇંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર થવાથી ઇંગ્રેજી નહિ જાણનારાઓને શું નથી વેઠવું પડતું ? સારી બુદ્ધિ હોવા છતાં તેમજ સારા હુન્નરો આવડતા હોવા છતાં ફક્ત ઇંગ્રેજી નહિ જાણવાથી કેટલા બુદ્ધિશાળી યુવકો પાછળ રહ્યા છે ? જે આવુંજ છે તો ખરીદો.

ધી સેલ્ફ ઇંગ્લીશ ઇન્સ્ટ્રુક્ટર

રાજભાષા

આ પુસ્તક ઇંગ્રેજી જાણનારાઓને એક રત્નરૂપ છે. થોડી મહેનતે અને થોડું થોડું જાણવાથી આ પુસ્તકના આધારે ઇંગ્રેજી શિખી શકાય છે, અક્ષર જ્ઞાન, લખતાં, બોલતાં, કાગળ લખતાં, વગેરે શિખવાનું આ ઉત્તમ સાધન છે, આજ સૂધી આવી જાતની જાહેર પડેલી તમામ બુકો કરતાં આમાં દોઢો સમાસ છે. નાનપણમાં જાણવાનો યોગ નહીં પામેલા યુવાનોને ઇંગ્રેજી જાણવાનું આ એક અમૂલ્ય સાધન છે. વિશેષ ખાત્રી માટે વિદ્વાનો, વર્તમાનપત્રો તેમજ આ પુસ્તક ઉપરથી અભ્યાસ કરનારાઓના અભિપ્રાયો આમાં સામેલ છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૬૪ છે. આટલી સગવડતા હોવા છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૧ પોસ્ટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટ

બુકસેલર્સ એન્ડ પ્રિન્ટર્સ

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

અતિ ઉત્તમ ગ્રન્થ ! અદ્ભુત અદ્વિતીય ગ્રન્થ !
એક એક નકલ પ્રત્યેક ઘરમાં રહેવી જ જોઈએ ! દરેક ગૃહસ્થ
વાંચવું જ જોઈએ.

રતિશાસ્ત્ર

કોકશાસ્ત્ર

આ અમૂલ્ય અદ્વિતીય ગ્રન્થ સર્વોપરી છે. એમાં ઘણાં જીનાં જીનાં પુસ્તકો શોધીને યુવાન-સ્ત્રી પુરુષોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એવા ગુપ્ત વિષયો-દવાઓ પ્રકટ થયાં છે. એમાં સ્ત્રી પુરુષની ચાર જાતિ, તેમનાં લક્ષણ, કામદેવનાં રહેવાનાં સ્થળ, ગુપ્ત આસનોનાં વર્ણન, સંયોગ માટે તીથી, વાર, નક્ષત્રનો વિચાર, અદ્ભુત વાજકરણ, વશીકરણ પ્રયોગો, ગર્ભ રહેવાના ઉપાય, ગર્ભ પાત-ગર્ભસ્થાવની રામ્યાણુ અનુલવ-સિદ્ધ દવાઓ, અનેક રોગો ઉપર ઉત્તમ દુચકા, ઈચ્છાનુસાર પુત્રપુત્રી ઉત્પન્ન કરી શકાય એવા પ્રયોગો, પુરુષ અને સ્ત્રીનાં ગુપ્ત લક્ષણો, રજોદર્શન કૃણ, રજસ્વળા કર્તવ્ય, પુત્રપુત્રી થવાના દિવસો, ગર્ભપરીક્ષા, યુવાવસ્થા, વીર્યપ્રભાવ, નપુંસકતા, તેને માટે અનેક ઔષધો, ધાતુની નિર્જળતા, તેની દવાઓ, પૌષ્ટિક ઔષધો, ઋતુઓમાં પાળવાના નિયમો જળવાં અને દીર્ઘાયુ થવાના ઉપાયો, વિર્યવર્ધક ગુરૂકાઓ, મુખગંધ, ખીલ, ચાદાં, નેત્રરોગ, જીભરોગ, વાળ વધવાની, વાળ કાઢવાની, તાવની, ગુપ્ત રોગની, કાનની, કંઠમાલની, કોઢ, ક્ષય, શ્વાસ, દમની દવાઓ, સરસ્વતી આવડે તે માટે ચૂર્ણ, મંત્ર, જંત્ર. મરડો, પેશાબ, ઉધરસ, ખસ, ખરજવું, ખીલ, આદાશીશી, સલેખમ, જી, લાખ, જલંદર, સાપ, વીંછી, મચ્છર, કોલેરા, સ્ત્રીના કમળનો સોજો, રક્તપિત્ત દરાજ, બગદર, કાંસાશ્વાસ, નાસુર, કમળો, ફેફડે, રતાંધળાપણું, હરસ, વિસ્ફોટક, બાંગરાકપ, દિવ્ય દષ્ટિ, વગેરે ઉપરાંત બહુ ના થવાય તે માટે, ગર્ભિણીના અતિસાર માટે, બાળકોના રોગ માટે ઘણી અકસીર જીની ઔષધીઓ શોધીને પ્રકટ કરી છે.

એક વખત અવશ્ય વાંચી વંચાવી લાભ લ્યો, ગુજરાતી બાપામા આવો ખીજો કોઈ પણ દળદાર, ઉપયોગી ગ્રન્થ નથી. સોનેરી નામો સાથે પાક પૂકું-કીંમત રૂ. ૩-૪-૦ (પોપ્ટેજ સાથે) આજે ને આજેજ પત્ર લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુડે

મુક્તસેલર-૬. ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

મુપ્રસિદ્ધ અમેરીકન વિદુષી બાઈ મીસીસ ઇલીઝાબેથ ટાઉનનાં
 “લેસન્સ ઇન લીવીંગ” નામના પુસ્તકનું લાપાન્તર.

જીવનશિક્ષા.

આ પુસ્તકમાં જીવનનો પાયો, સૃષ્ટિના મૂળ સાત સિદ્ધાન્તો, પ્રકૃતિનો તમસ્વભાવ, પાપનું રૂપાન્તર, નૂતન મતનું ધોરણ, વિકાસક્રમ અને મુક્ત તથા શાશ્વત જીવન, વિશ્વચેતા, સર્વજ્ઞ શી રીતે થવું? મનના સંદેશાની નવી પદ્ધતિ, માનસિક અન્તઃપ્રવેશ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, આબાહાનીનો ઇલાજ, આરોગ્યતા તથા આબાહાનીના સિદ્ધાન્તો તથા ઇલાજો, મનની અને શરીરની પરસ્પર ક્રિયા, સારો દિવસ શી રીતે નિર્ગમવો? તમારું આત્મગાન વગેરે જીવનના ઉચ્ચામા ઉંચા સિદ્ધાન્તો ઘણા સારા સમજાવ્યા છે. આ પુસ્તકની ઇંગ્રેજીમાં લાખો નકલો ખપી ગઈ છે એજ આ પુસ્તકનું મહત્વ બતાવે છે. મીસીસ ઇલીઝાબેથ ટાઉન “ધી નાનટીલસ” નામક સર્વ વિદ્યાપૂર્ણ માસિકનાં સંપાદિકા છે અને તેની પ્રત્યેક માસે બે લાખ પ્રતો નીકળે છે એજ એમની વિદ્વતાની સાક્ષી આપે છે. ફાગળ ૧૯૦૪ ઉંચા, પૂંઠું પાકું, લાયબ્રેરીમાં રાખવા યોગ્ય છતા કિં. રૂ. ૧૫૫ પો. માફ.

મળવાનું ઠેકાણું:—

શુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટી

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ

મહાત્મા કબીરની કાવ્ય પ્રસાદી

કબીર કાવ્ય

આમાં મહાત્મા કબીરના દોહરાનો અને તેમાં રહેલો ગુહ્ય ધણીજ સહેલી ભાષામાં વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યો છે કે તે વાંચવાથી સૃષ્ટિ, ઈશ્વરશક્તિ, મૃત્યુ વગેરે સંબંધીનો ધણો જ ઉત્કૃષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. ગમે તેવા પાપાણુ હૃદયવાળા માણુ-સને પણ આ પુસ્તક સારું જ્ઞાન આપી નૂતન જીંદગીમાં પ્રવેશ કરાવે છે. પુસ્તક ફક્ત એકજવાર વાંચવાથી તે વારંવાર વાંચવાની પ્રેરણા થાય એવો એમાં અદ્ભૂત રસ છે. આમાં સામર્થ્યઅંગ, સ્મરણઅંગ, ચિતાવનીઅંગ, જીવનમૃતકઅંગ, કામઅંગ આદિ ૨૦ અંગ છે અને તે એકથી એક એવા અદ્ભૂત છે કે તેનો ખરો ખ્યાલ વાંચવાથીજ થશે. શિવાય આમાં નીચે જણાવેલાં ત્રણ સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપેલાં છે (૧) કબીરને ગુરૂની પ્રાપ્તિ (૨) કબીરના અદ્ભૂત અમતકારથી કાજ સાહેબે ચિડાઈ જઈ બાદશાહ માર્ફત કબીર સાહેબને બોલાવી તેમને લોહાની પેટીમાં પૂરી ઉપરથી મજબૂત તાણું લગાડી તે પેટીને ઉંડા પાણીમાં ડૂબાડી દેવી અને બીજી બાજુએ કબીર સાહેબનું સમાધી અવસ્થામાં પાણીપર તરવું (૩) કમાલના મૃત-દહને બાદશાહની સમક્ષ મુઠે ઉઠી કુદરતકે કમાલસે એમ કહી સજીવન કરવું વગેરે ચિત્રોના દેખાવો ખાસ એવા લાયક છે. સર્વ સાધારણોની સગવડ ખાતર આ પુસ્તક ગુજરાતી અક્ષરમાં છપાવ્યું છે. કાગળ ગ્લેઝ ઉચ્ચ-પાકા પુણ ઉપર કબીર સાહેબનો રૂપેરી વરખથી છપેલો ફોટો, બાંધણી મજબૂત હોવા છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૧૧૧ પોસ્ટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર બગુજી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર.

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ

નવી નવલકથાઓ હમણાંજ બહાર પડી છે.

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન ભાગ ૧ લો. (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
” ” ” ૨ જો. ” ...	૧-૮-૦
ભયંકર ભદ્ર. (સચિત્ર) ...	૨-૦-૦
રમણી કે રાક્ષસી ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
પિશાચમંદિર. ” ...	૨-૦-૦
લતા લલિતા ભાગ ૧ લો. (સચિત્ર) ...	૦-૧૨-૦
” ” ૨ જો. ” ...	૦-૧૨-૦
” ” ૩ જો. ” ...	૦-૧૨-૦
” ” ૪ થો. ” ...	૦-૧૨-૦
કંગાલ કેદી અથવા રનેહ-ગંધન (સચિત્ર) ...	૧-૧૨-૦
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા ! ” ...	૧-૪-૦
દગાળાજ દુનિયા. (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
પિશાચિની કે પ્રમદ ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
સંસાર કે નરકાગાર ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
સ્વર્ગમાં શયતાન (સચિત્ર) ...	૧-૪-૦
બાગે શયતાન. (સચિત્ર) ...	૨-૦-૦
મુરાદેવી ” ...	૨-૦-૦
કર્તદરની કટાર. ” ...	૨-૦-૦
કમનસીબ લીલા. ” ...	૧-૧૨-૦
મધુર મધુરી. ” ...	૧-૮-૦
અકતાણી કે બામટી ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
સુંદર અને વિદ્યાનંદ ” ...	૧-૪-૦
કમળાદેવી. ...	૧-૮-૦
કાસ્મીર અને કેસરી ...	૧-૦-૦
તરુણ તપસ્વિની ભાગ ૧-૨ ...	૩-૦-૦
કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર ભાગ ૧-૨ ...	૨-૧૨-૦
રણધેલા રજપૂતો. ” ...	૩-૦-૦

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃત

બુકસેલર અને પબ્લીશર

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ

